

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2 · 1976

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის. არქეოლოგიის.
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

ემდგენება აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის
დაბადების 100 წლისთავს

*Посвящается 100-летию со дня рож-
дения академика И. А. Джавахишвили*

თბილისი
ТБИЛИСИ

2 · 1976

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე ზ ი ა: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ე. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე).
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили.

პასუხისმგებელი მდივანი ე. ვაშაკიძე
Ответственный секретарь Э. Вашикидзе

რ ე დ ა ქ ც ი ი ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37—95—50 ტელეფონ

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19.VII.76; შეკვ. № 900; ანაწეობის ზომა $7 \times 11\frac{1}{2}$;
ქალაქის ზომა $70 \times 108\frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 19.08; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 16.55; უე 00027; ტირაჟი 1500.
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

●

შინაარსი

წერილები

აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისათვის

ბ. მელიქიშვილი, დიდი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე	5
ი. პატარაძე, საქართველოს ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები ივანე ჯავახიშვილის შრომებში	17
ვ. ბაბაშვილი, ივანე ჯავახიშვილი როგორც აღმოსავლეთმცოდნე	34
ბ. მაისურაძე, ივანე ჯავახიშვილი — სომხეთის ისტორიის მკვლევარი	45
ა. ავაშიძე, ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს არქეოლოგიის განვითარების საკითხები	53
დ. მუსხელიშვილი, ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია	67
ვ. ითონიშვილი, ქართველი ხალხის საოჯახო და საქორწინო ურთიერთობის საკითხები ივანე ჯავახიშვილის შრომებში	79
ლ. შრუშიძე, ივანე ჯავახიშვილი და ქართული მევენახეობა-მეღვინეობის საკითხები	92
ი. ანთაძე, რამდენიმე სიტყვა სავაერო მასწავლებელზე (მოგონებანი)	101
კ. კახიანი, ივანე ჯავახიშვილის ღვაწლი შინამრეწველობის ისტორიის მასალების შეკრების საქმეში (მოგონებანი)	104

ცნობები და შენიშვნები

ი. ლორთქიშანიძე, არქეოლოგია და საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი	110
ზ. აღმაშენებელი, არსენი საფარელის ანტიმონოფიზიტური ტრაქტატის — „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“ — დათარიღებისათვის	129
ი. ჯალაღანიძე, დემეტრე II-ის და დავით VIII-ის ფულების განძი სოფ. შალაურიდან	138
რ. კიკნაძე, რამდენიმე დაკვირვება ჟამთააღმწერლის თხზულების ტექსტზე	145
ჟ. რუხაძე, მარცვლეულისათვის განკუთვნილ სათავსო საკულტო მნიშვნელობა საქართველოში	156
მ. ბერძენიშვილი, ძველი ქართული მეტროლოგიიდან	163

პუბლიკაცია

ბ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები	170
ბ. გაფრინდაშვილი, 1089 წლის წარწერა მიწისძვრის შესახებ გარეჯის წამებულის უღანოს „ხარბიტონის ქუაბიდან“	177
ი. ციტიშვილი, კაბის იმ მასლამას „დაცვის სიგელი“ აბუ უბაიდის თხზულებაში	187

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ბ. გოგაძე, გ. ლომთათიძე, ბრინჯაოს სატყეურები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამარხებში	200
ჟ. ილიშვილი, ქართული წყაროთმცოდნეობითი ლიტერატურის შენაძენი	205

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К столетию со дня рождения академика И. А. Джавахишвили

Г. МЕЛИКИШВИЛИ, Выдающийся ученый и общественный деятель	5
Ю. КАЧАРАВА, Вопросы новой и новейшей истории Грузии в трудах И. А. Джавахишвили	17
В. ГАБАШВИЛИ, И. А. Джавахишвили как востоковед	31
Г. МАИСУРАДЗЕ, И. А. Джавахишвили — исследователь истории Армении	45
А. АПАКИДЗЕ, И. А. Джавахишвили и вопросы развития археологии Грузии	53
Д. МУСХЕЛИШВИЛИ, И. А. Джавахишвили и историческая география Грузии	67
В. ИТОНИШВИЛИ, Вопросы семейных и свадебных отношений грузинского народа в трудах И. А. Джавахишвили	79
Л. ПРУИДЗЕ, И. А. Джавахишвили и вопросы виноградарства и виноделия в Грузии	92
И. АНТЕЛАВА, Несколько слов о дорогом учителе (вспоминания)	101
К. КАХИАНИ, Заслуга И. А. Джавахишвили в сборе материалов по истории местного домашнего производства (вспоминания)	104

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

О. ЛОРДКИПАНИДЗЕ, Археология и некоторые вопросы древней истории Грузии	119
Э. АЛЕКСИДЗЕ, К датировке антимонофизитского трактата Арсения Сапарского «О разделении Картли и Армении»	129
Н. ДЖАЛАГАНИА, Клад медных монет грузинских царей Димитрия II и Давида VIII из с. Шалаури	138
Е. КИКНАДЗЕ, Несколько наблюдений над текстом грузинского анонимного историка XIV века	145
Дж. РУХАДЗЕ, Культовое значение зернохранилищ в Грузии	156
М. БЕРДЗНИШВИЛИ, Из грузинской метрологии	163

ПУБЛИКАЦИЯ

Г. АБРАМИШВИЛИ, Неизвестные надписи Атенского Сиона	170
Г. ГАПРИНДАШВИЛИ, Надпись 1089 года о землетрясении из «Пещеры Харитона» гареджийского монастыря Цамебули	177
О. ЦКИТИШВИЛИ, «Охранная грамота» Хабиба ибн Масламы в сочинении Абу Убайда	187

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Э. ГОГАДЗЕ, Г. Ломтатидзе, Бронзовые кинжалы и мечи в древнейших могильниках Самтавро	200
Дж. ОДИШЕЛИ, Вклад в грузинскую источниковедческую литературу	205

აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისათვის

გიორგი მაღიკიშვილი

დიდი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე

1976 წლის 23 აპრილს შესრულდა 100 წელი დიდი ქართველი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის ივანე ჯავახიშვილის დაბადებიდან.

ივანე ჯავახიშვილმა სრულიად განსაკუთრებული როლი შეასრულა ჩვენი ჰუმანიტარული მეცნიერებების, პირველ ყოვლისა კი ისტორიული მეცნიერების განვითარებაში. მისი მოღვაწეობით იწყება ჩვენი ახალი ეტაპი საისტორიო და მისი მომიჯნავე სხვა დარგების განვითარებაში. მის შემოქმედებაში, როგორც მასაზრდოებელ წყაროში სათავეს იღებს ახალი დროის ქართული ჰუმანიტარული მეცნიერების ბევრი ნაკადი. ღრმა განსწავლულობისა და მაღალი კულტურის. კოლოსალური შრომისმოყვარეობისა და მეცნიერებისადმი უსაზღვრო თავდადების წყალობით ივანე ჯავახიშვილი ქართული მეცნიერების კორიფედ იქცა. მისი შარავანდედით მოცული სახელი ამშვენებს და მუდამ დაამშვენებს ქართული მეცნიერების ისტორიას.

ამავე დროს ივანე ჯავახიშვილს ქართველი საზოგადოება იცნობს როგორც დიდ საზოგადო მოღვაწეს, დიდ პატრიოტს, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი დემოკრატიული მოძრაობის ერთ-ერთ ბურჯს. ივანე ჯავახიშვილის სახელს უკავშირდება ქართული მეცნიერების ტაძრის — ყველა ჩვენი მეცნიერული კერის საერთო წინაპრის — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსება. უდიდესია მისი დამსახურება საქართველოში მეცნიერული კადრების მომზადების საქმეში. იგი იყო ინიციატორი და ორგანიზატორი ბევრი ღონისძიებისა, რომელთა განხორციელებამ უდიდესი როლი შეასრულა ქართული საბჭოთა მეცნიერებისა და საერთოდ ქართული ეროვნული კულტურის წინსვლის საქმეში.

ამიტომაც, რომ ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავის საიუბილეო თარიღს ქართული საბჭოთა მეცნიერებისა და კულტურის ყველა მუშაკი. მთელი ჩვენი საზოგადოება აღნიშნავს დიდი მოწიწებით და ამ დიდი მოღვაწისადმი უღრმესი პატივისცემის გრძნობით.

ივანე ჯავახიშვილი დაიბადა 1876 წლის 11 (23) აპრილს ქალაქ თბილისში, პედაგოგის ალექსანდრე ივანეს ძე ჯავახიშვილის ოჯახში. მას ქართველი ერისა და მშობლიური ხალხისადმი, მისი დიდი წარსულისადმი ინტერესი ოჯახშივე. ბავშვობიდანვე ჩაენერგა. ამას მცირე მნიშვნელობა არ ჰქონდა თუ გავიხსენებთ რა ეპოქასაც ემთხვევა ივანე ჯავახიშვილის ბავშვობა. როგორც ცნობილია, გასული საუკუნის 80-იანი წლები რეაქციის თარეშის ხანაა, როცა რუსეთის ცარიზმი განსაკუთრებით ავიწროებდა იმპერიაში შემავალი არარუსი ერების ენებსა და კულტურას. 1885 წელს ივანე ჯავახიშვილი შევიდა თბილისის პროგიმნაზიაში, ხოლო 1888 წელს ჩაირიცხა გიმნაზიის მეორე კლასში. გიმნაზიაში მან 1895 წლამდე დაჰყო. სწორედ აქ სასტიკად იტყუებოდა ყოველივე პროგრესული და, ამასთანავე, ყოველივე

ქართული, ეროვნული. გარუსების ტენდენცია და ქართული კულტურის დევნა სულს უხუთავდა ქართველ შეგნებულ მოწაფეობას.

ივანე ჯავახიშვილი მაინც ახერხებდა, გიმნაზიის გარეთ, ქართული კულტურისა და საქართველოს ისტორიის შესწავლას. ამ დროს შეგნებული ქართველი ახალგაზრდობა დამოუკიდებლად სწავლობდა თავის ენასა და კულტურას. ამათ შორისაც თავისი ენერგიითა და საქმისადმი თავდადებით, როგორც გვიმოწმებენ თანამედროვენი, გამოირჩეოდა ივანე ჯავახიშვილი. მან უკვე იქ, გიმნაზიაში სწავლის დროს, გადაწყვიტა მთელი თავისი მომავალი მუშაობა მშობლიური ხალხის ისტორიის, ენისა და კულტურის შესწავლისათვის მიეძღვნა. ყველაზე უფრო იგი საკუთრივ ისტორიით იყო გატაცებული.

1895 წელს ივანე ჯავახიშვილი პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის სომხურ-ქართულ-ირანულ განყოფილებაზე შევიდა, სადაც სპეციალურ საგნად აირჩია საქართველოსა და სომხეთის ისტორია. ამასთანავე, ესწრებოდა ლექციებს ისტორიულ-ფილოლოგიურ და იურიდიულ ფაკულტეტებზეც. უნივერსიტეტში ყოფნისას ივ. ჯავახიშვილი სწავლობდა სომხურ ენასა და ლიტერატურას ნ. მართან, ქართულ ენასა და ლიტერატურას — ალ. ცაგარელთან, სპარსულ ენასა და ლიტერატურას — ვ. ჟუკოვსკისთან, აღმოსავლეთის ისტორიას — ნ. ვესელოვსკისთან, რუსეთის ისტორიას — ს. პლატონოვთან, სირიულ ენას — პ. კოკოვცოვთან და სხვ.

თავისი მრავალმხრივი განათლებით, კერძოდ, ქართული ისტორიული ძეგლების ღრმა ცოდნით მან თავიდანვე მიიპყრო სპეციალისტების ყურადღება. მაღალ შეფასებას აძლევდა მას, კერძოდ, ქართულ-სომხური ფილოლოგიის ბურჯი პეტერბურგის უნივერსიტეტში — ნიკო მარი. ივანე ჯავახიშვილის მაღალი ნიჭით, ფართო განათლებით და საგნისადმი სიყვარულით მოხიბლულმა ნ. მარმა უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ, 1899 წელს, ივანე ჯავახიშვილი უნივერსიტეტში წარადგინა საპროფესოროდ მოსამზადებლად.

უნივერსიტეტში ყოფნისას ივ. ჯავახიშვილი ფართო საზოგადოებრივ საქმიანობასაც ეწეოდა, კერძოდ, მისი ინიციატივით ჩამოყალიბდა ქართველ სტუდენტთა სათვისტომო, რომელიც კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას ეწეოდა, ხოლო შემდეგ დამყარდა კავშირი ამიერკავკასიიდან ჩამოსულ სხვა ეროვნების სტუდენტებთანაც და შეიქმნა „ამიერკავკასიის სათვისტომო“.

1901 წლის 27 იანვარს მან წარმატებით ჩააბარა სამაგისტრო გამოცდები, რის შემდეგაც სულ მალე, კვალიფიკაციის ამაღლების მიზნით, გაემგზავრა საზღვარგარეთ, ბერლინის უნივერსიტეტში სამუშაოდ. აქ იგი მუშაობდა პროფ. ა. ჰარნაკთან ქრისტიანული ეკლესიის ისტორიაში. ამ უკანასკნელის ხელმძღვანელობით მან, კერძოდ, მოამზადა „ევსტათი მცხეთელის მარტივობის“ გერმანული თარგმანი გამოკვლევითურთ (ეს ნაშრომი დაიბეჭდა კიდეც იმავე 1901 წელს „პრუსიის სამეფო აკადემიის“ სამეცნიერო ორგანოში), ხოლო კ. შულცესთან ერთად გერმანულად თარგმნა და გამოკვლევა დაურთო იოანე საბანის ძის „აბო ტფილელის წამებას“. ა. ჰარნაკი მოხიბლული იყო ივანე ჯავახიშვილის ღრმა ფილოლოგიურ-ისტორიული ცოდნით და დაბეჭდვით სთხოვდა მას ბერლინის უნივერსიტეტში დარჩენილიყო სამუშაოდ.

გერმანიიდან დაბრუნების შემდეგ, 1902 წელს ივ. ჯავახიშვილმა ნ. მართან ერთად იმოგზაურა სინას მთაზე, იქ დაცული ქართული ხელნაწერების შესწავლა-აღწერის მიზნით. ამ ერთობლივმა ექსპედიციამ მეცნიერებას ბევრი ძვირფასი ძეგლი შესძინა. მრავალი მანამდე უცნობი ძველი ქართული სამწერლობო ძეგლი იქნა გადმოწერილი ან ფოტოგრაფირებული.

1903 წლიდან ივ. ჯავახიშვილი ლექციებს კითხულობს პეტერბურგის უნივერსიტეტში. მას ამ დროს ეკავა პრივატ-დოცენტის თანამდებობა, კითხულობდა სპეციალურ და ზოგად კურსებს საქართველოსა და სომხეთის ისტორიაში, წყაროთმცოდნეობასა და ისტორიის დამხმარე დისციპლინებში. დამახასიათებელია, რომ აქ, პეტერბურგის უნივერსიტეტშიც, ივ. ჯავახიშვილი ლექციებს არა მარტო რუსულად, არამედ ქართულადაც კითხულობდა.

ივ. ჯავახიშვილმა 1907 წლის 17 მაისს წარმატებით დაიცვა სამაგისტრო დისერტაცია თემაზე: „ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება“. თფიციალურმა ოპონენტებმა ნ. მარმა და ვ. ბარტოლდმა მის ნაშრომს მაღალი შეფასება მისცეს, ზოლო აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის სამეცნიერო საბჭომ დისერტანტს ქართული სიტყვიერების მაგისტრის სამეცნიერო ხარისხი მიანიჭა.

იქვე, პეტერბურგში ივანე ჯავახიშვილის ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით 1907 წელს დაარსდა ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრე, სადაც მსჯელობდნენ ქართულად, მოხსენებები იწერებოდა და იკითხებოდა ქართულად. სხვა რომ არაფერი, ამით მუშავდებოდა ჩვევები ქართულ ენაზე მეცნიერული მეტყველებისა — „ახალგაზრდობამ, — ამბობდა შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი, აქ ენა გაიკვეთა და მოიპოვა უნარი მეტყველებისა, რომელიც მანამდე არ ჰქონდა“ „ქართული კულტურის შესწავლა, ქართული კულტურის ცოდნა, — განაგრძობდა იგი, — მოგვემდო საშუალებას იმ ძველი მარაგის გამოსაყენებლად, რომელზედაც უნდა აღმოცენებულიყო, თუ გნებავთ, მკვდრეთით აღმდგარიყო ძველი ქართული მეცნიერება, ოდესღაც მდიდარი, მაგრამ შემდეგ დაკნინებული“.

სწორედ ამ მიზნებს ემსახურებოდა მის მიერ შექმნილი სამეცნიერო წრის საქმიანობა: ადგენდნენ საქართველოსა და ქართველთა შესახებ დაწერილი ყველა თხზულებისა თუ ცნობების ბიბლიოგრაფიას, აგრეთვე იმუშავებდნენ სათანადო ქართულ სამეცნიერო ტერმინოლოგიას. რა თქმა უნდა, „წრე“ ისმენდა და განიხილავდა საკუთრივ სამეცნიერო გამოკვლევებსაც. 1915 წელს „წრემ“ სამეცნიერო წერილების კრებულიც გამოსცა, რომელიც არაერთ საგულისხმო გამოკვლევას შეიცავდა. ივ. ჯავახიშვილი იმედოვნებდა, რომ სტუდენტთა სამეცნიერო წრე შექმნიდა სათანადო პირობებს მომავალში ქართველოლოგიის დარგში მეცნიერული ცენტრის პეტერბურგიდან საქართველოში, თბილისში გადმოსატანად. ამ მიზანს ემსახურებოდა თვალნათლივ „წრის“ ის სამუშაოც, რომელიც 1911 — 1912 წლებში ჩატარდა — აღრიცხვა იმისა. თუ რუსეთისა და საზღვარგარეთის უნივერსიტეტებში სად რამდენი ქართველი სწავლობდა და სახელდობრ რომელ დარგებზე. აღნიშნულმა აღრიცხვამ „წრის“ წევრებს დაანახვა თუ რა მრავალრიცხოვანი იყო ქართველი სტუდენტობა, რა მრავალფეროვანი იყო, ამასთანავე, მისი ინტერესები — არ დარჩენილა მეცნიერების, ხელოვნებისა და ტექნიკის დარგი, რომელშიც ქართველი სტუდენტები არ სპეციალდებოდნენ. ამან აშკარა გახა-

და, რომ ქართული უმაღლესი სასწავლებლის შექმნა სავსებით უზრუნველყოფილი იყო.

ჯერ კიდევ პეტერბურგის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტად ყოფნისას, ივ. ჯავახიშვილი, — როგორც თანამედროვენი აღნიშნავენ, — არ კმაყოფილდებოდა საქართველოს წარსულის კვლევა-ძიებით, არ იყო ჩაკეტილი თავის კაბინეტში, ის მიდიოდა ხალხთან და ცდილობდა აემალლებინა კულტურული თვითშეგნება ფართო მასებისა ლექციების კითხვით თბილისში, ქუთაისში და სხვაგან. ამ ლექციებს ქართველი საზოგადოება დიდი ინტერესით ხვდებოდა, მას გულთბილად ეხმაურებოდა იმდროინდელი ქართული პრესაც. ივ. ჯავახიშვილის ლექციები ქართველ ხალხს აყვარებდა სამშობლოს, უნერგავდა უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლის აუცილებლობას.

ივანე ჯავახიშვილმა საჯაროდ გაილაშქრა 1905 წლის რევოლუციის დამარცხების შემდეგ ცარიზმის მიერ გაშლილი რეპრესიების წინააღმდეგ. რის გამოც მეფის მთავრობამ ზოგი მისი პუბლიკაცია აკრძალა კიდევ. ივანე ჯავახიშვილი სამოღვაწეო სარბიელზე ჩანს როგორც პროგრესისათვის მებრძოლი, რომლისთვისაც მეცნიერული მუშაობა საზოგადოებრივი აქტივობის ერთი ფორმათაგანია. ივ. ჯავახიშვილის საზოგადოებრივი შეხედულებები ჩამოყალიბდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ნიადაგზე და თვით იგი ამ მოძრაობის მასულდგმულებელი იდეების ერთგული იყო მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე.

ცარიზმის დამხობის შემდეგ, ჯერ კიდევ შორეულ პეტერბურგში იგრძნეს ივანე ჯავახიშვილმა და მისმა თანამებრძოლებმა, რომ დგებოდა მათი დიდი ხნის ოცნების აღსრულების დრო — თბილისში ქართული უნივერსიტეტის შექმნის იდეის განხორციელებას რეალური პერსპექტივა უჩნდებოდა. ივ. ჯავახიშვილი ჩამოდის თბილისში და სათავეში უდგება ქართველ მოღვაწეთა იმ ჯგუფს, რომელმაც მალე, 1918 წლის 26 იანვარს მიაღწია კიდევ ქართული უნივერსიტეტის დაარსებას თბილისში. ივ. ჯავახიშვილი გამოდის ლექცია-მოხსენებებით და ფართო საზოგადოებას უმტკიცებს ქართული უნივერსიტეტის დაარსების აუცილებლობას. „დაბალსა და საშუალო ეროვნულ სკოლას. — აღნიშნავდა იგი, — ბუნებრივი და საღი განვითარება არ შეუძლიან, თუ რომ ეროვნულს განათლებას უმაღლესი სამეცნიერო დაწესებულება. ეროვნული უმაღლესი სასწავლებელი არ აგვირგვინებს“. გაიშალა ფართო მუშაობა უნივერსიტეტის დაარსებისათვის საჭირო სახსრების შესაგროვებლად. ცნობილია, რომ დროებითმა მთავრობამ არ მიიღო შუამდგომლობა ქართული უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ თბილისში და გადაწყვიტა მის ნაცვლად დაარსებულიყო რუსული უნივერსიტეტი. მაგრამ ოქტომბრის რევოლუციამ ამ გადაწყვეტილებასაც ხაზი გადაუსვა და ქართული უნივერსიტეტის შექმნას უკვე აღარაფერი აბრკოლებდა. ახლად გახსნილ უნივერსიტეტში ივ. ჯავახიშვილმა იმ დროს აქ არსებული ერთადერთი ფაკულტეტის — სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტის — დეკანობა იკისრა. უნივერსიტეტის პირველი რექტორი, დიდი ქართველი მეცნიერი პეტრე მელიქიშვილი აღნიშნავდა შემდეგში: „ივანე ჯავახიშვილი ბრძანდება ერთადერთი დამაარსებელი, სულისჩამდგმელი და ერთადერთი რაინდი ჩვენი უნივერსიტეტისა. აქ მას ვერავინ შეეტოქება და შეეზიარება“.

ივანე ჯავახიშვილისათვის უნივერსიტეტი მართო სასწავლო დაწესებულება როდი იყო, იგი უნდა ყოფილიყო ამავე დროს მეცნიერული მუშაობის

ცენტრიც და იგი ასეთად იქცა კიდევ. ამიტომ იყო, რომ მისი წიაღიდან სულ მალე წარმოიშვა ბევრი სხვა სამეცნიერო-პედაგოგიური და სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება, ბოლოს თვით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია — ქართული საბჭოთა მეცნიერების დღევანდელი სახელოვანი ცენტრი.

უკვე 1919 წელს ივ. ჯავახიშვილი სათავეში ჩაუდგა თბილისის უნივერსიტეტს — 24 დეკემბერს იგი არჩეულ იქნა მის რექტორად და ამ პოსტზე იმყოფებოდა 1926 წლის 31 ივნისამდე, შემდეგ, სიცოცხლის ბოლომდე, ხანმოკლე პერიოდის გარდა (1931—1933 წწ.) იგი უნივერსიტეტის პროფესორად მუშაობდა.

1931 წლიდან ივანე ჯავახიშვილი აქტიურად მუშაობს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში. იგი ჯერ იყო მუზეუმის მეცნიერ-კონსულტანტი; შემდეგ კი (1936 წლიდან) ისტორიის განყოფილების გამგე. არ იყო სამუზეუმო მუშაობის არც ერთი დარგი, რომლის გარდაქმნა-გაუმჯობესების საქმეში ივ. ჯავახიშვილს თავისი წვლილი არ შეეტანოს.

განსაკუთრებით დიდი მუშაობა ჩაატარა ივ. ჯავახიშვილმა შოთა რუსთაველის იუბილეისთან დაკავშირებით მისი ეპოქის ამსახველი დიდი გამოფენის მოსაწყობად. 1937 წლიდან იგი იყო რუსთაველის სახელობის მუზეუმის დირექტორიც.

ივ. ჯავახიშვილი საერთოდ თავდადებით იღვწოდა საქართველოს ისტორიის შესასწავლი ბაზის გაფართოებისათვის. ასეთ ბაზად მას მიაჩნდა არა მარტო წერილობითი წყაროები. არამედ აგრეთვე ენობრივი, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალებიც. როგორც ჩვენი მეცნიერების ორგანიზატორი. იგი განსაკუთრებით ზრუნავდა არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის დარგში მუშაობის ფართოდ გაშლისათვის. იგი იყო საქართველოში 30-იანი წლების მეორე ნახევარში ფართოდ გაშლილი არქეოლოგიური გათხრების, მათ შორის მცხეთაში — საქართველოს უძველეს დედაქალაქში — წარმოებული გათხრების მეცნიერ-კონსულტანტი და ხელმძღვანელი. რაც შეეხება ეთნოგრაფიას, საეპარსია ითქვას, რომ მისი ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით სწორედ ამ დროს საქართველოს ყველა ძირითად რეგიონში შეიკრიბა უმდიდრესი მასალა ქართული ხალხური წერილი ხელოსნობისა და შინამრეწველობის შესასწავლად.

სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში მისმა მუშაობამ კიდევ უფრო მაღალი შეფასება და საერთო აღიარება ჰპოვა. 1939 წელს იგი აირჩიეს საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსად. 1938 წელს ივანე ჯავახიშვილი სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით დაჯილდოვდა შრომის წითელი დროშის ორდენით. ამავე წელს იგი აირჩიეს საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს დეპუტატად და, შემდეგ, მისი პრეზიდიუმის წევრადაც.

სამწუხაროდ, ამის შემდეგ მას ღიღხანს აღარ უცოცხლია. 1940 წლის 18 ნოემბერს ივანე ჯავახიშვილი მოულოდნელად გარდაიცვალა საჯარო ლექციის კითხვის დროს თბილისში. ხელოვნების მუშაკთა სახლში. სამი დღის შემდეგ, 21 ნოემბერს, მისი ნეშტი მიიზარა ამშობლიური უნივერსიტეტის მიწამ.

დიდი და მრავალფეროვანია აკად. ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო მემკვიდრეობა. ხშირად მისი სამეცნიერო ინტერესები სცილდებოდა საკუთრივ საქართველოს ფარგლებს. ივ. ჯავახიშვილი კარგად გრძნობდა საქართ-

ველოს ისტორიის ფართო ისტორიულ ფონზე შესწავლის აუცილებლობას. ქართველი ხალხის მიერ განვლილი ისტორიული გზა მრავალმხრივ უკავშირდება სხვა ხალხების ისტორიას და ამ უკანასკნელის ცოდნის გარეშე ვერ გაიგება. იგი სამართლიანად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა საქართველოს შესახებ არსებული მრავალრიცხოვანი უცხოური წყაროების საფუძვლიან ცოდნას და თვით ამ მხრივ საუკეთესო მაგალითს იძლეოდა. უცხო ენებზე საქართველოს ისტორიის წყაროების შესწავლისას ივ. ჯავახიშვილი ხშირად სცილდებოდა კიდევ საკუთრივ ქართველოლოგიური კვლევის მოთხოვნილებებს და დამოუკიდებელ ნაშრომებს ქმნიდა სხვა ხალხების ისტორიისა და მისი წყაროთმცოდნეობის დარგში.

ივ. ჯავახიშვილმა საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შენობის აგება მართებულად მისი საძირკვლის — წყაროთმცოდნეობითი ბაზის გამაგრებით დაიწყო. მან, ჯერ ერთი, დიდად გააფართოვა საქართველოს ისტორიის მასალების არე, წერილობით წყაროებს გარდა ფართოდ გაუღო კარი მატერიალურ კულტურას, ეთნოგრაფიულ და ფოლკლორულ მონაცემებს, ენას და სხვ. ამავე დროს, მან ფართოდ დანერგა წყაროების პირუთვნელი და მკაცრი კრიტიკა, რომლის გარეშეც მკვლევარს ვერ წარმოედგინა მეცნიერული ისტორიის შექმნა. ივ. ჯავახიშვილი მუდამ მკაცრ მეცნიერულ მიდგომას იჩენდა წყაროებისადმი. მისთვის უცხო იყო როგორც დიდმპყრობელური, შოვინისტური წრეების ნიპილისტური დამოკიდებულება საქართველოს ისტორიის წყაროებისადმი, ისე საქართველოს ისტორიის მოყვარულთა წრეში ხშირად გაბატონებული გულუბრყვილო, უკრიტიკო დამოკიდებულება მათადმი. ასეთი მკაცრი მეცნიერული მიდგომის დალი აზის მის ფუნდამენტურ გამოკვლევებს წყაროთმცოდნეობის, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობისა და ისტორიის დამხმარე დისციპლინების დარგში.

ივ. ჯავახიშვილის ერთ-ერთ უმთავრეს ნაშრომს წარმოადგენს „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.)“, რომელიც პირველად 1916 წ. დაისტამბა. ავტორს საფუძვლიანად აქვს შესწავლილი აღებული ხანის ქართველი ისტორიკოსების თხზულებანი, განსაკუთრებით გულმოდგინედ სწავლობს მათ მსოფლმხედველობას, მათი თხზულებების შექმნის მიზანდასახულებას. ივ. ჯავახიშვილის ერთ-ერთი დამსახურება ისიც არის, რომ მან საფუძვლიანად შეაფასა მარტილთა და წმინდანთა ცხოვრებები, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო. ადრე მათ ამ თვალსაზრისით სათანადო ყურადღება არ ექცეოდა. ასე აქვს ივ. ჯავახიშვილს აქ განხილული იაკობ ხუცესის „შეშანიკის წამება“, იოანე საბანის ძის „აბო ტფილელის წამება“. „კოსტანტი კახას ცხოვრება და წამება“. „წმინდა ნინოს ცხოვრება“ და სხვ. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ძველი ქართული ლიტერატურის ისეთი შესანიშნავი ძეგლების ივ. ჯავახიშვილისეულ ანალიზს, როგორიცაა გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ და გიორგი მთაწმიდელის „იოანეს და ექვთიმეს ცხოვრება“, სადაც საყურადღებო მასალაა შემონახული იმდროინდელი ქართული ყოფისა და კულტურის შესასწავლად. დიდ ყურადღებას უთმობს ივ. ჯავახიშვილი აქვე ეფრემ მცირის შემოქმედებას.

ივ. ჯავახიშვილის განსაკუთრებულ დამსახურებას ამ ნაშრომში შეადგენს აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესული ცალკეული თხზულებების და მათი ავტორების მსოფლმხედველობის შესწავლა. წიგნი შეიცავს

ბრწყინვალე ნარკვევებს, რომლებიც მიძღვნილია ლეონტი მროველის, ჯუან-შერის და სუმბატ დავითის ძის თხზულებებისადმი, „მატიანე ქართლისაჲსა“ და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებისადმი, თამარ მეფის ისტორიკოსებისადმი, ჟამთააღმწერლისადმი და ა. შ. ყოველმხრივ არის აქ განხილული უფრო გვიანდელი ხანის ისტორიკოსების შემოქმედებაც (ფარსადან გორგიჯანიძე, ვახუშტი ბატონიშვილი, სენნია ჩხეიძე, პაპუნა ორბელიანი, ომან ხერხეულიძე და სხვ.), სპეციალური ექსკურსი აქვს მიძღვნილი ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა კომისიის“ მუშაობას და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ შექმნას.

თავისი „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ ივ. ჯავახიშვილს გააზრებული ჰქონდა როგორც ერთ-ერთი წიგნი ნაშრომისა „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა“. ამ ნაშრომის ერთ სხვა წიგნს წარმოადგენს 1926 წელს გამოქვეყნებული „ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“. აქ ავტორი განიხილავს ამ დარგის შესწავლის მდგომარეობას, ეხება სამწიგნობრო ხელოვნების საკითხებს, მიმოიხილავს პალეოგრაფიის საფუძვლებს, ადგენს ქართული დამწერლობის განვითარების ეტაპებს, დაბოლოს, არკვევს ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხს. მისი აზრით, ქართული ანბანი მომდინარეობს ფინიკურ-არამეული დამწერლობიდან და იგი ძველი წელთაღრიცხვის VII საუკუნეში უნდა შექმნილიყო.

1926 წელსვე გამოქვეყნდა ივ. ჯავახიშვილის ამ დიდი ნაშრომის კიდევ სხვა წიგნი — „ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“, მასში მიმოიხილულია მეცნიერების ამ დარგის განვითარება საერთოდ, სხვადასხვა ქვეყნებში, გაანალიზებულია სათანადო ტერმინოლოგია, მოხდენილია სიგელთა კლასიფიკაცია. ავტორი იკვლევს სიგელთა აღნაგობას, მათი დაწერა-გაცემის წესს, იხილავს საბუთების სანდოობის საკითხს და სხვ.

1925 წელს გამოიცა ამავე სერიის კიდევ სხვა წიგნი „ქართული საფას-საზომთმცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია“. აქ განხილულ საკითხებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვთ ქვეყნის ეკონომიური, პოლიტიკური მდგომარეობისა და სოციალურ ურთიერთობათა ისტორიის მთელი რიგი საკითხების შესასწავლად. ამ წიგნებით ივანე ჯავახიშვილმა საფუძველი დაუდო საქართველოს ისტორიის მეცნიერების დამხმარე დარგებს და ჩვენი ისტორიის წყაროთა მთელი მრავალფეროვნების შესწავლას, უჩვენა ამ წყაროების სიმდიდრე, მრავალმხრივობა, მნიშვნელობა და ფასი არა მარტო საქართველოს, არამედ მსოფლიო ისტორიის თვალსაზრისითაც.

ივანე ჯავახიშვილს ეკუთვნის ძველი ქართული სამწერლობო ძეგლების არაერთი საყურადღებო პუბლიკაცია. მან გამოსცა ბერი ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრება“, გამოსაცემად მოამზადა გიორგი მთაწმიდელის თხზულება „ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი“, აღმოაჩინა და გამოსცა ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრის თხზულება, ბასილი ეზოსმოდვრის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ და სხვ.

საქართველოს ისტორიისათვის მტკიცე საძირკვლის შექმნასვე ემსახურებოდა ივ. ჯავახიშვილის კვლევა-ძიება მატერიალური კულტურის ისტორიის დარგში. მის დანტერესებაზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით ჩვენ ზემოთ უკვე ვილაპარაკეთ. იგი უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ საქმეს და თვითონაც დიდი როლი შეასრულა 30-იან წლებში ჩვენში არქეოლოგიური სამუ-

შაოების გაშლის საქმეში, მეცნიერ-კონსულტანტისა და ხელმძღვანელის მოვალეობას ასრულებდა დმანისში, გეგუთში, ბოლნისში, მცხეთაში წამოწყებულ არქეოლოგიურ სამუშაოებში, იმ მწირ არქეოლოგიურ მასალას, რომელიც მაშინ გამოვლენილი იყო საქართველოში. ივ. ჯავახიშვილმა სათანადო ადგილი დაუთმო „ქართველი ერის ისტორიის“ I ტომის ახალ (1928 წლის) გამოცემაში.

ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიით ივ. ჯავახიშვილი ადრე-დანვე იყო დაინტერესებული. 1946 წელს, მისი სიკვდილის შემდეგ, გამოქვეყნდა „მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის“, რომელიც საყურადღებო დაკვირვებებს შეიცავს ძველ საქართველოში მშენებლობის ხელოვნების შესახებ. აქ შესწავლილია, კერძოდ, საცხოვრებელი ადგილების, აგრეთვე საკულტო და საერო ნაგებობებთან დაკავშირებული ტერმინები, ნაგებობათა მასალები და მშენებლობისათვის განკუთვნილი ტექნიკური საშუალებანი და სხვ. ერთი ნაწილი ამ რიგის სამუშაოსი ივ. ჯავახიშვილს გამოქვეყნებული ჰქონდა ჯერ კიდევ 1914 წელს პეტერბურგში, სამეცნიერო ჟურნალში «Христианский Восток» («Термины искусств и главнейшие сведения о памятниках искусства и материальной культуры в древнегрузинской литературе»). დიდი ქართველი მეცნიერი, ამასთანავე, მოკრძალებით აღნიშნავდა, რომ „ამ საკითხზე ვმუშაობ და ვმუშაობდი მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ისტორიკოსმა უნდა იცოდეს წარსული ცხოვრების ხორცშესხმული სინამდვილე, რასაც მარტო სიტყვიერი მასალით ისე კარგად ვერ წარმოიდგენს კაცი, როგორც ნივთიერი მასალით“.

1965 წელს გამოქვეყნდა ივ. ჯავახიშვილის „მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის“ მეორე წიგნი, რომელიც მიძღვნილია ძველი ქართული საფენებელ-საგებლის, ავეჯისა და ჭურჭლის შესწავლისადმი.

ამავე სერიის III—IV წიგნები 1962 წელს დაისტამბა და შეეხება ტანისამოსს, ქსოვილებსა და ხელსაქმეს, საომარ საჭურველსა და სამხედრო საქმეს. ბევრ რამეს აქ ავტორი აშუქებს არა მარტო წერილობითი მასალების, არამედ სახვითი ხელოვნების ძეგლების, ძველი ქართული სკულპტურის და სხვ. მიხედვით. ზემოთ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ თუ რა დიდი მასშტაბის მუშაობა ჩატარდა 30-იან წლებში ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით ხალხში დაცული წერილი ხელოსნობისა და შინამრეწველობის მასალების შესაგროვებლად. თვით ივანე ჯავახიშვილი, როგორც ცნობილია, მაღალ შეფასებას აძლევდა ამ მასალას და თავის აღტაცებას ვერ ფარავდა მოპოვებული ინფორმაციით, რაც ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიის ბევრ საკითხს აშუქებდა და ხორცშესხმულად წარმოაჩენდა.

ივ. ჯავახიშვილი კარგად გრძნობდა საზოგადოებრივი ცხოვრების საფუძვლის — ეკონომიკის — შესწავლის დიდ მნიშვნელობას. მისი ნაშრომი „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ შეიცავს უძვირფასეს მასალას ძველ საქართველოში მეურნეობის მთელი რიგი დარგების (კერძოდ, სოფლის მეურნეობის) შესასწავლად, ფაქიზ ტერმინოლოგიურ ანალიზს, გონებამახვილურ დასკვნებს ცალკეული სასოფლო-სამეურნეო კულტურების წარმომავლობისა და გავრცელების გზების შესახებ.

საქართველოს სოფლის მეურნეობის შესწავლაც ივ. ჯავახიშვილს, პირველ ყოვლისა, საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის სჭირდებოდა. შემთხვევით

არ იყო, რომ იგი ასე უქებდა ილია ჭავჭავაძეს საქართველოს ისტორიისადმი ახლებურ მადგომას, როდესაც ეს უკანასკნელი უმთავრესი მნიშვნელობის საკითხად ქართველი ხალხის ისტორიაში მიიჩნედა იმას, თუ „რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფასა? რა ჰკვებავდა ხალხსა, რა ქონებით უძღვებოდა ამოდენა ომებსა და სისხლის ღვრასა?“. ილია ჭავჭავაძეს, — ივ. ჯავახიშვილის თქმით, — დიდი ღვაწლი მიუძღვის იმით, რომ მან პირველმა აღიარა ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი წარსულის ეკონომიური საფუძვლის გამოკვლევის აუცილებლობა.

„საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველი ვარიანტი 1907 წელს გამოქვეყნდა. აქ ავტორი XI ს-ის შემდგომი ხანის ფარგლებში იკვლევს სოციალური დიფერენციაციის, ქონების მფლობელობის წესების, ვაჭრობა-ხელოსნობის, სახელმწიფოს საფინანსო შემოსავლისა და სხვა ამ რიგის საკითხებს.

შემდეგში გამოვიდა „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ ახალი, სრულიად განსხვავებული გამოცემა ორ წიგნად (ერთი — 1930 და მეორე — 1934 წელს). გამოკვლევა ეკონომიური ისტორიის წყაროების მიმოხილვით იწყება (დემოგრაფიული წყაროები — ხალხის აღწერის დავთრები, საფინანსო უწყების ძეგლები — გადასახადებისა და ბიუჯეტის საბუთები, საკორპორაციო და კერძო მეურნეობის შემოსავალ-გასავლის საბუთები, გეოგრაფიულ-აღწერილობითი წყაროები — ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, მოგზაურ-ელჩების ცნობები და სხვ.).

ძველ საქართველოში სოფლის მეურნეობის მდგომარეობას ავტორი იკვლევს ცალკეული დარგების მიხედვით. იგი აღგენს მიწის დამუშავებასთან დაკავშირებულ ტერმინოლოგიას, სწავლობს სახნავ და სხვა სასოფლო-სამეურნეო იარაღებს, მცენარეთა სახეობებს და მათ აღმნიშვნელ ტერმინებს. ივ. ჯავახიშვილი სწავლობს აქ აგრეთვე ცალკეული მცენარეების წარმოშობის არეალს საკითხს და რიგი პურეული მცენარეების სამშობლოდ საქართველოს მიიჩნევს. ფართოდაა აქ განხილული აგრეთვე მებოსტნეობისა და მევენახეობის საკითხები. ივანე ჯავახიშვილმა უზარმაზარი ენერგია შეაღია ისეთი საკითხების შესწავლას რომელიც წმინდა ბოტანიკოს-აგრონომის კვლევის საგანს შეადგენს. ამის გამო თვითონ აღნიშნავდა, რომ იგი იძულებული იყო ეს გაეკეთებინა, რამდენადაც „ჩვენში სასოფლო მეურნეობის ისტორიის მკვლევარი არსადა სჩანს და ამისათვის აუცილებელი წყაროების ენათა ცოდნაც ჯერ არავის გააჩნია“. თავისი ამ კვლევა-ძიებით ივანე ჯავახიშვილმა კარგად აჩვენა ქართველი ხალხის დაუცხრომელი საქმიანობა მეურნეობის ამ დარგში.

ივანე ჯავახიშვილის თვალთახედვის სფეროში საპატიო ადგილი ეკავა ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის შესწავლასაც. კარგადაა ცნობილი მისი გამოკვლევები ძველი ქართული ლიტერატურის არაერთი ძეგლის, განსაკუთრებით „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ, მას ეკუთვნის სპეციალური გამოკვლევა „ადამიანზე ძველ ქართულ მწერლობაში“, მის სოციალურ-ეთიკურ იდეალებზე. ივ. ჯავახიშვილმა აღმოაჩინა ქართული მწერლობის უძველესი ძეგლები — ე. წ. ხანმეტი ტექსტები. 1938 წელს გამოქვეყნდა მისი ვრცელი გამოკვლევა „ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები“, ამავე წელს არის დაბეჭდილი „მნათობში“ გამოკვლევა ძველი ქართული წარმართუ-

ლი და მომდევნო ხანის საეკლესიო მუსიკისა და მათ შორის ბრძოლის შესახებ და ა. შ.

დიდ ყურადღებას უთმობდა მკვლევარი ძველი ქართული საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის, სახელმწიფოებრივი წყობილების და სხვა ამ რიგის საკითხების შესწავლას. ამ მხრივ დიდად მნიშვნელოვანია უკვე მისი ერთ-ერთი ადრეული ნაშრომი, რომელიც ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივ წყობილებას შეეხება («Государственный строй древней Грузии и древней Армении», т. I, СПб, 1905, «Тексты и разыскания по армянно-грузинской филологии», кн. VIII). აქ წამოყენებული დებულებები შემდეგში თითქმის მთლიანად შევიდა მის ფუნდამენტურ ნაშრომში „ქართული სამართლის ისტორია“, რომლის პირველი წიგნი ჯერ 1919 წ., ხოლო შემდეგ 1928 წ. გამოიცა. ამავე წელს გამოქვეყნდა ამ ნაშრომის მეორე წიგნის პირველი ნაკვეთი, ხოლო 1929 წელს — მეორე წიგნის მეორე ნაკვეთი.

ამ კაპიტალური ნაშრომის მნიშვნელოვანი ნაწილი, უმთავრესად ტერმინოლოგიური ანალიზის საფუძველზე აგებულ, ძველი ქართული საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიური და სახელმწიფოებრივი წყობილების დახასიათებას წარმოადგენს. ამავე ნაშრომში გულდასმითაა შესწავლილი საერო და საეკლესიო სამართლის ძეგლები, სამართლის ცალკეული დარგებისა და ინსტიტუტების ისტორია უძველესი დროიდან მონღოლთა შემოსევამდე.

დიდი ადგილი უკავია ივ. ჯავახიშვილის შემოქმედებაში ქართველი ხალხის სამოქალაქო-პოლიტიკური ისტორიის კვლევას. მისი წიგნების სერია „ქართველი ერის ისტორია“ (ოთხ ტომად) ფაქტიურად წინაფეოდალური და ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისა და სხვა მნიშვნელოვან საკითხებზე დაწერილი მონოგრაფიული გამოკვლევების კრებულს წარმოადგენს. მეტად მრავალფეროვანი შინაარსისაა „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველი წიგნი, რომელიც ავტორის სიცოცხლეშივე რამდენიმეჯერ (1908, 1913, 1926 წლებში) გამოიცა. აქ განხილულია ისტორიის მონაკვეთი უძველესი დროიდან VII საუკუნემდე. პოლიტიკური ისტორიის გვერდით ავტორი აშუქებს სოციალური ურთიერთობის ფორმებს, ქართველი ხალხის ვინაობის საკითხს, ეხება სახელმწიფოებრივ წყობილებას, მატერიალურ და სულიერ კულტურას, იდეოლოგია-სარწმუნოებას. ამ წიგნში განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას იპყრობს უმთავრესად ეთნოგრაფიულ და ფოლკლორულ მასალაზე დამყარებული გამოკვლევა ძველ ქართულ წარმართულ ღვთაებათა პანთეონის შესახებ, აგრეთვე დიდძალ ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებზე აგებული კვლევა საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების დროისა და გზების შესახებ, ადრეულ ქრისტიანულ მიმდინარეობათა შესახებ და სხვ.

„ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნი იწყება ძველი საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვით. აქ დადგენილია სათანადო ძველი ქართული ტერმინები, განხილულია ისტორიულ-გეოგრაფიულად საქართველოს ცალკეული მხარეები, დადგენილია მათი საზღვრები, შესწავლილია ძირითადი საგზაო მაგისტრალები, ლაპარაკია ამ მხარეთა ბუნებრივი პირობების შესახებ და ა. შ.

ამას გარდა, „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნში გადმოცემულია საქართველოს ისტორია არაბთა ბატონობის დამყარებიდან (VII ს-ის 60-იანი წლები) თამარის მეფობის ჩათვლით.

ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ მესამე წიგნი გამოიცა უკვე მისი სიკვდილის შემდეგ, 1941 წელს. იგი მოიცავს საქართველოს ისტორიას XIII—XIV საუკუნეთა მანძილზე. ივ. ჯავახიშვილის სიცოცხლეში გამოქვეყნებული იყო „ქართველი ერის ისტორიის“ მეოთხე წიგნის მხოლოდ ერთი, პირველი ნაწილი (1924 წ.). სრული სახით ეს წიგნიც გამოქვეყნდა მისი სიკვდილის შემდეგ, 1946 წელს. ამ წიგნში გადმოცემულია XV—XVI საუკუნეების საქართველოს ისტორია.

ივ. ჯავახიშვილის წიგნების ეს სერია წარმოადგენს საქართველოს მრავალტომიანი სრული მეცნიერული ისტორიის შექმნის ფაქტიურად პირველ ცდას და მისი მნიშვნელობა განუზომლად დიდია. სამწუხაროდ, როგორც ვხედავთ, ავტორს არ დასცალდა ბოლომდე მიეყვანა ეს თავისი ჩანაფიქრი და ასევე წარმოედგინა საქართველოს ისტორიის უფრო მოგვიანო პერიოდებიც.

სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში ივანე ჯავახიშვილი განსაკუთრებით დაინტერესებული იყო ქართველი ხალხის წარმოშობის (ეთნოგენეზისის) პრობლემით. ამ საკითხზე მკვლევრის ყურადღების გამახვილება გამოიწვია დასავლეთის აღმოსავლეთმცოდნეობაში ზოგიერთი შეხედულების შეცვლამ. თუ XIX ს-ის ორიენტალისტიკა მთელ რიგ ძველადმოსავლურ ენებს (შუმერულს, ხეთურს, ელამურს, ურარტულს) თითქმის უყოყმანოდ ქართული და სხვა კავკასიური ენების მონათესავედ მიიჩნევდა, თუ ძვ. წ. II—I ათასწლეულების მიჯნაზე მცირე აზიის აღმოსავლეთ რაიონებში ლურსმული წყაროებით დამოწმებული თაბალები და მუშქები ამავე ორიენტალისტურ მეცნიერებას ქართველთა წინაპრებად მიაჩნდა, შემდეგში დასავლეთის მკვლევართა შორის ამ თვალსაზრისების მიმართ სკეპტიკურმა დამოკიდებულებამ იჩინა თავი. ივანე ჯავახიშვილი შეეცადა ამ ახალ სიტუაციაში გარკვეულიყო. ქართველთა წარმომავლობის საკითხით დაინტერესებამ მკვლევარი ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის რთულ პრობლემას შეაქიდა. 1937 წელს გამოქვეყნდა მისი საენათმეცნიერო ხასიათის ნაშრომი „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, რომელიც გაცემას იწვევს იმ ტიტანური შრომით, რომელიც მკვლევარს ჩაუტარებია საკუთრივ საენათმეცნიერო საკითხებზე. ცნობილია, რომ ამ ნაშრომმა დიდი გავლენა მოახდინა ქართული ენათმეცნიერების შემდგომ განვითარებაზე. ამავე დროს ივანე ჯავახიშვილმა შეკრიბა და გააანალიზა დიდძალი ტოპონიმიკური და ეთნონიმიკური მასალა საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ფარგლებში, რაც, მისი აზრით, მეტყველებდა ამ რეგიონის უძველესი მოსახლეობის ურთიერთმონათესავეობაზე.

ასეთია ივანე ჯავახიშვილის სამეცნიერო ინტერესების, შიშა შემოქმედების მოკლე და არასრული მიმოხილვა. როგორც ვხედავთ, ფაქტიურად არ დარჩენილა საქართველოს ისტორიის, მისი დამხმარე მომიჯნავე ქართველოლოგიური დისციპლინების არც ერთი უბანი, რომელსაც მისი მაღლიანი ხელი არ შეხებოდეს, რომელიც მისი მძლავრი ტალანტისა და გატაცებული ძიების კვალს არ ატარებდეს. დღესაც ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერულ მემკვიდრეობას საპატიო ადგილი უკავია ქართული მეცნიერების საგანძურში. რა თქმა.

უნდა, ისევე როგორც ყველა სხვა მეცნიერის მემკვიდრეობას, ივანე ჯავახიშვილის მეცნიერულ მემკვიდრეობასაც ჭეშმარიტად მეცნიერული, კრიტიკული მიდგომა ესაჭიროება. დღეს ბევრი რამ ახლებურ მიდგომას, ახლებურ გადაწყვეტას მოითხოვს, არაერთი საკითხი წყაროთმცოდნეობითი ბაზის კიდევ უფრო გაფართოებასა და გაღრმავებულ ანალიზს საჭიროებს. ყველაფერი ეს კანონზომიერი და ბუნებრივია. გასაცარი და საკვირველი ივ. ჯავახიშვილის შემოქმედებაში სხვა არის.

როდესაც ეცნობი ივანე ჯავახიშვილის შემოქმედებას, უნებლიეთ გიპყრობს გაკვირვების გრძნობა მისი თავდადებისა და ჩატარებული კოლოსალური შრომის გამო — გიკვირს როგორ აკეთო ერთ ადამიანს ჰქონოდა ესოდენ მრავალმხრივი სამეცნიერო ინტერესები — ერთნაირი გულმოდგინებით, ასე საფუძვლიანად ეკვლია ენათმეცნიერული და საისტორიო პრობლემატიკა, მატერიალური და სულიერი კულტურის მრავალი დარგი. მეცნიერების ისტორიამ ძალზე ცოტა იცის ასეთი შემთხვევა. ცხადზე უცხადესია, რომ ეს არ იყო კვლევის საგნით უბრალო დაინტერესება. აშკარაა, რომ მისი ინტერესისა და ტიტანური შრომის წყარო უფრო ღრმად არის საძებნი — ეს იყო უსაზღვრო სიყვარული მშობელი ხალხისადმი, თავისი სამშობლო საქართველოსადმი. მისთვის ერთნაირად მნიშვნელოვანი და ძვირფასი იყო ყველაფერი, რაც ქართველ ხალხს. მის ისტორიულ წარსულს, მის კულტურას შეეხებოდა. ამიტომ იკვლევდა ის ასე გულმოდგინედ, ასე დინჯად. ასეთი კეთილსინდისიერებითა და სიღრმით ყველაფერს — დიდსა და მცირეს, მნიშვნელოვანსა და მეორეხარისხოვანს საქართველოს ისტორიასა და ქართველი ხალხის ყოფასა და კულტურაში. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ხშირად ამბობდა გულისტკივილით, რომ იგი იძულებულია ესა თუ ის ვიწრო სპეციალური საკითხი იკვლიოს, რადგანაც ამ საკითხს სათანადოდ მომზადებული მკვლევარი ჩვენში არ უჩანს. რამოდენა სიყვარული უნდა ჰქონოდა ამ ადამიანს თავისი სამშობლოსი, რომ ნებაყოფლობით, ამასთანავე სრულიად უანგაროდ, ამოდენა ტვირთი ეკისრა და მთელი სიცოცხლის მანძილზე ეტარებინა. ამასთანავე, ასეთი დიდი პატრიოტიზმი ამ ადამიანში მშვენიერად იყო შეხამებული ბუნებრივ კეთილშობილებასთან, მეცნიერულ კეთილსინდისიერებასთან, მაღალ ნიჭიერებასა და დიდ კულტურასთან. ამიტომ არის, რომ ივანე ჯავახიშვილმა შეძლო ასეთი დიდი წვლილის შეტანა მეცნიერებაში, ასე დიდი ადგილი დაიკავა ჩვენი მეცნიერების, ჩვენი კულტურის და, საერთოდ, ქართველი ხალხის ისტორიაში.

იური კახარავა

საქართველოს ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები ივანე ჯავახიშვილის შრომებში

ქართველი ერის მრავალსაუკუნოვან ისტორიას არაერთი ერუდირებული მეცლევარი ჰყოლია. მაგრამ თითქმის ყველა მათგანი XIX ს-ის მისაღვამებზე ჩერდებოდა. ვერ იქნა და ვერ მოექცა მეცნიერული კვლევა-ძიების სფეროში საქართველოს XIX-XX საუკუნეთა ისტორია. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ასეთ ვითარებას განაპირობებდა: ჯერ ერთი, „დისტანციის თეორიის“ გაბატონებული მდგომარეობა, მეორე, რუსული ისტორიოგრაფიის „სახელმწიფოებრივი სკოლის“ დიდი გავლენა ქართულ ისტორიულ აზროვნებაზე, და ბოლოს. მეესამე, მეცნიერული კვლევა-ძიების არსებითად უგეგმო და შემთხვევითი ხასიათი ქართული უნივერსიტეტის დაარსებამდე¹. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ცარიზმი ძირშივე აზნობდა ეროვნული თვითშეგნების გაღვივება-განვითარების ყოველ ცდას, ცხადი გახდება მიზეზები, რომლებმაც განაპირობეს საქართველოს XIX-XX საუკუნეთა ისტორიის მეცნიერულ კვლევაში არსებული ჩამორჩენა.

ამ გარემოებას თავის დროზე მწარედ ჩაუფიქრებია საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერები — ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი. დიმიტრი ბაქრაძე და სხვები. რომელთა რევოლუციურმა დემოკრატიზმმა განსაზღვრა მათი დამოკიდებულება აწმყოს. თანამედროვეობის მეცნიერული შესწავლისადმი. ილია ჭავჭავაძე და მისი თანამოაზრენი წარსულის შესახებ ცოდნას განიხილავდნენ არა როგორც თვითმიზანს, არამედ როგორც ერთ-ერთ საიმედო იარაღს აწმყოს მეცნიერული შესწავლისა და მისი რევოლუციური გარდაქმნისათვის². არჩილ ჯორჯაძე და მისი თანამოაზრენი კი უარყოფდნენ, უკეთეს შემთხვევაში, საეჭვოდ ხდიდნენ აწმყოს მეცნიერულ შემეცნებას. და, მაშასადამე, მისი რევოლუციური გარდაქმნის შესაძლებლობასაც³. ამიტომ პირველები ისტორიულ მეცნიერებაში იყვნენ რევოლუციური რომანტიზმის მედროშენი, ხოლო მეორენი, თავიანთი დისტანციის თეორიით, — რეაქციული რომანტიზმის მედროშენი.

ილია ჭავჭავაძის აზრით, წარსულის შესახებ ცოდნა. „წარტოლილ ჭეშმარიტებათა“ ძიება. ისტორია უნდა ეხმარებოდეს თანამედროვეობას, პასუხს უნდა აძლევდეს თანამედროვეობის საჭირობოროტო საკითხებს, მან მასებს უნდა აუხილოს თვალი. ნათლად აჩვენოს თანამედროვეობის წყლულები და მათი განკურნების საშუალებანი, ცნობიერებაში უნდა მოიყვანოს, შეხედულებათა სისტემად უნდა ჩამოაყალიბოს ხალხის განცდები და სურვილები, მიმართული ცხოვრების გაუმჯობესებისაკენ. „ჩვენ ჩვენს ენაზე ჩვენი ისტორია არა

¹ ი. ე. ჯავახიშვილი. ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია. თბ., 1938. გვ. 5.

² ი. ჭავჭავაძე. თხზულებათა სრული კრებული. ტ. II. გვ. 68.

³ ა. ჯორჯაძე. თხზულებანი, წ. I, გვ. 138.

გვაქვს, — წერდა დ. ბაქრაძე, — ისტორია ისე დაწერილი, როგორც ახლანდელი დრო და საზოგადოება მოითხოვს⁴. აქაი წერეთელიც დიდ მნიშვნელობას აძლევდა თანამედროვეობის. აწმყოს მეცნიერულ შესწავლას. 1881 წელს, მიმართავდა რა არქეოლოგთა V კონგრესის მონაწილეებს, იგი ამბობდა: „მეცნიერო! დღეს თქვენ მოსულხართ მისთვის, რომ გაჩხრიკოთ ნანგრევები, ამოიღოთ იქედან ის ნაშთები და ზე-მიჰტონოთ მათ შუქი მეცნიერებისა. დიდია თქვენი ის ღვაწლი, მაგრამ მაგაზედ ნაკლები არაა ჩვენი მადლობა! მართო იმითაც, ამ ერთითაც არ თავდება თქვენი სამსახური: თქვენ დღეს მაგალითს აძლევთ სხვებს, რომ იმათაც შეისწავლონ და გამოიკვლიონ ჩვენი აწმყო ისეთივე გულსმოდგინებით და სიყვარულით, როგორითაც თქვენ იკვლევთ წარსულს; და ეს აუცილებლად საჭირო არის, დღეს, თითქმის გამოუკვლევლისა და უცნობის ჩვენი ქვეყნისათვის⁵. აწმყოს, თანამედროვეობის შესწავლა ფრიად საშურ და გადაუდებელ საქმედ მიაჩნდა იონა მეუნარგიასაც. „რაც უფრო ვშორდებით ამ დროს, — წერდა იგი, — უფრო და უფრო აწყდება მას ის ძაფები, რომლითაც მიბლანდულია იგი ქველ დროებასთან. თუ რამე არ მოუხერხდა ამას, სანამ დრო კიდევ არის, თუ არ გამოვიძიეთ მეტადრე პირველი ნახევარი ამ ასეულისა. ეს საუკუნე, ეს გრძელი და ტვირთმძიმე საუკუნე, ისეთივე მჭლე და უცნობი საუკუნე იქნება ჩვენთვის, როგორიც არის სხვა საუკუნეები“⁶.

ყოველივე ამან. ჩვენი აზრით. ივანე ჯავახიშვილს უყოყმანოდ ააღებინა ხელში კალამი ქართველი ერის ახალი და უახლესი ისტორიის ღირსეულად წარმოჩენისათვის, ალბათ, ისე როგორც თავის დროზე ილიას სიტყვებმა — „ერის პირქვე დამხობა, გათახსირება, გაწყალება იქიდან დაიწყება. როცა იგი თავის ისტორიას ივიწყებს, როცა მას ხსოვნა ეკარგება თავის წარსულისა“ — ერის სამსახურში ჩააყენა როგორც ჭეშმარიტი მემისტორი.

ივ. ჯავახიშვილმა. მიუხედავად იმისა, რომ „ძველი ამბებისა უფრო სჯერათ, ვიდრე ახლანდელისა“ (სტრაბონი)⁷, პირველმა დაარღვია საქართველოს XIX-XX საუკუნეთა ისტორიის მიმართ დამკვიდრებული ტრადიცია, პირველმაც მოხსნა ტახტზე თანამედროვეობის შესწავლას და ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხებს მიუძღვნა: „მამულიშვილობა და მეცნიერება“ (1904), „პოლიტიკური და სოციალური მოძრაობა XIX საუკუნის საქართველოში“ (1906), „საქართველო“ (ძმები გრანატების „ენციკლოპედიური სიტყვარი“), „დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში“ (1919), „საქართველოს საზღვრები“ (1919), „ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია“ (1938) და სხვ.

ყველა დასახელებული ნაშრომის და მათში აღძრული საკითხების სრული და ამომწურავი გაშუქება შეუძლებელია ერთ საუკუნო სტატიაში. ამიტომ ჩვენ შევჩერდებით ზოგიერთ მათგანზე, კერძოდ იმათზე, რომლითაც მეცნიერმა უფრო მეტად წასწია წინ ქართული ისტორიოგრაფია.

⁴ დ. ბაქრაძე, საქართველო, რვეული პირველი, 1871 (ხაზგასმა აქაც და ქვემოთაც ჩვენია — ო. კ.).

⁵ ა. წერეთელი, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. VI, გვ. 369.

⁶ ი. მეუნარგია, აღ. ჭავჭავაძე, თბ., 1937, გვ. 56.

⁷ თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 138.

მეცნიერული კვლევა-ძიების მეთოდისა და მეთოდოლოგიის საკუთარი პრინციპები ივანე ჯავახიშვილმა ჯერ კიდევ 1902 წელს ამცნო საზოგადოებას პეტერბურგის უნივერსიტეტის კათედრიდან. აქ მან მტკიცედ და გაბედულად გამოთქვა აზრი აღმოსავლეთის, მათ შორის კავკასიის ხალხთა ისტორიის უგულვებლყოფისა და დაკნინების წინააღმდეგ. ივ. ჯავახიშვილი იყო პირველი ქართველი მეცნიერი, რომელმაც საჯაროდ განაცხადა, „რომ ისტორიის ფილოსოფიის მკვლევარნი თავიანთ თხზულებებში აღმოსავლეთს თითქმის არავითარ ყურადღებას არ აქცევენ ხოლმე და საზოგადოდ ჩვეულებრივ აზრებს იმეორებენ“. ამის ერთ-ერთ მიზეზად ახალგაზრდა მეცნიერს მიაჩნდა ის, რომ „ევროპის ხალხთა ისტორიის კვლევით გატაცებულნი და გათამამებულნი, ... მეცნიერები ეჭვის თვლით უყურებენ, ათვალისწინებულნი ჰყავთ აღმოსავლეთი... ცოტანი როდი არიან ისეთი ისტორიკოსები, რომელნიც აღმოსავლეთის წარსულის შესწავლას მაღლიდან დასცქერაინ...“. ამასთან დაკავშირებით მეცნიერმა გაკიცხა ის ყალბი და მავნე ჰიპოთეზები, რომელთა მიხედვით „დადგენილია სხვადასხვა მოდგმისათვის ათვისების, შემოქმედებითი უნარის და გონებრივი ნიჭის გარკვეული ზღვარი და ზღუდე... გარკვეულია ამა თუ იმ მოდგმის ხალხების ბუნებრივი, თანდაყოლილი მიდრეკილება ერთ წერტილზე გაყინვისა, უძრაობისა ან კიდევ მათი ლტოლვა-მისწრაფება პროგრესისა და სოციალური განვითარებისაკენ. გამოდის ხალხთა ბედისწერის წინდაწინვე დადგენის მსგავსი რაღაცა: ერთნი რატომღაც დაჩაგრულნი არიან განგებისაგან, მეორენი ვერ სცილდებიან საზოგადოებრივი ცხოვრების პრიმიტიულ ფორმებსა და გონებრივი განვითარების უსუსურ ყოფა-მდგომარეობას; მაშინ როდესაც ერთნი ყოველთვის გულგრილნი არიან რელიგიის მიმართ, მეორეთა ხვედრია, ბედისწერისგან დადგენილი, შეუქმნან კაცობრიობას რელიგიები, მესამენი ბედისგან გალაღებულ-გათამამებულნი არიან და მარტო მათ აქვთ მინიჭებული ძალა და ღონე მიღწიონ უმაღლეს და ყოველმხრივ განვითარებას“. და, ბოლოს, დასძენს მეცნიერი, რომ „მცდარია ან კიდევ გაზვიადებულია, აგრეთვე აზრი აღმოსავლეთის სულიერი კულტურის უძრაობისა და კარჩაკეტილობისა“⁸.

აქ ივანე ჯავახიშვილი იზიარებს მისი ეპოქის პროგრესულ ისტორიულ კონცეფციას, რაც ძირშივე უარყოფდა ნიჰილისტურ დამოკიდებულებას ჩაგრულ და ჩამორჩენილ ხალხთა წარსულისადმი. აქ ისტორიკოსის „ამოცანას სწორედ ის შეადგენს, — ამბობდა მეცნიერი, — რათა მან აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია შეისწავლოს ყოველგვარი წინდაწინვე აკვიატებულ-აჩემებულ აზრ-შეხედულებათა გარეშე და სავსებით უეჭველ მონაცემთა მიხედვით, რაც კი მოპოვებულია მეცნიერული კვლევა-ძიების გზით“⁹.

ასეთი ისტორიული კონცეფციით შეიარაღებულ მეცნიერს ყოველი ჯუარის ნიჰილისტთა წინააღმდეგ ეფექტური ბრძოლისათვის აუცილებელ და გადაუდებელ ამოცანად მიაჩნდა ქართველი ერის საზოგადოებრივი და პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების, იდეური და პოლიტი-

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, დამატ. I, თბ., 1960, გვ. 389-391, 397.

⁹ იქვე, გვ. 391.

კური ბრძოლის ამსახველი წყაროების ძიება და შეგროვება, მათი მეცნიერული მეთოდებით შესწავლა და მიღებული შედეგების თეორიული განზოგადება საქართველოს ისტორიის ახალი ფილოსოფიის დასადგენად.

ისტორიული კვლევა-ძიების მეთოდს, რომელსაც თავიდანვე იყენებდა მეცნიერი, ძირითადად სწორი შეფასება მისცეს მისმა თანამედროვეებმა და კოლეგებმა. აი, როგორ ახასიათებდა მას გ. ნათაძე: „ზუსტი კვლევა-ძიება, ნამდვილი ფაქტების გადარჩევა და დამტკიცება მრავალნაირი წყაროს ცნობების შედარების ნიადაგზე, დათარიღება, გენეალოგიური საკითხების გამორკვევა და სხვა ამგვარი ამოცანები ისე შეასრულა პროფ. ი. ჯავახიშვილმა, რომ მისი მეოხებით, შეიძლება გადაკრით ვთქვათ, საქართველოს ისტორიული მეცნიერება ამ მხრივ ერთბაშად დასავლეთ ევროპის ისტორიული მეცნიერების სიმაღლეზე დადგა“¹⁰.

ივანე ჯავახიშვილის მიერ გამოყენებული მეცნიერული კვლევის მეთოდი და მეთოდოლოგია დიდხანს რჩებოდა გაუგებარი ულტრამემარცხენულად განწყობილი სამეცნიერო წრეებისათვის. ასე მაგალითად, 1936 წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მამხინდელმა ხელმძღვანელობამ სპეციალური სხდომა მიუძღვნა პარტიისა და მთავრობის ცნობილ დადგენილებებს, რომლებიც მიზნად ისახავდნენ ისტორიული მეცნიერების აღდგენას თავის უფლებებში. მოსალოდნელი იყო, რომ სხდომაზე დისკუსია წარმართებოდა ვულგარული სოციოლოგიისა და საზოგადოებათმცოდნეობის სწავლებით უკიდვანო გატაცების წინააღმდეგ, ისტორიული მეცნიერების თავის უფლებებში აღდგენისათვის. მაგრამ მომხსენებელმა და მოკამათებმა დისკუსია საწინააღმდეგო მიმართულებით წარმართეს, სწორედ ნამდვილი ისტორიული მეცნიერებისა და მისი აღიარებული მესვეურის — ივ. ჯავახიშვილის გასამართლებად აქციეს, ამის შესახებ იქვე, დისკუსიაზედაც გაისმა უკმაყოფილების ხმები. მაგრამ ის ბოლომდე სოლო-სიმღერად დარჩა“¹¹.

მომხსენებელი. კ. ორაგველიძე, აკრიტიკებდა ივანე ჯავახიშვილს იმის გამო, რომ მას თითქოს „ისტორიული კვლევის დროს არ მოსწონს თეორიული მსჯელობა, ზოგადი პრობლემების დაყენება“, რომ იგი „ემპირიულ მასალებს შეისწავლის, მაგრამ აქ ანალიზს თან არ მოჰყვება სინთეზური მუშაობა და ეს არც საჭიროდ მიაჩნია ჯავახიშვილს“¹². ეს იყო დაუმსახურებელი ბრალდება, შედეგი მეცნიერის მემკვიდრეობის მხოლოდ ზერელე განხილვისა. ივ. ჯავახიშვილს არასოდეს არ უარუყვია განმაზოგადებელი ნაშრომის საჭიროება. პირიქით, ასეთი ნაშრომის საჭიროების შესახებ იგი ჯერ კიდევ 1904 წელს წერდა: „თითოეული ხალხის ისტორიის შესწავლაზეა დამოკიდებული ბევრის მხრივ ის მეცნიერება. რომელსაც ისტორიის ფილოსოფიას ეძახიან დრომელიც შეადგენს ჩვენის მეცნიერების (ისტორიული მეც-

¹⁰ გ. ნათაძე, საზოგადოებათმცოდნეობის მეთოდოლოგიისა და მეთოდის საკითხები, ნაკვეთი I, თბ., 1931, გვ. 80-81.

¹¹ სოციალისტური მშენებლობის არქივი (თბილისი). ფ. 471, აღწ. 19, საქ. 3, 4, 5.

¹² კ. ორაგველიძე, საქართველოს ისტორიის საკითხისათვის, თბ., 1936, გვ. 14-15.

ნიერების, — ი. კ.) უზენაეს მიზანს¹³. დაახლოებით ასეთივე აზრი განავითარა მეცნიერმა 1928 წელს „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველი ტომის წინასიტყვაობაში: „პირველი წიგნის შევსებისა და ახალი პრობლემების გაშუქების დროს გამოირკვა, რომ ამ წიგნში შეტანილი ახალი თვალსაზრისისა და ახლად წამოყენებული დებულებების დამაჯერებლობისათვის წყაროების ცნობებისა, აქამდე არსებული თეორიებისა და გაბატონებული შეხედულებათა გათვალისწინება და კრიტიკული განხილვაა საჭირო. სჯობდა, რომ ეს წინასწარ ან ცალკე წიგნად, ან რომელსამე სპეციალურ სამეცნიერო ორგანოში, გამოქვეყნებულიყო: მაშინ მკითხველს „ქართული ერის ისტორიის“ წაკითხვა უფრო გაუადვილდებოდა. მაგრამ ასეთი ქართული ორგანოს უქონლობამ და სპეციალური წიგნების გამოცემის სიძნელემ მთელი ამ წყაროთა მიმოხილვისა და კრიტიკული გაცხრილვის შემცველი ნაწილების ამ პირველ წიგნშივე შეტანა აუცილებელი გახდა. ამ გარემოებამ ისედაც ძნელი წასაკითხავი წიგნი მეტისმეტად დატვირთა და მას საისტორიო გამოკვლევის ხასიათი მიანიჭა... საქართველოს ისტორიის მეცნიერულ, კრიტიკულ შესწავლას ჯერ იმ დონემდე არ მიუღწევია. რა დონეზედაც ქველი საბერძნეთისა, რომისა და დასავლეთ ევროპის ისტორია იმყოფება, რომ ისტორიკოსმა ძირითადი ფაქტების უცილებლობის წყალობით თითქმის სრულებით დაუსაბუთებლად წეროს და მარტო ზოგადი პრობლემების განხილვით იყოს გატაცებული... მომავალში კი ამ ისტორიის დამთავრების შემდგომ, ამაზე დამყარებული საქართველოს ისტორიის ზოგადი კურსის გამოცემაც მაქვს განზრახული“¹⁴. მაგრამ არ დასცალდა ივ. ჯავახიშვილს ამ კეთილშობილური, დიდი მეცნიერული განზრახვის შესრულება.

ივანე ჯავახიშვილის ისტორიოგრაფიული, მეთოდოლოგიური პრინციპების კიდევ ერთი ახალი ასპექტის გასაცნობად საჭიროდ მიგვაჩნია იაკობ გოგებაშვილთან ჯერ კიდევ ახალგაზრდა მეცნიერის პექრობიდან ერთი ეპიზოდის გახსენება.

რევოლუციამდელ საქართველოში, როგორც ცნობილია, ყველაზე მძიმე პირობები იყო ისტორიული აზრის, ისტორიული მეცნიერების განვითარებისათვის. მეფის თვითმპყრობელობას ყველაზე მეტად იერიში მიჰქონდა ქართული ენისა და ქართული ისტორიოგრაფიის წინააღმდეგ. მან კარგად იცოდა ისტორიული მეცნიერების მნიშვნელობა ერისათვის, ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციისათვის. ქართული ისტორიოგრაფია კი ძირს უთხრიდა ცარიზმის რუსიფიკატორულ პოლიტიკას და ასამარებდა დიდ და დამპყრობელ ერებში მცირე ერების გათქვეფის რეაქციულსა და რენეგატულ ცდას. ცარიზმის სატრაპებმა ასევე კარგად იცოდნენ, რომ ისტორიის სარბიელიდან სწრაფად გამქრალა ხსენება ხალხისა, რომელსაც დაუეწიწნია ეროვნული ენა და საკუთარი წარსული. ამიტომ მათი უხეში და ბინძური ხელი, უწინარესად ყოვლისა, სწვდა ჩვენი ერის ისეთ ფაქიზსა და წმინდათაწმინდა დედაბოძს, როგორიცაა ეროვნული ენა და ეროვნული თვითშემეცნება. მაგრამ საკუთარი ეროვნული თვითმყოფობისათვის საუკუნეობით მეგრძოლმა ქართველობამ

¹³ ივ. ჯავახიშვილი, მამულიშვილობა და მეცნიერება, თბ., 1904, გვ. 10.

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 2.

არც მაშინ უღალატა წინაპართა ანდერძს, ამ შემოტევას მძლავრი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობით უპასუხა, იხსნა ერთიცა და მეორეც.

ეროვნული იდეალებისათვის გაჩაღებულ ამ დიდ ბრძოლაში ყოველთვის როდი იყო ყველაფერი ზუსტად მოზომილ-მოფიქრებული. აქ ზოგჯერ ძნელი ხდებოდა წარსულის რომანტიკული იდეალიზაციისათვის თავის დაღწევა, და ამიტომაც, როდესაც გააფთრებული იერიში მოჰქონდათ ერისა და ყოველივე ეროვნულის წინააღმდეგ, საპასუხო რეაქცია მხოლოდ და მხოლოდ წარსულის რომანტიკული იდეალიზაციით ვლინდებოდა.

წარსულის რომანტიკული იდეალიზაციის საცთურს ვერ ასცდნენ გიორგი წერეთელი¹⁵ და იაკობ გოგებაშვილი. ი. გოგებაშვილმა აკად. ნ. მარსბრალი დასდო ანტიპატრიოტიზმში და მოითხოვა ისტორიის წერა „ადეოკატური გამოსარჩლების“ მეთოდით, ამას მოითხოვდა, მისი აზრით, მამულის სიყვარული. ამის გამო იგი სამართლიანად გააკრიტიკა ივანე ჯავახიშვილმა. „გოგებაშვილისებური ისტორია. — წერდა ივ. ჯავახიშვილი, — უფრო ნაციონალური ხოტბაა. ვიდრე მეცნიერება. ამნაირი მიმართულება ისტორიას პირველ ხანებში, დასაწყისში ჰქონდა და ეხლა მე-20 საუკუნის დამდეგს ამ მიმართულების განახლება მგონი, რომ ძალიან დაგვიანებული უნდა იყოს... ყოველ განათლებულ ეროვნებასათვის. რომელსაც თვით-მეცნიერება მოეპოვება. აუცილებლად საჭიროა იცოდეს თავისი წარსული საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორია; უნდა იცოდეს, რასაკვირველია, უტყუარი, ჭეშმარიტი ისტორია და არა გაზვიადებული, ყალბი“¹⁶. ივ. ჯავახიშვილი ამ თვალსაზრისზე დარჩენილა ბოლომდე. ეს ნათლად ჩანს იმ ძირითადად სწორი შეფასებიდან, რომელსაც აძლევდა მეცნიერი ილია ჭავჭავაძის დამოკიდებულებას ისტორიული მეცნიერებისადმი. „ჩვენს დაუვიწყარ მოამაგეს (ილია ჭავჭავაძეს. — ი. კ.), — წერდა ივ. ჯავახიშვილი, — საქართველოს ისტორია ეროვნული თავმომწონების თვალსაზრისითა და ეროვნული სიამაყის გრძნობის ჩასანერგავად კი არ უნდოდა და სჭირდებოდა, არამედ მას წარსულის მხოლოდ უტყუარი და დაუნიდობელი, მაგრამ პირუთენელი შეფასება აინტერესებდა“¹⁷.

ასეთია მოკლედ ისტორიული კვლევა-ძიების ზოგადი პრინციპები, ესოდენ მარჯვედ რომ იყენებდა ივანე ჯავახიშვილი თავის მეცნიერულ მოღვაწეობაში.

XIX საუკუნის საქართველოში საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის ისტორიის მეცნიერული შესწავლის პირველი ცდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში ივანე ჯავახიშვილის სახელთანაა დაკავშირებული. აქ, პირველ რიგში, აღსანიშნავია მეცნიერის ისეთი შრომები, როგორიცაა: „პოლიტიკური და სოციალური მოძრაობა XIX საუკუნის საქართველოში“ (რუსულ ენაზე) და „ენციკლოპედიურ სიტყვარში“ დაბეჭდილი ნაშრომი „საქართველო“.

15 ი. ფანცხავა, თხზულებანი, ფოთი, 1903, გვ. 217.

16 ივ. ჯავახიშვილი, მამულიშვილობა და მეცნიერება, 1904, გვ. 8-9.

17 ივ. ჯავახიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია, თბ., 1938, გვ. 4.

საქართველოს ისტორიისა და ქართული ისტორიოგრაფიისადმი ნიპილის-ტურმა დამოკიდებულებამ, ქართველი ხალხოსნების შემდეგ, კელავ იჩინა თავი ზოგიერთი ქართველი მარქსისტის შრომებში. ასეთ გამოსვლას პასუხობდა ივანე ჯავახიშვილის მიერ 1906 წელს პეტერბურგში გამოცემული ნაშრომი „Политическое и социальное движение в Грузии в XIX веке“, სადაც საკმაოდ ნათლად და მეცნიერულადაა ნაჩვენები ქართველი ხალხის არაერთი პოლიტიკური და „წმინდა გონებრივი ხასიათის მოძრაობა“. გარდა ამისა, ამ წიგნის გამოცემა, როგორც მის წინასიტყვაობაშია აღნიშნული, განაპირობა სხვა გარემოებამაც. როგორც ავტორი წერს. უკვე რამდენიმე წელია რუსეთის საზოგადოებრიობის ყურადღებას იპყრობს „მძლავრი სოციალური და პოლიტიკური მოძრაობა“ საქართველოში. თუ ყველას არა, უმრავლესობას მაინც. ჰკონებია, რომ მოულოდნელად წარმოიშვა აღნიშნული მოძრაობა. ამიტომ, როგორც ავტორი აღნიშნავს, გაუგებარი ყოფილა — როგორ შეიძლება შექმნილიყო ის ერთსულოვნება, რომელსაც ავლენდა ქართველი ხალხი სოციალურ მოძრაობაში და როგორ მიადწიეს „სანიმუშო დისციპლინას და ორგანიზაციულ მოღვაწეობას“, რომლითაც ქართული მოძრაობა განსხვავდება რუსეთის სხვა ნაწილებში მიმდინარე მოძრაობისაგან. ეს გარემოება არც უნდა იყოს გასაკვირი, აცხადებს ავტორი, რადგან უკანასკნელ დრომდე რუსულ ენაზე არ არსებობდა XIX ს-ის საქართველოში სოციალურ მოძრაობათა მოკლე აღწერაც კი. ამ ხარვეზის შევსებას ისახავდა მიზნად ივ. ჯავახიშვილის განსახილველი ნაშრომი. ავტორის ამოცანაა, ნათქვამია აღნიშნულ წინასიტყვაობაში. განუმარტოს მკითხველებს: 1. ის, თუ რა იყო მიზეზები იმისა, რომ რუსული ხელისუფლების ავტორიტეტი, რომელიც ესოდენ დიდი იყო რუსეთთან საქართველოს შეერთებისას, მთლიანად დისკრედიტირებული აღმოჩნდა ქართველი ხალხის თვალში 2. რომ XIX საუკუნის საქართველოში სოციალურსა და პოლიტიკურ მოძრაობას ჰქონდა თავისი ისტორია, რომ ამ მოძრაობისათვის ქართველი ხალხი დიდი ხნიდან იწრთობოდა და დისციპლინირებული ხდებოდა. და, 3. რომ თანამედროვე მოძრაობას აქვს ღრმა ფესვები ხალხის ფსიქიკასა და ცხოვრებაში; რომ ხალხის თვალში მთავრობის დისკრედიტირება მოახდინეს არა პოლიტიკურმა პარტიებმა, არამედ თვით მთავრობამ. მან თავისი რეჟიმით თვითონვე დასცა საკუთარი ავტორიტეტი, და, რომ საგლუხო საკითხის მთავრობისეულმა გადაწყვეტამ გარღვეული გახადა აგრარული მოძრაობა საქართველოში.

მიმდინარე საუკუნის ათიან წლებში ძმები გრანატების „ენციკლოპედიურ სიტყვარში“ გამოქვეყნებული ივანე ჯავახიშვილის ნაშრომი — „საქართველო“ გამოირჩევა თავისი მეცნიერული სიღრმით, ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების მწყობრივ გადმოცემითა და პროგრესული ისტორიოგრაფიული შეფასებით. ავტორის მახვილი პოლიტიკური აღღოთი, მასთან დაკავშირებული მეცნიერული და მოქალაქეობრივი გამბედავობით. ეს, უწინარეს ყოვლისა, თავს იჩენს აღნიშნული ნაშრომის სტრუქტურაშიც. ავტორს მიზანშეწონილად ჩაუთვლია საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიისათვის დაეთმო თავის ნაშრომის მხოლოდ ერთი მესამედი, ხოლო ორი მესამედი — ახალი და უახლესი ისტორიისათვის. იგი, როგორც ჩანს, კარგად ითვისაწინებდა საკუთარი ერის ახალი და უახლესი ისტორიის დიდ პრაქტიკულ-პოლიტიკურ მნიშვნელობას თანამედროვეობისათვის.

ივანე ჯავახიშვილი XIX საუკუნის ისტორიის გადმოცემას საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული ფაქტის შეფასებით იწყებს. აქ განსაკუთრებით აღსანიშნავია მეცნიერის დიდი მოქალაქეობრივი გამბედაობა; იგი რუსეთის პირველი რევოლუციის დამარცხების შემდეგ გამეფებული შავი რეაქციის მიუხედავად, იძლევა ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკის მკაცრსა და სამართლიან კრიტიკას.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების საკითხის მეცნიერულ გაშუქებას ყოველთვის სერიოზულ ყურადღებას აქცევდა ივანე ჯავახიშვილი. აღსანიშნავია, რომ მან რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის რიგი საკითხი მართებულად გააშუქა. ლიბერალურ-ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიისაგან განსხვავებით, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაში, ი. ჯავახიშვილმა დაინახა და სათანადოდ დაასაბუთა არა მარტო საქართველოს მეფე-მთავართა მისწრაფება რუსეთთან დაახლოებისაკენ, არამედ პეფის რუსეთის პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების გაცხოველება, გაძლიერება საქართველოსა და კავკასიაში XVIII საუკუნის 80-იანი წლებისათვის.

ივანე ჯავახიშვილი სწორსა და მართებულ დახასიათებას აძლევს რუსეთთან დამოკიდებულების საკითხში იმ დროს საქართველოში ჩამოყალიბებულ პოლიტიკურ დაჯგუფებებს. ამასთან დაკავშირებით მეცნიერი აღნიშნავს: «Тюбопытно, что среди грузин долгое время существовало убеждение, что уничтожение грузинского царства лишь временная мера и что после водворения в стране порядка и внешней безопасности должна была последовать реставрация грузин. туземного царского правительства. В этой надежде составлялись на грузинском языке проекты основных законов и реорганизации государственного управления, деятельно и настойчиво обогащалась переводная грузинская литература по всем отраслям знания, особенно же касающимся технических наук, писались учебники и руководства на грузинском языке по всем предметам, очевидно, предполагавшиеся для употребления в школах. Но все это оказалось лишь неосновательной мечтой»¹⁸.

ამ მომენტისათვის არც ადრე და არც შემდეგ ქართველ ისტორიკოსთა შორის არავის მიუქცევია სერიოზული ყურადღება, ამიტომ, სამწუხაროდ, დღესაც არა გვაქვს სრული და ამომწურავი ახსნა იმ მოტივებისა, რომლებიც საფუძვლად ედო ახალი საუკუნის გარიჟრაჟზე ჩვენი ერის კულტურულ ძალების დაძაბულ შემოქმედებით მოღვაწეობას. მართალია, „როცა ერი პოლიტიკურ ფრონტზე მარცხდება, იგი კულტურულ ფრონტზე პიანჭენს ყველა თავის სასიცოცხლო ძალებს“¹⁹, მაგრამ მხოლოდ ამით არ შეიძლება აიხსნას გასული საუკუნის დასაწყისში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ქართველი ინტელიგენციის „კულტურული ლაშქრობის“ მოტივები, როგორც ცხადყო ეს ახალგაზრდა მეცნიერმა ჯერ კიდევ სამოციოდე წლის წინ.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საკითხები ივანე ჯავახიშვილს შედარებით ვრცლად აქვს განხილული 1919 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში — „დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში“. განიხილავენ რა ამ ნაშრომს, მის ავტორს უსაყვედურებენ საკი-

¹⁸ «Энциклопедический словарь». Т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К^о», седьмое изд., т. XVII, გვ. 207—208.

¹⁹ ჟურნ. „ილიონი“, № 3, 1923, გვ. 86.

თხის ცალმხრივ გაშუქებას, ე. ი. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის მხოლოდ და მხოლოდ უარყოფითი შედეგების წარმოჩენას.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების ობიექტურად პროგრესულ შედეგებზე ავტორი სპეციალურად არ ჩერდება უფრო ადრინდელ ნაშრომშიც — „პოლიტიკური და სოციალური მოძრაობა XIX საუკუნის საქართველოში“. ორივეგან ავტორი შეზღუდული ჩანს საკვლევი თემის ძირითადი მიზანდასახულობით. მიუხედავად ამისა, იგი აქ არაერთგზის აღნიშნავს საქართველოს სინამდვილეში გაშლილ სოციალ-პოლიტიკურ მოძრაობათა კავშირსა და დამოკიდებულებას რუსეთში მიმდინარე პროგრესულ სოციალ-პოლიტიკურ მიმდინარეობებთან.

ივანე ჯავახიშვილი რომ კარგად ხედავდა იმ დადებითსა და პროგრესულს, რაც რუსეთთან შეერთებას მოჰყვა საქართველოსათვის, ამაში არ შეიძლება ეჭვი შევიტანოთ: ჯერ ერთი, პრინციპულად გამორიცხულია ივანე ჯავახიშვილის მხრივ ნაციონალისტური დამოკიდებულება რუსი ხალხისა და რუსული კულტურის კეთილმყოფელი გავლენისადმი. რადგან მეცნიერი, როგორც ცნობილია, აღიზარდა ქართველ სამოციანელთა მდიდარ იდეურ მემკვიდრეობაზე, რომელიც თავისუფალი იყო ადამიანობის დამამცირებელი ყოველგვარი ვიწრო ნაციონალისტური შეზღუდულობისაგან. მეორე, ივ. ჯავახიშვილი ერთი საუკეთესო წარმომადგენელი იყო ისტორიული კვლევა-ძიების ილია ჭავჭავაძისეული მეთოდისა და მეთოდოლოგიისა საქართველოში, და ბოლოს, მეესამე, ივ. ჯავახიშვილს უყურადღებოდ არ დარჩენია რუსეთთან საქართველოს შეერთების დადებითი, პროგრესული შედეგები, მაშინ, როდესაც და რამდენადაც შეიძლებოდა ამის აღნიშვნა. აი, მაგალითად, რას წერდა ივ. ჯავახიშვილი „ენციკლოპედიურ სიტყვარში“: «Воронцов признает своей задачей способствовать культурному возрождению грузинского народа, оказывать и моральную и материальную поддержку груз. культурно-национальным учреждениям и деятелям, покровительствовал и груз. издательской деятельности, в том числе и периодической прессе. Появились в печати сочинения груз. писателей эпохи возрождения, вышел 1852 г. журнал «Цискари» (Заря)... Грузинская интеллигенция открылась, появилась надежда на возможность безпрепятственного культурно-национального прогресса грузинского народа и под русской властью... Наряду с тем прежняя патриархальность быта исчезла, общественная жизнь Г. подверглась большому изменению, разложение старых устоев шло усиленным темпом. Дифференциация социальная нашла выражение и в грузинской прессе»²⁰.

ივანე ჯავახიშვილმა სათანადო ყურადღება მიაქცია 1808 წლის უმაღლესი ბრძანებულების შეუსრულებლობას გენერალ ტორმასოვის მიერ. ამ ბრძანებულებით უქმდებოდა საქართველოში ქვეყნის შიგნით არსებული საბაჟოები, მაგრამ მის შესრულებაზე ტორმასოვი არ ფიქრობდა²¹. ამ საკითხმა ქართულ ისტორიულ-ეკონომიური ხასიათის ნარკვევებში ჯერაც ვერ ჰპოვა რიგიანი გაშუქება.

ივანე ჯავახიშვილმა აგრეთვე გააშუქა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის ლიკვიდაციის ისტორიაც და აღნიშნა რიგი ისეთი ნიუანსი ცარიზმის

²⁰ «Энциклопедический словарь», გვ. 212—213.

²¹ იქვე, გვ. 208.

რუსიფიკატორული პოლიტიკისა, რაც ჯერ კიდევ ელის თავის მკვლევარს. იმისათვის, რომ ხალხს წინააღმდეგობა არ გაეწია რუსიფიკატორული პოლიტიკისათვის, გენერალი ტორმასოვი ვერაგული ღონისძიების გატარებას მოითხოვდა: საეკლესიო აზნაურთა გასახლება თავიანთი გლეხებითურთ საუკუნეობით მათ მიერ განაშენიანებული, კულტურული მიწებიდან მწირ და ზრიოკ სახაზინო მიწებზე²².

განსაკუთრებით აინტერესებს ავტორს დიდი ისტორიული გარდატეხის მომენტში ქართველი გლეხების პოზიცია, მათი დამოკიდებულება მომხდარი ფაქტისადმი. აი რას წერდა ამის შესახებ ივანე ჯავახიშვილი: «Только грузинское крестьянство было в выжидательном положении, так как оно в глубине души еще надеялось на улучшение своего положения благодаря русским; так например, одна крестьянка кн. И. Цицианова секретно сообщила русскому чиновнику, что она, как и все мужики, русским предана, а князья и дворяне их ненавидят» (Акты, т. II, стр. 303)²³.

ივ. ჯავახიშვილი შედარებით ვრცლად განიხილავს 1832 წლის შეთქმულებასთან დაკავშირებულ საკითხებს. იგი არაერთგზის აღნიშნავს, ცარიზმის კოლონიზატორული პოლიტიკის შედეგად გასული საუკუნის 30-იანი წლებისათვის საზოგადოებაში რომ საკმაოდ იგრძნობოდა მძლავრი უკმაყოფილება, და, რომ მას უმთავრესად ადგილი ჰქონდა საზოგადოების ზედაფენებში. გლეხობაში კი უკმაყოფილება მაშინ ჯერ კიდევ არ ყოფილა საგრძნობი, რადგანაც «Настроение крестьянства было все же выжидательное, так как среди грузинского крестьянства было сильное движение с целью добиться освобождения от крепостной зависимости, и оно надеялось на помощь в этом деле со стороны рус. чиновничества»²⁴. ამის შემდეგ ავტორი აღნიშნავს პოლონეთის აჯანყების დიდ გავლენას შეთქმულებზე, შეთქმულების გაცემისა და დამრაცების ფაქტს და დასძენს: «Крестьянское освободительное движение также потерпело полную неудачу»²⁵. აქ აშკარად ატყვია პოლიტიკურად ფრთხილი რედაქტორის თუ ცენზორის ხელი. თორემ ავტორისეული ტექსტიდან აშკარად ჩანს, რომ 1832 წლის შეთქმულება და „გლეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის“ მარცხი ურთიერთკავშირის უქონლობით იხსნება. ეს საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში სათანადოდაა შესწავლილი, მაგრამ ისე, რომ ივ. ჯავახიშვილის როლი, სამწუხაროდ, ყოველთვის შესაფერისად არ არის დაფასებული.

საქართველოს გლეხობის ანტიბატონყმური მოძრაობისადმი მხარდამკვირის როლში გამოსულან რუსეთის სამეფო ხელისუფლების ადგილობრივი მოხელეები. ეს მიმართული იყო ქართული საზოგადოებრიობის გათიშვისაკენ, რაც ესოდენ სჭირდებოდა ცარიზმს აქ, საქართველოში, საკუთარი მმართველობის საბოლოოდ დამკვიდრებისა და განმტკიცებისათვის. და მართლაც, როგორც ჩანს, მეფის მთავრობას გლეხობის ერთგვარი ნდობა „დაუმსახურებია“. ამი-

²² «Энциклопедический словарь», გვ. 209.

²³ И. Джавахов, Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в., СПб., 1906, გვ. 12.

²⁴ «Энциклопедический словарь», გვ. 211.

²⁵ იქვე.

ტომ, ივანე ჯავახიშვილის აზრით, 1832 წლის შეთქმულება კიდევ რომ არ გაეცათ, მაინც განწირული იყო დამარცხებისათვის. რადგან გლეხობის გამოყვანა რუსული მმართველობის წინააღმდეგ მაშინ თავდაზნაურობას არ შეეძლო ისე, თუ ბატონყმობის გაუქმებას არ დაპირდებოდნენ, ამაზე კი შეთქმულნი, რასაკვირველია, ვერ წავიდოდნენ²⁶. აი, რას წერდა ამასთან დაკავშირებით ივანე ჯავახიშვილი: «Вот если бы организаторы — дворяне поняли всю справедливость грузинского крестьянского движения и смогли бы пойти ему навстречу, их замысел мог получить более реальную почву; но как раз этого и не случилось. Дело было обречено и помимо преждевременного открытия заговора на неудачу»²⁷.

ივანე ჯავახიშვილი მკვეთრად განასხვავებს საქართველოში ცარიზმის პოლიტიკის ხასიათს XIX ს-ის პირველ ნახევარსა და მეორე ნახევარში. ახასიათებს რა საქართველოში XIX ს-ის პირველ ნახევარში გატარებულ პოლიტიკას, აღნიშნავს, რომ რუსიფიკაციის ასეთ პოლიტიკას ბოლო მოეღო 1845 წელს კავკასიის მეფის ნაცვლად ვორონცოვის დანიშვნით²⁸. ამის შემდეგ მეცნიერი მიუთითებს იმ კულტურულ გარდაქმნებზე, რომელთაც ადგილი ჰქონდა ვორონცოვის მმართველობის პერიოდში. იგი აღნიშნავს ვორონცოვის სურვილს და ამ სურვილის განხორციელების ფაქტიურ შედეგებს, მაგრამ მათი ახსნა-შეფასებისაგან თავს იკავებს.

ივანე ჯავახიშვილი, ეხება რა საგლეხო რეფორმის განხორციელების ისტორიასა და შედეგებს, აღნიშნავს, რომ ქართველი გლეხების ყმობისაგან განთავისუფლებისას არ იქნა გათვალისწინებული ის თავისებურებანი. რაც ახასიათებდა ქართულ ბატონყმობას რუსულთან შედარებით, რის გამოც ქართველი გლეხობის მიმართ ჩადენილი იყო უდიდესი უსამართლობა და შელახული იქნა მისი უფლებები²⁹.

საქართველოში საგლეხო რეფორმის ისტორია, ვერ ვიტყვი, საერთოდ შეუსწავლელი იყოს. მაგრამ ვერ დავფარავთ იმ ფაქტსაც, რომ სათანადოდ შეუსწავლელია რუსულ ბატონყმობასთან ქართული ბატონყმობის მსგავსება და განსხვავება. ამის გამო მეფის ხელისუფლების მიერ გატარებული საგლეხო რეფორმის უარყოფითი შედეგები საქართველოს გლეხობისათვის ნათლიანად ჯერაც გაუთვალისწინებელია ქართულ ისტორიულ-ეკონომიკური ხასიათის ლიტერატურაში.

სამოციანი წლების საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის ხასიათის შესახებ ივანე ჯავახიშვილი არა ერთ საგულისხმო დაკვირვებასა თუ დებულებას გვაძლევს. რომელთაც უდავოდ ფუძემდებლური როლი შეასრულეს სამოციანელთა დეაწლის მეცნიერულ შეფასებაში. ეხებოდა რა ქართველ სამოციანელთა საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ პროფილს, ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა: «По происхождению молодое поколение общественных деятелей и писателей

²⁶ И. Джавахов. Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в., 23, 28, 29.

²⁷ იქვე, გვ. 29.

²⁸ იქვე, გვ. 212.

²⁹ იქვე, გვ. 36.

принадлежало также к дворянству, но либерализм и отрицательное отношение к крепостничеству, независимые политические суждения, не мирившиеся с упрочившимся в старом поколении преклонением перед правительственной политикой и опекой, делали их непримиримыми врагами»³⁰.

რუსეთის პირველი სახალხო რევოლუციის დამარცხების შემდეგ გამეფებული რეაქციის ვითარებაში 60-იანი წლების მოღვაწეების „ლიბერალებად“ მოხსენიება მათი „რევოლუციონერებად“ გამოცხადების ტოლფარდია. ამაზე მიუთითებს შემდეგი ადგილიც, როდესაც ავტორი წერს, რომ ახალგაზრდა სამოციანელებს ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ «достаточных сил, чтобы личным влиянием дать желательное направление при осуществлении этой (крестьянской, — Ю. К.) реформы в Г., но зато способствовавшего своим сотрудничеством проведению этого великого дела в жизнь»³¹. აქედან ცხადია, რომ ივანე ჯავახიშვილის აზრით. ქართველ სამოციანელებს. მიუხედავად სურვილისა, პოლიტიკური სისტემის გამო არ შეძლენიათ რეფორმისთვის მიეცათ მათთვის სასურველი მიმართულება. მაგრამ იგი ამასთანავე სამართლიანად აღნიშნავდა ქართველ სამოციანელთა მოღვაწეობის ბოლომდე არათანმიმდევრულ ხასიათს. ორ პერიოდს მათ მოღვაწეობაში. აი რას წერდა ამის შესახებ იგი:

«Политическая программа грузинской интеллигенции 60-х годов не отличалась стройностью; выступив в начале своей деятельности против старого поколения, она осуждала то чрезмерно доверчивое отношение к правительству, которое создавалось в старом поколении, благодаря культурным мероприятиям и политике Воронцова. Но позднее и сами 60-ники поддались и подчинились этой иллюзии, постепенно и они стали обольщаться надеждой, будто политика национального угнетения и гонения, которую вновь стали проводить в Г. главноначальствующие, является не проведением предначертаний центрального правительства, а лишь личной политикой главноначальствующих; они также думали будто стоит осведомить высшую власть в государстве об истинном положении дел в Г., как последует немедленное распоряжение о перемене курса. Жизнь жестоко разбила эту иллюзию по всем вопросам... только слепые могли не видеть, что национальный гнет главноначальствующих и попечителей кавказ. учеб. округа был, отражением общей правительственной системы»³².

ამაზე უფრო გაბედული გამოსვლა ლეგალურ პრესაში ცარიზმის კოლონიზატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ აღბათ გასული საუკუნის 60-იან წლებშიც კი გაჭირდებოდა.

ქართველ სამოციანელთა მარჯვნივ გადახრა არა ვკვონია მათი „პოლიტიკური სიბეცით“ იყოს გამოწვეული; მათ კარგად იცოდნენ, მთელი ეროვნული ჩაგვრის სული და გული თვითმპყრობელობა რომ იყო. მაგრამ თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ აშკარა და პირდაპირი ბრძოლა სამოციანი წლების რევოლუციური სიტუაციის განმუხტვის შემდეგ სარისკო იყო არა მარტო მო-

³⁰ «Энциклопедический словарь», გვ. 214

³¹ იქვე, გვ. 214-215.

³² იქვე, გვ. 222.

დასეებისათვის, არამედ თვით ერისთვისაც, ყოველ შემთხვევაში, ასე ფიქრობდნენ ილია ჭავჭავაძე და მისი თანამებრძოლნი. ამგარემოებამ და ქვეყნის შიგნით კლასობრივ ძალთა თანათარღობაში მომხდარმა ცვლილებებმა აიძულა, ჩვენი აზრით, სამოციანი წლების მოღვაწენი საქის მარჯვნივ გადაზრა და ბრძოლის შესაფერი ტაქტიკის შერჩევა.

ასეთი უნდა იყოს ერთადერთი ახსნა სამოციანი წლების მოღვაწეთა ტაქტიკისა. რომელსაც ისინი ატარებდნენ უფრო გამოკვეთით გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან, მაგრამ ყოველი ახსნა გამართლება როდია და, ყოფილ თერგდალეულთა მოღვაწეობა 80-იანი წლებიდან ყველა დადებით მხარესთან ერთად შეიცავდა ერთ უარყოფით მომენტსაც — იგი მთავარი ბოროტებიდან ყურადღების მეორეხარისხოვან ბოროტებაზე გადატანით ხელს ვერ უწყობდა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ იმპერიის მასშტაბით გაშლილ განმათავისუფლებელ მოძრაობას. ეს კარგად სცოდნია მაშინ ჯერ კიდევ ახალგაზრდა ივანე ჯავახიშვილს, რომ ესოდენ მკაცრად გააკრიტიკა მისთვის საყვარელი ადამიანები — სამოციანი წლების მოღვაწენი.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ივანე ჯავახიშვილის თვალსაზრისი გლეხური საკითხის მნიშვნელობაზე ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკურ განვითარებაში. აი რას წერდა იგი: «На подробностях крестьянской реформы в Г. необходимо остановиться несколько внимательнее, ибо крестьянский вопрос до сих пор является узлом политической и социальной эволюции страны»³³.

ივანე ჯავახიშვილი თერგდალეულთა პოლიტიკური პოზიციების გარკვევის შემდეგ გადადის 1881 წელს გამოსული ჟურნალ „იმედი“ს ჯგუფის საქმიანობის განხილვაზე. მიუხედავად ამისა, ქართველ ისტორიკოსთა შემდეგი თაობები ამ მიმდინარეობისათვის, ხალხოსნებისათვის ადგილს ვერ პოულობდნენ საქართველოში საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მიმდინარეობათა შორის. მხოლოდ გვიან, მიმდინარე საუკუნის 50-იანი წლების შემდეგ მოხერხდა ქართული ხალხოსნური მოძრაობის ასე თუ ისე სრულყოფილი გაშუქება.

ივანე ჯავახიშვილმა სწორად შენიშნა, რომ: «Майшвили и его сторонники находили, что необходимо, прежде всего изучить народ, его жизнь, интересы и идеалы, просветить его, вовлечь в общую с интеллигенцией атмосферу и выработать совместную, общую программу деятельности. Благодаря этому течению мы наблюдаем большое оживление в груз. литературе этой эпохи; были описаны и изучены народные верования, обычаи, уклад жизни, экономическая и правовая структура, записано много образцов народной словесности. Одновременно с плодотворным собиранием богатого материала шло и изучение и выяснение общих вопросов о народных стремлениях и идеалах, главным же образом, проблем социального и экономического характера»³⁴. ამ ავტორისეულ მსჯელობაში ორი მომენტი იქცევა ყურადღებას: ჯერ ერთი, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ქართველი ხალხოსნები გლეხობაში მზამზარეული პროგრამით კი არ მიდიოდნენ, არამედ ასეთი მათ თვით ხალხთან ერთად

³³ «Энциклопедический словарь» გვ. 215.

³⁴ იქვე.

³⁵ იქვე. 223.

უნდა შეემუშავებინათ; მეორე. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, 80-იანი წლებიდან ქართველი ინტელიგენციის მიერ გაჩაღებული დიდი კულტურული საქმიანობა, უწინარეს ყოვლისა, ხალხოსნური მოძრაობის ამოცანებით ყოფილ განპირობებული. არც ერთი მომენტი, ივანე ჯავახიშვილს რომ შეუნიშნავს, ყურადღებით არ შეუსწავლია ქართველ ისტორიკოსთა მომდევნო თაობებს. პირველი მომენტი ხალხოსნობის ისტორიის მკვლევართ საერთოდ გამორჩათ მხედველობიდან, ხოლო მეორე მომენტი ქართული კულტურის ისტორიის მკვლევართა შორის ვერ პოულობს ერთნაირ შეფასებას, ზოგი მას ხსნის მხოლოდ პატრიოტიზმით, ზოგი — მხოლოდ პოლიტიკით.

ივანე ჯავახიშვილი სწორად აღნიშნავს ქართული ხალხოსნობის ერთ-ერთ სუსტ მხარეს — მოღვაწეობის თეორიულ-აბსტრაქტულ ხასიათს, რამაც განაპირობა მასებისაგან ხალხოსანთა მოწყვეტა. ხალხის მასებთან, როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, მჭიდრო კავშირში აღმოჩნდა მხოლოდ სოციალ-დემოკრატია და ამიტომაც მტკიცედ გაიყოლია ხალხის მასები რევოლუციაში.

საქართველოში მარქსიზმის გავრცელებისა და სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობის ჩასახვა-განვითარების ისტორია პირველად ივანე ჯავახიშვილის შრომებში პოულობს მეტ-ნაკლებად მართებულ გაშუქებას³⁶. საქართველოში მარქსიზმის გავრცელების ისტორიამ თავიდანვე გამოიწვია დავა საქართველოს ისტორიისა და ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის მკვლევართა შორის. ივ. ჯავახიშვილმა სწორად აღნიშნა ის ფაქტი, რომ ქართველმა ხალხოსნებმა ვერ გაიყოლიეს ხალხი და, რომ ეს მხოლოდ სოციალ-დემოკრატიულმა მუშათა პარტიამ შეძლო; სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტია, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საქართველოში ჩაისახა 1893 წლიდან, ე. ი. „მესამე დასის“ ჩამოყალიბების დღიდან.

საქართველოში სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობის ჩასახვას ივანე ჯავახიშვილი უკავშირებს ქვეყნის შინაგან სოციალურსა და პოლიტიკურ პირობებს. არ განიხილავს ამ მოძრაობას როგორც უცხო მოვლენას, ქართულ სინამდვილეში ნიადაგს მოკლებულსა და ხელოვნურად გადმონერგულს. ივ. ჯავახიშვილს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის სუსტ ადგილად მიაჩნია ეროვნული საკითხი. ის გარემოება, რომ სოციალ-დემოკრატიას ეროვნული კითხვა კლასობრივი ბრძოლის ინტერესებისადმი დაქვემდებარებულ საკითხად მიაჩნდა, მაშინ ბევრს და, მათ შორის, ივ. ჯავახიშვილსაც მიუჩნევია მარქსიზმისა და სოციალ-დემოკრატიის მხრივ ეროვნული კითხვისადმი არაკეთილ განწყობილებად. ასეთ მცდარ შეხედულებათა გავრცელება-დამკვიდრებაში უმნიშვნელო როლი როდი შეასრულა ზოგიერთმა ქართველმა მარქსისტმა. ისინი თვითონ ვერ გაერკვენ მარქსისტულ-ლენინურ ეროვნულ პროგრამასა და პოლიტიკაში და მოსსლევით დაეშვნენ ეროვნული ნიპილიზმის პოზიციებზე. და აქ, მათ თავის შემაგრება, რასაკვირველია, აღარ შეეძლოთ; ამიტომ ისინი ძალიან მალე, 1908 წლიდან აღმოჩნდნენ მეორე უკიდურესობის — ნაციონალიზმის პოზიციებზე, რაც შეუმჩნეველი არ დარჩენია ივ. ჯავახიშვილს. საქართველოში მიმდინარე საუკუნის დასაწყისში მოღვაწე პოლიტიკური პარტიებისა და იდეურ მიმდინარეობათა მეცნიერული, ძირითადად მართებული დახასიათება პირველად ივ. ჯავახიშვილმა მოგვცა. ეს საკითხები შემდეგში

ქართველ ისტორიკოსთა მომდევნო თაობებმა სპეციალურად შეისწავლეს და ფართოდ გააშუქეს.

საქართველოს XX საუკუნის ისტორიის საკითხებიდან ივანე ჯავახიშვილი შედარებით ვრცლად განიხილავს 1905-1907 წლების რევოლუციას საქართველოში. ავტორის აზრით, აგრარულმა მოძრაობამ, რომელმაც თავი იჩინა XIX ს-ის 90-იანი წლებიდან, 1904-05 წლებში მოიცვა მთელი საქართველო. მთავრობამ არ დააგვიანა და გლეხობის მიმართ დაიწყო რეპრესიული ზომების მიღება. აი რას წერდა ივ. ჯავახიშვილი: «Благодаря этому крестьянство получило наглядное подтверждение того, как тесно связана в России возможность экономического улучшения быта крестьянского населения с общим политическим режимом, и потому движение постепенно начало принимать политическую окраску. Разразившаяся к этому времени по всей России революция окончательно придала движению Е.Г. резкую политическую тенденцию...»³⁷.

ივანე ჯავახიშვილმა ძირითადად სწორად განსაზღვრა პირველი სახალხო რევოლუციის გამომწვევი მიზეზები (ეროვნული ჩაგვრა, ბატონყმობის გადმონაშთთა სიჭარბე, ხალხის პოლიტიკური უუფლებობა და ა. შ.), თუმცა მთლად მართებულად და ზუსტად ვერ განსაზღვრა რევოლუციის დამარცხების მიზეზები: მაგრამ, გულახდილად უნდა ითქვას, რომ იგი ზუსტად და მართებულად მარქსისტმა პროფესიონალმა ისტორიკოსებმაც ვერ განსაზღვრეს ნიმიდინარე საუკუნის ოცდაათიანი წლების ბოლომდე.

ივანე ჯავახიშვილი ძირითადად სწორ სურათს აღადგენს 1905-1907 წ. წ. რევოლუციის დაწყება-განვითარებისას საქართველოში: «В 1902 году в г. Батуме на фабриках, на которых работали большинство рабочих из безземельных и малоземельных крестьян Озургетского уезда, началась забастовка. Многие из забастовщиков были высланы администрацией на родину. Вернувшиеся домой рабочие застали у себя глухое брожение; в тот момент недоставало только организационной деятельности и инициативы, чтобы оно приняло реальную форму; высланные рабочие и внесли этот организаторский дух, идеи о необходимости бороться за свои права соединенными усилиями; все это было им хорошо знакомо по своим рабочим организациям»³⁸.

მეფის ადგილობრივი ხელისუფლების ნაცვლად, თითქმის მთელ საქართველოში, მოღვაწეობდნენ გლეხთა რევოლუციური კომიტეტები, რომელთაც ჯერ კიდევ თვით რევოლუციის ქარიშხლიან დღეებში მაღალი შეფასება მისცა ივანე ჯავახიშვილმა. მისი აზრი მეცნიერებისათვის საინტერესოა არა მხოლოდ როგორც ისტორიკოსისა, არამედ როგორც განათლებული თვითმხილველის. საქმეში ჩახედული თანამედროვის აზრი. ივ. ჯავახიშვილი წერდა, რომ რევოლუციის დღეებში «ни представительные должностные лица, ни суд нигде больше не действовали, всюду была своя администрация, свой суд... эти органы были вполне демократичны и понятны, так как все велось на грузинском языке и подлежало

³⁷ «Энциклопедический словарь», გვ. 225.

³⁸ იქვე, გვ. 43.

контролю; в этом проявилась организационная способность и многовековая культура грузинского народа»³⁹.

რევოლუციის დამარცხების შემდეგ მეფის ხელისუფლებამ უკან წაიღო რევოლუციის აღმავლობის დროს დაპირებული რეფორმები, ამასთან გააძლიერა რეპრესიები პოლიტიკურ და ეკონომიურ სფეროში, რამაც, ივანე ჯავახიშვილის აზრით, ეკონომიურად გააპარტახა გლეხობა. ამ მიმართულებით მოქმედებდა მეფის ხელისუფლების მთელი პოლიტიკა. ამასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი წერდა:

«Благодаря воинствующей националистической политике русского правительства и возродившейся правительственной колонизационной деятельности, которая занята лишь водворением русских из центральных губ. на свободных землях Кавказа...; малоземелье и аграрный вопрос по-прежнему не только не стоят на пути разрешения, но теперь еще более запутаны. Едва ли будет очень способствовать улучшению дела и новый аграрный закон для Г., принятый третьей Думой»⁴⁰. მეცნიერის ვარაუდი მთლიანად გამართლდა.

ივანე ჯავახიშვილი თანამიმდევრულად დატოვებულ ამ ხელდასმულ ადგილობრივი ხელისუფლების ორპირობასა და თვალთმაქცობას. კერძოდ, მეცნიერმა სწორად აღნიშნა ხასიათი სულთან კრიმ-გირეის დაპირებებისა. რომლებიც გათვალისწინებული იყო რევოლუციური აღმავლობის შეჩერებისა და დროის მოგებისათვის, მან კიდევ მიაღწია ამას ნაწილობრივ. ამის შემდეგ მეფის ხელისუფლებას, რასაკვირველია, უკვე აღარ აინტერესებდა ხალხისათვის დაპირებულის შესრულება. ამასთან დაკავშირებით მეცნიერი წერდა: «Наместник признал некоторые требования справедливыми и подлежащими удовлетворению. Между тем, пока почти ничего не сделано в этом направлении. Наоборот, под влиянием реакции, в эпоху «подавления революции» Грузия подверглась такому разгрому, как если бы она перенесла вражеское нашествие»⁴¹.

დასასრულს, უნდა აღინიშნოს ის, რომ აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის შრომებში საქართველოს ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხების გაშუქება-გადაწყვეტა რამდენადმე ნათელს ჰფენს დიდი მეცნიერის მსოფლმხედველობრივ პოზიციებს. მართალია, ივ. ჯავახიშვილის მსოფლმხედველობის საკითხი, მეცნიერის ადგილისა და როლის საკითხი ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში სპეციალური კვლევის საგანია, მაგრამ, ზოგი რამ მაინც შეიძლება ამ მხრივ აღინიშნოს. კერძოდ ის, რომ ზოგჯერ უმართებულოდ მიიჩნევენ ქართველი ერის დიდ მემკვიდრეს ბურჟუაზიული ან. უკეთეს შემთხვევაში, ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლად. ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების ბურჟუაზიული თუ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ეტაპი ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილამდე ჩამოყალიბდა და მას არაერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი ჰყოლია. XX საუკუნეში კი ქართული

39 И. Джавахов, Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в., 33-44.

40 «Энциклопедический словарь», 33. 227.

41 იქვე, 33. 45.

ისტორიოგრაფიის ამ ეტაპის წარმომადგენლად ივ. ჯავახიშვილის გამოცხადება დიდი მეცნიერის პროგრესული როლის აშკარა დაკნინებაა. სინამდვილეში, როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, „ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში ივ. ჯავახიშვილი ახალი ეტაპის შემქმნელია“⁴². ივ. ჯავახიშვილის როგორც მეცნიერის ფორმირება დაემთხვა საქართველოში დიდი სახალხო რევოლუციური მოძრაობის დაწყებისა და განვითარების პერიოდს, პერიოდს, როდესაც ერთ ნაკადად გაერთიანდა ქართველი ხალხის სოციალური და ეროვნული თავისუფლებისათვის, ჭერ კიდევ გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან ახალი ძალით დაწყებული, სახალხო მოძრაობა. ამ გარემოებას არ შეიძლებოდა კეთილმყოფელი გავლენა არ მოეხდინა ახალგაზრდა მეცნიერის სოციალურ-პოლიტიკურ, კერძოდ, ისტორიოგრაფიულ შეხედულებებზე, და მართლაც, ეს იგრძნობა დიდი მეცნიერის არა ერთ ნაშრომში. ამდენად არ შევცდებით, თუ ივ. ჯავახიშვილს მივიჩნევთ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დემოკრატიულ-პროგრესული მიმართულების ფუძემდებლად და ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლად, ამიტომ ბუნებრივია, რომ სწორედ ივანე ჯავახიშვილი გამოვიდა „ახალი ქართული მეცნიერების ფუძემდებლად“⁴³.

ამრიგად, ივანე ჯავახიშვილმა „უჩვეულო სიღრმითა და მოცულობით სრულიად ახლად დაამუშავა“ „ჩვენი ისტორიის აურაცხელი საკითხები“. „დიდი ერუდიცია, მაღალი მეცნიერული აღჭურვილობა, ფართო ისტორიული პერსპექტივი, ბასრი კრიტიკული ალლო, სანიმუშო და მისაბამი მეცნიერული სინდისი, მუშაობით შეუწელებელი გატაცება, დიდი ნებისყოფა და მშობელი ხალხის კეთილშობილი სიყვარული, — ყველაფერი ეს ერთად ამკობდა განსვენებულ მოღვაწეს“⁴⁴. სწორედ ამიტომ შეეძლო დიდ მეცნიერს — ივანე ჯავახიშვილს წარმატებით შეესწავლა და გაეშუქებინა ჩვენი ქვეყნის არა მარტო ძველი და უძველესი ისტორია, არამედ ასეთივე წარმატებით მოეფინა შუა ჩვენი ერის ახალი და უახლესი ისტორიის რიგი პრობლემისათვის.

⁴² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, გვ. 344.

⁴³ იქვე, გვ. 341.

⁴⁴ იქვე, გვ. 344.

პალერმის გაგაშვილი

ივანე ჯავახიშვილი როგორც აღმოსავლეთმცოდნე

ივანე ჯავახიშვილი მოწაფეობის წლებში დაინტერესდა საქართველოს ისტორიით. გარკვეული გავლენა ამ მხრივ უნდა მოეხდინა მის ოჯახსაც, კერძოდ, მის მამას პედაგოგ ალექსანდრე ჯავახიშვილს. ამიტომ მოულოდნელად არაა რომ ივ. ჯავახიშვილი შევიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე. ორიენტალისტიკური განათლება საქართველოს ისტორიის საკითხებზე წარმატებით მუშაობის აუცილებელი საწინდარი იყო

როგორც ძველ, ისე განსაკუთრებით შუა საუკუნეებში საქართველოს ისტორიის მრავალი მოვლენა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული აღმოსავლეთთან. აღმოსავლეთის ქვეყნების და ხალხების ისტორიასთან. ეს ისტორიული ვითარებით იყო განპირობებული.

მაგრამ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა და იდეოლოგია მკვეთრად განსხვავდებოდა აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი (განსაკუთრებით ისლამურ პერიოდში) სოციალურ-პოლიტიკური სისტემისა და იდეოლოგიისაგან. ა. სუმბათაშვილს ეკუთვნის შესანიშნავი აზრი: „საიდან არის საქართველო აღმოსავლეთი, როდესაც თავისი არსებობის გრძელ მანძილზე აღმოსავლეთს ებრძოდა“-ო.

ამდენადვე ძველი საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლა მოითხოვდა როგორც აღმოსავლური, ისე დასავლური (ბერძნული, რომაული...) წყაროების ცოდნას. ამასთან აუცილებელი იყო აღმოსავლეთის და დასავლეთის ისტორიულ-პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური, კულტურული და იდეოლოგიური მოვლენების ყოველმხრივ გაცნობა-გათვალისწინება.

ქართულ სინამდვილეში არავის ისე მარჯვედ არ დაუკავშირებია ერთმანეთისათვის აღმოსავლური და დასავლური სამყაროს თავისებურებანი, როგორაც ეს ერთმანეთს ივ. ჯავახიშვილმა დაუკავშირა. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ იგი თანაბრად ძლიერი იყო როგორც ორიენტალისტი, ელინისტი და ბიზანტინისტი — ამის მკაფიო დადასტურებაა მისი მრავალრიცხოვანი გამოკვლევები.

მაგრამ ივ. ჯავახიშვილი უწინარეს ყოვლისა აღმოსავლეთმცოდნე იყო. არა მარტო თავისი განათლებით, არამედ მეცნიერული ინტერესებითაც. მის ინტერესს და ყურადღებას ამ მიმართულებით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აპირობებდა ძველი საქართველოს ისტორიის თავისებურება. მან პირველმა შემოიტანა ქართულ მეცნიერებაში მანამდე უცნობი და გამოუყენებელი აღმოსავლური წყაროები, აღნიშნა მათი განსაკუთრებული მნიშვნელობა.

აღმოსავლეთის „ცოდნას“ საქართველოში ხანგრძლივი ისტორია აქვს, მაგრამ „მეცნიერებად“ იგი იქცა XIX საუკუნეში, როცა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე ქართველოლოგიის ძლიერი სკოლა ჩამოყალიბდა. ამ სკოლის პირველი წარმომადგენლები იყვნენ: ენ-

ციკლოპედიური ნაშრომის „კალმასობის“ ავტორები, თეიმურაზ ბაგრატიონი, დავით ჩუბინიშვილი, ალექსანდრე ცაგარელი. განვითარების ახალ საფეხურზე აიყვანა „ქართველოლოგია“ ნიკო მარმა.

აღმოსავლეთმცოდნეობა და ქართველოლოგია იმ დროს ერთი მეორეს ავსებდა და ამდიდრებდა. ამის საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს ნიკო მარის აღრინდელი ლინგვისტიკური, ფილოლოგიური და ისტორიული გამოკვლევები.

ნიკო მარი ივ. ჯავახიშვილის ერთი პირველი მასწავლებელთაგანი იყო აღმოსავლეთმცოდნეობის, არმენისტიკის და ქართველოლოგიის სარბიელზე. ეს არაერთგზის აღუნიშნავს ივ. ჯავახიშვილს.

როგორც მეცნიერი იგი პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე დავაჟცადა.

XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე რუსული აღმოსავლეთმცოდნეობა მთელ მსოფლიოში იყო განთქმული და საყოველთაოდ აღიარებული. თუ XIX ს-ის პირველ ნახევარში რუსეთის უნივერსიტეტებში თითო-ორი რიგენტალისტიკური კათედრა არსებობდა (უპირატესად ყაზანის უნივერსიტეტთან), XIX ს-ის დამლევსათვის პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტი მსოფლიო ორიენტალისტიკის ერთ-ერთ უდიდეს კერას წარმოადგენდა. აქ მოღვაწეობდნენ ისეთი სახელმწიფო მკვლევრები, როგორიც იყვნენ: როზენი, ჟუკოვსკი, ბარტოლდი, კოკოვცოვი, მარი და სხვ. ბევრი მათგანი ივ. ჯავახიშვილის უშუალო მასწავლებელი იყო. მათგან სწავლობდა იგი აღმოსავლურ ენებს და ისტორიას. მისი ყურადღების ცენტრში, როგორც ჩანს, სპარსეთის ისტორია იყო. უფრო გვიან თბილისის ახლად გახსნილ უნივერსიტეტში მისი თაოსნობით დაარსდა სპარსეთ-საქართველოს ისტორიის კათედრა (მომავალი საქართველოს ისტორიის კათედრის უშუალო წინამორბედი).

შემთხვევით არც ეს აიხსნება. სპარსეთი ძველადაც და შუა საუკუნეებშიც ასრულებდა წამყვან როლს მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიულ, ეკონომიურ და კულტურულ განვითარებაში. ამით აიხსნება დიდი რაოდენობით დამოწმებული სპარსიზმები არაბულ, თურქულ და სხვა აღმოსავლურ ენებში. ამითვე უნდა ავსხნათ მრავალი სპარსული წარმოშობის ინსტიტუტის გავრცელება-დამკვიდრება როგორც მახლობელ აღმოსავლეთში, ისე კავკასიაში.

ძლიერი იყო სპარსული (ენის, ლიტერატურის, პოლიტიკური ინსტიტუტების...) გავლენა საქართველოს მიმართ. განსაკუთრებით მკაფიოდ ვლინდება ეს გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოში. საკმარისია აღინიშნოს, რომ ზოგჯერ არაბული და თურქული ჩვენში სპარსულის მეშვეობით ვრცელდებოდა.

ისტორიულადაც ყველაზე მჭიდრო კავშირი ჩვენს ქვეყანას სპარსეთთან ჰქონდა. მრავალმხრივი და უხვი ცნობები საქართველოს ისტორიული თავგადასავლის აღსადგენად სწორედ სპარსულ საისტორიო წყაროებში მოიპოვება. მაგრამ, რა თქმა უნდა, არა ნაკლებ საყურადღებო ცნობები შეიძლება დავძებნოთ სირიულ. არაბულ, მონღოლურ, თურქულ და სომხურ წყაროებში.

ივ. ჯავახიშვილმა კარგად იცოდა სირიული, სპარსული, სომხური. სარგებლობდა ყველა იმ აღმოსავლური წყაროთი, რომელიც მისი მოღვაწეობის დროს გამოქვეყნებული იყო ანდა ხელნაწერების სახით დაცული პე-

ტერბურგის სამეცნიერო ბიბლიოთეკებში (სააზიო მუზეუმი, საჯარო ბიბლიოთეკა...). ეს მას შესაძლებლობას აძლევდა გაეთვალისწინებინა აღმოსავლეთის ნიშანდობლივი თავისებურებანი და საქართველოსთან დამოკიდებულების ისტორიული ფაქტები შუა საუკუნეების მთელ მანძილზე.

XIX საუკუნეში ქართველოლოგია და არმენისტიკა აღმოსავლეთმცოდნეობის შემადგენელ ნაწილებად ითვლებოდა. ამგვარი შეხედულება ახლაც საკმაოდ მკვიდრად არის ფეხმოდგმული მსოფლიო ორიენტალისტიკაში. უკვე ამ თვალსაზრისით ივ. ჯავახიშვილი გვევლინება აღმოსავლეთმცოდნედ. მაგრამ იგი უწინარეს ყოვლისა ბრწყინვალე ქართველოლოგი და არმენისტიკოსი იყო.

მას არ მოეპოვება სპეციალური გამოკვლევები სპარსეთის, არაბეთის, მონღოლეთის ან ოსმალეთის ისტორიის შესახებ, მაგრამ სათანადოდ ითვალისწინებდა დასახელებული ქვეყნების ისტორიული ცხოვრების ყველა იმ ღირსშესანიშნავ მოვლენას, რომლებიც მრავალნაირად უკავშირდებოდნენ საქართველოს ისტორიას.

სპარსელების, არაბების, თურქ-სელჩუკების, მონღოლების, თურქმენების, ყიზილბაშების და ოსმალების ისტორიის გადმოცემას ვრცელი ადგილი ეთმობა მისი „ქართული ერის ისტორიის“ ხუთტომეულში. თითოეული მათგანი ცხადად ამჟღავნებს მის ორიენტალისტიკურ ერუდიციას, განათლებას, აღმოსავლური წყაროების და სპეც. ლიტერატურის ფართო ცოდნას.

მის სხვადასხვა ნაშრომში ჩართულია საკუთრივ ორიენტალისტიკური ხასიათის ნარკვევები. ასე მაგალითად, „ქართულ დიპლომატიკაში“ ცალკე პარაგრაფები ეთმობა სპარსულ და სომხურ სიგელთმცოდნეობას¹. მდიდარ ფაქტიურ მასალას ემყარება უძველესი პერიოდის სომხეთის სახელმწიფო წყობილების მიმოხილვა. დამოუკიდებელ არმენისტიკულ ნაშრომს წარმოადგენს მისივე „ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა“.

ივ. ჯავახიშვილი ფართოდ იყენებდა და სარგებლობდა ორიენტალისტიკური მეცნიერების მიღწევებით. ეს მკაფიოდ ეტყობა აღმოსავლური წყაროებზე კრიტიკულ ანალიზს, ორიენტალისტიკური გამოკვლევებისადმი ასევე კრიტიკულ დამოკიდებულებას, შესანიშნავ ისტორიულ ექსკურსებს, მსჯელობასა და შეხედულებებს. ყველაზე უფრო მეტად მის დროს ორიენტალისტიკური ლინგვისტიკა და ფილოლოგია იყო განვითარებული. შედარებით ჩამორჩეობდა ისტორიული ხასიათის კვლევა-ძიებანი. უკეთ რომ ვთქვათ, ლინგვისტიკა-ფილოლოგია და ისტორიოგრაფია ჯერ კიდევ არ იყო ერთმანეთისაგან მკვეთრად გამოჩნული. მაგრამ ენათმეცნიერთა და ფილოლოგთა წარმატება მყარ საფუძველს უქმნიდა აღმოსავლეთის ისტორიის მეცნიერულ საფუძველზე შესწავლას. თვითონ ივ. ჯავახიშვილი ერთდროულად ისტორიკოსიც იყო. ლინგვისტიკ და ფილოლოგიც. ეს ბუნებრივად გამომდინარეობდა საზოგადოდ აღმოსავლეთის და, კერძოდ, საქართველოს ისტორიის შესწავლის იმდროინდელი მდგომარეობიდან.

ივ. ჯავახიშვილის მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობა გვიდასტურებს რომ იგი უმთავრესად მედიევისტი იყო. მედიევისტურია თავისი ხასიათით, მისი ის ნაშრომები, რომელთა შინაარსი მის მიერვე ჩამოყალიბებულ ისტორიის დამხმარე დისციპლინებს მოიცავს (პალეოგრაფია, დიპლომატიკა, ნუმის-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა ანუ სიგელთ-მცოდნეობა, §5 2, 3.

მატიკა, მეტროლოგია...). ალბათ, ამითვე უნდა ავსხნათ, რომ მისი „ქართველი ერის ისტორია“ ძირითადად შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის თხრობას წარმოადგენს².

როგორც მედიევისტი აღმოსავლეთმცოდნე ივ. ჯავახიშვილი დიდ ყურადღებას აქცევდა აღმოსავლური წარმოშობის იმ სიტყვებს და ტერმინებს, რომელიც ქართულში იყვნენ შემოხიზნული და დიდი ხნის წინათ დამკვიდრებული. მათი შინაარსობლივი მნიშვნელობის გახსნა, რა თქმა უნდა, განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე, შესაძლებლობას იძლევა დავადგინოთ საქართველოს ისტორიის არა ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი. ეს შესაძლებლობა ივ. ჯავახიშვილის მიერ ბრწყინვალედ იყო გამოყენებული.

როგორც ცნობილია, ქართულ ლექსიკაში უძველესი დროიდან მოყოლებული ვრცელდებოდა და მკვიდრდებოდა აღმოსავლური ლექსიკა (სირიულ-არამეული, სპარსული, არაბული, მონღოლური, თურქული...). თითოეული მათგანი უკავშირდება სრულიად გარკვეულ ისტორიულ ფაქტს, საქართველოს აღმოსავლეთის ქვეყნებთან პოლიტიკური, ეკონომიური თუ კულტურული ურთიერთობის თავისებურებას ან ამ ურთიერთობის გარკვეულ პოლიტიკურ ფორმას (არაბობა, თურქობა, ულუსობა, ყიზილბაშობა, ოსმალბაშობა). ოღონდ დროთა განმავლობაში აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვები და ტერმინები ადგილობრივ ნიადაგზე ვითარდებოდნენ და ქართულ შინაარსს იძენდნენ. საკითხის ამ მხარესაც პირველად ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება.

ქართულმა ენამ შეისისხლხორცა არაერთი აღმოსავლური სიტყვა. არაერთი ტერმინი. აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკა ორგანულად დაუკავშირდა ყოველდღიურ ყოფაცხოვრებას, ცოცხალ მეტყველებას, მწერლობას, კულტურას, სოციალურ ურთიერთობას, მეურნეობის დარგებს, სამართალს (სახელდახელოდ საკმარისია დავასახელოთ ისეთი ტერმინები, როგორიცაა: აზნაური, ანდერძი, ზოდაბუნი, ფირმანი, ოქმი და მრავალი სხვა). ამდენადვე ცხადი უნდა იყოს, თუ საქართველოს ისტორიის რა და რა საკითხები შეიძლება შევისწავლოთ აღმოსავლური ტერმინების ისტორიულ-კრიტიკული ანალიზის გზით. საამისო ნიმუშებს მრავლად ვპოულობთ ივ. ჯავახიშვილის მრავალრიცხოვან გამოკვლევებში. აღმოსავლური ტერმინოლოგიის ყოველმხრივ დასაფუძვლებული ანალიზია მოცემული ისეთ ნაშრომებში, როგორიცაა: „ქართული პალეოგრაფია“, „ქართული დიპლომატიკა ანუ სიგელთ-მცოდნეობა“, „ქართული ნუმიზმატიკა ანუ საფას-საზომთმცოდნეობა“, „ქართული სამართლის ისტორია“, „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, „ქართული მატერიალური კულტურის ისტორია“, „ქართული მუსიკის ისტორია“. ამგვარი მუშაობის კვალი ცხადად ეტყობა მის ადრინდელ ნაშრომებსაც (ევესტატე მცხეთელის წამება, ანდრია მოციქულის საქართველოში მოღვაწეობის საკითხი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია...). მისი დაკვირვებები და დასკვნები ამ მიმართულებით სულ უფრო და უფრო მდიდრდებოდა. წყაროების წრის გაფარ-

² ივ. ჯავახიშვილის მოღვაწეობის დასაწყისში, შეიძლება ითქვას, ქართული არქეოლოგია არ არსებობდა. შემონახული წერილობითი წყაროები (მთლიანად უცხოური) არ იძლეოდა ანტიკური და ელინისტური პერიოდების საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის საჭირო სიწრფილად აღდგენის შესაძლებლობას. საამისო არქეოლოგიური მონაცემები მრავლად ჩნდება მხოლოდ ქართული ისტორიოგრაფიის საბჭოურ პერიოდში. ამიტომ ივ. ჯავახიშვილი, უნდა ვთქვათ, იძულებული იყო ძირითადად შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის თხრობით დაემაყოფილებულიყო. უფრო ადრინდელი ისტორიის ზოგადი საკითხები დამუშავებულია „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალ ნაწილებში.

თოება ბადებდა ახალ დაკვირვებას, ახალ განმარტებას, ახალ დასკვნას. მეცნიერული მუშაობის ეს ხერხი ყველაზე უფრო ფართოდ გამოყენებულია „ქართული სამართლის ისტორიაში“ და „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“.

ქართული სამართლის სხვადასხვა დარგის, განსაკუთრებით კი სახელმწიფო სამართლის შესწავლა ყოვლად შეუძლებელია აღმოსავლური მასალების გათვალისწინების გარეშე. ეს ადრევე იყო ცნობილი. ამას საგანგებოდ აღნიშნავდა მ. ბროსე. მაგრამ ყველაზე ფართოდ აღმოსავლური მასალები და, რაც მთავარია, ორიენტალისტიკური დაკვირვებები „ქართული სამართლის ისტორიის“ დასაწერად პირველად ივ. ჯავახიშვილის მიერაა გამოყენებული.

თუ ქართული სამართლის ისტორიის საკითხების დამუშავებისას მას ერთგვარად მაინც წინამორბედები ეგულებოდა (თუმცა არც ქართველ და არც უცხოელ მეცნიერებს იმის მსგავსი არაფერი ჰქონდათ გაკეთებული, რის გაკეთებაც ამ დარგში მან შეძლო), სამაგიეროდ საეცებით ორიგინალური იყო იგი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის საკითხების კვლევა-ძიების სფეროში.

საქართველოს ეკონომიური ისტორიის საკითხებით ივ. ჯავახიშვილი ჯერ კიდევ ცხრაასიან წლებში დაინტერესდა.

1907 წელს გამოქვეყნდა მისი „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“. მკვლევარი უკვე იმ დროს სარგებლობდა ეკონომიური ისტორიის მეტად საინტერესო აღმოსავლური მასალებით. ამ მასალების მიხედვითაა, მაგალითად, აღწერილი ვაჭრობა X-XII საუკუნეების საქართველოში; დახასიათებულია ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება. „ვეფხისტყაოსნის“ მონაცემებისა და აღმოსავლური მასალების ურთიერთშეჯერების გზით დასურათებულია იმდროინდელ ეკონომიურ ურთიერთობათა თვალსაჩინო მოვლენები.

როგორც ჩანს, ივ. ჯავახიშვილი სულ უფრო და უფრო აფართოებდა საქართველოს ეკონომიური ისტორიის აღმოსავლური მასალების წრეს, გულდასმით სწავლობდა მათ. „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ ახალ, შევსებულ გამოცემებში მან ცალკე თავი დაუთმო იმ აღმოსავლურ წყაროთა მიმოხილვა-დახასიათებას და მნიშვნელობას, რომლებშიც საყურადღებო ცნობები მოიპოვება საქართველოს ეკონომიური ისტორიის სხვადასხვა საკითხის დასასმელად და გასაშუქებლად (ისტახრი, ზაქარია ყაზვინი, ჰამდალაჰ ყაზვინი...)³. აღმოსავლელი მწერლების ეკონომიური და გეოგრაფიული ხასიათის ცნობების მნიშვნელობასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „სტრაბონის შემდგომ საყურადღებო გეოგრაფიული ცნობები არაბი და სპარსელი გეოგრაფების თხზულებებშია. ამათგან ყველაზე საყურადღებო ისტაპრის, ზაქარია ყაზვინისა და ჰამდალაჰ ყაზვინის ნაშრომები“⁴.

ივ. ჯავახიშვილის ორიენტალისტიკური ცოდნა ყველაზე უფრო მკვეთრად „ქართველი ერის ისტორიის“ ოთხტომეულში მჟღავნდება. ამ შემთხვევაში ავტორს უნდა წარმოედგინა როგორც საქართველოს ისტორიული განვითარების მთელი თავისებურება, ისე მეზობელი ქვეყნების (სომხეთის, აღბანეთის, სპარსეთის, ბიზანტიის, ოსმალეთის...) ისტორიული ვითარება. საჭირო იყო აგრეთვე კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ეკონომიური და

³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I. თბ., 1930. გვ. 114—117.

⁴ იქვე, გვ. 114.

კულტურული მდგომარეობის ჩვენება შუა საუკუნეების სხვადასხვა პერიოდებში. ამასთან აუცილებელი იყო საქართველოს კავკასიის და აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ურთიერთობის დახასიათება იმ ცვლილებების ფონზე, რასაც ეს ურთიერთობა საუკუნეთა მანძილზე განიცდიდა. ერთი სიტყვით, საქართველოს ისტორიის თხრობა თავისთავად ითვალისწინებდა ყველა იმ აღმოსავლური ქვეყნის თითქმის ყოველმხრივ დახასიათებას (პოლიტიკურს, ეკონომიურს, კულტურულს, იდეოლოგიურს), რომლებთანაც საქართველო გარკვეულ დროს სრულიად გარკვეული ურთიერთობით იყო დაკავშირებული. ამიტომ ეთმობა ასე ვრცელი ადგილი სასაზღვრო ირანს (და მასთან საქართველოს ურთიერთდამოკიდებულებას) „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველ წიგნში. მის მომდევნო ტომებში ასევე ვრცელადაა აღწერილი არაბთა, თურქ-სელჩუკთა, მონღოლთა, თურქმანთა, ყიზილბაშთა და ოსმალთა თავგადასავალი. მათი საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი ცხოვრება, კულტურა და იდეოლოგია. ყველაფერი ეს მოითხოვდა მრავალი ზოგადი და კერძო საკითხის გარკვევას (ფაქტობრივს, ქრონოლოგიურ-გენეალოგიურს, დიპლომატიურ-ნუმისმატიკურს. ტექსტოლოგიურს...), რათა საქართველოს ისტორიის თხრობა სრული და დამაჯერებელი ყოფილიყო. რა თქმა უნდა, სათანადოდ იყო გათვალისწინებული ბევრი საკითხის თითქმის სრული შეუსწავლელობა. ივ. ჯავახიშვილი ამის გამო წერდა: „აღმოსავლეთის წარსულის და განსაკუთრებით საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის შესწავლას დიდი ხანი არ არის რაც შეუდგენენ მკვლევარნი: აღმოსავლეთის ისტორიკოსებმა ჯერჯერობით ვერ შეჰქმნეს განსაკუთრებული ახალი მიმართულება, ვერ შესცვალეს არსებითად ის თანამედროვე შეხედულება, რომელსაც ჩვენ დასავლეთის ისტორიის მკვლევარები გვთავაზობენ ხოლმე“⁵.

სამწუხაროდ, ჯერ კიდევ შესწავლილი არ არის თვითონ ივ. ჯავახიშვილის ის აზრები და შეხედულებები, რომლებიც მისი დროინდელი განსაზღვრით ისტორიის ფილოსოფიის სფეროს განეკუთვნებოდნენ. მას, როგორც აღმოსავლეთმცოდნეს, აღნიშნული, შეფასებული და განზოგადებული აქვს აღმოსავლეთის ისტორიის ისეთი მოვლენები, რომელთა შინაარსი აღმოსავლური საზოგადოების პროგრესისაკენ ლტოლვას, სოციალურ და კულტურულ განვითარებას უკავშირდება.

1902 წლის 18 ნოემბერს ივ. ჯავახიშვილმა პეტერბურგის უნივერსიტეტში წაიკითხა საცდელი ლექცია. რუსული ტექსტის ქართული თარგმანი გამოქვეყნდა 1960 წელს. საცდელი ლექციის შინაარსი მოიცავს აღმოსავლეთის ხალხთა, საქართველოს და სომხეთის ისტორიის კარდინალურ საკითხებს. ავტორი ცდილობს უჩვენოს აღმოსავლეთის ისტორიული განვითარების პროცესში ისეთივე კანონზომიერება, როგორიც დამახასიათებელი იყო დასავლეთის ქვეყნებისათვის.

იმ დროის კვალობაზე აღმოსავლეთის ისტორიისადმი ასეთი დამოკიდებულება ახალიც იყო და პროგრესულიც.

ამავე დროს, ივ. ჯავახიშვილი იმასაც აქცევდა ყურადღებას, რომ აღმოსავლეთის ისტორია „ხეირიანად არ იყო შესწავლილი“⁶. მისი აზრით, ეს იყო იმის ერთადერთი მიზეზი, რომ ზოგი მეცნიერი გამოთქვამდა მცდარსა და

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, დამატება I, გვ. 389.

⁶ იქვე, დამატება I, გვ. 389.

ყალბ შეხედულებას აღმოსავლეთის ისტორიული განვითარების სპეციფიკური თავისებურებების გამო, ექვის ქვეშ აყენებდა ან უარყოფდა პროგრესისა და სოციალური წინსვლის შესაძლებლობას აღმოსავლეთში. აღმოსავლეთისადმი ამგვარი დამოკიდებულების არც სხვა მიზეზები გამორჩენია ივ. ჯავახიშვილს მხედველობიდან. განსაკუთრებით აღაშფოთებდა მას რასისტული თვალსაზრისის გამოყენება აღმოსავლეთის ხალხების მიმართ. სავსებით შეუწყნარებლად მიაჩნდა „რასის ანუ მოდგმის თავისებურებათა სულის ანუ რაობის განსაზღვრა“⁷. მკაცრად აკრიტიკებდა იმ ისტორიკოსთა შეხედულებებს, რომელთაც „ათვალისწინებული ჰყავთ აღმოსავლეთი“⁸ და „აღმოსავლეთის თითქმის არავითარ ყურადღებას არ აქცევენ ხოლმე“⁹.

საცდელ ლექციაში ივ. ჯავახიშვილი სულ უფრო და უფრო აძლიერებდა თავისი პროგრესული შეხედულების აზრსა და მნიშვნელობას. უარყოფდა „ევროპოცენტრიზმის“ ყოველგვარ გამოვლინებას ისტორიის მეცნიერებაში, აღმოსავლეთის ხალხთა „ერთ წერტილზე გაყინვის, უძრაობის მტკიცებებს“¹⁰, აკრიტიკებდა „ხალხთა ბედისწერის წინდაწინვე დადგენის მსგავს რალაც“ თეორიებს¹¹.

ივ. ჯავახიშვილი ამბობდა: „რაკი ინდოევროპული მოდგმის მეტი ნაწილი ბინადრობს უმთავრესად ევროპაში, ხოლო კაცობრიობის დანარჩენი ჯგუფები მოსახლეობენ აღმოსავლეთში, ამიტომ ამის ძალით აღმოსავლეთის ყველა კულტურის საერთო ნიშნად ითვლება მეტად თუ ნაკლებად ერთ წერტილზე გაყინვა, კარჩაკეტილობა, წოდებათა და კლასების უქონლობა, წოდებრივისა და კლასობრივი ბრძოლის არქონება, ერთი სიტყვით, სულიერი და სოციალური უძრაობა“¹² და დასძენდა: „ამ აზრს ზოგიერთი აშკარად გამოთქვამს, სხვანი კი ამას მარტო გულისხმობენ, ოღონდ მათ თხრობაში იგი ცხადად გამოსჭვივის“¹³-ო.

ივ. ჯავახიშვილი მოითხოვდა აღმოსავლეთის ისტორიული წარსულის ყოველმხრივ და ობიექტურ შესწავლას, ორიენტალისტი ისტორიკოსების წინაშე აყენებდა სხვადასხვა ამოცანას და ასკვნიდა: „ყველა ორიენტალისტი-ისტორიკოსისათვის მეორე და საერთო ამოცანას ისიც შეადგენს, რომ შესწავლილ და დადგენილ იქნეს ის ძირითადი ფაქტორები, რომლებიც წარმოადგენენ აღმოსავლეთის ხალხთა სოციალური ცხოვრების შემაერთებელ რგოლებს, რომელთაც, მიუხედავად რასობრივი წარმოშობილობის სხვაობისა და პოლიტიკური განკერძოების დაბრკოლებისა, მაინც შეჰქმნენ მათ სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი კულტურის ეგოდენ მსგავსი ნიშნები“¹⁴.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 390.

⁸ იქვე.

⁹ იქვე. გვ. 389—390.

¹⁰ იქვე, გვ. 390, 391. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა იმასაც, რომ ზოგჯერ უგულებელყოფილი იყო თვით ის ევროპელი ხალხები, რომლებიც დაცილებული იყვნენ დასავლეთის კულტურულ განვითარებას. ერთ-ერთ მაგალითად დასახელებულია ბიზანტია. აღნიშნულია ისიც, რომ თავდაპირველად ბიზანტინოლოგიას მეცნიერებად არ თვლიდნენ (იქვე, გვ. 391).

¹¹ იქვე.

¹² იქვე.

¹³ იქვე.

¹⁴ იქვე (ამგვარივე შეხედულებანი ივ. ჯავახიშვილს გამოთქმული აქვს ცალკე წიგნშიც: მამულიშვილობა და მეცნიერება, თბ., 1904, გვ. 5—6).

ისტორიული განვითარების საერთო ნიშნების მხრივ ივ. ჯავახიშვილი არავითარ განსხვავებას არ პოულობდა აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის. კერძოდ, „სოციალური მოძრაობა“ მისი თვალსაზრისით აღმოსავლეთისათვის ისევე იყო დამახასიათებელი, როგორც დასავლეთისათვის.

ამ დებულების დასამტკიცებლად იგი იშველიებდა არა მარტო აღმოსავლეთის, არამედ საქართველოს და სომხეთის ისტორიის ფაქტებსაც¹⁵. აღნიშნავდა გლეხთა ამბოხებებს, გლეხთა მოძრაობის გაძლიერებას, მაგალითად, XVIII ს-ის საქართველოში¹⁶. ყოველივე ეს მას იმის საჩვენებლად სჭირდებოდა, რომ არც აღმოსავლეთის ხალხები იყვნენ მოკლებული მოძრაობისა და განვითარების უნარს.

ივ. ჯავახიშვილის პროგრესული შეხედულებები მკაფიოდ იჩენს თავს იმ შეფასებაშიც, რომელიც მან გამოთქვა მონღოლების შემოსევებთან და ბატონობასთან დაკავშირებით.

XIX ს-ის პირველ ნახევარში უკლებლივ ყველა ისტორიკოსი უარყოფითად ახასიათებდა მონღოლთა ლაშქრობებს. ვითარება ამ მხრივ საგრძნობლად შეიცვალა ამავე საუკუნის 80-იან წლებში. ინგლისელი ისტორიკოსი ჰოვორსი შეუდგა მონღოლურ ლაშქრობათა შედეგების პოზიტიური მომენტების ძიებას. ამგვარივე ამოცანა დაისახეს სხვა ისტორიკოსებმაც. ისინი მონღოლებს უკავშირებდნენ კაცობრიობის გეოგრაფიული ჰორიზონტის გაფართოებას (შორეულ აღმოსავლეთთან დაკავშირებას), სავაჭრო-ეკონომიურ ურთიერთობათა განვითარებას (კეთილმოწყობილი გზები, საიამე სადგურები...), მონღოლთა მეშვეობით დასავლეთში ჩინური კულტურისა და ტექნიკის გავრცელებას (საბეჭდავი დაზგა, მინიატურული მხატვრობა, თოფის წამალი, კომპასი...). მსგავსი შეხედულებანი სულ უფრო და უფრო იკიდებდა ფეხს ისტორიის მეცნიერებაში. ყოველივე ეს ორგანულად იყო დაკავშირებული, ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის დაქვეითებასთან. XIX-XX საუკუნეთა მიჯნაზე, იმპერიალიზმის ეპოქაში ისტორიკოსთა შორის კიდევ უფრო გაძლიერდა რეაქციული ტენდენციები. სწორედ ეს ჰქონდა მხედველობაში ივ. ჯავახიშვილს, როცა ამბობდა: მონღოლთა „ბატონობის კულტურული მნიშვნელობის აღმსარებელი მეცნიერი არა ერთი გამოჩენილა“¹⁷.

რუსეთის უნივერსიტეტებში უმთავრესად პროგრესულად განწყობილი მეცნიერები მოღვაწეობდნენ. პროგრესული შეხედულებებით გამოირჩეოდნენ რუსი ორიენტალისტებიც. ეს რუსული ორიენტალისტიკის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანთაგანი იყო XIX ს-ის დამლევს და XX ს-ის დამდეგს. მაგრამ ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის საერთო დაქვეითება და ამ დაქვეითების უშუალო შედეგები გამოვლინებას პოულობდა ზოგიერთი რუსი ორი-

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი თავისი დებულების დასამტკიცებლად აღნიშნავდა: „სწორედ წოდებათა ბრძოლა არის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი საქართველოს წარსულის უამრავი მოვლენისა“ და დასძენდა: „ძლიერი მოძრაობა მიმდინარეობდა ქართველი საზოგადოების დაბალ ფენებში, გლეხთა მოძრაობა საგრძნობლად შეიმჩნეოდა“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 396).

¹⁶ იქვე.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, წ. III (XIII—XIV სს.), თბ., 1941, გვ. 41—42. ზოგიერთი ისტორიკოსის მტკიცების საწინააღმდეგოდ ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „მონღოლთა ლაშქრობა უფრო ჰუნებისა და ვანდალების შემოსევას მიაგავდა: სამხედრო და სამეკობრო-დამპყრობელობითი მიზნების გარდა, არც ჩინგის ხანს და არც მის შემკვიდრე ყაანებს არაფერი იდეური ამოცანა გარეგნულადაც არ დაუსახავთ“ (იქვე, გვ. 42).

ენტალისტიკის გამოკვლევებში. ასეთ გავლენას ვერ ასცდა რუსული ორიენტალისტიკის თვით ისეთი ცნობილი ავტორიტეტი, როგორიც იყო ვ. ბარტოლდი. ისტორიული ფაქტების სრულიად საწინააღმდეგოდ (მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი თვითონ ვ. ბარტოლდის მიერ იყო პირველწყაროების მიხედვით შესწავლილი და დადგენილი) იგი დადებითად აფასებდა მონღოლთა შემოსევებისა და ბატონობის შედეგებს აზიისა და ევროპის ქვეყნებში¹⁸. კიდევ მეტი: რუსეთის სახელმწიფოებრივ გაძლიერებას და რუსული კულტურის აღმავლობას ვ. ბარტოლდი მონღოლთა ბატონობას უკავშირებდა. მისი ამგვარი შეხედულებანი არაერთხელ იყო გაკრიტიკებული საბჭოთა ორიენტალისტიკისტიკოსების მიერ¹⁹.

ივ. ჯავახიშვილი ამ საკითხშიც პროგრესული ორიენტაციის პოზიციებზე იდგა. ასეთი იყო იგი ახალგაზრდობაშიც, პეტერბურგის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტად მუშაობის დროს და გვიანაც, როცა სახსრებით და ყოველმხრივ ჩამოყალიბებული მეცნიერ-ისტორიკოსი იყო.

ქართველ ისტორიკოსს აღმოსავლური კულტურაც ისევე აინტერესებდა როგორც აღმოსავლეთის პოლიტიკური, ეკონომიური და სოციალური ისტორია. ალტაცებით ლაპარაკობდა იგი აღმოსავლურ კულტურაზე, მის თავისთავადობასა და მსოფლიო მნიშვნელობაზე.

იმის საჩვენებლად, რომ აღმოსავლეთის ხალხებისათვის სრულიადაც არ იყო დამახასიათებელი „უძრაობა“ და „ერთ წერტილზე გაყინვა“, ივ. ჯავახიშვილი ასახელებდა აღმოსავლეთის კულტურულ მონაპოვარსაც მეცნიერებისა და ლიტერატურის თითქმის ყველა სფეროში. თავის საცდელ ლექციაში იგი ამბობდა: „მცდარია ან კიდევ გაზვიადებულია აგრეთვე აზრი აღმოსავლეთის სულიერი კულტურის უძრაობისა და კარჩაკეტილობისა. სხვადასხვა საკითხები — უფლებრივი, თეოლოგიური თუ ლიტერატურული — აზიურ სახელმწიფოთა წარმომადგენლებს ისევე აინტერესებდათ, როგორც იმათ, ვინც გაიარა დასავლეთ ევროპის შუასაუკუნეობრივი კულტურა“²⁰.

ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას ამახვილებდა იმაზედაც, „თუ რაოდენად ძლიერი იყო ქრისტიანული საქართველოს კულტურული კავშირი არაქრისტიან მაჰმადიან ხალხებთანაც“²¹. ამაში „ისტორიული ფაქტები გვარწმუნებენ“, აღნიშნავდა იგი და დასძენდა: „სპარსეთის ან არაბული მწერლობის საუკეთესო ნაწარმოებნი, როგორიცაა შაჰ-ნამე, ვისი და რამინი, ლეილა და მეჩუნნი, ქილილა და დამანა და სხვანი, ხელისმისაწვდომი შეიქნა მაშინდელი ქართველი განათლებული საზოგადოებისათვის. ამის წყალობით მას შეეძლო გატაცებით ეკითხა მაჰმადიანური სამყაროს საუცხოო ქმნილებანი და ჯეროვნად დაეფასებინა მათი მშვენიერება“²².

დამახასიათებელი ფაქტია: აღმოსავლური, მაჰმადიანური კულტურა გზას იკვლევდა ისეთ ქვეყანაში, რომელიც განუწყვეტლოვ განიცდიდა მაჰმადიანთა შემოსევებს. მიუხედავად ამისა ივ. ჯავახიშვილი არასოდეს არ უპირისპირებდა ერთმანეთს ქრისტიანებსა და მაჰმადიანებს. პირიქით, ხაზს უსვამდა მაჰმადიანუ-

¹⁸ А. Ю. Якубовский, Из истории изучения монголов периода XII—XIII в., — в сб.: „Очерки по истории русского востоковедения“, М., 1953, гл. 64—65, 73—75.

¹⁹ იქვე, გვ. 31—95.

²⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. I, თბ., 1960, დამატება I, გვ. 397.

²¹ იქვე, გვ. 399.

²² იქვე.

რი კულტურის საქართველოში გავრცელების მნიშვნელობას, აღნიშნავდა თვით აღმოსავლური პოლიტიკური ინსტიტუტების გამოვლინებას საქართველოს „სახელმწიფოებრივ და საზოგადოებრივ ურთიერთობაში“²³. ამავე თვალსაზრისით (ეკონომიური ფაქტორების გათვალისწინების შედეგად) განხილულია დავით აღმაშენებლის რელიგიური პოლიტიკა თბილისის მუსლიმანური მოსახლეობის მიმართ. ყოველივე ეს მას მიაჩნდა ქართულ-აღმოსავლური ურთიერთობის ნიშანდობლივ მოვლენად.

საქართველოს აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ურთიერთობის წარმოსადგენად ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას აქცევდა არა მარტო პოლიტიკურ, არამედ ამ ურთიერთობის კულტურულ და ეკონომიურ ფაქტორებსაც.

ამ თვალსაზრისითაა მის მიერ შესწავლილი როგორც საკუთრივ ქართული, ისე აღმოსავლური წყაროები.

ამავე დროს, მას მუდამ მხედველობაში ჰქონდა ის, თუ როგორ აღმოსავლეთთან ჰქონდა საქმე საქართველოს და მის მეზობელ ქრისტიანულ ქვეყნებს, დაწინაურებულ თუ ჩამორჩენილ აღმოსავლეთთან.

საკითხის ამგვარად დაყენებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რადგან XIII საუკუნე წყალგამყოფ საუკუნეს წარმოადგენს მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ განვითარებაში.

ის რაც მონღოლებამდე იყო, წარსულს ჩაბარდა, ახლის მოცემა კი აღმოსავლეთს აღარ შეეძლო.

ამიტომ, როცა ივ. ჯავახიშვილი აღმოსავლური კულტურის მნიშვნელობაზე ლაპარაკობს, მის თვალსაწიერშია სპარსელების და არაბების კულტურა და არა მომთაბარე სელჩუკების და მონღოლების პრიმიტიული ყოფა-ცხოვრება.

ივ. ჯავახიშვილს ხაზგასმით აქვს აღნიშნული თუ როგორ გასტეხა წელში მონღოლთა კირთებამ კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურული ქვეყნები, როგორ შეაჩერა მათი წინსვლა. განვითარება. საამისო მაგალითები მოტანილია „ქართველი ერის ისტორიის“ III და IV წიგნებში.

მართლაც, „სოციალური ბაჭისის უძრაობა“ და „განუწყვეტელი მოძრაობა პირებისა და ტომებისა“²⁴ მონღოლების მომდევნო პერიოდის აღმოსავლეთში, მნიშვნელოვნად აბრკოლებდა მეურნეობის მაღალი ფორმების და განვითარებული პოლიტიკური წყობილების სტადიაზე გადასვლას.

ივ. ჯავახიშვილს შენიშნული აქვს მეურნეობის ინტენსიური ფორმების დაქვეითება XIV-XV საუკუნეების მახლობელ აღმოსავლეთში. იგივე პროცესი მიმდინარეობდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაშიც, სადაც დიდი რაოდენობით იყვნენ ჩამომსხდარი მომთაბარე ტომები²⁵.

მახლობელ აღმოსავლეთშიც და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაშიც მეურნეობის ინტენსიურ ფორმებს ექსტენსიური ფორმები სცვლიდნენ. მაგრამ ხელსაყრელ პირობებში ზოგიერთი ტომი ხელს ჰკიდებდა მიწათმოქმედებას,

²³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 399.

²⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. II, ч. 2, გვ. 870.

²⁵ ივ. ჯავახიშვილს საგანგებოდ აქვს ხაზგასმული, თუ როგორ გააუარესა პოლიტიკურმა ცვლილებებმა აღმ. ამიერკავკასიაში საქართველოს მდგომარეობა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 154—155). ამიერკავკასიაში ქრისტიანული თუ მუსლიმანური სახელმწიფოების გაქრობას არა მარტო პოლიტიკური, არამედ დიდი ეკონომიური მნიშვნელობაც ჰქონდა.

გადადიოდა ბინადარი ცხოვრების წესებზე. ეს ხდებოდა ნებაყოფლობითაც, ქართველი მეურნეობის ზეგავლენის შედეგად და იძულებითაც (შაჰ-აბასის მიერ ქართველი კულტურული მეურნეების და სომეხი ვაჭარ-ხელოსნების ირანს გადასახლება).

ივ. ჯავახიშვილს ეს მომენტებიც აქვს შენიშნული და სათანადოდ შეფასებული.

ამ მოვლენის გამო ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „შემოსული მომთაბარე ტომი, რომელსაც მობინადრე ტომთათვის დამახასიათებელი სასოფლო-სამეურნეო კულტურის მოშენების სფეროში არავითარი ტრადიცია არ ჰქონდა... სოფლის მეურნეობის დარგში ქართველების ძლიერი გავლენის ქვეშ იყო“²⁶.

ასეთ ვითარებასა და პირობებში ვრცელდება ქართული სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, მცირე აზიასა და ირანში (გავიხსენოთ ქართველი მეურნეების მიერ შირაზში დაყენებული ღვინო „შირაზული“, რომელსაც დასავლეთ ევროპაშიც კარგად იცნობდნენ).

„შირაზულის“ არსებობასა და მნიშვნელობაზე პირველად ივ. ჯავახიშვილმა მიუთითა.

როგორც ვნახეთ, ივ. ჯავახიშვილის ყურადღების ცენტრში იყო აღმოსავლეთის ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი პრობლემა.

მის განკარგულებაში იყო მრავალფეროვანი აღმოსავლური წყაროები. მათი მეშვეობით არკვევდა იგი აღმოსავლეთის პოლიტიკური, ეკონომიური, სოციალური და კულტურული ისტორიის საკითხებს. ამასთან ასახელებდა არა მარტო აზიის ხალხთა ისტორიის ღირსშესანიშნავ ფაქტებს, არამედ ახლენდა ამ ფაქტების განზოგადებასაც.

საამისო მაგალითები ზემოთ იყო ნაჩვენები.

უკვე თავის აღრინდელ ნაშრომებში იგი მკაცრად აკრიტიკებდა რასისტულ თეორიებს და აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიულ ცხოვრებაში იმავე ნიშნებს პოულობდა, რა ნიშნებიც შუა საუკუნეების დასავლეთის ისტორიული განვითარებისათვის იყო დამახასიათებელი.

ამიტომ გვევლინება იგი პროგრესულად მოაზროვნე აღმოსავლეთმცოდნედ.

ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის საერთო, შემაერთებელ რგოლებზე. ამავე თვალსაზრისით სწავლობდა იგი საქართველოს აღმოსავლეთთან ისტორიულ ურთიერთობას.

აღმოსავლეთმცოდნეობის მიღწევებს ივ. ჯავახიშვილი მარჯვედ იყენებდა საკუთრივ საქართველოს ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი, მანამდე თითქმის სრულიად შეუსწავლელი საკითხის გასარკვევად. ამ მხრივ იგი გვევლინება როგორც ქართულ-აღმოსავლურ ურთიერთობათა კვლევა-ძიების ფუძემდებელი.

მის როგორც აღმოსავლეთმცოდნის თვალსაწიერში იყო აღმოსავლეთის ისტორიული განვითარება უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე.

ამასთან ერთნაირი ყურადღებით სწავლობდა როგორც დაწინაურებულ-განვითარებულ, ისე ჩამორჩენილ-დაქვეითებული აღმოსავლეთის ისტორიას, მის მეურნეობას, კულტურას, სოციალურ ორგანიზაციას.

მის უზარმაზარ ნამოღვაწარში აღმოსავლეთმცოდნის მუშაობასაც თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს.

²⁶ ი. ვ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, გვ. 247—248.

ივანე ჯავახიშვილი — სომხეთის ისტორიის მკვლევარი

სომხეთის ისტორიის საკითხების კვლევას ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერულ მოღვაწეობაში საპატიო ადგილი უკავია. ისევე როგორც სხვა მეზობლების — სპარსელების, ბერძნების, არაბების და სხვათა ისტორიის, მწერლობისა და კულტურის კვლევას, სომხეთის ისტორიასაც მეცნიერი პირველ რიგში უყურობდა როგორც თვით საქართველოს წარსულის შესწავლის ერთ-ერთ სერიოზულ საშუალებას. ამ მხრივ კი სომხურ მასალას იშვიათი ღირსებები გააჩნია და თავისი მნიშვნელობით თითქმის ეროვნულს უსწორდება. ამიტომაც ივ. ჯავახიშვილის შრომებში ხშირად ვხვდებით სომხური წყაროების დამოწმებას. ამ ცნობათა კრიტიკულ განხილვას და ქართული წყაროების მონაცემებთან მათს შედარება-შეჯერებას. ამას გარდა, მის შრომებში გაანალიზებული და შესწავლილ-შეფასებულია სომხურში ხმარებული სამეურნეო, ეკონომიური, პოლიტიკური, სოციალური, სამშენებლო, მუსიკალური და სხვა ტერმინები. აღსანიშნავია, რომ მართა „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ მეორე ტომში სამასზე მეტი სომხური ტერმინია გარჩეული. საკუთრივ სომხეთის ისტორიის კვლევაშიც ივ. ჯავახიშვილის ინტერესების სფერო საკმაოდ ფართოა. იგი იკვლევდა ძველი და შუა საუკუნეების სომხეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიას, კლასთა ბრძოლის ცალკეულ მომენტებს, საეკლესიო ისტორიას, საისტორიო მწერლობას, წყაროთმცოდნეობით საკითხებს, პალეოგრაფიას, ეპიგრაფიკას, საისტორიო გეოგრაფიას და სხვა მრავალ დარგს.

სომხეთის ისტორიის შესწავლას ივ. ჯავახიშვილი თავისი მეცნიერული მოღვაწეობის გარიყრაჟიდანვე შეუდგა და იმთავითვე მისი მხურვალე პატრიოტი გახდა. უკვე 1902 წ. 18 ნოემბერს წაკითხული პირველი ლექციით მან სომხეთის ისტორიის ქომავის საპატიო მოვალეობა იტვირთა, სომხური პირველწყაროებიდან ამოკრეფილი მასალის ანალიზით გააქარწყლა სომხეთის ისტორიის შესახებ არსებული მცდარი შეხედულება და ევროპელ ისტორიკოსთა ბელუოფისაგან დაიცვა მეზობელი ხალხის კულტურული მონაპოვარი. იმ დროს დასავლეთში საკმაოდ ფეხმოდგმული იყო შეხედულება აღმოსავლეთის. მათ შორის სომხეთის ძველი საზოგადოების განუვითარებლობის შესახებ. ამ თვალსაზრისს ახალგაზრდა მეცნიერმა მდიდარ წყაროთმცოდნეობით ბაზაზე დამყარებული სრულიად ახალი დასკვნები დაუპირისპირა. იგი წერდა: „სომხეთის ძველი ისტორიაც აგრეთვე საკმაო რაოდენობით გვაწვდის ფაქტებს იმის დასამტკიცებლად, რომ აღმოსავლეთში არსებობდა წოდებათა შორის ბრძოლა და ინტენსიური პოლიტიკური და სოციალური ცხოვრება. ძლიერი გვაროვნული დიდკაცობა, ნახარარები, მათი გამუდმებული მტრობა ურთიერთშორის და მეფის ხელისუფლებისადმი, სანამ მას მოსპობდა სასანიანთა მთავრობა, ამ გვაროვნული დიდკაცობის მოსპობა

და გაქრობა, საზოგადოებრივ ასპარეზზე ახალი გვარების გამოსვლა, ქალაქებისა და მათთან ერთად ფულიანი არისტოკრატიის არაჩვეულებრივი აღზევება, სახელმწიფოებრივი ძალების კონცენტრაცია ქალაქში, მისი ავტონომია, ქალაქ-სახელმწიფოს ანისის გაჩენა, ფულიანი არისტოკრატიის მმართველ კლასად გარდაქმნა და ეკლესიის იერარქიის აღზევება, — აი როგორი რთული ფორმები გაიარა სომხეთის საზოგადოებრივმა ცხოვრებამ, სანამ დადგებოდა მეოთხმეტე საუკუნე¹.

ზოგადი ხასიათის ამ წერილს შემდეგ წლებში მოჰყვა ფუნდამენტური შრომები, რომლებიც ადრეულ საფეხურზე მიღებული დასკვნების და შემუშავებული იდეების მეცნიერულ ხორცშესხმას წარმოადგენდნენ. განიხილავდა რა საქართველოს და სომხეთს ერთ ისტორიულ-კულტურულ სამყაროდ, ივ. ჯავახიშვილი საერთო კანონზომიერებათა დადგენას ცდილობდა ევროპისა და ამიერკავკასიის სოციალურ-ეკონომიურ განვითარებაში, რითაც დასავლეთის ისტორიოგრაფიის მტკიცებათა საპირისპიროდ ერთმანეთისაგან დაშორებული ამ ორი რეგიონის საზოგადოებრივი წყობის გენეტიკურ სიახლოვეს უჩვენებდა. ამიტომაც იყო, რომ მისი პირველი წიგნის გამოსვლამ 1905 წ. სამეცნიერო წრეებისა და ფართო საზოგადოებრიობის ყურადღება მიიპყრო. თვით სათაურიც: «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» მრავალმნიშვნელოვნად მეტყველებდა ნაშრომის განსაკუთრებულ თვისებებზე. ბურჟუაზიული ნაციონალიზმის პარაზოზის იმ ხანაში მეტადრე თვალში საცემი იყო მწვავე პრობლემური საკითხების გადაჭრის მიუყვამობელი ობიექტური ხასიათი. წიგნის რეცენზენტმა, იმ დროს უკვე საყოველთაოდ აღიარებულმა ავტორიტეტმა, პროფ. ნ. მარმა საგანგებოდ გაამახვილა ყურადღება ნაშრომის ამ ღირსებაზეც. მის რეცენზიაში ვკითხულობთ: «Заслуживает внимания самая постановка вопроса, чисто научная: г. Джавахов совершенно игнорирует национальные предрассудки... ставит вопрос не только вне национальных, но и вне традиционно-научных представлений...».

Нельзя не приветствовать одно из крайне важных последствий такой реально-научной постановки дела, именно совместное изучение армянских и грузинских материалов.

Безусловно ново и ценно то, что г. Джавахов сближает самые явления армянской и грузинской общественной жизни, наглядно показывает полезность и невольно возникающую отсюда необходимость совместного изучения армянского и грузинского прошлого, представляющих по существу лишь отдельные этапы или параллельные течения одной и той же истории².

მხურვალედ გამოეხმაურა წიგნის გამოსვლას თანადროული სომხური საზოგადოებაც. მწერალმა და საზოგადო მოღვაწემ ელიშე მურადიანმა ეჩმიაწინის ჟურნალ „არარატის“ სამ ნომერში (IX-X, XII) დაბეჭდა ვრცელი რეცენზია, რომელშიც წიგნს სომხეთის სოციალური ცხოვრების შესახებ დაწერილ საყოყნადებო ნაშრომად მიიჩნევდა და დაასკვნიდა „ბატონი ივ. ჯავახოვის ნაშრომი ახალი ძვირფასი წვლილია ჩვენი ისტორიისა და საერთოდ წარსულის შესწავლის საქმეში-ო“³.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, დამატება, თბ., 1960, გვ. 396.

² იხ. Журнал Мин. нар. просвещения, СПб., 1905, № 5, გვ. 200—223.

³ № XII, გვ. 1114.

რეცენზენტების აზრით, კვლევის მეთოდებითა და მიღწეული შედეგებით ივ. ჯავახიშვილმა ბევრად გაუსწრო მის თანამედროვე მკვლევრებს. ერთი სიტყვით, ეს ნაშრომი ყამირის გატეხის პირველი ცდა იყო ძველი სომხეთის საზოგადოებრივი განვითარების მეცნიერული კვლევის საქმეში.

ივ. ჯავახიშვილის ამ ადრეული ნაშრომის ჰეშმარიტმა მეცნიერულმა ღირსებებმა მას დღევანდლამდე შეუნარჩუნა თავისი მნიშვნელობა. საესეებით მართალია თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსი ა. სუქიასიანი, როცა წერს: „ივ. ჯავახიშვილის ეს ნაშრომი თუმცა არ წარმოადგენს მარქსისტულ გამოკვლევას, მაგრამ მასში თავმოყრილმა მდიდარმა მასალამ და ავტორის მიერ წამოჭრილმა ახალმა საკითხებმა ხელი შეუწყვეს სომხეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შემდგომ შესწავლას“⁴.

მართალია, ამ წიგნს ცხადად ეტყობა სახელმწიფოზე XIX ს-ის დასასრულისა და XX ს-ის ბურჟუაზიულ იურისპრუდენციაში გაბატონებული თეორიების გავლენა, მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია ქართველი მეცნიერისათვის მნიშვნელოვანი შედეგებისათვის მიღწეა ძველი სომხური სახელმწიფოს წარმოშობისა და განვითარების ისტორიის შესწავლაში.

საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების დღევანდელი პოზიციებიდან ივ. ჯავახიშვილის წიგნის განხილვა, ვფიქრობთ, კიდევ უფრო ნათელს ხდის ნაშრომის განსაკუთრებულ მეცნიერულ ღირებულებასა და მის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მნიშვნელობას.

სომხური პირველწყაროების კრიტიკული შესწავლის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი გამოჰყოფს და ისტორიულ-ფილოლოგიური მკაცრი მეცნიერული ანალიზით არკვევს სახელმწიფოსა და სამართლის ცალკეული ინსტიტუტების აღმნიშვნელი ტერმინების რაობას (კვლევის ამ მეთოდს, რომელსაც დღეს ფართოდ იყენებენ ისტორიკოსები ძველ საზოგადოებათა შესასწავლად, დიდ ყურადღებას უთმობდა ფ. ენგელსი)⁵, განიხილავს მათ ისტორიულ განვითარებასა და ცვალებადობაში. ამასთან, მოხერხებულად იყენებს რა ისტორიულ-შედარებით მეთოდს, ავტორი ძველი სომხეთის სახელმწიფოს ცალკეულ ინსტიტუტებს უდარებს მეზობელი ქვეყნების შესაბამის დაწესებულებებს და მხოლოდ ამის შემდეგ აკეთებს საბოლოო დასკვნებს.

იმის საილუსტრაციოდ თუ როგორ ახერხებს ივ. ჯავახიშვილი ტერმინების ანალიზის საფუძველზე სომხური სახელმწიფოს გენეზისისა და მისი განვითარების ეტაპების ჩვენებას, საკმარისია ნაშრომში განხილული მრავალი ტერმინიდან მოვიტანოთ მისი მსჯელობა თუნდაც ორ მათგანზე: „ტუნ“-სა (სახლი) და „ტანუტერზე“ (მამასახლისი).

ივ. ჯავახიშვილის კვალიფიკაციით, „ტუნ“-ი „ერთდროულად სოციალური და ტერიტორიული ერთეულებისა და ჯგუფების ემბრიონია“. ამ მდგომარეობიდან დაწყებული ის საუქუნეთა მანძილზე ვითარდებოდა, თანდათან იფართოებდა შინაარსს და პრიმიტიული სახელმწიფოებრივი ფორმიდან სახელმწიფოებრივი ორგანიზმის ფორმაში გადავიდა, თუმცა თავისი განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე „ტუნ“-ი ერთდროულად აღნიშნავდა როგორც გვაროვნულ, ისე სახელმწიფო ინსტიტუტებს. მაგალითად, გვაროვნულ სახლთან ერთად ის აღნიშნავდა აგრეთვე მამულს, სამფლობელოსა და მთელ

⁴ А. Г. Сукьясян, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма, Ереван, 1963, гл. 36.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 16, гл. 508—509.

სახელმწიფოსაც კი⁶. ეს საფეხური ივ. ჯავახიშვილს იმ დროის კუთვნილებად მიაჩნია, როცა „პირვანდელი წყობილება ჯერ ისევ საესეებით ძალაში იყო“. ამ გამონათქვამში ძალაუფლებურად იგარძნობა დახატული სიტუაციის მომავალი კრიზისიც. გამოდის, რომ ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისით, გვაროვნული და სახელმწიფო ინსტიტუტები თავიდანვე კი არ თანაარსებობდნენ. არამედ გვაროვნული ინსტიტუტი განვითარების შედეგად სახელმწიფო ინსტიტუტად გარდაიქმნებოდა და სახელმწიფოს საფუძველი ხდებოდა. ივ. ჯავახიშვილი არაერთგზის აღნიშნავს. „ტუნ“-იდან განვითარდა მთელი გვიანდელი საზოგადოებრივი წყობაო. ასეთ პირობებში კი საესეებით გასაგებია ისეთი ვითარების წარმოქმნა, როცა გარკვეული ხნით გვაროვნულ წყობილებასა და სახელმწიფოს მართლაც შეეძლოთ ერთდროულად არსებობა. ეფექტობთ, ამით დანახულია გვაროვნული წყობილებისა და მისი ორგანოების დიდი გამძლეობა, რაც უთუოდ დამსახურებად შეიძლება ჩათვალოს ივ. ჯავახიშვილს. საყურადღებოა, რომ წარმოდგენილ სიტუაციას გულისხმობს ფ. ენგელსიც სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესში და მის შემდეგაც⁷.

გვაროვნული წყობილების ორგანოების სახელმწიფო ორგანოებად გარდაქმნის პროცესს შესანიშნავად გვიჩვენებს და ასაბუთებს ივ. ჯავახიშვილი „ტანუტერ“-ის ხელის განვითარების მაგალითზე. პირველწყაროთა მონაცემების საფუძველზე იგი დამაჯერებლად გვიჩვენებს დროთა განმავლობაში, თანდათანობით ამ ხელს როგორ ეცლებოდა გვაროვნული წყობილებისათვის დამახასიათებელი დემოკრატიული შინაარსი; ჯერ არჩევითობა ირიცხება, შემდეგ გვარში უფროსობის პრინციპი ირღვევა. ბოლოს კი მეფის (სპარსეთის) ხელისუფლება ნიშნავს ან ამტკიცებს ამ თანამდებობისათვის შესაფერის პირს. აღნიშნულ ცვლილებათა კვალობაზე ფართოვდება ტანუტერის პოლიტიკური უფლებებიც. ეს ხელისუფლება ივ. ჯავახიშვილის კვალიფიკაციით „ტერიტორიულ საფუძველს ემყარება“, რამდენადაც ეს ტანუტერები გვარის მეთაურიდან განსაზღვრული ტერიტორიული ერთეულის მმართველუფლებად ქცეულან, სადაც ახლა მის საკუთარ გვარს გარდა სხვა გვარის წარმომადგენლებსაც შეუძლიათ ცხოვრება. ამის კვალობაზე გაჩნდა ახალი ტერმინიც—„ქვეყნის უფალი“ (*ყაღარაიხანი*). ამ მოვლენაში ივ. ჯავახიშვილი სრულიად სამართლიანად არსებითი ხასიათის სოციალურ ცვლილებათა საფუძველს ხედავს, რომელმაც შემდეგში ტანუტერის გაიშხანება ანუ მამასახლისის გამთავრება განაპირობა⁸. ქართველი მეცნიერის ამ დაკვირვებაში საკმაოდ დიდია რაციონალური მარცვალი, რომელიც გვაროვნულ დაყოფას ტერიტორიული დაყოფით ცვლის. ეს მოვლენა კი, როცა გვარის წევრების კავშირი გარკვეულ ტერიტორიასთან ჭრება და ტერიტორიული დაყოფა ამოსავალი წერტილი ხდება, ფ. ენგელსის მიხედვით, სახელმწიფოს ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია⁹.

⁶ И. А. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905, гл. 84—89.

⁷ ფ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბ., 1953, გვ. 129—130, 148, 233.

⁸ И. А. Джавахов, Государственный строй, гл. 100—116.

⁹ ფ. ენგელსი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 234—235.

ივ. ჯავახიშვილი აშკარად არაფერს ამბობს თუ როგორი იყო ძველი სომხური საზოგადოების განვითარების ტენდენცია. გვაროვნული წყობილებიდან საგან განსასხვავებლად სახელმწიფოებრიობის პერიოდს ხან „გვიანდელ საზოგადოებრივ წყობილებას“, ხან „გვიანდელ ფორმაციას“, ზოგჯერ კი უბრალოდ „სახელმწიფოებრივ ორგანიზაციას“ ან „ადმინისტრაციულ ხელისუფლებას“ უწოდებს. მიუხედავად ამისა, ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივი ხანის საზოგადოების დახასიათებისას ჩვენს წინ აშკარად წარმოდგება ფეოდალური საზოგადოება მისთვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა ნიშან-თვისებით. ეს საკმაოდ ნათლად მჟღავნდება გვაროვნული ინსტიტუტიდან განვითარებული „იშხან“-ის ხელის დახასიათებისას. იშხანის საჯარო-პოლიტიკური უფლებები. ვასალური დამოკიდებულება მეფისადმი, ხელისუფლების გარეგნული ნიშნები და კიდევ სხვა მომენტები, მას დასავლეთ-ევროპელი ფეოდალის სახედ წარმოგვიდგენენ. ამავე საზოგადოებაში, ივ. ჯავახიშვილის ტერმინით, „გვიანდელ ფორმაციაში“, შემჩნეულია ლაშქრის ფეოდალური ორგანიზაცია, წოდებრივი და უფლებრივი უთანასწორობა და სხვ.¹⁰

ერთი სიტყვით, თავის ამ ადრეულ ნაშრომში ივ. ჯავახიშვილმა წარმოგვიდგინა ძველ სომხეთში გვაროვნული წყობილების ფეოდალურით შეცვლის თანმიმდევრული კონცეფცია. შეიძლება ამ კონცეფციაში დღევანდელი თვალთახედვით არაერთი მნიშვნელოვანი ნაკლი შევნიშნოთ: არ არის მოცემული დიდ სოციალურ ცვლილებათა ქრონოლოგიური მიჯნები (სხვათა შორის, ამის გამო სომხეთისათვის განკუთვნილი განყოფილების შესავალ ნაწილში ავტორი ბოდიშს იხდის და მიზეზად ცნობების უქმარისობას ასახელებს. იხ. გვ. 33). არ არის შენიშნული სოციალური სხვაობა ვთქვათ, I საუკუნისა და შედარებით უფრო გვიანი საუკუნეების საზოგადოების სტრუქტურაში, არ არის მოცემული განხილულ საზოგადოებათა ტიპოლოგიური დახასიათება დღევანდელი გაგებით, არ იკვლევს სოციალურ ცვლილებათა ეკონომიურ საფუძვლებს და სხვ. (ჩამოთვლილი ნაკლოვანებები ფაქტიურად იმ დროის მეცნიერული დონის კუთვნილებაა, როცა ფაქტიური მასალა საკმარაოდენობით არ იყო მოპოვებული, ხოლო ისტორიული მეცნიერება ჯერ კიდევ სათანადოდ არ იცნობდა მარქსიზმის მოძღვრებას), მაგრამ ის პოზიტიური, რაც უკვე ვახსენეთ, იმდენად საგრძნობი და ახალი იყო, რომ წიგნმა ერთბაშად მოიპოვა აღიარება და ფუძემდებლურ ნაშრომად იქცა. ძველი სომხეთისა და საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის მკვლევარი, ვფიქრობთ, დღესაც გვერდს ვერ აუვლის ამ შესანიშნავ წიგნს. სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს ა. ნოვოსელცევი, რომ «Заслугой И. А. Джавахишвили в этой его ранней, но сохранившей до сих пор известное значение, книге было установление генетической близости общественного строя Закавказья в древности и раннем средневековье с общественным строем европейских стран. Интересна также попытка выявления общих закономерностей в социально-экономическом развитии Европы и Закавказья»¹¹.

ამ შედეგების მიღწევით ივ. ჯავახიშვილმა წმინდა მეცნიერული მიზნების გარდა ღირსეულად შეასრულა თავისი მოქალაქეობრივი და პატრიოტუ-

¹⁰ И. А. Джавахов, Государственный строй, გვ. 117—136.

¹¹ Пути развития феодализма, М., 1972, გვ. 22.

ლი მოვალეობა, რომელიც მან თავისი მეცნიერული მოღვაწეობის დასაწყისში დაისახა: დაეცვა ამიერკავკასიის ძველი ისტორია და კულტურა დასავლეთ ევროპის ისტორიკოსთა ხელყოფისაგან, რომელთა მტკიცებითაც დასახელებული ქვეყნების წარსულის მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი „სულერი და სოციალური უძრაობა“ იყო.

ივ. ჭავჭავიშვილს ეკუთვნის აგრეთვე შუა საუკუნეების სომხეთის სოციალური ურთიერთობის შესწავლის პირველი ცდაც. რაც მოცემულია ნაშრომში „გლეხთა მოძრაობის ისტორიის ერთი ფურცელი ძველ სომხეთში“¹². რომლის პირველი მონახაზები ჯერ კიდევ 1902 წ. წაკითხულ ლექციაში იყო მოცემული. მან XIII—XIV სს. სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოს ორბელიანის თხზულება „სიენიეთის ისტორია“-ში მიაკვლია X ს-ის სომხეთის საშინაო ვითარების ამსახველ რიგ პირველხარისხოვან მასალებს. რომლებიც მანამდე სომეხ მეცნიერთა შორის არავის ჰქონდა შენიშნული. დიდად აფასებდა რა საერთოდ ივ. ჭავჭავიშვილის დამსახურებას ძველი სომხური წყაროების შესწავლა-გამოვლინებაში, ამ კონკრეტულ შემთხვევასთან დაკავშირებით პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ „პირველად სომხეთის ისტორიის შესწავლისას გამოვლენილია იშვიათი პირველწყარო კლასთა ბრძოლის ისტორიის თუნდაც ერთი ფურცლის დასადგენად“¹³. სტ. ორბელიანის თხზულებაში დაცული მასალების საფუძველზე ივ. ჭავჭავიშვილმა მეცნიერული კეთილსინდისიერებით აღადგინა კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის სურათები X ს-ის პირველი ნახევრის სომხეთში. სადაც მიწის დაუფლებისათვის სამკედრო-სასიციოცხო ბრძოლა გაუჩაღებიათ, ერთი მხრივ, სასულიერო და საერო ფეოდალებს, ხოლო მეორე მხრივ, ორივეს ერთად „მიწის ძველი და სამართლიანი მფლობელების“. გლეხების წინააღმდეგ. ივ. ჭავჭავიშვილის მართებული დასკვნით, ამ სასტიკ და დაუნდობელ ბრძოლას, რომელიც 30 წელზე მეტ ხანს გრძელდებოდა, ეკონომიური მოტივები ამოძრავებდა, რაც არსებითად განსაზღვრავდა სოციალურად სხვადასხვა საფეხურზე მდგომი კლასების ურთიერთდამოკიდებულებასაც.

ნაშრომის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო ის 1936 წ. სომხურ ენაზე გამოიცა ერევანში. მთარგმნელის, პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის განმარტებით, „ამ შრომის გამოქვეყნებამ, მეტადრე მისი სომხური თარგმანის გამოცემამ, დიდი როლი ითამაშა სომხეთის ისტორიის დამუშავების საქმეში, სადაც ის ჭეროვნად იქნა გამოყენებული ფეოდალური ფორმაციის შესწავლისას. ამასთანავე, არაერთ საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაციაში, აგრეთვე არასადისერტაციო შრომაში იქნა იგი გამოყენებული“¹⁴.

შუა საუკუნეების სომხეთში კლასთა ბრძოლის კიდევ ერთ ასპექტს განიხილავს ივ. ჭავჭავიშვილი თავის ნაშრომში „სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში“¹⁵, სადაც საქართველოს სინამდვილის საერთო ფონზე გადმოცემულია ანისის სამღვდელოებასა და მის მრევლს შორის ეკონომიურ ნიადაგზე გაჩაღებული მწვავე კლასობრივი

¹² თსუ მოამბე, II, 1922.

¹³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, აკად. ივ. ჭავჭავიშვილი და არმენოლოგია, საქ. მეცნ. აკად. ივ. ჭავჭავიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. III, 1958. გვ. 277.

¹⁴ იქვე.

¹⁵ ივ. ჭავჭავიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში, გვ. 34.

ბრძოლის ეპიზოდი, რომელიც საეკლესიო გამოსაღებთა ოდენობის უზომოდ გადიდებას გამოუწვევია.

საგანგებოდ სომხეთის ისტორიის საკითხებზე დაწერილი შრომების სია თითქმის ამ სამი ნაშრომით იფარგლება, თუ არ ჩავთვლით ორიოდ საგანგებოდ წერილს, რომლებიც დავით სასუნელის იუბილესათვის მზადების პერიოდში დაიბეჭდა ერევნის რუსული გაზეთის „Коммунист“-ის რედაქციის შეკვეთით. ამას გარდა, ცნობილია, რომ 1917 წ. ივ. ჯავახიშვილის წიგნსაცავის დაკარგვამ სომხეთის ისტორიის შესახები ნამუშევრის უდიდესი ნაწილი იმსხვერპლა. დაუმთავრებელი და გამოუქვეყნებელი დარჩა „სომხური სამართლის ისტორიის, VIII-XII სს. კურსი“ და სომხური საისტორიო მწერლობის, ავტორისეული განმარტებით. „უფრო მნიშვნელოვანი და საგულისხმო ძეგლების შესახები ნაწილები“. მაგრამ სომხეთის ისტორიის ცალკეული მნიშვნელოვანი პრობლემების შესასწავლად არანაკლები ღირებულებისაა ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომები „ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა“, „История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века“, „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული“, „ქართული პალეოგრაფია“, ცალკეული პარაგრაფები „ქართველი ერის ისტორიის“ ტომებიდან, სადაც სომხეთის პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი მომენტებია გადმოცემული და შეფასებული.

ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის მეცნიერული შესწავლა, გადუქარებულად შეიძლება ითქვას, ივანე ჯავახიშვილის სახელსაც უკავშირდება. 1935 წ. გამოცემული მისი მონოგრაფია ამის საუკეთესო დადასტურებაა. წიგნში სანიმუშო გამოწვლილვით და ობიექტურობითაა შესწავლილი და შეფასებული ძველი სომხური წყაროები ამიერკავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელებისა და ქართული და სომხური ანბანების შესახებ. პირველად ივ. ჯავახიშვილმა ამ ნაშრომში კრიტიკულად შეისწავლა სომხური მარტიროლოგიური მწერლობის ძეგლები და განსაზღვრა მათი ისტორიული მნიშვნელობა, როგორც საისტორიო მწერლობის უძველესი საფეხურისა. უჩვენა, რომ ეს ძეგლები უმეტესწილად განსაზღვრავენ და ნიადაგს უმზადებენ ისეთი მნიშვნელოვანი პავიოგრაფიული ნაწარმოებების შესწავლას, როგორიც აგათანგელოსისა და კორიუნის თხზულებებია.

მარტიროლოგიური, განსაკუთრებით პავიოგრაფიული ძეგლების, სადაც სომხეთის გაქრისტიანების, დამწერლობის გაჩენისა და საღმრთო წერილის თარგმანის ამბებია მოთხრობილი, გულდასმითმა კრიტიკულმა შესწავლამ დაარწმუნა მეცნიერი, რომ არც ერთი მათგანი თავდაპირველი სახით არ ყოფილა დაცული და დროთა განმავლობაში პოლიტიკური სიტუაციის შეცვლასთან ერთად იცვლებოდა მათი შინაარსი, ისევე როგორც იცვლებოდა იმ საზოგადოების ინტერესები, რომელთა განწყობილების გამომხატველებიც ეს ნაწარმოებები იყო.

საკითხთა ამ წრესთან მკიდროდაა დაკავშირებული ქართველ-სომხთა საეკლესიო განხეთქილება, რომელიც VII ს-ის დამდეგს მოხდა. მიუხედავად წყაროების ტენდენციურობისა, წარმოქმნილ სიძნელეებს ხელი არ შეუშლია მეცნიერისათვის წარსულში რეალურად არსებული სურათი აღედგინა. თავის შრომებში ივ. ჯავახიშვილი თანმიმდევრულად განიხილავს მეზობელი ხალხების პოლიტიკურ ცხოვრებაში წარმოქმნილი საეკლესიო კონფლიქტის წინაპირობებს, მის განვითარებასა და გამომწვევ მიზეზებს. ექვმიუტანელი სა-

ბუთიანობით საეკლესიო განხეთქილების მთავარ მიზეზად პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხს ასახელებს, რომლის გვერდით შედარებით მეორეხარისხოვნად გამოიყურებიან კონფლიქტის დოგმატური და ეროვნული მომენტები. ივ. ჭავჭავაძის სამართლიანი დასკვნით, „ქართველთა და სომეხთა სარწმუნოებრივი ერთობისა, თუ განხეთქილების საკითხი არსებითად იმაზე იყო დამოკიდებული, აღმოსავლეთის, სპარსეთის საეკლესიო ტრადიციასა და მოძღვრებას მიემხრობოდა საქართველო, თუ დასავლეთისას, ბერძნულ-რომაულ ქრისტიანობას“¹⁶.

მიუხედავად იმისა, რომ სომხეთის ისტორიის საკითხებზე დაწერილი ძირითადი ნაშრომები ივანე ჭავჭავაძის მეცნიერული ნათლობის პირველ ხანებს მიეკუთვნება, ისინი შესრულებულია საკითხის ღრმა ცოდნითა და იმ დროისათვის უაღრესად მაღალ მეცნიერულ დონეზე. საკითხების სიახლითა და კვლევის მეთოდით. აკად. ნ. მარის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, „მან ახალი გზა გაკვალა“ სომხეთის ისტორიის მეცნიერულ შესწავლაში. ამიტომ, ვფიქრობთ, არ უნდა შევცდეთ, თუ ვიტყვით, რომ ისევე როგორც ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში ივანე ჭავჭავაძელი ახალი ეტაპის შემქმნელია, ასევე სომხური ისტორიოგრაფიისათვისაც ის ახალი საფეხურია, მიუხედავად იმისა, რომ მისი ღვაწლი სომხეთის ისტორიის კვლევაში თავისი მოცულობით ვერ შეედრება მის დამსახურებას საქართველოს ისტორიის შესწავლაში. სომხური ისტორიოგრაფიისათვის მანამდე უჩვეულო სიღრმით, სრულიად ახლად დაამუშავა ქართველმა მეცნიერმა ძველი სომხეთის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის, კლასთა ბრძოლისა და წყაროთმცოდნეობითი საკითხები, რომელთაც ახლებური შუქი მოჰფინეს და ხელი შეუწვეს მეზობელი ხალხის ისტორიისა და კულტურის შემდგომ მეცნიერულ შესწავლას.

¹⁶ ი. ვ. ჭავჭავაძის ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია. I, 1928, გვ. 355.

ანდრია ავაშიძე

ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს არქეოლოგიის განვითარების საკითხები

აღდგენა ისტორიისა ერის გამოცოცხლება, გამხნეება, აწმყოს გაგება და წარმართვა, მერმისის გამოკვლევა სიბნელისაგან.

ილია ჭავჭავაძე.

ინტერესი საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებისა და ახალი საისტორიო წყაროების აღმოჩენისადმი, რა თქმა უნდა, ივანე ჯავახიშვილამდეც იყო. იმ საფეხურზე „პირველი არქეოლოგები აქ უპირატესად არაქართველები იყვნენ. შემთხვევითი ხალხი იყო ამ უკანასკნელთა უმრავლესობა, — „არქეოლოგიის მოყვარული“ დილენტანტები (ინჟინერი, ექიმი, ბუნებისმეტყველი და სხვ.). ზოგიერთი მათგანი სხვა უფრო მნიშვნელოვანი „სპეციალობის“ შემთავსებელიც იყო, — უცხო სახელმწიფოს პოლიტიკური აგენტი.

იშვიათ გამონაკლისს გარდა ყველა ეს „კულტურტრეგერები“, — სპეციალისტებიც და „მოყვარულნიც“ — ქართული ენის, ქართული ცხოვრების, საქართველოს წარსულის ყოვლად უვიცნი იყვნენ. რაღა თქმა უნდა, რომ ასეთი „სწავლულები“ საქართველოს წარსულის მეცნიერული შესწავლის საქმეს ვერაფერს შემატებდნენ, თუმცა, საჭიროა ითქვას, რომ ისინი ასეთ მიზანს არც ისახავდნენ. დიდმპყრობელ ხალხთა წარმომადგენლნი, ბურჟუაზიული მსოფლმხედველობის ღვიძლი შვილები ეს „მეცნიერნი“ კოლონიური არქეოლოგიის, თუ შეიძლება ასე ითქვას, მოღვაწენი იყვნენ. მათ არ სჭიროდათ ქართველი ხალხი მისი წარსულით, ქართული ენისა თუ ყოფის მონაცემები, ქართული ზეპირსიტყვაობა თუ ქართული მწერლობა...

გასაგებია, რომ ასეთი „მეცნიერება“ ქართველ ხალხს, მის ეროვნულ დადგინება-განმტკიცების საქმეს კი არ ემსახურებოდა, არამედ — ჩვენი წარსულის გაბიაბრუებას, ჩვენი წარსულის შეურაცხყოფას¹.

ასეთი იყო ვითარება რევოლუციამდე საქართველოში, სადაც ან „კოლონიური არქეოლოგია“ ბოგინობდა თავისი დიდმპყრობელური ინტერესებითა და მიზნებით, ან არადა, არქეოლოგიის მიმღევარ საზოგადო მოღვაწეთა ღონეობა საერთოდ სიძველეების ძიებასა და კვლევას, მეტწილად კი გამოვლენასა და გადარჩენას უნდებოდა, ე. ი. არ იყო მეცნიერული, ისტორიული არქეოლოგია.

ძნელი არ არის დავრწმუნდეთ იმაში, რომ საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიის ზემოთ ნაჩვენებ ღონეს ყველაზე უკეთ და უფრო მწვავედ

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, თბ., 1971, გვ. 72—73; შდრ., ა. ავაქიძე, ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის განვითარების ნახევარსაუკუნოვანი გზა, თბ., 1972, გვ. 5—6; მისივე: საქართველოს საბჭოთა არქეოლოგიის უმნიშვნელოვანესი წარმატებანი, თბ., 1973, გვ. 5—6.

გრძნობდა ახალი ქართული ისტორიოგრაფიის შემქმნელი ივანე ჯავახიშვილი. ეს კანონზომიერიც იყო, რადგან ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეროვნულ და უცხო საისტორიო წერილობითი წყაროების, ზეპირსიტყვაობისა და ენათმეცნიერული ფაქტების ყველაზე სრულყოფილსა და ყოველმხრივ კრიტიკულ ანალიზს ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევებში ვხვდებით.

ამ დონეზე ივ. ჯავახიშვილის მიერ შექმნილმა ახალმა ქართულმა ისტორიულმა მეცნიერებამ საგრძნობი გახადა, რომ ისტორია არქეოლოგიის გარეშე ნაკლულია. ამიტომ ივ. ჯავახიშვილი მეცნიერების ამ დარგსაც აქცევდა ყურადღებას, ცდილობდა არქეოლოგიური მონაპოვრებისათვის სათანადო მეცნიერული ახსნა მიეცა, მაგრამ ამის შესაძლებლობას მეცნიერს არ აძლევდა კავკასიის არქეოლოგიის იმდროინდელი მიღწევები². შეიძლება ითქვას, რომ თითქმის ამ დონეზე ჩანდა ქართველთმცოდნეობის არაერთი სხვა დარგიც, რომელთა მონაცემების გამოყენების გარეშე უკვე შეუძლებელი იყო ქართველი ერის ისტორიის უმთავრესი საკითხების მეტ-ნაკლებად წარმატებული კვლევა.

პირველად ივ. ჯავახიშვილმა მოუხმო ქართველთმცოდნეობის დარგებს და საისტორიო წყაროთა ისეთ სახეობებს, როგორიც არის: ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრებისა და მეურნეობის სხვადასხვა დარგის ჩასახვა-დაწინაურების მნიშვნელობა; ქართულ საფას-საზომთმცოდნეობა ანუ მეტროლოგია-ნუმიზმატიკა, ქართული სამართლის ისტორია, სიგელთმცოდნეობა-დიპლომატიკა, ძველი სამშენებლო ხელოვნებისა და ხუროთმოძღვრების ძეგლები; ქვის დამუშავება, დგამისა და ტანსაცმლის ისტორია, საფენ-საგებელი და ჭურჭელი, სამუსიკო ხელსაწყო-იარაღები და საზოგადოდ ქართული მუსიკის ისტორია; ქართული მიწის სიმდიდრე, ქვეყნის ცხოველთა სამყარო და მცენარეები, მთა და ბარი, ხევი თუ ხეობა, ზერები თუ საძოვრები; პირუტყვის ჯიშთა ისტორია, კულტურულ მცენარეთა მოშენება და მრავალი სხვა. ყველაფერი ეს ივ. ჯავახიშვილმა ჩააყენა ქართველი ერის ისტორიის აუცილებელ წყაროთა რიგში და მანვე გვიჩვენა, რომ ხალხის ცხოვრების მხოლოდ ასე მრავალმხრივი გამოკვლევის გზით არის შესაძლებელი შეიქმნას ერის ნამდვილი ისტორია — ქართლის ცხოვრება.

ამასთანავე, ხაზგასმით უნდა იყოს აღნიშნული, რომ ხალხის ისტორიის კვლევის ასეთი გზა ქართულ ისტორიოგრაფიაში მხოლოდ ჯავახიშვილისათვის იყო დამახასიათებელი.

რა თქმა უნდა, როგორც ზემოთ ითქვა, ასეთი გეზი კვლევისა მოჰყვა საისტორიო წერილობითი წყაროების, ზეპირსიტყვაობისა და ენათმეცნიერული მონაცემების ჯავახიშვილისეულ კვლევას.

ივ. ჯავახიშვილს მიაჩნდა, რომ ქართული ისტორიოგრაფიის ახალ საფეხურზე მისთვის მხოლოდ ასეთი უნდა ყოფილიყო ერისა და მისი კულტურის ისტორიის კვლევის ერთადერთი გზა, რომელსაც შეეძლო უფრო სრულყოფილად წარმოედგინა, ამასთანავე, საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიულ-ენთოლოგიური საკითხებიც.

საგანგებოდ არის ამ კონტექსტში „კულტურის ისტორია“, რადგან, თუ კარგად ჩავუყვირდებით, თავისი შედგენილობით უკიდევანოა თვით კულტურა ივანე ჯავახიშვილთან. უკიდევანოა იმიტომ, რომ კულტურის სფეროში შე-

² ზ. მესხია, სიმონ ჯანაშია, თბ., 1950. გვ. 85—86.

მოიტანა მან, მაგალითად, ქართული კაცის მიერ გაწეული შრომა, ნამოღვაწარი და წვლილი მარცვლეულის მოშენების, პირუტყვის ჯიშთა გაუმჯობესების, სამშენებლო მასალის მოპოვება-წარმოების, მეღიორაციისა და მორწყვის, ვაზის თუ ხეხილის უმჯობესი ჯიშების გამოყვანის. ზონების შესაბამისად მეურნეობის დარგების მოწყობა-განლაგების, მიმოსვლის საშუალებათა განვითარების, გზებისა და ხიდების მშენებლობის, სარწმუნოება-რელიგიისა თუ წესჩვეულებათა შემუშავება-დახვეწის, დასახლების სახეობათა თუ თვით სახლთა მოწყობილობის, ტანსაცმელ-მორთულობისა და ქსოვის, ბეჭვისა თუ რთვის საშუალებათა განვითარების, მეღვინეობისა და საზოგადოდ წიაღისეულის მოპოვება-გამოყენების მრავალფეროვან დარგებში.

ყველაფერი ეს განხილული კულტურის ტრადიციული სახეობების — ხელოვნების, დამწერლობისა და მწერლობის, მუსიკის, მხატვრობის, ხუროთმოძღვრების თუ მშენებლობის ხელოვნების დარგში მიღწეულის გათვალისწინებასთან ერთად. ქმნის ქართული კულტურის ნამდვილ სურათს.

ივ. ჯავახიშვილი ყველაზე უკეთ გრძნობდა ჩამოთვლილ დარგებში კვლევა-ძიების ჩამორჩენას და აღნიშნავდა კიდევაც, რომ „მსოფლიო მეცნიერებას უფლება აქვს ამ ნაკლის შევსება ჩვენ, ამ ქვეყნის მეცნიერთ, მოგვთხოვოს. ცხადია, რომ ეს ჩვენი მოვალეობა უნდა პირნათლად შევასრულოთ“³. ნათქვამიდან ისიც გამომდინარეობს, რომ ქართველთმცოდნეობა მხოლოდ შიდა-ქართული კულტურის კვლევით არ უნდა იფარგლებოდეს და საქართველოს მიწა-წყალზე დატული ხუროთმოძღვრული ხელოვნების ძეგლები — სასახლეები თუ გრანდიოზული ტაძრები, მოზაიკით მორთული აბანოები, მემოზაიკეთა. ოქრომჭედელთა. ვერცხლისმქანდაკებელთა, „რკინისკაცთა“, წამწერელთა თუ ძვირფას ქვებზე ნაირსახეობის ამოკვეთელთა ნახელავი და სხვა მრავალი, უნდა იყოს განხილული არა მხოლოდ ქართული. არამედ, იმავე დროს, საკაცობრიო კულტურის და ხელოვნების თვალთახედვითაც და ამგვარად შეფასებული უნდა წარდგეს საკაცობრიო კულტურის საგანძურში. ცხადია, ამ რიგის ძეგლთა მნიშვნელობის დაყვანა შიდაქართულ მასშტაბამდე არ იქნებოდა მეცნიერულად გამართლებული და ხელოვნურად დაკნინებული აღმოჩნდებოდა შესაბამისი წვლილიც საკაცობრიო კულტურაში, ე. ი. ჩვენი ქვეყნის მეცნიერები პირნათლად ვერ შეასრულებდნენ ამ მხრივ თავის მოვალეობას.

ნათქვამიდანაც უნდა ჩანდეს რარიგ ფართოდ. მრავალმხრივ და იმავედროს უღრესად სწორად განიხილავდა ივ. ჯავახიშვილი ქართულ კულტურას. ეს იყო კულტურის ისტორიის საკითხების კვლევის ივანე ჯავახიშვილი-ხეული საფეხური. რომელმაც მნიშვნელოვანწილად განაპირობა ახალი ქართული ისტორიოგრაფიის წარმოქმნა. ამას უნდა ვუწოდებდეთ ჯავახიშვილისეულ საფეხურს ქართული საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში. ქართული საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში იმიტომ, რომ ივანე ჯავახიშვილი ემსახურებოდა ქართველი ერის ისტორიის კვლევას, — სწორედ და მხოლოდ მას, ვითარცა მეცნიერ-მკვლევარი; ყველაფერი დანარჩენი, შესაძლოა ერთი შეხედვით სხვა — ქვა იყო და ღულაბი ღიდი ისტორიისათვის, კეშმარიტად ღიდი ისტორიკოსის ხელში.

³ ი. ე. ჯავახიშვილი, ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში, ენ-მკა მოამბე, I, ტფ., 1937, გვ. 3.

თვით საისტორიო მეცნიერების ისტორიამ უნდა ცნოს, რომ საუბარია ახალი მიმართულებისა და ახალი საფეხურის შესახებ საზოგადოდ საისტორიო მეცნიერებაში და არა ერთი ერის, ამ შემთხვევაში ქართველი ხალხის, ცხოვრებაში; შესაბამისად, უმკვიდრდება ივანე ჯავახიშვილს დიდი ისტორიკოსის სახელი საზოგადოდ.

ძნელი არ არის წარმოვიდგინოთ ისტორიოგრაფიის ახალი, ჯავახიშვილისეული მიმართულებისათვის ხორკის შესხმის სიძნელე. მკაფიოდ ჩანს ახსნილი სირთულის მიზეზები თვით ივანე ჯავახიშვილის მიერ. დამახასიათებლად შეიძლება მივიჩნიოთ მისი ნათქვამი ქვეყნის ეკონომიკური ცხოვრების შესწავლილობის, ენათმეცნიერებისა და არქეოლოგიის განვითარების დონის შესახებ:

ა. ქვეყნის მეურნეობრივი ცხოვრება-ეკონომიკა: „საქართველოს სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის დასახასიათებლად აუცილებლად საჭირო წინასწარი გამოკვლევები თითქმის არ არსებობს. არც ბოტანიკურად და არც აგრონომიის ისტორიის თვალსაზრისით ჩვენი სასოფლო მეურნეობის წარსული მარაგი შესწავლილი არ ყოფილა. უამისოდ — კი სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკაზე მსჯელობა დაუსაბუთებელ დებულებათა ცარიელი გროვა გამოვიდოდა. ამიტომ, ან უნდა ძველი საქართველოს ეკონომიკაზე მსჯელობისათვის თავი დამეჩვენებინა, ან და ბოტანიკური და აგრონომიული საკითხების შეძლებისდა გვარად გარკვევა მეცადნა. ხელის სრულიად აღებას ამ ჩემთვის ფრიად სამძიმოსი და ზედმეტი მუშაობის გაწევა ვარჩიე. ამისათვის სათანადო სპეციალური მწერლობისა და წყაროების შესწავლა დამჭირდა, იძულებული ვიყავი აუარებელი დრო და ენერგია შემეღია ისეთი საკითხების გამოკვლევისათვის, რომელიც ბოტანიკოს-აგრონომების მოვალეობას შეადგენს...

სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის ისტორია ველური მცენარეების და პირუტყვების გაშინაურებისა და თანდათან გაუმჯობესებისათვის მუშაობასაც გვისურათებს. ამიტომ ყოველი ამის შესახები გამოკვლევა ადამიანის კულტურის ისტორიასაც აფართოებს და აღრმავებს... ჩვენში-კი არც ისტორიკოსებსა და არქეოლოგებს, არც ბუნებისმეტყველებს. გინდა აგრონომებს, ასეთი შესწავლისათვის ხელი არ მიუყვიათ. მეტის თქმაც შეიძლება: ძველი სამარხების გათხრის დროს სასოფლო მეურნეობის კულტურის ნაშთებს თითქმის არავითარი ყურადღება არ ექცეოდა. ამის გამო მომავალ მკვლევართათვისაც-კი თითქმის არაფერია დაცული. სხვათაშორის ამითაც ვხელმძღვანელობდი, როდესაც ამ წიგნში ყველგან სასოფლო-მეურნეობის მცენარეთა ისტორიის მოკლე მიმოხილვა მაქვს მოყვანილი: ამ ზოგადი ცნობების გადაკითხვაც ადამიანს დაარწმუნებს, რომ ყოველ ცალკეულ წერილმან მცენარესაც მეურნეობისა და კულტურის ისტორიაში თავისი მნიშვნელობა აქვს და ყურადღების ღირსია.

ვინც „საქ. ეკონ. ისტორიის“ ამ წიგნს გულდასმით გადაიკითხავს, ის დარწმუნდება, რომ ქართველი ერის მოღვაწეობა მართოპოლიტიკური, სოციალური და კულტურული ასპარე-

ზოთ არ განისაზღვრებოდა, არამედ მეურნეობაშიც მას დაუცხრო-
მელი მუშაობა უწარმოებია და... მისი საქმიანობა ამ დარგში საკმაოდ ნაყო-
ფიერი ყოფილა. თუ აქამდის ჩვენ უცხოელებთან უმთავრესად ბრძოლის ამ-
ბები ვიცოდით, ესლა უკვე ვრწმუნდებით, რომ ამას გარდა მეურნეობის
სფეროში მათთან ურთიერთობაც ყოფილა და, პოლიტიკური ბრძოლისდა მი-
უხედავად, მარტო მეზობელთა-კი არა, არამედ მოწინააღმდეგეთა ქვეყნებით-
განაც მეურნეობის სფეროში გამოსადეგი მონაპოვარი და მნიშვნელოვანი
გამოცდილებაც გამოუყენებია ისევე, როგორც ქართულ სასოფლო მეურნე-
ობასაც სხვათა მეურნეობაში თავისი წვლილი შეუტანია“⁴.

ბ. მეცნიერება: „ბუნებრივია, რომ ვითარცა ისტორიკოსი, ჩემს საის-
ტორიო ნაშრომში ენათმეცნიერული საკითხების განხილვის დროს ამ სა-
მეცნიერო დარგის მკვლევართ დავყრდნობოდი, მაგრამ ქართული ენათმეცნი-
ერება ქართული ენის თავდაპირველი ბუნების საკითხს მაშინ არ ეხებოდა, —
არც მის სხვა ენებთან მონათესაობაზე აწვდიდა ისტორიკოსს რაიმე დასკვნას.
ასეთ პირობებში, ან ქართველი ერის ისტორიის დასაწყისი ხანის განხილვის
დროს ზემოაღნიშნული პრობლემების შესახებ მსჯელობაზე უარი უნდა მეთქ-
ვა, ანდა ამ საკითხების შესწავლას თვით შეედეგმოდი. მოფიქრების შემდეგ
გადავწყვიტე, რომ სრული ღუმილი მართებული არ იქნებოდა და არსებული
წყაროების გამოყენებით უნდა როგორმე ზემოაღნიშნული პრობლემების ცო-
ტაოდენად გაშუქება მაინც მეცადნა. ამ გარემოების გამო და ასეთ პი-
რობებში მომიხდა სამეცნიერო კვლევა-ძიების იმ სფე-
როში ჩაბმა, რომელშიც შეჭრას, რაკი იგი ჩემს სპე-
ციალობას არ შეადგენს, ვერიდებოდი“⁵.

გ. არქეოლოგია: „არქეოლოგია, ვითარცა საკუთარი მეთოდების მქონე
მეცნიერების დარგი, სათანადო სპეციალისტთა კვლევა-ძიების სარბიელს შე-
ადგენს და ჩვეულებრივ ისტორიკოსი მისი მონაპოვრით სარგებლობს ხოლმე
თავისი მიზნებისათვის. მაგრამ ასეთ ხელსაყრელ პირობებში ქართული ისტო-
რიის მკვლევარი ჯერ არ ჩავარდნილა, რადგან კავკასიის არქეოლოგია თავის
სპეციალურ საგნად ჯერ არავის აურჩევია და ის მნიშვნელოვანი მონაპოვარი,
რომელიც კავკასიის ნივთიერი კულტურის გასათვალისწინებლად უკვე არსე-
ბობს, სასხვათაშორისო კვლევა-ძიების შედეგს წარმოადგენს და... თავისი
კვლევა-ძიების მუდმივი ასპარეზით დაშორებულ გამოჩენილ მეცნიერთა მონა-
წილეობით არის შეძენილი. ამ გარემოების წყალობით კავკასიის არქეოლოგი-
ურ შესწავლას სისტემური გეგმიანი მუშაობის თვისების მაგიერ შემთხვევი-
თი ხასიათი აქვს. აქამდე არ არსებობს საქართველოში დაწესებულება, რომელ-
საც გინდა მხოლოდ ჩვენი ქვეყნის მუდმივი, მეთოდური არქეოლოგიური შეს-
წავლა ჰქონდეს დავალებული. ჯერჯერობით არც ცალკეული მეცნიერი მოიპო-
ვება, რომელსაც მიზნად იმ მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური ფაქტებისა და
ძეგლების სპეციალური, მთელი სივრცე-სიღრმით, შესწავლა მაინც დაესახოს,
რომლებიც საქართველოს და მეზობელი რესპუბლიკების მუზეუმებში გათხ-
რილობისა და შეგროვების წყალობით საკმაო რიცხვითა და მრავალფეროვნე-
ბით არის თავმოყრილი“⁶.

⁴ ი. ვ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, II, ტფ., 1934, გვ. V—
VI (ხაზგასმა ყველგან ჩვენი).

⁵ ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და
ნათესაობა, ტფ., 1937, გვ. XII.

⁶ ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 7.

ასეთია ქართული ისტორიოგრაფიის ახალი, ივ. ჯავახიშვილის მიერ შექმნილი საფუძვრისა და მასთან დაკავშირებული ქართველმცოდნეობითი დარგების განვითარების ცხრაასიანი წლების ღონის მოკლე დახასიათების შედეგები.

მეტ-ნაკლებად მსგავსი ვითარება იყო სხვა დარგებშიც, რომელთა მონაპოვრის გამოყენება ისტორიკოსისათვის ივ. ჯავახიშვილს უცილობლად საჭიროდ მიაჩნდა.

როგორც ვნახეთ, საკუთრივ ისტორიის ინტერესებმა აიძულა იგი ჩაბმულიყო სამეცნიერო კვლევა-ძიების იმ სფეროებში, რომლებშიც შეჭრას, რაკი მის სპეციალობას არ შეადგენდა, ერიდებოდა. შედეგად ქართველმცოდნეობის არაერთმა დარგმა მიიღო ფუძემდებლური გამოკვლევები: „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, „ქართული სამართლის ისტორია“, „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“, „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები“, „ქართული მუსიკის ისტორიის საკითხები“, „მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში“ და სხვანი.

მაინცდამაინც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ივ. ჯავახიშვილი არქეოლოგიას და ენათმეცნიერებას: „თვითეული ერის უძველესი კულტურის შესწავლა, რასაკვირველია. მხოლოდ არქეოლოგიისა და ენათმეცნიერების საშუალებით შეიძლება“; ეს კონცეფცია მოყვება ქართველი ერის ისტორიის კვლევას ცხრაასიანი წლებიდან⁷.

ბუნებრივია, რომ ამ დარგებს ეკუთვნით გადამწყვეტი სიტყვა დამწერლობამდელი ისტორიის საკითხებზე: „...უძველეს ხანაში, როცა ხალხს ჯერ მწერლობა შექმნილი არა აქვს, ისტორია თავის მასალებს მხოლოდ არქეოლოგიისა, ენათმეცნიერებასა და სარწმუნოებათა მცოდნეობაში ჰპოვებს. ამ შემთხვევაში მათ არსებითი მნიშვნელობა აქვთ“⁸.

უნდა ვიგულისხმოთ, რომ მეცნიერების დარგების ჩამოთვლისას პირველ რიგში კანონზომიერად არის დასახელებული არქეოლოგია. „ამ უკანასკნელი 20—30 წლის განმავლობაში არქეოლოგიამ ისეთი მტკიცე სამეცნიერო კვლევის მეთოდები შეიმუშავა, რომ მას შეუძლიან ქრონოლოგიურად სწორედ, ან შედარებით, ან დაახლოებით განსაზღვრული, სრულებით სანდო ცნობები მიაწოდოს ხოლმე ისტორიკოსს. მას შეუძლია გამოარკვეოს ადგილობრივ არას გამოგონებული და გაკეთებული ნივთი, თუ უცხოეთიდან არის

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, ტფ., 1908, გვ. 63. ივ. ჯავახიშვილის ღვაწლი საქართველოს არქეოლოგიაში საფუძვლიანად არის განხილულ-დახასიათებული ახალი ქართული საისტორიო სკოლის გამოჩენილი წარმომადგენლების: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის შ. მესხიას („სიმონ ჯანაშია“, თბ., 1950, 1960), დ. გერიტიშვილის („ივ. ჯავახიშვილი“, თბ., 1949, 1968), გ. ლომთათიძის („ივ. ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში“, „მიმოხილველი“, II, თბ., 1951). და. აგრეთვე, რ. მეტრეველის („ევალი განათლებული — ივ. ჯავახიშვილი და ქართული კულტურის ზოგიერთი საკითხი“, თბ., 1975) და ს. ჭორბენაძის („Учреждения АН СССР и Тбилисский университет, Тб., 1974) ნაშრომებში, რაც, რა თქმა უნდა, ამსუბუქებს ჩვენს მდგომარეობას იმ მხრივ, რომ არაერთი საკითხის უფრო ერეკლ დახასიათებას, ვიდრე წინამდებარე სტატიაშია ეს მოცემული, მკითხველი ნახავს ზემოდასახელებულ ნაშრომებში.

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, ტფ., 1908, გვ. 3.

შემოტანილი და შეთვისებული. ცხადია, არქეოლოგია ისტორიის უძველესი ხანისათვის მთავარ საგნად უნდა ჩაითვალოს“⁹.

ზემოაღნიშნული ისე არ უნდა იყოს გაგებული, თითქმის ივ. ჯავახიშვილი არქეოლოგიის დიდ მნიშვნელობას ცნობდა მხოლოდ დამწერლობადელი ისტორიის გამოსაკვლევად. იგი იმთავითვე დიდ იმედებს ამყარებდა არქეოლოგიაზე იმ ეპოქების ცხოვრების გამოსაკვლევადაც, რომელთა წარმოსადგენად საკმაოდ მრავალი წერილობითი ძეგლია შემონახული: „რაც უნდა უხვი წერილობითი საბუთები გვქონდეს შეკრებილი... მაინც თვითებული ეროვნების ყოფა-ცხოვრებას ნათლად ვერ წარმოვიდგენთ, თუკი ამ ერის წარმოებისა და ცხოვრების ნაშთი თვალწინ არ გვექნება. რაც უნდა იყოს, მაინც ცარიელი სიტყვა საგნის ვითარებას ვერასგზით ვერ დავვისურათებს. მაგ., სიტყვა „ჯამი“ საკმარისი არ არის, რომ წარმოვიდგინოთ რანაირი იყო იგი, იმიტომ, რომ ჯამი შეიძლება უბრალო თიხისაყ იყოს, მინანქრითა და ფერადი წამლებით დასურათებული, ან არადა თუჩისა ან ვერცხლისა ან ოქროსი (ხოლო ამ გარემოებას, თუ რა მასალიდან და როგორ არის გაკეთებული ნივთი, დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიკოსისათვის, როცა მას ერის კულტურის შესწავლა ჰსურს). — ამგვარად მთელ მაშინდელ საზოგადოებრივ ცხოვრებას მხოლოდ მაშინ წარმოვიდგენთ, როცა იმდროინდელი ნაშთები, ნივთები და საგნები თვალწინ გვექნება და საფუძვლიანად შევისწავლით“¹⁰.

ამგვარი დამოკიდებულება დამწერლობის შემდეგი ხანის არქეოლოგიისადმი კარგად აისახა ივანე ჯავახიშვილის პრაქტიკულ არქეოლოგიურ მოღვაწეობაში ოციანი წლების ბოლოს (ნოქალაქე-არქეოპოლისის გათხრები)¹¹ და განსაკუთრებით — ოცდაათიანი წლების შუახანებში, რუსთაველისა და მისი ეპოქის ამსახველი დიდი გამოფენისათვის მზადებისას, როდესაც საიმედო. მკვიდრი საძირკველი ჩაეყარა ფეოდალური ხანის საქართველოს არქეოლოგიას და ეს ახალი საფეხური, სავსებით საფუძვლიანად ივ. ჯავახიშვილის სახელს დაუკავშირდა¹². ფეოდალური ხანის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის დაწინაურების აწინდელი დონე განუყრელად არის დაკავშირებული კვლევის იმ გეზთან, რომლის შემუშავების წამომწყები იყო ივანე ჯავახიშვილი¹³.

ივანე ჯავახიშვილის ისტორიული კონცეფცია არ შეიძლება შეზღუდულიყო მხოლოდ ვერტიკალური ქრონოლოგიური არქეოლოგიური პრილის მონაცემებით. ვინც ივ. ჯავახიშვილის ისტორიულ-ეთნოლოგიურ კონცეფციას გულდასმით გასცნობია, შენიშნავდა, რომ ქართველი ერისა და მისი კულტურის ისტორია განუყრელი რგოლებით ეჯაჭვება წინააზია-მახლობელ აღმოსავლეთს. შესაბამისად. მის წინაშე ერთნაირად მწვავედ იდგა მცირე აზია-ქალღის, კაპადოკიისა თუ კავკასიის არქეოლოგიური შესწავლილობის უცილობლად დაწინაურების საჭიროება; ის ემყარებოდა ივ. ჯავახიშვილის ისტორიულ-ეთნოლოგიურ თვალსაზრისს, ქართველთა სამშობლოდ ამიერ-

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 4.

¹⁰ იქვე, გვ. 4—5.

¹¹ ა. აფაქიძე. ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის განვითარების ნახევარსაუკუნეანი გზა. გვ. 107—108; მისივე. ძველი ქალაქი — არქეოპოლისი-ნოქალაქევი. ძეგლის მეგობარი. 19. თბ., 1969. გვ. 10—15.

¹² გ. ლომთათიძე. ივანე ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში, გვ. 17.

¹³ ა. აფაქიძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

კავკასიის მოგვიანებით ქცევის შესახებ. კონცეფციის არსს ახლა არ ვეხებით და მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებით, ქართველი ერის ძველი ისტორიის კვლევა მხოლოდ აწინდელი საქართველოს მიწა-წყალზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლებით სრულყოფილი არ შეიძლება ყოფილიყო და იგი სულ უფრო მეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართულ-კავკასიურ არქეოლოგიურ მონაპოვართა კვლევას, მახლობელი აღმოსავლეთისა თუ მცირე აზიის არქეოლოგიური შესწავლილობის შუქზე. როგორც ვხედავთ, ამოცანა დასმულია სამი მეოთხედი საუკუნის წინ ისეთი სიღრმე-სიერტით, როგორაც დგას იგი ამჟამად, სამოცდაათიანი წლების საბჭოთა არქეოლოგიის წინაშე.

კვლევის ასეთმა მიმართულებამ მკაფიო მხარდაჭერა ჰპოვა ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომებში ოცდაათიანი წლების დასაწყისში, როდესაც დაიწერა „რამდენიმე მოსაზრება საქართველოს მუზეუმის გამოფენის შესახებ: „კლასთა უწინარესი საზოგადოება კავკასიაში“, არქეოლოგიური განყოფილების მასალების მიხედვით“¹⁴ და ოცდაათიანი წლების ბოლოს, 1939 წლის მაისში. სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიისა და ისტორიის განყოფილების სხდომაზე წაკითხულ მოხსენებაში „უძველესი ხანის საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის ძირითადი ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები“¹⁵. გავრცობილი სახით ეს პრობლემები განხილულია „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალ წიგნში, რომელიც დიდი მეცნიერის გარდაცვალების ათი წლისთავზე გამოსცა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა¹⁶.

საქართველოს აწინდელ მიწა-წყალზე ივანე ჯავახიშვილს. ბუნებრივია, აწუხებდა პირველ ყოვლისა აქ ქართველების ბინადრობის ხანის არქეოლოგიური ძეგლების გამოკვლევის დაუწინაურებლობა: კავკასიაში „ქართველების ბინადრობის ხანის ნაშთები ჯერჯერობით სრულებით ამოთხრილი და შესწავლილი არ არის“¹⁷. ბუნებრივია, ასევე იდგა საკითხი ქართველთა თავდაპირველ სამშობლოს მიმართაც; „სამწუხაროდ — წერდა ივ. ჯავახიშვილი. — სწორედ იმ ადგილებში, სადაც თავდაპირველად ქართველები ცხოვრობდნენ, სახელდობრ, ქალდეასა და კაპადოკიას. დედამიწის გულიდან ჯერჯერობით ძალიან ცოტა ნივთებია ამოთხრილი“¹⁸.

როგორც ვხედავთ, მკვლევრის ინტერესი მიმართულია მისი კონცეფციის შესაბამისად, ერთი მხრივ ქალდეასა და კაპადოკიისაკენ — ქართველთა თავდაპირველ სამშობლოსაკენ. ხოლო მეორე მხრივ — კავკასიისაკენ — ქართველთა აწინდელ სამშობლოსაკენ. იქაც და აქაც ივანე ჯავახიშვილს ეგულება ქართველთა ბინადრობის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, ასე აუცილებელი ერის უძველესი და ძველი ისტორიის კვლევისათვის. რადგან ქართველთა ბინადრობის ხანის არქეოლოგიური ძეგლი განიხილება ვითარცა ქართუ-

¹⁴ დაწერილებით განხილულია ვ. ლომთათიძის ნაშრომში „ივანე ჯავახიშვილი და კათხრითი არქეოლოგია საქართველოში“. გვ. 11 და შემდ.

¹⁵ И. А. Джавахишвили, Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи, ВДИ, 4, М., 1939.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები. თბ., 1950.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, ტფ., 1908, გვ. 74.

¹⁸ იქვე, გვ. 74. გვ. 63.

ლი. ქართულ ეთნოსთან დაკავშირებული. სხვაგვარად რომ ითქვას, მკაფიოდ არის წამოჭრილი ქართველი ერის ისტორიის ორი საფეხურის შესაბამისი ნივთიერი საისტორიო წყაროების ძიებისა და გამოკვლევის დიდი ამოცანა.

ამოცანის ამგვარი დასმა მომასწავებელია არქეოლოგიის განვითარების ახალი საფეხურის — ეთნიკური და ისტორიული არქეოლოგიის დაფუძნებისა. მიუხედავად იმისა, რომ, თუ არ ვცდებით, ივ. ჯავახიშვილს ნახსენებიც არა აქვს არც „ეთნიკური“ და არც „ისტორიული არქეოლოგია“.

ივანე ჯავახიშვილის ეს დამსახურება ვრცელი, საგანგებო ანალიზის საგანი უნდა გახდეს. ამას, ჩვენი აზრით, მოითხოვს ქართული საბჭოთა ისტორიოგრაფიის ინტერესები. ასეთ ვითარებაში, წინამდებარე წერილს საამისო მისწრაფებას ვერ დავაკისრებთ, მაგრამ ნათქვამის საილუსტრაციოდ ორიოდ შემთხვევას მაინც დავასახელებთ.

ეთნიკური და ისტორიული არქეოლოგიის დაფუძნების შესახებ ზემოთქმულთან ერთად ყურადღებას მივაქცევთ უკვე ნახსენებ ნაშრომს: „რამდენიმე მოსაზრება საქართველოს მუზეუმის გამოფენის შესახებ: „კლასთა უწინარესი საზოგადოება კავკასიაში“, არქეოლოგიური განყოფილების მასალების მიხედვით“. ამ დოკუმენტში ივ. ჯავახიშვილი უარყოფს ცდას — არქეოლოგიური მონაპოვრის სადაურობის აღსანიშნავად გამოყენებულ იქნეს ჩვენი თანამედროვე პოლიტიკურ-ეროვნული ნომენკლატურა, თუ დანამდვილებით არ არის ცნობილი გამოსაფენი ნივთისა ან საგნის შემქმნელი ტომი ან ხალხი. ამის თაობაზე ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „საერთოდ, სახელდობრ ვინ, რომელი ერი, ან ტომი ცხოვრობდა იმ ადგილებში იმ დროს, რომელსაც გამოსაფენი არქეოლოგიური ნივთები მიეკუთვნება. ჯერ არავინ იცის... გამოფენის დამთვალეობელს კი, რომელმაც კავკასიის უძველესი ისტორია არ იცის, ეგონება, რომ იმ ბრინჯაოს ხანაშიც სომხეთი, აფხაზეთი და სხვა თანამედროვე სახელმწიფოებრივი ერთეულები არსებობდნენ და იქვე სწორედ, სადაც ამჟამად მდებარეობენ, რაც ცხადია, მეტად სამწუხარო იქნება“¹⁹. არქეოლოგიის განვითარების ამ დონეზე, არ შეიძლება ესა თუ ის მონაპოვარი განსაზღვრულ ეთნიკურ ჯგუფს მიეკუთვნოს, ე. ი. ამ საფეხურზე ჯერ კიდევ არ შეიძლება საუბარი ეთნიკური არქეოლოგიის შესახებ. გამოსავალს მიუთითებს „რამდენიმე მოსაზრების“ ავტორი: გამოსაფენი ნივთის ან საგნის აღმოჩენის ადგილი ნაჩვენები იყოს „სწორედ იმ ქალაქის, სოფლისა, თუ აგარაკის, ანდა სხვა ადგილის სახელით, სადაც ესა თუ ის ნივთი იყო ნაპოვნი ან ამოთხრილი“²⁰.

ზემოთ ნათქვამიდან ცხადი უნდა იყოს თუ როგორ დაუპირისპირდა ივ. ჯავახიშვილთან ერთიმეორეს არქეოლოგიის განვითარების ორი საფეხური: ა. ეთნიკური-ისტორიული არქეოლოგია, როდესაც მკვლევარი ახერხებს არქეოლოგიური მონაპოვარი დაუკავშიროს გარკვეულ ეთნიკურ ჯგუფს და მისი ისტორიის განსაზღვრულ მონაკვეთს და ბ. ისტორიულ-ეთნიკური არქეოლოგიის უწინარესი საფეხური, როდესაც მეცნიერებამ საერთოდ არ იცის „სახელდობრ ვინ, რომელი ერი, ან ტომი ცხოვრობდა იმ ადგილებში, იმ დროს, რომელსაც არქეოლოგიური ნივთი მიეკუთვნება“²¹.

¹⁹ „მომოხილველი“, II, გვ. 12.

²⁰ იქვე.

²¹ იქვე.

უფრო სრულად და მკაფიოდ, რამდენადაც ვიცით, არაფერი თქმულა საქართველოსა და კავკასიის ისტორიული და ეთნიკური არქეოლოგიისა და მათი უწინარესი საფეხურის დასახასიათებლად. ამიტომ, იგი უნდა იყოს ცნობილი, ვითარცა ივანე ჯავახიშვილის უაღრესად პრინციპული მნიშვნელობის დეაწლი ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

არქეოლოგიური კვლევა-ძიების სივრცე-სიღრმით გაშლის აუცილებლობის მოთხოვნასთან დაკავშირება ივ. ჯავახიშვილმა მეცნიერულ-კვლევითი მუშაობის მეთოდების სრულყოფის საჭიროება და საველე-გათხრითი მუშაობის მიზანდასახული წარმართვა: „აუცილებლად საჭიროა, რომ ამიერითგან არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გარკვეული გეგმისა და მიხედვით, ისტორიული სააღმკვეთებო გზების მიმართულებითა და გზათა შესაყარების გათვალისწინებით, ძველი ყველა ისტორიული ცნობების ცოდნითა და კულტურის ისტორიის მთავარი ამოცანების გადასატრელებად ყველა მასალისადმი ჯეროვანი ყურადღების მიპყრობით წარმოებდეს“²².

საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას ყველა მასალისადმი ჯეროვანი ყურადღების მიპყრობას უცილობლად სთვლიდა და მოითხოვდა კიდევაც ივანე ჯავახიშვილი; ამ მხრივ გამოჩენილ უყურადღებობას კი ის ფრიალ მწვავედ განიცდიდა.

არქეოლოგიის განვითარების ისტორიისათვის ძალიან მნიშვნელოვანია ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთქმული თეალსაზრისი, რომ კაცობრიობის უძველესი ნივთიერი კულტურის ისტორიის უმთავრესი საკითხები — ლითონის დამუშავების ღონეობის მიგნება და ხელოვნების შექმნა, გარეული ცხოველებისა და ველური მცენარეების, ხეხილის თანდათან გაშინაურება-გაკეთილშობილება²³ და სხვა პრობლემები მრავალმხრივ მეცნიერულ გამოკვლევას საჭიროებენ. მაშასადამე, ერის ისტორიის გასაშუქებლად მრავალგვარი და ნაირსახეობის საისტორიო წყაროა უცილობელი, მაგრამ იმავე დროს, საისტორიო წყაროების ყოველ სახეობას თვით სჭირდება ყოველმხრივი მეცნიერული გამოკვლევა: „არ უნდა დავივიწყოთ, რომ დასახული ფართო მიზნის მისაღწევად და ამოცანების სისწორით გადასატრელებად ძირითადი საკითხების სხვადასხვა მხრითა და სხვადასხვა სამეცნიერო დარგის წარმომადგენელთა მონაწილეობით არის განხილვა საჭირო“²⁴. როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილი მოითხოვდა კომპლექსურ-კოლექტიური კვლევის დანერგვას ნივთიერი კულტურის ისტორიის კვლევის დარგში. და არა მარტო მოითხოვდა, პირველ რიგში თვითონ იყენებდა მის მიერვე შემოთავაზებულ მეთოდს. შეიძლება ნათქვამის ილუსტრირება:

რუსთაველის ეპოქის ნივთიერი კულტურის ისტორიის კვლევა რომ წამოიწყო, ივანე ჯავახიშვილმა პრობლემის შესწავლა განახორციელა სხვადასხვა მხრითა და სხვადასხვა სამეცნიერო დარგის წარმომადგენელთა მონაწილეობით: რუსთაველის ეპოქის ვაზის ჯიშების გამოკვლევა პროფ. ს. ჩოლოყაშვილს მიანდო, მინდვრის კულტურების — პროფ. ლ. დეკაბრელევიჩს, ქართული ცხვრისა — პროფ. მ. რჩეულიშვილს, წყალსადენებისა და სარწყავი არხებისა — ინჟინერ-პიროლოგ ა. ლოსაბერიძეს, სხალტა-შიომღვიმის წყალსადენი-

²² ივ. ჯავახიშვილი, ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში, გვ. 5.

²³ იქვე, გვ. 3.

სა — არქეოლოგ შ. ხიდაშელს, XI—XII საუკუნეების ქართულ წარწერიანი ხიდისა მდ. ბასლათზე — ხუროთმოძღვრების ისტორიკოსებს ლ. რჩეულიშვილსა და ნ. ჩუბინაშვილს, რუსთაველის ეპოქის სამონეტო მიმოქცევისა და მონეტების — თამარ ლომოურს, იმ ხანის ნაქალაქარების, კერძოდ. დმანისის გათხრა-გამოკვლევა — არქეოლოგსა და ისტორიკოს ლ. მუსხელიშვილს, გეგუთის ციხე-დარბაზისა — ხუროთმოძღვარ ვ. წილოსანს. ასე აწყობილი კომპლექსურ-კოლექტიური კვლევის შედეგია 1938 წელს ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოქვეყნებული კრებული: „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, რომელმაც ახალი საფეხური წამოიწყო ფეოდალური ხანის საქართველოს არქეოლოგიაში და, იმავე დროს, გვიჩვენა კომპლექსურ-კოლექტიური კვლევის მეთოდის დანერგვის კარგი მაგალითი²⁵. დამახასიათებელია, რომ კვლევის ივ. ჯავახიშვილისეულ ორგანიზაციას გულისხმობდა მისი სახელოვანი მოწაფე აკად. ნიკო ბერძენიშვილი. როდესაც ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ერთ-ერთ პრინციპულ საკითხად მიიჩნია „ბრძოლა კომპლექსურ-კოლექტიური მეცნიერული მუშაობის მეთოდის დანერგვისათვის“²⁶ და გამოაცხადა, რომ „შემდგომი ზრდა-წარმატება... საბჭოური არქეოლოგიისა... მუშაობის მხოლოდ კომპლექსურ-კოლექტიური მეთოდის დანერგვით შეიძლება“²⁷.

კვლევის ასეთი გზის განხორციელების მაგალითი იყო მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული გლიპტიკური ძეგლების შესასწავლად და გამოსაკვლევად ცნობილი ლენინგრადელი ხელოვნებათმცოდნისა და ძველი ისტორიის სპეციალისტის პროფ. მ. მაქსიმოვას მოწვევა თბილისში და მისთვის მცხეთაში ნაპოვნი ბეჭდებისა და გემათა დამუშავების მინდობა²⁸. იგივე უნდა ითქვას მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანთროპოლოგიური მასალის გამოსაკვლევად პროფ. გ. ჯავახიშვილის მოწვევის შესახებაც. კვლევის ამრიგად წარმართვის წყალობით უკვე 1938—1939 წლებში ექსპედიციის ხელმძღვანელის აკად. ივ. ჯავახიშვილის განკარგულებაში იყო ახლად აღმოჩენილი გლიპტიკური და ანთროპოლოგიური მასალების შესწავლის წინასწარი, მაგრამ დიდად მნიშვნელოვანი შედეგები²⁹.

კვლევა-ძიების „სხვადასხვა მხრითა და სხვადასხვა სამეცნიერო წარმომადგენელთა მონაწილეობით“ განხორციელების სხვა მრავალი მაგალითის მოტანა შეიძლებოდა, მაგრამ ახლა იმას-ღა აღვნიშნავთ, რომ ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ყველა, მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი წარმატება სწორედ ამ გზით არის მოპოვებული. საქართველოს საბჭოთა არქეოლოგიის აღიარებული წარმატება შეპირობებული იყო კვლევის კომპლექსურ-კოლექტიური ორგანიზაციით: პირველ ყოვლისა ამაშია მოპოვებულ წარმატებათა საფუძველი და ამიტომ არის საჭირო საუბარი საქართველოს არქეოლოგიაში ამ ახალი მეთოდის სათავეებისა და მის მიერ მოტანილი სიკეთის შესახებ.

²⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 2.

²⁵ ა. აფაქიძე, ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის უმნიშვნელოვანესი წარმატებანი, გვ. 13—14.

²⁶ ნიკო ბერძენიშვილი, ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ზოგიერთი პრინციპული საკითხისათვის. საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, თბ., 1971, გვ. 82.

²⁷ იქვე, გვ. 81.

²⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 466.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 466—469. მ. მაქსიმოვას და გ. ჯავახიშვილის ანგარიშების გამოქვეყნებული დამატების სახით. შდრ. ა. აფაქიძე, ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის უმნიშვნელოვანესი წარმატებანი, გვ. 6—14.

თუ ნივთიერი კულტურის დიდი საკითხების კვლევა საქართველოში წარმატებით ხორციელდებოდა „სხვადასხვა მხრიდან და სხვადასხვა სამეცნიერო დარგის წარმომადგენელთა მონაწილეობით“, ე. ი. კომპლექსურ-კოლექტიური მეთოდით, ეს იმის მკაფიო მაჩვენებელია, რომ მეცნიერული მუშაობის ახლებური ორგანიზაციისა და თვით კომპლექსურ-კოლექტიური მეთოდის საძირკველის საიმედო და მკეიდრად ჩაყრილი აღმოჩნდა. ამავთუ, ჩვენი აზრით, ივ. ჯავახიშვილის უთუოდ დიდი დამსახურება ქართველმცოდნეობის ამ ახალი დარგის განვითარებისა და დაწინაურების საქმეში.

ახალი არქეოლოგიის განვითარებისათვის უცილობლად თვლიდა ივ. ჯავახიშვილი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების გარკვეული გეგმისა და მიზნებისა და მკაფიო მიზანდასახულობით წარმართვას²⁹; ე. ი. ივანე ჯავახიშვილმა დააყენა მეცნიერების ამ დარგის წინაშე ამოცანა, რომელიც ახლაც მთელი სივრცე-სიღრმით დგას საბჭოთა არქეოლოგიის წინაშე და, რაც, არც შეიძლება ყოფილიყო ბურჟუაზიულ-კოლონიური არქეოლოგიის ბატონობის დროს. რადგან, როგორც უკვე ითქვა, უცხოელი არქეოლოგები საქართველოს ისტორიას არ იცნობდნენ, არც მიიჩნევდნენ საჭიროდ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები ქართველი ერის ისტორიასთან დაეკავშირებინათ და, უპირველეს ყოვლისა. სკეითურ-სპარსულისა ან ბერძნულ-რომაულის კვალს ეძებდნენ³⁰.

გეგმაზომიერი და მკაფიო მიზანდასახულობით კვლევის მაგალითიც ივანე ჯავახიშვილმა მოგვცა ოცდაათიანი წლების შუახანებში: 1936 წლიდან ივ. ჯავახიშვილი ჩაუდგა სათავეში სავსე-არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას რუსთაველის ეპოქის — XI—XIII საუკუნეების, ნივთიერი კულტურის ძეგლების გამოსავლენად და შესასწავლად, იმასთან დაკავშირებით, რომ უნდა გამართულიყო დიდი საიუბილეო გამოფენა: „გამოფენამ უნდა უჩვენოს, აღნიშნავდა იგი, თუ როგორ ცხოვრობდნენ XI—XIII სს-ში, როგორი იყო მისი სახელმწიფოებრივობა, როგორი იყო მისი წესწყობილება. გამოფენის მნახველს საშუალება უნდა ჰქონდეს, რომ სახელმწიფო დარბაზობისა და ვაზირობის, ისევე, როგორც რაინდობის წესები წარმოიდგინოს, იცოდეს რას იცვამდნენ და იხურავდნენ მაშინ, რაწაირი ავეჯი და ქურჭელი ჰქონდათ, რა სამეურნეო და საბრძოლო იარაღი იყო გავრცელებული, რა დონე ჰქონდა მაშინდელ სასოფლო მეურნეობას, მევენახეობას, მესაქონლეობას, რა და რა ხელობა არსებობდა მაშინ, როგორ იყო მოწყობილი საქალაქო ყოფაცხოვრება და ვაჭრობა-მრეწველობა“³¹. „შეიძლება ითქვას, რომ აქ გადაშლილია პროგრამა საერთოდ ფეოდალური ხანის არქეოლოგიის ამ დარგისა, რომლის დამაარსებლად ჩვენში სწორედ ივ. ჯავახიშვილი უნდა ჩაითვალოს“³².

მიზანდასახული კვლევის აუცილებლობასთან ერთად ივ. ჯავახიშვილს საჭიროდ მიუჩნევია ნივთების ქრონოლოგიური კლასიფიკაციისა და გავრცელების გეოგრაფიული საზღვრების, ამ ფარგლებში თითოეული სახეობის საგნე-

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში, გვ. 5.

³⁰ 5. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი გვ. 76.

³¹ „მომხილველი“, II. გვ. 16—17.

³² გ. ლომთათიძე, ივ. ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში. გვ. 17:

ბისა და ნახატების გავრცელების გზების მიმართულებისა და ინტენსიობის მონოგრაფიული შესწავლა³³.

კულტურის ამა თუ იმ ელემენტის გავრცელების არისა და გზების მიმართულების კვლევისას, დამახასიათებელია, რომ ივანე ჯავახიშვილს მეცნიერულად მცდარად მიაჩნდა აწინდელი პოლიტიკური საზღვრებით შემოფარგვლა; იმიერ-ამიერ კავკასია, მცირე აზია და მახლობელი აღმოსავლეთი³⁴ — ასეთია უცილობელი სფერო კვლევისა, რადგან „ჩვენ აუცილებლად ჩრდილო კავკასიისა და მცირე აზიის“ შესაბამისი ვითარების ცოდნაც გვჭირდება³⁵. ამ პრინციპულ მიმართულებას მიჰყვება ახლა საბჭოთა არქეოლოგიაში საყოველთაოდ მიღებული თვალსაზრისი, რომელიც სამართლიანად აღიარებს, რომ აღრინდელ კულტურათა გავრცელების არე, როგორც წესი, არ ემთხვევა აწინდელ პოლიტიკურ საზღვრებს. შესაბამისად, აწინდელი პოლიტიკური საზღვრებით შემოფარგვლა ნივთიერი კულტურის კვლევისა, სულ ცოტა, ფრიალ ნაკლული აღმოჩნდება; მისი მონაცემებითა და დასკვნებით სარგებლობა ისტორიკოსისათვის საფრთხილო იქნებოდა.

ამგვარ არქეოლოგიურ კვლევას მოითხოვდა ივ. ჯავახიშვილი არა მარტო იმიტომ, რომ მისი რწმენით ქართველთა პირვანდელი სამშობლო იყო მცირე აზია. ქალღეა და კაპადოკია, ხოლო ამიერკავკასია მოგვიანებით იქცა მათ საცხოვრისად. ამ შემთხვევაშიც, ამოსავალი პრინციპი იმაში უნდა ვეძიოთ, რომ ივანე ჯავახიშვილის თვალსაზრისით ქართველთა, სინდ-ლილვ-ლეგ-ალბანელების შორეული წინაპრები ღვიძლი მოძმე ტომები ყოფილან და მონათესავე ენის გარდა, მათ გარკვეულ ხანაში კულტურაც საერთო ჰქონიათ³⁶. იმიტომ იდგა ამოცანად კავკასიის მიწა-წყლის არქეოლოგიური გამოკვლევა ივანე ჯავახიშვილის წინაშე.

საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიაში ნამდვილად განსაკუთრებული ადგილი აქვს მიკუთვნებული მცხეთას — საქართველოს ძველ დედაქალაქს, რადგან „საქართველოში პირველად ხდება გეგმაშიწონილი არქეოლოგიური ათვისება ერთერთი უძველესი, სახელგანთქმული ქალაქისა, რომლის სახელწოდებაც ზუსტად ვიცით და რომლის სამაროვანი, თხუთმეტზე მეტი საუკუნის ხანგრძლივობის ნივთიერი კულტურის ძეგლების შემცველი, მთლიანად გათხრილი და შესწავლილი იქნება... მოსალოდნელი მასალით მეცნიერება საქართველოს და მსოფლიოს ამ ერთ უძველეს ქალაქათაგანის მთელი მატერიალური კულტურის ისტორიის აღდგენას შესძლებს... იმის სრულად გასათვალისწინებლად თუ რა მნიშვნელობა აქვს წამოწყებულ საქმეს არამარტო საქართველოს ისტორიისათვის, არამედ მთელი კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურულ-ისტორიული პრობლემების გადასაწყვეტად, უნდა გვახსოვდეს, რომ ქალ. მცხეთა იყო ორი უძველესი მაგისტრალური გზის (აღმოსავლეთიდან დასავლეთით და ჩრდილოეთიდან სამხრეთით) ჯვარედინზე და სწორედ ამის გამო, ბუნებრივად უნდა მოველოდეთ აქ მასალას საკაცობრიო კულტურის ისტორიის მრავალი მეცნიერული საკითხის ამოსაცნობად“³⁷.

33 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 37.

34 ივ. ჯავახიშვილი, ჩვენი ამოცანები..., გვ. 3, 4.

35 იქვე, გვ. 4.

36 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, გვ. 622.

37 „მომზადებული“, II, გვ. 30.

როგორც ვხედავთ, მცხეთა, ივ. ჯავახიშვილისათვის ისტორიულად ასე მნიშვნელოვანი ქალაქი, იყო გეგმაშეწონილი და მიზანდასახული არქეოლოგიური გამოკვლევის პირველი დიდი ობიექტი.

ივანე ჯავახიშვილი მოესწრო მცხეთის არქეოლოგიური ათვისების არსებითად მხოლოდ პირველ ნაბიჯებს, მაგრამ მან მაინც მოასწრო გათხრის შედეგების მნიშვნელოვანი ნაწილის განზოგადება. პირველ ყოვლისა, ეს ითქმის იმის თაობაზე, რომ სწორედ ახლად აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების საფუძველზე, მან სრულიად ახლებურად წარმოიდგინა საქალაქო ცხოვრებისა და ქალაქების წარმოქმნის სურათი და გამოაქვეყნა დასკვნითი ხასიათის დებულება: „მცხეთა ბრინჯაო-რკინის ხანაშიც ქალაქი უნდა ყოფილიყო, ამასთანავე, საკმაოდ დიდი და მჭიდრო დასახლებული“³⁸. ეს, საქალაქო ცხოვრების ისტორიის თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანესი დასკვნა, მიღებული მცხეთის 1938 წლის გათხრის მასალების ანალიზის საფუძველზე, პრინციპულად ახლებურად აშუქებდა მცხეთა-ქალაქისა და, საზოგადოდ, საქართველოს ძველი ქალაქების წარმოქმნის პრობლემას. იმავე დროს ეს იყო მაგალითი ახლად აღმოჩენილი არქეოლოგიური წყაროების გამოყენებისა ერის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი პრობლემების გასაშუქებლად.

ივანე ჯავახიშვილის საველე-არქეოლოგიური მოღვაწეობის დასასრულიც ბრწყინვალე აღმოჩნდა. 1940 წლის 26 ოქტომბერს იგი მონაწილეობას იღებდა არმაზისხევის ერისთავთა განსასვენებლის პირველი და მეორე სამარხების გახსნაში. საერისთავო ბეჭედ-საბეჭდავზე და სარტყლის ბალთის თვალზე ამოჭრილი პორტრეტული გამოსახულებების ირგვლივ ამოკვეთილმა წარწერებმა ცნობილი გახადეს: ა ს პ ა ვ რ უ კ პ ი ტ ი ა ხ შ ი, კ ა რ პ ა კ ი და ჯ ა ვ ა ხ ი — იქნებ, ჯავახთა ნათესავთმთავარიც კი. ერთი სიტყვით, აღმოჩნდა წარწერებიანი ნივთები, საიდანაც გამოირკვა არა მარტო ის, თუ „სახელდობრ ვინ, რომელი ერი ან ტომი ცხოვრობდა იმ ადგილებში“ (ივ. ჯავახიშვილი), არამედ ისიც კი, თუ რა სახელო ეპყრო ქართლის სამეფოში მათ მფლობელს და როგორი იყვნენ ისინი შესახედავადაც³⁹.

ივ. ჯავახიშვილის არქეოლოგიური წინასწარგანზრახულობანი გამართლდა ჯერ კიდევ 1940 წლის 18 ნოემბრამდე. მცხეთის დიდი არქეოლოგიური გათხრების მეთაურის გარდაცვალების მეორე დღეს აღმოჩნდა ბერსუმა პიტიახშის სამარხი, შემდეგ — არმაზის ბილინგვა, შარაგასის სტელა, 26 ნოემბერს კიდევ 2 მდიდრული სარკოფაგი, შემდეგ — არმაზციხისა და წიწამურის ციხე-ქალაქთა გრანდიოზული ნანგრევები, ბაგინეთის კლდეკარის სარკოფაგი, სარკინე უბნის საწარმოთა და საკულტო ნაგებობათა ნაშთები — ჩუქურთმები, ნიღბები; — სამადლო და ნასტაქისი, ქალაქგარეთა სასახლის (villa rustica) გრანდიოზული ნაშთები ძალისში. ასე ბრწყინვალედ მიაბიჯებს წინ „დიდი მცხეთის“ არქეოლოგია — ივანე ჯავახიშვილის მიერ მარჯვედ წამოწყებული და საიმედოდ საფუძველჩაყრილი დიდი ეროვნული და არანაკლებ საკაცობრიო მნიშვნელობის საქმე.

³⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 462; გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17.

³⁹ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 11; მისივე, ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის განვითარების ნახევარსაუკუნოვანი გზა, გვ. 102—103.

დავით მუსხელიშვილი

ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია

XVIII ს-ის პირველი ნახევრის დიდი ქართველი მეცნიერი ვახუშტი ბაგრატიონი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც ისტორიული მეცნიერების დამხმარე დისციპლინის ფუძემდებელია. ეს გარემოება იმის უცილობელი დადასტურებაა, რომ ქართული მეცნიერული ისტორიული აზროვნება იმდროინდელი დასავლეთ ევროპის ისტორიოგრაფიის კვალდაკვალ ვითარდებოდა და რუსული სათანადო მეცნიერების დონეზე იდგა.

სამწუხაროდ, ჩვენი ქვეყნის შემდგომი პოლიტიკური ევოლუცია იმდევარად წარიმართა, რომ მეცნიერ ბატონიშვილს გამგრძელებელი ამ თვალსაზრისით აღარავინ აღმოაჩნდა.

თუმცა კი XIX საუკუნეში, განსაკუთრებით მის მეორე ნახევარში, ქართველი ისტორიკოსების ნაშრომებში ჩანს ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევის ელემენტები, მაგრამ ეს იყო, შეიძლება ითქვას, მეორეხარისხოვანი ძიება, შემთხვევით განპირობებული საქართველოს პოლიტიკური თუ მატერიალური კულტურის ისტორიის საკითხების კვლევით. სპეციალურად საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემებს არავინ სწავლობდა.

ყველაფერი ამის გამო სრულიად ბუნებრივია XX ს-ის დასაწყისში ივ. ჯავახიშვილის ჩივილი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის არარსებობის თაობაზე¹. ეგვევ ჩივილი აშკარა დადასტურებაა იმისა, რომ მას შესანიშნავად ესმოდა ისტორიული მეცნიერების ამ დარგის განვითარების აუცილებლობა. და, მართლაც, თანამედროვე ქართული ისტორიული მეცნიერების ფუძემდებლის, ივ. ჯავახიშვილის შემდგომი მეცნიერული მუშაობა ამის ნათელი ილუსტრაციაა.

უკვე 1913 წ. თავისი „ქართველი ერის ისტორიის“ II ტომს, რომელშიც გაშუქებულია საქართველოს პოლიტიკური ისტორია ადრეული და განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქაში (VII—XII სს.), მან წარუმიძღვარა პირველ თავად „საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია VII—XII ს. ქ. შ.“ საღაც მეცნიერი ხაზგასმით აღნიშნავდა: „ვისაც სურს მომხდარი ამბების მნიშვნელობა და ქართველთა ცხოვრების განვითარების მიმდინარეობა ნათლად წარმოიდგინოს, მას ჯერ საქართველოს იმდროინდელი გეოგრაფია შესწავლილი უნდა ჰქონდეს.

თუმცა ქართულად არსებობს სახელოვან მეცნიერ ბატონიშვილის, ვახუშტის უკვდავი თხზულება, რომელშიც საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის შესახებ მრავალი ძვირფასი ცნობები არის შეკრებილი, მაგრამ საქართველოს

¹ И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, книга VIII, С-Петербург, 1905, გვ. 46, შენიშვნა.

საისტორიო გეოგრაფიის მიმოხილვა მაინც ხელახლა უნდა დაწერილიყო“². ამას ივ. ჯავახიშვილი იმით ხსნიდა, რომ მის თანამედროვე მეცნიერებას სამისოდ მეტი წყაროები ჰქონდა გამოვლენილი და უფრო ფაქიზი მეთოდებით გააჩნდა.

თავის ამ გამოკვლევას მეცნიერი საცხებით მართებულად იწყებს ფიზიკური გეოგრაფიის ძველი ქართული ტერმინოლოგიის შესწავლით და განმარტავს წყაროების ისეთ ტერმინებს, როგორიცაა: „ქუეყანა“, „გარეშემონი ქუეყანანი“, „მიმდგომნი ქუეყანანი“, „სანახები“, „არე“, „მთა“, „ბარი“, „თხემი“, „ეკე“, „ყელი“, „გარდასავალი“, „ნაპრალი“, „ქარაღი“, „მდინარე“, „ტბა“, „ზღუა“, „ყურე“, „სრუტე“, „კიდე“, „პირი“, „სოფელი“, „უდაბნო“, „დაბა“, „აგარა“, „ქალაქი“ და სხვა. ბუნებრივია, რომ მხოლოდ ამ ტერმინების ზუსტი მნიშვნელობის გარკვევის შემდეგ არის შესაძლებელი საკუთრივ ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა.

როგორც ივ. ჯავახიშვილის სათანადო ნაშრომების შესწავლიდან ირკვევა, მას ნათლად ჰქონდა წარმოდგენილი, რომ ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება მოიცავს არა მხოლოდ ქვეყნის წარსულის შესწავლის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ ან პოლიტიკურ ასპექტებს, არამედ ეთნიკური და, რაც განსაკუთრებით ხაზგასასმელია, ეკონომიური განვითარების ასპექტებსაც.

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლას ივ. ჯავახიშვილი სრულიად კანონზომიერად იწყებს მისი ისტორიულ-ფიზიკური გეოგრაფიის გამოკვლევით. მეცნიერი აღნიშნავდა, რომ „საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია უნდა დავიწყეთ მოკლე საზოგადო მიმოხილვით, რომელშიც აღნიშნული იქნება ძველს ქართულს მწერლობაში შენახული ცნობები მთებისა და მდინარეების შესახებ, რომ ამისდა მიხედვით მერე მოსახლეობის ნიშანდობლივი მდებარეობა უფრო ადვილი მისაგნები გახდეს“³. ამისდაკვალად იგი უპირველეს ყოვლისა იკვლევს ძველ ქართულ წყაროებში შემორჩენილ ტოპო- და ჰიდრონიმებს⁴, კერძოდ, აღგენს მთაგრეხილების სახელწოდებებს და ახდენს მათ ლოკალიზაციას დღევანდელი ვითარების მიხედვით („მთა კავკასია“ და მისი ნაწილები: „მთანი აფხაზეთისანი“, „სვანეთის მთები“, „მთა კადისა“, „მთა ფხოველთა“ და „მთა დიდოთა“; „მთა მცირე... ლიხი“, „ლალო“ და სხვადასხვა). ასეთივე კვლევა ჩატარებული ძველი ქართული ჰიდრონიმების მიმართ („ზღუა პონტოსა“, „ზღუა სპერისა“, „ზღუა გურგანისი“, „ტბა ფარავნა“ და სხვ.). ასე მაგალითად, მის მიხედვით ძველი წყაროების „ეგრის წყალი“ დღევანდელი მდ. ოხოჯი უნდა იყოს, „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა“ — მდ. ყუბანი, „მიჭიხიანი“ — დღევანდელი მაჭახლის ხევი; „წყალი ხინგრისა“ — ხუთვერსიანი რუჟის მდ. არდაგანკა, „ახალციხის წყალი“ — მდ. ფოცხოვი; „ქურდვაჟრის კევი“, იგივე „მდინარე ბერდუჯისი“, დღევანდელი მდინარე დებედა-ჩაი და სხვ. მართალია, ამჟამად შესაძლებელია, ყველა ზემომოყვანილი იდენტიფიკაცია არ გავიზიაროთ, მაგრამ ამას არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა. მთავარია ის შრომატევადი გამოწვლილვითი მუშაობა, რომელიც ჩატარებული აქვს ივ. ჯავახიშვილს ისტორიული საქართველოს ფიზიკურ-გეოგრაფიული ფაქტების დასადგენად. ცხადია ამავე დროს, რომ სათანადო კვლევისას იგი არც მხოლოდ ფეოდალური ეპოქით

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1965, გვ. 5.

³ იქვე, გვ. 16.

⁴ იქვე, გვ. 16—27.

და არც მხოლოდ ძველი ქართული წყაროებით იფარგლებოდა. ასეთივე წარმატებით იკვლევდა მეცნიერი ანტიკური ხანის საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფიის ფაქტებს ანტიკური თუ ძველი სომხური ისტორიული წყაროების მიხედვით (სტრაბონისეული პარიადრის მთიანეთის⁵ ან მოსე ხორენელისეული ბნელი მთის ლოკალიზაცია⁶).

ფრიად საინტერესოა, რომ ისტორიული საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფიის თუ გეომორფოლოგიის კვლევისას, ივანე ჯავახიშვილს მახვილი თვალით აქვს შენიშნული, რომ ქვეყნის განაპირა თემები ამ თვალსაზრისით მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი სწორედ საქართველოს შინაგან თემებთან და არა მათ მეშობელ სხვა ქვეყნებთან. ასე მაგალითად, დვალეთზე (არღონის სათავეები) მსჯელობისას იგი აღნიშნავს, რომ „ამ კუთხის ბუნებრივ აგებულებასა და თვისებას თუ დავაკვირდებით, ცხადი იქნება, რომ იგი საქართველოსთან უფრო მრავალრიცხოვანი გზებით, სხვადასხვა მხრით თერთმეტი გადმოსავლით, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთან არის დაკავშირებული. ჩრდილოეთთან კი მას მხოლოდ ერთი გასავალი აერთებს“⁷. ასეთივე ვითარებაა, მაგალითად, გუგარეთის განაპირა სამხრეთი თემის საქართველოს ცენტრალურ ნაწილთან მიმართების თვალსაზრისით⁸.

დიდი სამუშაო აქვს ჩატარებული ივანე ჯავახიშვილს საქართველოს ისტორიულ-პოლიტიკური გეოგრაფიის დარგში.

ამ თვალსაზრისით პირველ რიგში აღსანიშნავია ჩატარებული სამუშაო ისტორიულ წყაროებში მოხსენიებული პუნქტებისა და პროვინციების იდენტიფიკაციისა და ლოკალიზაციისათვის. ასე მაგალითად, ივ. ჯავახიშვილი სავსებით სწორად აღნიშნავდა, რომ გვიანი საუკუნეების წყაროებით ცნობილი მდ. კაპოეტისა უნდა იყოს იგივე დღევანდელი მდ. ბზიფი⁹, და „ძველ ქართულ გიშს ხუთვერსიანი რუკის მდინარე კიში უდრის, ხოლო გიშის ციხე დაახლოებით იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლა კიშ-კიშლალი არის აღნიშნული“¹⁰. ი. მარკვარტის კვალად ივ. ჯავახიშვილიც ანტიკური წყაროების ხორძენეს კლდეჯეთთან აიგივებდა¹¹, ხოლო პარიადრის მთიანეთს შუა საუკუნეების ტაოსა და სპერის შესატყვისად თვლიდა¹². //

განსაკუთრებით სკრუპულოზური ძიება ამ ასპექტით ივ. ჯავახიშვილმა ჩაატარა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისადმი მიძღვნილ სპეციალურ გამოკვლევაში, სადაც მას დადგენილი და ლოკალიზებული აქვს VII—XII საუკუნეებისათვის მოხსენიებული თითქმის ყველა ქალაქი, ციხე და სოფელი საქართველოს სხვადასხვა პროვინციების მიხედვით¹³.

თვით ამ უკანასკნელთა საზღვრების დადგენის ფრიად რთული პრობლემის ღრმა კვლევა, ვახუშტის შემდეგ, კვლავ ივ. ჯავახიშვილის დამსახურებაა. მას ნათლად ჰქონდა წარმოდგენილი, რომ პროვინციათა საზღვრები ის-

5 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, თბ., 1919, გვ. 16.

6 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, თბ., 1950, გვ. 26.

7 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, გვ. 9.

8 იქვე, გვ. 16—17.

9 იქვე, გვ. 5.

10 იქვე, გვ. 11.

11 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, გვ. 18—20.

12 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები..., გვ. 16.

13 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 39—40; 55—57 და სხვ.

ტორიული განვითარების მანძილზე იცვლებოდა და რომ ისტორიული გეოგრაფიის მიზანია ამ მოვლენის გათვალისწინების საფუძველზე დაადგინოს ამა თუ იმ ეპოქის პროვინციათა „მუდმივი“ საზღვრები. აი რას წერდა იგი თავის „საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიაში“: „საქართველო შესდგებოდა რამოდენიმე „ქუეყნისაგან“, რომელთაც თავთავიანთი სახელები და თავთავიანთი საზღვრები ჰქონდათ... ამ ქვეყანათა სახელებიცა და საზღვრებიც დროთა განმავლობაში პოლიტიკურ ან ეროვნულ ვითარებისა მიხედვით იცვლებოდნენ... მაგრამ არსებობდა მაინც თითოეული ქვეყნის მუდმივი, მკვიდრი საზღვრები, რომელთა შუა იყო ხოლმე იგი შემოფარგლული. საქმე ამ მუდმივი საზღვრების გამოკვლევაა იმ ისტორიული ხანისათვის, VIII—XII საუკ., რომლის შესწავლაც ჩვენს ეხლანდელს მიზანს შეადგენს“...¹⁴. თავისი ეს მართებული დებულება ივ. ჯავახიშვილმა შესანიშნავად განახორციელა ნაწილობრივ ანტიკური ხანის მიმართ, თავის დაუმთავრებელ ნაშრომში — „ქართველი ერის ისტორიის შესავალი“, — სადაც იგი იკვლევდა კოლხების, მესხების, იბერების, ალბანელებისა და სომხების განსახლების საკითხებს¹⁵ და — ამომწურავად შუა საუკუნეების მიმართ, თავის „საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიაში“¹⁶.

რალა თქმა უნდა, ივ. ჯავახიშვილის კვლევის საგანი იყო მთლიანად საქართველოს პოლიტიკური საზღვრების დადგენისა და მათი დროთა ვითარებაში ცვალებადობის პრობლემები, რასაც მან მიუძღვნა საგანგებო, პატარა მოცულობის, მაგრამ ფრიად ტევადი შინაარსის მონოგრაფია, სადაც საქართველოს საზღვრების პოლიტიკური ცვალებადობის ისტორია, ეთნიკური და ეკონომიური ვითარების ფონზე, განხილულია უძველესი პერიოდიდან (კოლხეთისა და ივერიის საზღვრები), ვიდრე XX ს-ის დასაწყისამდე¹⁷.

ამ ღრმა და დეტალური კვლევის შედეგია „საქართველოს ისტორიული რუკა“, რომელიც შედგენილია ივ. ჯავახიშვილის მიერ და გამოცემულია 1923 წ. ამ რუკაზე, გარდა ცალკეული პროვინციების საზღვრებისა, მოცემულია საქართველოს პოლიტიკური საზღვრები ძვ. წ. I საუკუნისათვის (ივერია და კოლხეთი), ახ. წ. XII საუკუნისათვის და 1783 წლისათვის, ამ რუკის საფუძველს წარმოადგენს ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ შედგენილი რუკები, მაგრამ ზედ დატანილია აგრეთვე, რა თქმა უნდა, უფრო ძველი და უფრო ახალი ვითარების ამსახველი ფაქტებიც.

ფაქტიურად, ამ რუკაზეა შეჯამებული მთელი ის ხანგრძლივი და გამოწვლილითი კვლევა ივ. ჯავახიშვილისა საქართველოს ისტორიულ-პოლიტიკური გეოგრაფიის დარგში, რომლის შესახებაც ჩვენ ზემოთ მოკლედ ვილაპარაკეთ. ამიტომაცაა რომ, დღემდე ეს რუკა წარმოადგენს, ჭერჭერობით, სრულიად შეუცვლელ საფუძველს, რომლითაც სარგებლობს ქართული ისტორიული მეცნიერების არაერთი დარგის მკვლევარი.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ტერიტორიის პოლიტიკური განვითარების ანალიზის შედეგად პირველად ივ. ჯავახიშვილმა გამოთქვა მოსაზრება იმის შესახებ თუ როდის და რატომ უნდა შეცვლილიყო ეთნიკურ-ისტორიუ-

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 24.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, გვ. 10—34.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 28—27.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები..., გვ. 16.

ლი ტერმინი „ქართლი“ კულტურულ-ისტორიული ტერმინით „საქართველო“. აი, რას წერდა ამის შესახებ მეცნიერი: „სიტყვა „ქართლი“ დროთა განმავლობაში მარტო საკუთრივ ქართლს აღარ ნიშნავდა, არამედ მას ფართო მნიშვნელობა მიენიჭა; ეს, რასაკვირველია, საქართველოს პოლიტიკური ზრდის შედეგი იყო... ამისთანა შემთხვევაში... უმატებდნენ ხოლმე „ყოველი“ ან „ერთობილი“ და ამბობდნენ ხოლმე „ყოველი ქართლი“, „ერთობილი ქართლი“-ო... მეთერთმეტე საუკუნეში მწერლობაში ამ ცნებისათვის შესატყვისი სიტყვა შემოვიდა და ყოველი ქართლის მაგიერ ამბობდნენ და სწერდნენ „საქართველო“¹⁸. ეს ფრიად მნიშვნელოვანი დაკვირვებაა და აღნიშნავს არა მხოლოდ პოლიტიკური, არამედ საქართველოს სახელმწიფოს ეთნიკური განვითარების ეტაპებსაც.

უაღრესად საინტერესოა ივ. ჭავჭავაძისეული ანალიზი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ისეთი ძირითადი ცნებებისა, როგორიცაა: „სახლი“, „სოფელი“, „ქვეი“, „ქუეყანა“ და სხვ.

ჯერ კიდევ 1905 წ. მეცნიერი აღნიშნავდა, რომ ტერმინი „სახლი“ გვაროვნული წყობილების გადმონაშთია და მას გარდა სოციალური შინაარსისა ტერიტორიული შინაარსიც გააჩნია და იგი ისევე, როგორც მეორე ძველქართული ტერმინი „კარი“ თავდაპირველად გვაროვნულ სამოსახლოს აღნიშნავდა¹⁹. უფრო გვიან, კერძო საკუთრებისა და ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების შედეგად ეს ტერმინი მეტამორფოზს განიცდის და „სახლი“ მნიშვნელობით მამულს და სამფლობელოს უდრის²⁰.

იმავე 1905 წ. ივ. ჭავჭავაძი აღნიშნავდა, რომ უძველესი ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულია აგრეთვე „ქვეი“, რაც საქართველოს გეოგრაფიულ თვისებებზეა დამყარებული. ყოველი „ქვეი“ ცალკე ერთეული იყო და ასეთი მდგომარეობა უკვე ქსენოფონტის დროს (ძვ. წ. 401 წ.) შეიმჩნევა²¹. მოხელეს, რომელიც „ქვეს“ განაგებდა ეწოდებოდა „ქვეისთავი“²² ან „პევის-სუფალი“²³.

ზემოხსენებულ მონოგრაფიაშივე იძლევა მეცნიერი ტერმინების — „სოფელი“ და „ქუეყანა“ — ანალიზს²⁴, რაც უფრო გვიან მწყობრად იქნა ჩამოყალიბებული „ქართული სამართლის ისტორიაში“: „უძველეს ქართულ მწერლობაში „სოფელი“ ქვეყანასა ჰნიშნავდა... ამ ტერმინს „სოფელი“ ქვეყნის აღმნიშვნელობა თვით VIII ს. დამდეგამდეცა აქვს შენარჩუნებული... მე-IX-X ს-ითგან მოყოლებული „სოფელი“ უკვე წინანდებურად ქვეყანასა და სანახებს აღარ აღნიშნავს, არამედ დაბას... ტერმინი „ქუეყანა“ უძველეს ქართულ სამწერლობო ენაში მიწასა და დედამიწას ჰნიშნავდა... მაგრამ... იმ მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. როგორც ეს სიტყვა ეხლაც გვესმის... შემდეგში, მეტადრე მე-IX ს-თან მოყოლებული, რაკი „სოფელი“ უკვე დაბის აღმნიშვნელად

¹⁸ ივ. ჭავჭავაძი, ქართველი ერის ისტორია. II, გვ. 30; შდრ. მისივე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაქ. I, თბ., 1928, გვ. 7.

¹⁹ И. Джавахов, Государственный строй, გვ. 33.

²⁰ ივ. ჭავჭავაძი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაქ. I, გვ. 9.

²¹ И. Джавахов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

²² იქვე, 35.

²³ ივ. ჭავჭავაძი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაქ. I, გვ. 10.

²⁴ И. Джавахов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36—40.

იქცა, „სოფლის“ პირველადი მნიშვნელობა განსაკუთრებით სიტყვა „ქუეყა-ნა“-ზე გადავიდა²⁵.

ღრთა ვითარებაში, ისტორიულ-გეოგრაფიული ამ ძირეული ტერმინოლოგიის ასეთი ცვლილება, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება შემთხვევითი ყოფილიყო და თუმცა ამ მოვლენის ახსნა ივ. ჯავახიშვილს არ უცდია, მაინც მისი კონსტატაცია თავისთავად დიდმნიშვნელოვანი ფაქტი იყო.

ზემოხსენებული ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინოლოგიის დადგენისა და ანალიზის შედეგად ივ. ჯავახიშვილმა მოგვცა ძველი საქართველოს, ასე ვთქვათ, ისტორიულ-გეოგრაფიული სტრუქტურის საფუძვლით სწორი სურათი. კერძოდ, იგი ერთგან აღნიშნავდა, რომ „სოფელი“ (დღევანდელი მნიშვნელობით) „კევის“ შემადგენელი ნაწილი იყო, ხოლო თვით „კევი“ კი — „ქუეყანისა“ და რომ ეს უკანასკნელი „კევთა“ ერთიანობას წარმოადგენდა ისევე, როგორც „კევი“ — „სოფელთა“ ერთობლიობას²⁶. საფუძვლით რეალური სურათია ჩვენი ქვეყნის უძველესი ისტორიულ-გეოგრაფიული და სოციალური სტრუქტურის წარმოსადგენად!

რა თქმა უნდა, ივ. ჯავახიშვილს მხედველობიდან არ გამორჩენია ისეთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მოვლენები, როგორიცაა: „ქალაქი“, „დაბა“, „თემი“ და სხვ.²⁷ ამ უკანასკნელთა ეტიმოლოგიისა და საერთოდ წარმოქმნის ნათელსაყოფად უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა იგი საქართველოს გეოგრაფიული ნომენკლატურის შესწავლას²⁸.

საქართველოსა და კავკასიის ტოპონიმიკის შესწავლის შედეგად ივ. ჯავახიშვილმა, ნ. მარის კვალად, დააყენა კარდინალური პრობლემა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ქართული და არაქართული მოსახლეობის მონაცვლეობის შესახებ²⁹. კერძოდ, მისი დასკვნით, ტოპონიმიკის ანალიზის შედეგად დადგენილი ფაქტები სრული სიცხადით მოწმობენ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთი პროვინციები ოდესღაც დასახლებული იყო ქისტური და დაღესტნური ტომებით, ხოლო დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე კი ბინადრობდნენ ადიღეური მოდგმის ტომები³⁰.

ეს ფაქტი უაღრესად დიდი მნიშვნელობისაა ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის პრობლემების გადაწყვეტისათვის. ივ. ჯავახიშვილი ამ მოვლენას იმით ხსნიდა, რომ უძველეს ხანაშივე ამიერკავკასიის თავდაპირველი აბორიგენული მოსახლეობა სამხრეთიდან მოსული ქართველური ტომების მოწოლის შედეგად ჩრდილოეთისაკენ ინაცვლებს, კავკასიის მთებსა და ამიერკავკასიაში მკვიდრდება, ხოლო მათ ძველ ნაბინადრევეს ქართველი ტომები იკავებენ³¹. ასეთი გადაწყვეტა ამ პრობლემისა გამომდინარეობდა ივ. ჯავახი-

²⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, თბ., 1928, გვ. 139—140 და 142; შტრ. მისივე. ქართველი ერის ისტორია, წ. I და II, თბ., 1913, გვ. 230.

²⁶ И. Джавахов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37—38; მისივე. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკ. I, გვ. 10.

²⁷ И. Джавахов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40—47; მისივე. ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, გვ. 140; წ. II, ნაკ. I, გვ. 11.

²⁸ И. Джавахов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46, შენიშვნა.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. I და II, გვ. 66—67; მისივე, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, გვ. 34—60.

³⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, გვ. 247—248;

³¹ იქვე, გვ. 248—250.

შვილის მიერ გაზიარებული იმ ზოგადი კონცეფციიდან, რომლის მიხედვით ქართველების წინაპრები სამხრეთიდან არიან ოდესღაც მოსულნი³². მართალია, ღღეს ეს საკითხი არსებითად სრულიად სხვაგვარად წყდება, მაგრამ, თავისთავად, ამ პრობლემის დაყენებას ფრიად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

გარდა ამისა, ქართველი ტომების, მაინცდამაინც, ნაწილობრივი მიგრაციის თეორია არც ღღეს არის ხელაღებით უარსაყოფი და ამაზე, საკუთრივ ქართული ისტორიული წყაროების გარდა, უცხოური და, კერძოდ, ანტიკური ტრადიციაც მიუთითებს, რაზედაც პირველად ყურადღება კვლავ ივ. ჯავახიშვილმა გაამახვილა.

მხედველობაში გვაქვს მეგასთენეს ცნობა ივერიელთა ნაბუქოდონოსორის მიერ გადმოსახლების შესახებ. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ „მოტანილ ექსცერპტში ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ მეგასთენე, ძვ. წ. III ს-ის ავტორი. ლაპარაკობს ივერიელთა გადმოსახლებაზე შორეული სამხრეთიდან. ყოველ შემთხვევაში ეს მოწმობს, რომ იმ დროს არსებობდა გადმოცემა ამგვარი მოვლენის შესახებ. როგორც ცნობილია, იგივე მოვლენას, ქართველთა გადმოსახლებისა თუ მოსვლის შესახებ ამიერკავკასიაში, გადმოცემის უფრო გვიანდელი ვერსია მიაწერს უკვე ალექსანდრე მაკედონელს. მეგასთენეს ცნობაში ამ გადმოცემის უფრო ადრინდელი სტადიაა არეკლილი, ხოლო თვით ფაქტის თარიღად კი ძვ. წ. III ს-ის მაგივრად, ძვ. წ. VI ს. იგულისხმება“³³. ფიქრობთ, რომ ამ ცნობისა და ივ. ჯავახიშვილისეული მისი ზემოხსენებული ინტერპრეტაციის უგულებელყოფა არც ამჟამადაა სწორი.

ქართული თუ არაქართული მოსახლეობის მიგრაციის საკითხებს საქართველოს ტერიტორიაზე ივ. ჯავახიშვილი, რა თქმა უნდა, შუა საუკუნეების პერიოდისთვისაც ეხება.

უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია მის მიერ დასმული საკითხი დასავლეთ საქართველოში. კერძოდ, იმერეთსა და გურიაში თავდაპირველი, მეგრულ-ლაზური მოსახლეობის არსებობისა და იქ ქართული ენის გავრცელების დროისა და პირობების შესახებ. ა. ცაგარელისდა კვალად, ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ უძველესი ტოპონიმი ამ კუთხეებისა მეგრულია და ამდენადვე აღმოსავლურ-ქართული მოსახლეობის აქ გაჩენა შედარებით გვიანდელი მოვლენა უნდა ყოფილიყო. რამდენადაც პროკოფი კესარიელის მიხედვით VI ს-ში გურიის ტერიტორია ადგილობრივი მოსახლეობისაგან ომიანობის შედეგად დაცლილი ჩანს, ამდენად აქ აღმოსავლურ-ქართული მოსახლეობის დამკვიდრებას იგი VII და განსაკუთრებით VIII საუკუნეს უკავშირებს, როდესაც არაბთა მძლავრების დროს აღმოსავლეთ საქართველოდან ხალხი მასიურად უნდა აყრილიყო და დასავლეთში გახიზნულიყო³⁴; „აი რა დროს და საიდან უნდა გაჩენილიყო აღმოსავლელ-ქართველების მოსახლეობა დასავლეთს საქართველოში, იმერეთსა და გურიაში“³⁵. მართლაც, თუმცა აღმოსავლურ-ქართული ეთნიკური ელემენტის შეღწევა დასავლეთი საქართველოს ტერიტორიაზე, ფაქტიურად უძველეს დროსვე დაწყებული პროცესი უნდა ყოფილიყო, როგორც ეს ღღესაა მიღებული ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ VII—VIII საუკუნეები

32 ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წ. I და II, გვ. 66 და შემდ.

33 ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, გვ. 250.

34 ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წ. I და II, გვ. 56—58.

35 იქვე, გვ. 363.

ამ თვალსაზრისით, უეჭველია, ფრიად მნიშვნელოვან ეტაპს წარმოადგენდა, რაც ივ. ჯავახიშვილს მახვილი თვალით აქვს დანახული.

ამ ასპექტით განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია მეცნიერმა ქვემო ქართლის ისტორიას, კერძოდ, ამ კუთხეში სომხური მოსახლეობის გაჩენის პრობლემას. ივ. ჯავახიშვილს დადგენილი აქვს, რომ სომხური მოსახლეობის შემოღწევა საქართველოს ამ პროვინციაში, რომელსაც სომხურად გუგარქი ეწოდებოდა, რამდენიმე მიგრაციული ტალღით ხორციელდება.

პირველი მიგრაციული ტალღა ადგილობრივ მოსახლეობას, გუგარელებს, რომელთაც თვით სომხური წყაროები თვლიან ქართველებად³⁶, შეეერთა მას შემდეგ, რაც სომხეთის სახელმწიფომ ძვ. წ. II საუკუნეში ქვემო ქართლი ივერტას ჩამოაჭრა და როდესაც იგი ა. წ. IV საუკუნემდე ხელიდან ხელში გადადიოდა³⁷. IV საუკუნიდან ნახევარი ათასწლეულით ეს პროვინცია კვლავ ქართლს დაუბრუნდა, ხოლო IX ს-ის ბოლოს და X-ის დასაწყისში სომხური შირაკის სამეფოს ძლიერების პერიოდში სომხებმა შესძლეს აქ ისევ თავისი პოლიტიკური ბატონობის დამყარება. სწორედ ამ დროიდან „IX-X სს-ში პოლიტიკური ბატონობის წყალობით სომხობა წინანდელთან შედარებით უფრო უნდა გაძლიერებულიყო“³⁸. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, „საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში პოლიტიკური მბრძანებლობის სახსოვრად ტერმინი „სომხითი“ შერჩა. ეს სახელი... მხოლოდ X საუკუნიდან მოყოლებული გვხვდება“³⁹. თვით სომხები კი, რა თქმა უნდა, ამ პროვინციას ძველებურად ქართულად თვლიდნენ, რასაც მოწმობს, ჯერ ერთი ის, რომ აშოტ ბაგრატიონი, სომეხთა მთავარი, რომელმაც IX ს-ის ბოლოს პირველად შეიერთა ქვემო ქართლის ნაწილი, სომხურ წყაროშივე „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავად“ იწოდებოდა, ხოლო შემდეგ ის, რომ ამ ხანის სომხური ისტორიული წყაროები ქვემო ქართლის გარკვეულ ნაწილს „ქართველთა ველად“ იხსენიებდნენ⁴⁰.

სომხური მოსახლეობის იმიგრაცია სომხეთიდან ქვემო ქართლში შემდგომშიც გრძელდებოდა, მაგრამ მთელი ეს მოსახლეობა აბორიგენულ ქართულ მოსახლეობასთან ერთად ამომწყდარა XVII—XVIII საუკუნეებში განუწყვეტელი შემოსევისა და „ლეკიანობის“ შედეგად⁴¹. უფრო გვიან სომხური მოსახლეობა მხოლოდ XVIII ს-ის უკანასკნელი წლებიდან სახლდება აქ, როდესაც ყარაბაღის სომეხი მელიქები შემოეხვეწნენ ერეკლე II-ს ნება დაერთო მათთვის თავისი ყმებითურთ დასახლებულიყვნენ ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე. ამიერიდან ჩნდება სომხური მოსახლეობა ბოლნისში, თელავში, სიღნაღში, ლორეში. სომხური მოსახლეობა აქ მატულობს 1827—29 წლებში, ამჟამად უკვე რუსეთის მთავრობის ხელშეწყობით⁴².

დიდ ყურადღებას აქცევდა ივ. ჯავახიშვილი საქართველოს ისტორიულ-ეკონომიური გეოგრაფიის საკითხებს. ასე მაგალითად, როდესაც იგრ ქვემო

36 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, გვ. 32.

37 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, გვ. 18.

38 იქვე, გვ. 21.

39 იქვე.

40 იქვე.

41 იქვე, გვ. 28—30.

42 იქვე, გვ. 31—32.

ქართლის სამხედრო თვალსაზრისით მნიშვნელობაზე ლაპარაკობს⁴³, აღნიშნავს: „ქვემო ქართლი მარტო სამხედრო თვალსაზრისით და მნიშვნელობით კი არ იყო დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, არამედ მაშინაც მთელი თავისი მდებარეობით და გზებით, მთელი თავისი ქონებრივი ძალ-ღონითაც, ეკონომიურადაც ის დანარჩენ საქართველოსთან და აღმოსავლეთ საქართველო მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული“⁴⁴. მეცნიერს მოაქვს საამისო კონკრეტული მასალა, კერძოდ ის, რომ წყაროს ცნობით, თბილისში სურსათი სომხით-ბორჩალოდან შემოდის, ხოლო ქვემო ქართლის მადნეული სახელმწიფო შემოსავლის უმნიშვნელოვანესი წყარო იყო⁴⁵.

ასეთივე თვალსაზრისით აქვს განხილული მას სამცხე-ჯავახეთის ურთიერთობა საქართველოს დედაქალაქთან და სხვადასხვა ისტორიულ პროვინციებთან, რის შედეგადაც ასკვნის, რომ „მარტო მიწათმოქმედების მხრივ არ იყო ეს კუთხე დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის მთელი მეურნეობა საქართველოში უმჭიდროესად, შეიძლება ითქვას განუყრელად, ამ კუთხესთან და ბორჩალოს მაზრის საზღვრულ საძოვრებთან არის დაკავშირებული. ასე იყო ძველად, მაშინაც კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, ასეა ახლაც“⁴⁶.

უადრესად სკრუპულოზური სამუშაო აქვს ჩატარებული ივ. ჭავჭავაძის ვახუშტის თხზულებაზე დაყრდნობით საქართველოს გეობოტანიკური და ამის შესატყვისად სასოფლო-სამეურნეო არეების გამოყოფის თვალსაზრისით. ამ ფრიად მნიშვნელოვანი და რთული პრობლემისადმი მას მიძღვნილი აქვს კაპიტალური მონოგრაფიის „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ (წიგნი I, თბ., 1930 წ.) X—XII თავები. მეცნიერი აღნიშნავს: „ვახუშტის თხზულებიდან ჩანს, რომ უძველესი დროიდან საქართველოში მიღებული ქვეყნის ორად დანაწილება, ბარად და მთად, გეოგრაფიულ თვისებებთან ერთად, იმავე დროს ორ ბოტანიკურ და სასოფლო-სამეურნეო ზოლად გაყოფასაც გულისხმობდა. მთის ზოლის თვისებას ამ მხრივ უვენახობა, უხილობა და მარცვლეულობის მოსავლის სიმცირე წარმოადგენდა, ბარის ზოლისას კი — სწორედ ვენახიანობა, ხილიანობა და მოსავლიანობა“⁴⁷.

XI თავში („სასოფლო-სამეურნეო არეები და ზონალობა ძველ საქართველოში“) განხილულია ცალ-ცალკე კახეთ-პერეთ-კუხეთის (§ 1), ქართლის (§ 2) და დასავლეთი საქართველოს (§ 3) ბოტანიკურ-აგრონომიული არეები. ყველაფერი ამის შედეგად შედგენილია საქართველოს აგრო-ბოტანიკური რუკა, რომელიც ბოლოს ერთვის მონოგრაფიას.

შემდგომი (XII) თავი ეხება მთლიანი საქართველოს დახასიათებას სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის თვალსაზრისით. ამ თავის § 1 ეხება საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო არეების ზოგად მიმოხილვას. აქ საინტერესო

⁴³ ფრიად საინტერესოა. რომ ივ. ჭავჭავაძელმა აგრეთვე პირველად დასვა საკითხი ქვემო ქართლის მნიშვნელობის შესახებ, ასე ვთქვათ, სამხედრო ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით (ლორე — ამირსპასალარის რეზიდენცია; „მეწინავე სადროში“ და სხვ. იქვე, გვ. 23—25). ამ თვალსაზრისით სხვა მხარეების შესწავლა უთუოდ მნიშვნელოვან შედეგებს მოგვცემდა.

⁴⁴ იქვე, გვ. 27, შეად. გვ. 34—35.

⁴⁵ იქვე, გვ. 27.

⁴⁶ იქვე, გვ. 43.

⁴⁷ ივ. ჭავჭავაძის ი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, თბ., 1930, გვ.

ის არის, რომ ივ. ჯავახიშვილის მიერ საგანგებოდაა აღნიშნული ქვეყნის სხვადასხვა მხარეთა სპეციფიური თავისებურებანი სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის თვალსაზრისით. ასე მაგალითად, იგი ხაზს უსვამს განსხვავებას დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის მესაქონლეობის, კერძოდ, მეცხვარეობის განვითარების თვალსაზრისით და მიუთითებს საამისო მიზეზებსაც: „ხეობის დაღარულობისა და ვრცელი ველობების უქონლობის გამო ღიბთ-იმერეთის უტყეო და ბალახიან-ყვავილოვანი ხაზი არც საზაფხულო საძოვრებად იყო სათანადოდ ფართოდ გამოსადეგი. ამ არეს მხოლოდ ადგილობრივი მესაქონლეობის დაკმაყოფილება შეეძლო“⁴⁸. სამაგიეროდ, აღმოსავლეთი საქართველო განთქმული იყო, როგორც უკვე ვიცით, სწორედ სამესაქონლეო იალაღებით, ხოლო „თბილისიდან ბარდავამდე და ივრის სანაპიროებზე ზამთრის საძოვრების არე იყო ისევე, როგორც გარეჯის მთებსა და უდაბნოს მიდამოებში. ასეთივე დანიშნულება ჰქონდა, სარწყავი რუს გამოყენამდე, სამგორის ველსა და ჩადივარსაც, რადგან უწყლობის გამო უმთავრესად თავისი ბალახოვნობის მხრივ შეიძლება ყოფილიყო გამოყენებული“⁴⁹.

უდრესად საინტერესოა XII თავის § 2, რომელიც ეძღვნება ზემოხსენებული სასოფლო-სამეურნეო ზონალობის ანუ საქართველოს ეკონომიური განვითარების სპეციფიკის მნიშვნელობას საქართველოს სახელმწიფო ტერიტორიის ჩამოყალიბების პროცესისათვის. ეს სრულიად ახალი და ფრიად მნიშვნელოვანი სიტყვა იყო საქართველოს ისტორიული განვითარების მამოძრავებელი ძალების გამოვლენის რთულ საკითხში. და, რაც მთავარია, ეს იყო სავსებით რეალური და თანამედროვე მეთოდოლოგიის თვალსაზრისით დასაბუთებული თეორია.

ივ. ჯავახიშვილმა, მის მიერვე გამოყოფილი სასოფლო-სამეურნეო ზონალობის საფუძველზე მიუთითა, რომ ვახუშტისეული „ბარის“ ზონა საქართველოს ტერიტორიის შუა არეზე მოდის და ამ უქანასკნელს კიდეებზე, სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან, „მთის“ ზონები შემოსდევს.

„ასეთი განსხვავებული სასოფლო-სამეურნეო და ბოტანიკური არეების წყალობით ყოველ თემს ყველაფერი, რაც მის მეცხოვრებლებს სჭირდებოდათ, არა ჰქონდა და არც შეიძლება ჰქონოდა“⁵⁰.

მთას ღვინო და ხილი აკლდა, ბარი ხორბლეულის და ქრთილეულის ნაკლებობას განიცდიდა. ამას გარდა, მთიელთა საქონელს საზამთრო საძოვრები სჭირდებოდა, ხოლო ბარისას — საზაფხულო იალაღები.

„ამგვარად, ბარელს მთა სჭირდებოდა და მთიელს კიდეც ბარი. უერთმანეთოდ მათ არსებობა არ შეეძლოთ. ამ ბუნებრივი პირობების წყალობით საქართველოს შუა ნაწილი, ბარი, ეკონომიურად ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ნაწილების თემებთან ისევე, როგორც წინაუქმოც მთა ბართან უმჭიდროესად იყო დაკავშირებული. გეოგრაფიული პირობების გამო საქართველოს მთა ადგილების მალეობი თემების ყველა, მიმოსვლისა და აღებ-მიცემობის გზებიც შუაში მდებარე ბარისაკენ მიემართებოდა.

ამიტომ გასაკვირველიც არაფერია, თუ რომ ამ გეო-ბოტანიკური და ეკონომიური ფაქტორების ზეგავლენით, ქართველთა ტომობრივი წათესაობის ნი-

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 315.

⁴⁹ იქვე.

⁵⁰ იქვე, 316.

ადაგზე, უპირველესად სწორედ მესხეთი და ქართლი, ვითარცა მტკვრის აუზის ასპარეზი და ბარისა და მთის ურთიერთნაკულუგევანების ჰარმონიულად შემაგსებელი არეები, ჩამოინაკვთნენ ერთ სახელმწიფოებრივ სხეულად და ერთ სამეფოდ იქცნენ და მხოლოდ შემდეგში დასავლეთ-აღმოსავლეთი საქართველოც გაერთიანდა⁵¹.

როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, ივ. ჯავახიშვილმა ფრიად ლაკონურად და ნათლად დასახა ის ძირითადი, ეკონომიური საფუძველი, რამაც, საბოლოო ჯამში, გამოიწვია ორგანული პროცესი საქართველოს სახელმწიფოს ერთ ორგანიზმად ჩამოყალიბებისა და ამასთანავე საესეებით სწორად განსაზღვრა ამ რეალურ-ისტორიული პროცესის განვითარების ძირითადი ეტაპები. ერთი სიტყვით, ივ. ჯავახიშვილმა პირველმა ნათელყო საქართველოს ტერიტორიის ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების მაგისტრალური ხაზი.

სწორედ ამიტომ მეცნიერისათვის ბუნებრივად ცხადი იყო, რომ „ზემო-მოყვანილი ყველა ცნობების თავისთავადაც და რუკის დახმარებითაც შესწავლა მკვლევარს საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის შესაძლებლობებსაც ზედმიწევნით გაუთვალისწინებს და ჩვენი ქვეყნის წარსულის, როგორც ეკონომიური, ისევე პოლიტიკური ისტორიის არაერთ მნიშვნელოვან საკითხსაც სისწორით გაარკვევინებს⁵². აქაც, როგორც ვხედავთ ივ. ჯავახიშვილი პირდაპირ და მეთოდოლოგიურად სწორად სვამს საკითხს იმის შესახებ, რომ ქვეყნის პოლიტიკური (იგულისხმება სოციალურიც) განვითარება განპირობებულია მისი ეკონომიური განვითარებით და, კერძოდ, ეკონომიურ-გეოგრაფიული სპეციფიურობითაც.

ყველაფერი ამის შედეგად ბუნებრივია აგრეთვე მეცნიერის საბოლოო დასკვნაც, რომ ისტორიული „საქართველოს მიწაწყალი მთლიან ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივი ზღუდეებითაც (მთებით და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და ჭოროხის აუზების შემცველი, გეოგრაფიულად და ეკონომიურად ურთიერთთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული⁵³.

ამრიგად, ივანე ჯავახიშვილის წარმოდგენით, ისტორიული საქართველოს სახელმწიფო ტერიტორია იყო არა შემთხვევითი წარმონაქმნი, შექმნილი პოლიტიკური, თუნდაც ხანგრძლივი, პერიპეტეიების წყალობით, არამედ წარმოადგენდა ბუნებრივად ორგანულ ერთეულს, ჩამოყალიბებულს ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიურ-გეოგრაფიული ერთიანობის საფუძველზე. ეს არის რეალურ-ისტორიულად საესებით სწორად წარმოდგენა, რომელიც, როგორც ვნახეთ, მეცნიერს არა ერთგან ფაქტიური მასალით დამაჯერებლად აქვს დასაბუთებული.

ჩვენ ზემოთ შევეცადეთ ნათელგვეყო ის დამსახურება, რომელიც მიუძღვის ივ. ჯავახიშვილს საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის განვითარების თვალსაზრისით. ვფიქრობთ, ცხადი უნდა იყოს, რომ ეს დამსახურება ფრიად დიდია. ივ. ჯავახიშვილი პირველი მეცნიერია ვახუშტი ბაგრატიონის შემდეგ, რომელიც საგანგებოდ იკვლევდა საქართველოს ისტორიის, ამ დარგს და იკვლევდა მისი თანადროული მეცნიერული დონის შესაბამისად, ამდენადვე, რა თქმა უნდა, ეს კვლევა მეთოდოლოგიურად სრულიად სხვა ხარისხისაა

51 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 317.

52 იქვე, გვ. 311.

53 იქვე, გვ. 315; შედ. მისივე, საქართველოს საზღვრები, გვ. 3.

და მეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპის შესატყვისია. ეს განსაკუთრებით ნათლად ჩანს იმ ფაქტიდან გამომდინარე, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მეცნიერი ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიის განვითარების პროცესში მის ისტორიულ-ეკონომიურ გეოგრაფიას. მართალია, ჩვენი საუკუნის ოცდაათიანი წლებიდან დაწყებული, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში თანდათან მატულობს მეცნიერული ნაშრომები, რომლებიც სპეციალურად აშუქებენ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ამა თუ იმ საკითხს, გაიზარდა თვით წყაროთმცოდნეობითი ბაზა, რამდენადაც სათანადო პრობლემების გადასაწყვეტად მანამდე მიღებული ჩვეულებრივი წყაროების (უპირატესად წერილობითი და ტოპონიმიკური) გარდა, მეცნიერულ მიმოქცევაში თანდათან მატერიალური კულტურის ძეგლებიც (არქიტექტურული, არქეოლოგიური, ნუმიზმატიკური) შემოდის; მართალია, არაერთი ივ. ჯავახიშვილისეული იდენტიფიკაცია შესწორდა თუ დაზუსტდა, ანდა ზოგიერთი იმ გეოგრაფიულ პუნქტთაგან, რომელთა განსაზღვრა მან ვერ შეძლო, ამჟამად დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს, ხოლო არაერთი მისი დებულება ახლებურადაა ინტერპრეტირებული („ქვეის“ მნიშვნელობა, „სოფელი“ — „ქუეყანა“ ურთიერთმიმართება, ქართველთა მიგრაციის თეორია და სხვ.), მაგრამ ყველაფერი ამის გაკეთება, რა თქმა უნდა, შესაძლებელი გახდა მისივე შრომების საფუძველზე ამ დარგში, რომელთაც მყარი საძირკველი ჩაუდგეს საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლას თანამედროვე მეცნიერული თვალსაზრისით. ამიტვე იყო განპირობებული ის ფაქტი, რომ 50—60-იან წლებში საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია ისტორიული მეცნიერების დამოუკიდებელ დისციპლინად ჩამოყალიბდა.

ვალერიან ითონიშვილი

ქართული ხალხის საოჯახო და საქორწინო ურთიერთობის სა- კითხვები ივანე ჯავახიშვილის შრომებში

ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო მემკვიდრეობაში დიდი ადგილი უჭირავს ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის საკითხების კვლევას. მის სახელთან არის დაკავშირებული პირველი ფუძემდებლური შრომების შექმნა ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის, მატერიალური კულტურის, სოციალურ ურთიერთობათა და სულიერი კულტურის სფეროში; რითაც მყარი მეცნიერული ნიადაგი მომზადდა ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის შემდგომი განვითარებისათვის. ივ. ჯავახიშვილი ამომწურავი სისრულით იყენებდა და ანალიზებდა ისტორიული ეთნოგრაფიის მონაცემებს წერილობითი წყაროებიდან და ფართო მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოქმონდა სხვადასხვა კუთხეში და სხვადასხვა დროს გამომზეურებული საველე ეთნოგრაფიული მასალები. ივ. ჯავახიშვილმა შეიმუშავა საველე და სამეცნიერო-კვლევითი მეთოდი და მოამზადა სპეციალური გეგმა-კითხვარები, რასაც არაერთი სპეციალისტი სახელმძღვანელოდ იყენებდა საველე მასალის (უმთავრესად შინამრეწველობის) შეგროვების მიზნით. ამასთან ერთად, ქართველ საბჭოთა მკვლევართა შორის პირველმა მან განსაზღვრა ეთნოგრაფიული მასალის სპეციფიკა და გამოიჩინა მისდამი კრიტიკული დამოკიდებულება. მისი შეხედულებით, „უეჭველია, ხალხურს მეხსიერებასა და ზეპირსიტყვაობას უძველესი ხანის ზნე-ჩვეულებანი, მსოფლმხედველობა და რწმენა, ზღაპრები და თქმულებები, ლოცვა-სავედრებლობითი წარსათქმელები და წარმართული ხანის სიმღერა-ლექსები [შემონახული აქვს]. მაგრამ, თუ წერილობითი ძეგლებიც-ი დროის გავლენის სიდუხჭირეს ვერ გადაურჩა, წარმოუდგენელია, რომ ზეპირსიტყვაობის სახით დაცულს გადმოცემასა და ტექსტის საუკუნეთა განმავლობაში ჩვენამდის უცვლელად მოედწია და სხვადასხვა დროისა და წრის შენაერთი ადგილების არაერთი ფენით არ იყოს აჭრელებულ-შეცვლილი“¹.

ივ. ჯავახიშვილი ეთნოგრაფიულ მასალებს დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა უძველესი კულტურულ-ისტორიული მოვლენების ასახსნელად. იგი საჭიროდ თვლიდა ქართულ-კავკასიური ეთნოგრაფიული მასალების გამოყენებას არა მარტო საქართველოს, არამედ ძველადმოსავლურ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების შინაარსის გასარკვევად. ამასთან ერთად, ივ. ჯავახიშვილი უძველესი ქართული წეს-ჩვეულებებისა და წარმართული რიტუალების შესწავლისათვის იყენებდა როგორც ქართულ, ისე ძველადმოსავლურ წყაროებს. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში XX ს-ის დამდეგამდე გადმონაშთის სახით შემორჩენილი „მელია ტელეფიას“ დღესასწაულის შესწავლაში ივ. ჯავახიშვილმა გამოიყენა ძვ. წ. XIV ს-ის ხეთურ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 171.

ლურსმულ საბუთებში დაცული ცნობები ღვთაება ტელეფინუშის შესახებ და ამ შორეულ პარალელურ მოვლენებში რეტროსპექტული ანალიზის საფუძველზე ამოიცნო ნაყოფიერება-შვილიერების ღვთაების რწმენისა და მის სახელზე შესრულებულ საგალობელ-რიტუალთა არსებობის ანარეკლი².

ივ. ჯავახიშვილი ისტორიულ-ლიტერატურული ძეგლის ეთნოგრაფიული ანალიზის უცილობელ პირობად თვლიდა მასში ასახული წეს-ჩვეულებების ცოდნას. მაგალითად, როდესაც იგი ეხება საქორწინო ვალდებულებათა ხასიათს V საუკუნეში იაკობ ხუცესის თხზულების მიხედვით. აღნიშნავს, რომ „იაკობ ხუცესის ზემომოყვანილი ცნობის მთელი შინაგანი მნიშვნელობის გასაგებად ქართული ძველი ქორწინების წესების ცოდნაა საჭირო“³.

ასეთი პასუხისმგებლობით იკვლევდა ივ. ჯავახიშვილი ყოფისა და კულტურის პრობლემებს, მათ შორის საოჯახო და საქორწინო ურთიერთობის საკითხებს. ამ საკითხებს იგი იმდენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, რომ განუზრახავს მონოგრაფიის დაწერა საქორწინო წეს-ჩვეულებების შესახებ⁴. მაგრამ, სამწუხაროდ, აღარ დასცალდა ამ ჩანაფიქრის განხორციელება. სამაგიეროდ, ქორწინების რიგი თავისებურების განხილვას სპეციალური პარაგრაფი დაუთმო „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველ წიგნში, ხოლო სხვადასხვა ეპოქის წყაროებსა და ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით თავის არაერთ ნაშრომში შეეხო ოჯახისა და ქორწინების ისტორიის მრავალ საკითხს, რომელთაგან აქ ზოგიერთზე შევჩერდებით.

საქართველოს ისტორიულ წარსულში ოჯახის სტრუქტურის ზოგიერთ თავისებურებას ივ. ჯავახიშვილი მოკლედ გვაცნობს იაკობ ხუცესის თხზულების მიხედვით. ამ წყაროზე დაყრდნობით საოჯახო ყოფის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან თავისებურებად თვლის მშობლებისა და შვილებისაგან შედგენილი სხლობის არსებობას, ე. ი. გაყრილი ძმების ცალ-ცალკე ცხოვრებას. ივ. ჯავახიშვილი, ამასთან ერთად, ყურადღებას აქცევს საოჯახო ყოფის ისეთ კომპონენტებს. როგორცაა მამა-მძუძესთან და დედა-მძუძესთან გასაზრდელად შვილების გაბარება, ოჯახში მამაკაცის პატრიარქალური უფლებამოსილება, ქმრისადმი ცოლის მორჩილება, ქალის უფლებრივი მდგომარეობის გამომხატველი საწოლი მოწყობილობისა და შემოსილობის ელემენტები, მამაკაცისა და დედაცაცის უფლებები ჭამა-სმის დროს და ა. შ.⁵.

ამ საკითხების ინტერპრეტაციის მიზნით საისტორიო მწერლობის ძეგლებს ქართველ საბჭოთა მკვლევართაგან პირველად ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა. მისივე დამსახურებაა იმის აღნიშვნა, რომ V საუკუნის საქართველოში უკვე არსებობდა ინდივიდუალური ოჯახი, რომელიც კლასობრივ საზოგადოებაში იქცა ოჯახის ძირითად ფორმად. ხოლო მის პარალელურად, როგორც ეს ივ. ჯავახიშვილის სხვა გამოკვლევებიდანაც ნათლად ჩანს, ქართველი ხალხის ყოფაში არსებობას ინარჩუნებდა საოჯახო თემის გადმონაშთური სახეობა დიდი ოჯახის სახით.

როდესაც ოჯახის ამ ორი ტიპის თანაარსებობის დადგენაში ივ. ჯავახიშვილის ღვაწლს აღვნიშნავთ, მხედველობაში გვაქვს მისივე ნათქვამი, რომ

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956, გვ. 74.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, ტფ., 1928, გვ. 162.

⁴ იქვე, გვ. 170.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1951, გვ. 282—284.

გიორგი მერჩულეს ნაწარმოებით ცნობილ ხანაში „სახლობა მრავალ-რიცხოვანიცა და პატარაც ყოფილა“, ხოლო „სახლობის წევრნი „სახლეულ“-ად იწოდებოდნენ“⁶.

სხვადასხვა ტიპის ოჯახების თანაარსებობა ასევე ნათლად ჩანს გვიანფეოდალური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის აღწერის მასალებიდან, რომლის საკმაოდ დიდი ნაწილი თვით ივ. ჯავახიშვილმა შეისწავლა, ხოლო მისი გარდაცვალებიდან დიდი ხნის შემდეგ კიდევაც გამოაქვეყნდა⁷. XVII—XVIII სს. ამ აღწერებში ნაჩვენებია მოსახლეობის რაოდენობა, საქმიანობა, ადგილმონაცვლეობის ხასიათი, სოციალური სტრუქტურა, ცალკეულ გვართა წარმომავლობა, ოჯახის შემადგენლობა და ა. შ. ოჯახის შემადგენლობის ჩვენებისას აღწერაში გაუთვალისწინებიათ მხოლოდ მამრობითი სქესის წარმომადგენელთა აღრიცხვა. XVII ს-ის მეორე ნახევრის ზემო ქართლის სადროშოს აღწერაში ჩამოთვლილია ერთად მცხოვრებ მამაკაცთა რაოდენობა თაობების ჩვენებით. პირველ რიგში დასახელებულია ოჯახის უფროსი, შემდეგ მისი ძმები და ბოლოს ძმათა ვაჟები⁸. აღწერის ამ პრინციპისაგან განსხვავებით ყოფილი არაგვის საერისთავოს ანუ ზევისა და მთიულეთ-გუდამაყრის 1774 წლის აღწერაში, რომელიც ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა⁹, ჯერ დასახელებულია კომლი, ხოლო შემდეგ ნაჩვენებია კომლში შემავალ „თავთა“ რიცხვი. ერთ შემთხვევაში კომლში შედის მხოლოდ ერთი „თავი“, მეორე შემთხვევაში ორი, სამი და ა. შ. დასახელებულია ბევრი ისეთი კომლი, რომელიც აერთიანებს ოთხ, ხუთ და ექვს „თავს“.

ოჯახის შემადგენლობის დასადგენად განსაკუთრებით საინტერესოა კომლისა და მასში შემავალი „თავი“-ს მნიშვნელობა, რის შესახებაც ივ. ჯავახიშვილი წერს: „თავი“ კომლში ოჯახის უფროსს უნდა ნიშნავდეს, მამა-ქმარს... კომლში შეიძლება რამდენიმე ოჯახი იყოს, თვითვე ოჯახს ეყოლება „თავი“ ანუ უფროსი — „მამა“. ამნაირად მებატონის ყმების სიაში რომ გვარი და სახელია მოხსენებული, ის მთელი კომლის უფროსს ეკუთვნის, ხოლო დავთარში ნაჩვენებია, რამდენი ოჯახი სახლობს თვითვე კომლში“¹⁰.

ამგვარი ახსნა-განმარტებისა და არსებული სტატისტიკური მასალის გათვალისწინების შედეგად კომლი ერთ შემთხვევაში წარმოგვიდგება ინდივიდუალურ ოჯახად, რომელსაც სათავეში ედგა ერთი მამაკაცი — ე. წ. „თავი“. მეორე შემთხვევაში კომლი იყო ისეთი სოციალური ერთეული, რომელშიც ირიცხებოდა ორი, სამი, ოთხი, ხუთი და ზოგიერთ შემთხვევაში ექვსი „თავი“. თუ „თავი“ ყველა ვარიანტში ოჯახის უფროსს ანუ ცოლ-შვილის პატრონს (მამა-ქმარს) ნიშნავდა, მაშინ გამოდის, რომ რამდენიმე „თავის“ გამაერთიანებელი კომლი იყო რამდენიმე ოჯახის ერთობლიობა, კოლექტიური უჯრედი.

6 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი II, ტფ., 1929. გვ. 372.

7 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1971; მისივე, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (13-19 სს), წიგნი II, თბ., 1974.

8 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, II, გვ. 41 და შემდ.

9 ე. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეფერამეტე საუკუნეში, ტფ., 1907.

10 ივ. ჯავახიშვილი, ხალხის აღწერის და შემოსავლის დავთრები საქართველოში, ჟურნ. „მოამბე“, ტფ., 1901. № 4, განყ. II, გვ. 10.

6. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, № 2, 1976.

როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილმა მიაკვლია სტატისტიკური მასალის დიდ ნაწილს, რომელიც საყურადღებო მონაცემებს შეიცავს ოჯახის სტრუქტურის შესწავლისათვის. ამასთან ერთად, მან გააანალიზა ადრე გამოქვეყნებული ასეთივე შინაარსის მასალები და შექმნა იმის მტკიცების საფუძველი, რომ გვიანფოდალური ხანის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში ფიქსირებულია მეტ-ნაკლები სიდიდის ოჯახები, რაც ერთხელ კიდევ ააშკარავებს დიდ და პატარა ოჯახების თანაარსებობას.

ოჯახის შემადგენლობისა და საოჯახო საკუთრების ფორმების შესწავლისათვის ასევე მრავლისმეტყველი წყაროა შეყრილობის წიგნები, რომელთა მიკვლევა-გამომზეურება და გაანალიზება კვლავ ივ. ჯავახიშვილის სახელთან არის დაკავშირებული. ოჯახების შეყრილობის საბუთების შესწავლის შედეგად ივ. ჯავახიშვილმა დაადგინა ის ფრიად საყურადღებო კანონზომიერება, რომ ქართველი ხალხის ისტორიულ წარსულში „შეყრილობისადმი მისწრაფება და პროცესი ქართველი ერის ყველა წრეში იყო უმაღლესითგან მოყოლებული სოფლებამდე“. მისივე მტკიცებით, „ცხოვრების უშიშროების შესაქმნელად გაყრილ-დაშორებული წევრები საერთო გასაჭირის დასაძლევად შეერთება-შეკავშირებაზე ზრუნავდნენ“¹¹. ივ. ჯავახიშვილმა დაასაბუთა, რომ ოჯახების შეყრა წარმოადგენდა გაყრილობის საპირისპირო მოვლენას, ხოლო ეს გარემოება თავისთავად იმის უტყუარი მაჩვენებელია, რომ ქართველ ხალხში ხანგრძლივად იყო შემონახული გაუყრელად ცხოვრების ტრადიცია.

ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამომზეურებული საბუთების, თვით ამ დოკუმენტებზე დაყრდნობით მის მიერვე გამოთქმული საყურადღებო შეხედულებებისა და საოჯახო ყოფის შემდგომი შესწავლის შედეგად დადასტურდა, რომ ოჯახების შეყრით დამყარებულ ურთიერთობაში გამოყენებული იყო ისტორიულად არსებული ქართული დიდი ოჯახის ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი ტრადიციები, ხოლო ამგვარი ურთიერთობის დამყარება მიზნად ისახავდა მდგომარეობის შემსუბუქება-გაუმჯობესებას. ოჯახების შეყრილობას აპირობებდა კონკრეტული სოციალურ-ეკონომიური ვითარება, ხოლო კანონზომიერ ისტორიულ პროცესად გვესახება დიდი ოჯახების დაშლა ინდივიდუალურ ოჯახებად. ამდენად, შეყრილობა წარმოადგენდა ძველ ტრადიციებზე დამყარებულ დროებით ღონისძიებას და არა საოჯახო თემის რესტავრაციის საშუალებას.

ოჯახის ისტორიული განვითარებისა და მისი შესაბამისი ფორმების დადგენისათვის უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საოჯახო საკუთრების სახეობათა გარკვევას, რასაც ივ. ჯავახიშვილმა „ქართული სამართლის ისტორიის“ მეორე ტომის მეორე ნაკვეთში სპეციალური თავი დაუთმო. ისტორიული წყაროების ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით გაანალიზების შედეგად მან დაადგინა საოჯახო ქონების სამი ძირითადი სახეობა: „მამული“ (ოჯახის სამემკვიდრეო ქონება), „დედული“ (ქალის მიერ მიტანილი ნივთი) და „მონაგები“ (ოჯახში საერთო გარჯით შექმნილი ქონება)¹². ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, IX საუკუნემდე არსებულ წყაროებში „მამული“ და „დედული“ იხმარებოდა ადამიანის მოღვაწე-წარმომავლობის მნიშვნელობით და ნიშნავდა

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 156.

¹² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი, II, გვ. 373—374.

მამისეულ თუ დედისეულ სამშობლოს. IX ს-ის შემდგომ პერიოდში „მამულის“ შინაარსი გაფართოვდა, „რომელშიაც მამის უძრავ-მოძრავის გარდა, რასაკვირველია, დედის ნამზითვი და მონაგებიც შეიძლება რეულისყო, რამდენადაც შვილები თავიანთი დედის საკუთრების, დედულის, კანონიერ მემკვიდრეებად ითვლებოდნენ“¹³.

საოჯახო საკუთრების ზემოხსენებულ სახეობათა არსებობა ივ. ჯავახიშვილმა დაუკავშირა დიდი ოჯახის დაშლისა და ინდივიდუალური ოჯახის ფორმირების საფეხურს: „მემკვიდრეობის სამართალი შეიძლებოდა მხოლოდ მაშინ გაჩენილიყო, როცა კერძო საკუთრება გაჩნდა, ესე იგი მას შემდეგ, რაც საგვარეულო სახლი პატარა-პატარა სახლობებად დაიყო“¹⁴. ამის კონკრეტულ მაგალითად მკვლევარი ასახელებს ვარსკენ პიტიასშის ოჯახს იაკობ ხუცესის, ხოლო ზენონის ოჯახს გიორგი მერჩულეს თხზულებათა მიხედვით. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ცალ-ცალკე ოჯახებად მცხოვრებ ვარსკენ პიტიასშსა და მის ძმას „თუ უძრავი გაყოფილი არა ჰქონდათ, თვითეულს მაინც თავისი საკუთარი მეურნეობა და საკუთარი მონაგები უნდა ჰქონოდა“¹⁵. მკვლევარი დაახლოებით ასეთსავე სურათს ხედავს გიორგი მერჩულეს ეპოქაში, როდესაც მშობლები შვილებს უნაწილებდნენ მხოლოდ მონაგებს, რამდენადაც შვილებს შორის ქონების გაყოფა მიღებული ყოფილა მხოლოდ მშობლების გარდაცვალების შემდეგ¹⁶. მაშასადამე, ივ. ჯავახიშვილმა საოჯახო საკუთრების სახეობათა შესწავლის შედეგად გარკვევით თქვა, რომ ოჯახში ქონების მემკვიდრეობით გადაცემის წესი უკავშირდება კერძო საკუთრების გაჩენას (ე. ი. კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნას), საოჯახო თემის დაშლას და ინდივიდუალური ოჯახის ფორმირებას. ამასთან ერთად, ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობაში აშკარად გამოიკვეთა შეხედულება იმის შესახებაც, რომ V თუ VIII—IX საუკუნეების საქართველოში არსებული ინდივიდუალური ოჯახი ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა მისი წინამორბედი საოჯახო თემის ცალკეულ ელემენტებს (უძრავის გაუყოფლობა, მშობლების გარდაცვალებამდე შვილების გაუყრელობა).

საოჯახო ქონებაზე ვაყის სამემკვიდრეო უფლებებთან ერთად ივ. ჯავახიშვილი განიხილავს ქალის მდგომარეობასაც. მას მიაჩნია, რომ „ქართული მემკვიდრეობის სამართალი ქალებსაც აძლევდა მშობლების საკუთრების დამკვიდრების უფლებას“¹⁷. ამის ერთ-ერთ საბუთად მკვლევარი იმოწმებს გიორგი მერჩულეს ცნობას, რომ განსვენებული დედ-მამის „მონაგები“ დარჩათ ზენონს და მის დას, მაგრამ იქვე მხედველობაში იღებს რა იმ გარემოებას, რომ ზენონის და გათხოვილი არ ყოფილა, დაასკვნის: „მშობლების მონაგების დამკვიდრების უფლება ამ დას სწორედ იმიტომაც ჰქონდა, რაკი იგი „იყო სახლსა შინა“ და გათხოვილი არ ყოფილა. გათხოვილ ქალსა და დას, ვითარცა შინიანს, მშობლების მემკვიდრეობაში, როგორც ეტყობა, წილი არ სდებია“¹⁸.

¹³ ი. ე. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი II, გვ. 389.

¹⁴ იქვე, გვ. 376.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ იქვე, გვ. 378.

¹⁸ იქვე.

ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით, თვით გაუთხოვარ ქალსაც მხოლოდ იმ შემთხვევაში ენიჭებოდა ქონებაზე მემკვიდრეობის უფლება „როდესაც საგვარეულოთაგან არცერთი წევრი აღარ იყო შემორჩენილი, რომელსაც დარჩენილი ქონების დამკვიდრების უფლება ჰქონდა“¹⁹. სამაგიეროდ, ქალის საკუთრებად ითვლებოდა მზითევი. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, „პირველ ხანებში „ზითევი“ მოძრავი ქონებისაგან შედგებოდა. VIII—XIII სს. მაინც-და-მაინც მზითვად მოძრავი ქონების მიცემა ჩვეულებრივი საქმე იყო და მტკიცე წესად იყო გამხდარი“²⁰. სათანადო მონაცემების უქონლობის გამო ამ წესის დამკვიდრების დროის განსაზღვრაზე ივ. ჯავახიშვილი თავს იკავებს, მაგრამ აღნიშნავს, რომ „ზითევი“ ტერმინად „დაბადების“ თარგმანში გვხვდება (გამოსვლათა, 22), ხოლო უძრავად უკვე VIII—IX ს. არსებობდა და მას ამ დროს „დედული“ რქმევია, ე. ი. იმგვარივე სახელი, რომლითაც მამის საგვარეულო უძრავ ქონებას აღნიშნავდნენ („მამული“), ამიტომ შეიძლება გვეფიქრა, რომ უკვე VIII—IX ს-ითგან მოყოლებული ზითვად უძრავი ქონებაც უნდა ეძლიათ“²¹.

აქ მოცემულ მტკიცებასთან ერთად საყურადღებოა ივ. ჯავახიშვილის მიერ დამოწმებული სხვა შინაარსის ისტორიული მონაცემებიც, რომელთა მიხედვით მზითვის მიტანა შუა საუკუნეების საქართველოში მაინცდამაინც საქორწინო ურთიერთობის მოწესრიგების მტკიცედ განსაზღვრულ ვალდებულებად არ წარმოგვიდგება. ივ. ჯავახიშვილის მხედველობაში ჰქონდა გიორგი VIII-ის პასუხი 1451 წ. ბიზანტიის მეფის დესპანისადმი. „მისი ასულის ბიზანტიის მეფისათვის საცოლედ მთხოვნელ დესპანისათვის გიორგი მეფეს განუცხადებია: ჩვენი ქვეყნის ზნე-ჩვეულების თანახმად საქმროს მოაქვს საცოლისთვის ქონება და არა საცოლოს საქმროსთვის, ამიტომ მე ჩემს ასულს მზითევს ვერ გამოვატან, მაგრამ სხვაფრივ ქონებრივად უზრუნველვყოფო“²².

გარკვეული დიპლომატიური მოსაზრების გამო, შესაძლებელია, ამ პასუხში ეთნოგრაფიული სიზუსტე არ იყოს დაცული, მაგრამ რა მიზნითაც არ უნდა ყოფილიყო ეს თქმული, უსათუოდ სარწმუნოდ მისაჩნევია მეფის განმარტება საქმროს უპირატესი ქონებრივი მოვალეობის შესახებ. აღნიშნული ვითარების დასაბუთებისათვის ივ. ჯავახიშვილმა მიმართა როგორც უფრო ადრინდელ, ისე გვიანდელ წყაროებს. იაკობ ხუცესის თხზულებაზე დაყრდნობით მან განმარტა, რომ V ს-ის საქართველოში საქორწინო კავშირის ერთ-ერთ თავისებურებას წარმოადგენდა ქმრის მიერ ცოლისათვის ნივთების მიროთმევის წესი. მისივე დაკვირვებით, ცოლ-ქმარს შორის განხეთქილების შემთხვევაში ამ ნივთებს ქმარი უკან იბრუნებდა და მეორე ცოლს მიართმევდა. იაკობ ხუცესის ცნობათა შინაარსის გარკვევის მიზნით ივ. ჯავახიშვილმა გააანალიზა აგრეთვე XVII—XVIII სს. მონაცემები, სახელდობრ, ვახტანგ ერეკლეს ძე ბატონიშვილის „ისტორიებრი აღწერა“, არქანჯელი ლამბერტის ცნობები თუ რიგი სხვა წყაროები და საცოლესათვის საქმროს მიერ მატერიალური ვალდებულების წესში დაინახა ურვადის კვალი და ანარეკლი²³, ე. ი.

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი II, გვ. 379.

²⁰ იქვე, გვ. 374.

²¹ იქვე.

²² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 162; მისივე, ქართული ერის ისტორია, წიგნი IV, თბ., 1948. გვ. 49—50.

²³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 163.

სყიდვითი ქორწინების გადმონაშთი, რომლის ლოკალური ვარიანტები საქართველოში, განსაკუთრებით კი მის მთიან ზოლში (სვანეთი, ხევი), XIX ს-ის ეთნოგრაფიული მონაცემებითაც თვალნათლივ დადასტურდა²⁴.

საოჯახო საკუთრების ფორმების, ოჯახის ეკონომიური საფუძვლებისა და განაყრებს შორის ქონების განაწილების პრინციპის დადგენა ითვალისწინებს საოჯახო დოვლათის ფაქტობრივი მაჩვენებლების ფიქსაციას. ამიტომ ეთნოგრაფი აღწერს ხოლმე არა მარტო ოჯახის საცხოვრებელ სახლს, სამეურნეო ნაგებობებს, სამეურნეო სავარგულებსა და პირუტყვს, არამედ ოჯახის კუთვნილ დგამ-ჭურჭელსაც მათი განლაგება-გამოყენების ჩვენებით. წერილობითი წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით სწორედ ამ სახის მასალები აღწერა ივ. ჯავახიშვილმა თავის ერთ-ერთ ნაშრომში, რომელიც მისი გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნდა²⁵.

საოჯახო ყოფის ძირითადი კომპონენტების კვლევაშიც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოვლენილსა და კვალიფიცირებულ ფაქტობრივ მონაცემებს საწოლ-საჯდომი ავეჯის განლაგება-მოხმარების ხასიათის შესახებ, რასაც გვერდს ვერ აუვლის ოჯახის ისტორიის მკვლევარი. ივ. ჯავახიშვილმა დაადგინა საწოლთა სახეობა-სახელწოდებანი და მოგვცა მათი სოციალური შინაარსის ახსნა. ოჯახში არსებული სქესობრივ-ასაკობრივი დიფერენციაციის ჩვენებისათვის საყურადღებოა ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვება საჯდომი ავეჯის შესახებ. მან გაარკვია, რომ „ოჯახში საჯდომი ავეჯი საერთო არ იყო. მამაკაცისა და დედაკაცისათვის — ს ა მ ა მ ა ც ო და ს ა დ ი ა ც ო არსებობდა, და უმცროს-უფროსისათვისაც — სხვადასხვა იყო“. მკვლევარი იქვე მიმართავს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს და აღნიშნავს საქართველოს მთიანეთში ამ მოვლენის შემონახულობას. ამასთან ერთად, დიდ მეცნიერს მხედველობიდან არ გამოორჩენია, რომ „საჯდომი ავეჯი პატივსაცემი სტუმრისათვისაც განსაკუთრებულად განკუთვნილი და მისი შესაფერისი უნდა ყოფილიყო“²⁶.

საოჯახო ყოფის რიგი თავისებურების გარკვევისათვის ასევე საყურადღებოა ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოვლენილი მონაცემები სხვა სახის საჯდომი ავეჯის, სასადილო მაგიდების სახეობათა და ჭურჭლის შესახებ. მზითვის წიგნებისა და სხვა წყაროების მიხედვით ივ. ჯავახიშვილი დიფერენცირებულად გვაცნობს პრივილეგიურ ფენებში ყოველდღიურად სახმარ და სანადიმოსამეჭლისო ჭურჭელს²⁷.

საოჯახო ყოფისა და საქორწინო ურთიერთობის სრულფასოვანი შესწავლა წარმოუდგენელია ნათესაობის, ასაკისა და სქესის აღმნიშვნელი ტერმინების თავდაპირველი თუ მერმინდელი შინაარსის ცოდნის გარეშე, ისევე როგორც შეუძლებელია ისტორიულად არსებული აღზრდის სისტემის ხასიათის გაუთვალისწინებლობა. აღნიშნულ გარემოებათა საჭიროება ყველაზე უკეთესად იცოდა თვით ივ. ჯავახიშვილმა და პირველად სწორედ მან შეისწავლა როგორც ნათესაური და სქესობრივ-ასაკობრივი ურთიერთობის გამომხატვე-

24. რ. ხ ა რ ა ძ ე, დიდი ოჯახის გადმონაშთები სვანეთში, ტფ., 1939, გვ. 87—98; ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 211—232.

25. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965.

26. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

27. ი ქ ვ ე, გვ. 44 და შმდ.

ლი ცნებების დედააზრი, ისე აღზრდის სისტემის ზოგიერთი თავისებურება, სახელდობრ მამა-მძუძეობის ინსტიტუტის ძირითადი კომპონენტები.

ივ. ჯავახიშვილი ავლენს ადამიანთა ორივე სქესის ასაკის შესაბამის სახელწოდებებს და ერთმანეთისაგან მიჯნავს ყრმობას და ჰასაკს, რომელთაგან პირველი გამონატავდა ბავშვობის ასაკს, ხოლო სქესობრივი მომწიფების პერიოდიდან იგულისხმებოდა ჰასაკად მოსვლამ²⁸. აღნიშნული ვითარების გარკვევას არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება პირველ რიგში საქორწინო კავშირის დამყარებისათვის სავალდებულო წინაპირობების განსაზღვრაში, რომლის ერთ-ერთ უმთავრეს ელემენტს წარმოადგენდა საქორწინო ასაკი.

ადამიანის სქესობრივ-ასაკობრივი მდგომარეობის გამომხატველ ტერმინებს, ნათესაობის სახეობათა აღმნიშვნელ ცნებებს და ურთიერთშორის სიტყვიერი მიმართვის ფორმებს კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ოჯახის შემადგენლობის დადგენისა და ოჯახის წევრთა ურთიერთობის ნორმების გარკვევისათვის. ასეთი კატეგორიის ტერმინთაგან აღსანიშნავია: ქმარი და ცოლი, მამა და ძალი, მამა და დედა, მამრი და მდედრი, მამანი და დედანი, სიმამრი და სიდედრი, მამაკაცი და დედაკაცი, კაცი და ქალი, მამასახლისი და დიასახლი, სახლი და სახლეული, სახლისკაცი და სახლისშვილი და ა. შ.

ოჯახის წევრთა ურთიერთდამოკიდებულებისა და ნათესაობის გამომხატველი ამ ცნებების გარკვევის საშუალებით, რაც მისთვის ჩვეული სისრულითა და სიღრმით განაზოცრეულა ივ. ჯავახიშვილმა²⁹, შესაძლებელი ხდება დავადგინოთ თუ რა ტიპის ოჯახში იყენებდნენ ამ ცნებებს, რა სახის ურთიერთობა აკავშირებდათ ერთ ჰერტქვეშ მცხოვრებთ და ამგვარი ურთიერთობის დამყარებაში რამდენი თაობისა და საქორწინო წყვილის მონაწილეობა იყო შესაძლებელი. ერთი სიტყვით, ივ. ჯავახიშვილის მიერ გაშიფრული ცნებების მეშვეობით და ეთნოგრაფიული მასალის გამოყენებით შესაძლებელია ნათესაური ურთიერთობის იმ ფორმათა აღდგენა, რომელიც დამახასიათებელი იყო ოჯახის თავდაპირველი ტიპის ანდა მისი გადმონაშთური სახეობისათვის.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ოჯახის სტრუქტურის შესწავლაში სათანადო ადგილი უჭირავს აღზრდის სისტემას, სახელდობრ მამა-მძუძეობის ჩვეულებას, რომლის დედააზრი საქართველოს ისტორიულ წარსულში ის იყო, რომ მთავართა შვილები წარჩინებულთა სახლებში უნდა გაზრდილიყვნენ.

ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებით, ეს ჩვეულება, რომელიც წერილობითი წყაროების დიდი ნაწილის მიხედვით პრივილეგიური ფენის ცხოვრებისათვის დამახასიათებელ მოვლენად მოჩანს, უძველეს პერიოდში მთელი მოსახლეობის სოციალურ ინსტიტუტს წარმოადგენდა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ სათანადო მონაცემებზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, რომ „ეს წესი თავდაპირველად ცხოვრების იმ უცილობელ კანონად ყოფილი მოვლენის ანარეკლს წარმოადგენს, როდესაც ბავშვი თავისი ღვიძლი მამის სახლსა და საგვარეულოში არამც თუ არ იზრდებოდა, არამედ არც იბადებოდა აქ, მას ღვიძლი

²⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 130—138.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფ., 1937, გვ. 182, 183, 224—229; მისივე, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 144—148, 196 და შმდ.

მამა გვერდით არ ჰყავდა, არამედ დედა, რომელიც მაშინ აგრეთვე ჯერ კიდევ თავისი ქმრის ოჯახში არ იმყოფებოდა, არამედ თავისსავე საგვარეულოში რჩებოდა³⁰. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ასეთ ურთიერთობას განსაზღვრავდა ეგზოგამიის წესი, როდესაც მამაკაცს თავისი საცოლუ უსათუოდ სხვა საგვარეულოში უნდა მოედებნა³¹. მაშასადამე, ივ. ჯავახიშვილმა მამა-მძუძუობის ინსტიტუტი დაუქავშირა მატრილოკალური ქორწინების საფეხურს, როდესაც ქალი მამაკაცთან შეუღლების შემდეგ კვლავ თავისი მამის სახლშივე რჩებოდა და შეილსაც იქ ზრდიდა. ამდენად, ივ. ჯავახიშვილის მიერ განხილული წყაროებისა და მასზე დამყარებული მსჯელობის მნიშვნელობა არა მარტო ქართველი ხალხის უძველესი სოციალური ინსტიტუტების შესწავლის ამოცანებს პასუხობს, არამედ ეხმაურება ზოგადი ეთნოგრაფიის აქტუალურ პრობლემებს, რასაც ამჟამად ესოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს საბჭოთა ეთნოგრაფიული მეცნიერება.

საოჯახო ყოფის ამსახველ ფაქტობრივ მონაცემებს ივ. ჯავახიშვილი რიც შემთხვევაში იმოწმებდა და აანალიზებდა პოლიტიკური ისტორიის საკითხების გაშუქების მიზნით. მკვლევარი ამ თვალსაზრისით განიხილავდა ქართული საისტორიო მწერლობის ცნობებს ქართველ მეფეთა საოჯახო ყოფისა და საქორწინო ურთიერთობის შესახებ. მაგალითად, ულუ-დავითის დროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის წარმოჩენის მიზნით მკვლევარმა ცხადყო, რომ ულუ-დავითი ოთხგზის იყო დაქორწინებული³².

ივ. ჯავახიშვილის მიერ დამოწმებული ფაქტები თავისთავად იმაზე მეტყველებენ, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში მეფეს შეეძლო რამდენიმეჯერ დაქორწინება არა მარტო დაქვრივების შემდეგ, არამედ ერთდროულად ორი ცოლის ყოლა.

უამთაღმწერლის ცნობათა საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილმა სხვა საკითხების კვლევის პარალელურად ყურადღება მიაქცია ორცოლიანობის თავისებურებას, აქედან გამომდინარე ურთიერთობის ნორმებს და აღნიშნული ჩვეულების საფუძვლებს სოციალურად დაწინაურებულ პირთა საოჯახო ცხოვრებაში. როგორც ისტორიული წყაროს შინაარსიდან, ისე ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობიდან სრულიად აშკარად გამოჩნდა, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში მრავალცოლიანობა არ წარმოადგენდა ცხოვრებისეულ კანონს და მას მხოლოდ შვილიერების საშუალებად იყენებდნენ. პირველ კანონიერ ცოლთან შვილების ყოლის შემთხვევაში კი მეფის მიერ სხვა ქალების მოყვანა და რამდენიმე ცოლთან თანაცხოვრება ქართველთა ყოფისათვის შეუსაბამო და უცნო მოვლენად ითვლებოდა, რაც კარგად ჩანს უამთაღმწერლის მოთხრობიდან დიმიტრი II-ის მრავალცოლიანობის შესახებ³³.

უამთაღმწერლის ამ ცნობას ივ. ჯავახიშვილი იყენებს, მაგრამ არა საოჯახო ყოფის თავისებურების ჩვენებისათვის, არამედ თვით მომხდარი ამბების დადგენისა და სხვა ისტორიული მოვლენების გარკვევის მიზნით. ამიტომ მკვლევარი დაკმაყოფილდა მხოლოდ იმის აღნიშვნით, რომ „აქამომდე დიმიტ-

³⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 169.

³¹ იქვე, გვ. 170.

³² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 145—149; იხ. აგრეთვე, ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ტფ., 1906, გვ. 667, 668, 688.

³³ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 729—730.

რი ერთცოლიანობას მტკიცედ იცავდა, ხოლო ამ დროითგან მოყოლებული კი სხვების მაგალითს აჰყვა და მეორე და მესამე ცოლიც მოიყვანა³⁴. ამ მოკლე განმარტებით ივ. ჯავახიშვილმა გვამცნო, რომ ჟამთააღმწერელი უარყოფითად აფასებდა დიმიტრი II-ის საქციელს, რამდენადაც მან თავის პირად ცხოვრებაში შემოიტანა ქართული ყოფისათვის უცხო მრავალცოლიანობის წესი. ქართველი მემკვიდრის გულისწყრომაც სწორედ ამან განაპირობა. ჟამთააღმწერელი დიმიტრი II-ს მრავალ რამეს უქმებს, მაგრამ სასტიკად ჰკიცხავს მას სამ ცოლთან ერთდროულად ცხოვრებისათვის, რითაც ის „აღერია წარმართთა და ისწავნა საქმენი მათნი“³⁵. მაშასადამე, მემკვიდრის ცნობა, რომელიც ივ. ჯავახიშვილმა მეფის ოჯახის აღწერილობის მიზნით გამოიყენა, საფუძველია იმის მტკიცებისა, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში მრავალცოლიანობა ქართული ქრისტიანული ტრადიციისათვის უჩვეულო მოვლენას წარმოადგენდა და ის იმდენად „წარმართულ“ (ე. ი. გარედან შეთვისებულ უცხო) წესჩვეულებად ითვლებოდა, რომ ამ მოვლენის წინააღმდეგ ქადაგებით დამაშვრალმა ნიკოლოზ კათალიკოსმა რაკი მეფე თავის შეცდომაში „ვერ არწმუნა, ამისთვის დაუტევა კათალიკოსობა“³⁶.

ივ. ჯავახიშვილმა სხვა ნაშრომშიც ცხადყო, რომ ქართული ზნე-ჩვეულება და საეკლესიო სამართალი ჰგომბდა ცოლქმრული ერთგულების დარღვევას და განსაკუთრებით მკაცრად სჯიდა მოღალატე ცოლს. სამართალი შედარებით ლმობიერად ეკიდებოდა ქმრის მიერ ხარჭის ყოლას. ივ. ჯავახიშვილს ქართველ მეფეთა მიერ საყვარლის ყოლის ფაქტებიც მოჰყავს (აშოტ კურაპალატი, მისი შვილი ადარნასე, გიორგი III), მაგრამ იმასაც შენიშნავს, რომ ტრადიციულად მეფე ერთ ცოლს ირთავდა, მრავალცოლიანობის შემთხვევები მონღოლთა გავლენის შედეგი იყო და, ამდენად, ქართული სამართალი ნსგავს მოქმედებას სქესობრივი ზნეობის დარღვევად თვლიდა და დანაშაულთა იმ კატეგორიას მიაკუთვნებდა, რომელსაც ერქვა „დანაშაულებანი ბუნებითნი“³⁷.

ამგვარად, ივ. ჯავახიშვილის მიერ განხილული წყაროებისა და მათი ინტერპრეტაციის საფუძველზე გარკვევით შეიძლება ითქვას, რომ შუა საუკუნეების საქართველოს პრივილეგიურ ფენებში ოჯახი ემყარებოდა ერთცოლიანობის კანონს, მრავალცოლიანობა ითვლებოდა კანონსაწინააღმდეგო მოვლენად, ხოლო კანონიერ მეუღლესთან ერთად ხასასთან თანაცხოვრების უფლება დროებით ხასიათს ატარებდა და განპირობებული იყო მემკვიდრე ვაჟიშვილის ყოლის აუცილებლობით.

საზოგადოებისა და სამართლის მიერ დაგმობილ ზემოხსენებულ მოვლენებთან ერთად ივ. ჯავახიშვილი ეხება საოჯახო ურთიერთობისათვის შეუთავსებელ ზოგიერთ ჩვეულებასაც, რომელსაც სახელმწიფო კანონმდებლობა კრძალავდა. ივ. ჯავახიშვილის ინტერპრეტაციით, ერთ-ერთ ასეთ უწყესო და უჩვეულო საქმეთა წყებას განეკუთვნებოდა რძლის შერთვა. „რომლის აღმოსაფხვრელად, ან ასალაგმავად საკანონმდებლო კრების მიერ კათალიკოზთა სა-

34 ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 219.

35 ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 729.

36 იქვე, გვ. 730.

37 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, გვ. 187, 296—297.

მართლის წიგნი იქმნა შედგენილი³⁸. XVI ს-ის ამ ძეგლის ანალიზისა და ხალხურ ზნე-ჩვეულებათა გათვალისწინების საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილმა დაასკვნა, რომ ჩძლის შერთვა სქესობრივ აღრევასთან გათანასწორებულ მოვლენად იყო მიჩნეული, რის გამო დამნაშავენი მკაცრად ისჯებოდნენ როგორც სახელმწიფო კანონით (დაკირვა), ისე ჩვეულებითი რჯულით (ჩაქოლვა)³⁹.

კათალიკოსთა სამართლის წიგნში გარკვევით ითქვა, რომ რძალზე დაქორწინება ეკრძალებოდა ყველა წოდების კაცს, მაგრამ იქ აღნიშნული არ არის ოჯახისა და ნათესაობის ფარგლებში ეს აკრძალვა კონკრეტულად ვის ეხებოდა — მაზლს, მამამთილს თუ სხვა პირს. სამაგიეროდ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ დაქვრივებულ რძალზე ქორწინდებოდა მისი ქმრის ძმა ან ბიძაშვილი, ე. ი. რომელიმე მაზლთაგანი. საქართველოსა და კავკასიაში ეს ჩვეულება თავისი ფესვებით უკავშირდებოდა ლევირატს და წარმოადგენდა გვიანობადმე შემორჩენილ მის შორეულ გადმონამუს⁴⁰, რომლის შესწავლაში გვერდს ვერ ავუვლით ივ. ჯავახიშვილის აქ დამოწმებულ ნაშრომს.

ივ. ჯავახიშვილი საზოგადოებრივად მიუღებელ მოვლენათა რიგში განიხილავს აგრეთვე ქალის მოტაცების ჩვეულებას. წერილობითი წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით მკვლევარი დაასკვნის, რომ „ისტორიულად ცნობილ ხანაში ქალის წაგვრით, ანუ მოტაცებით ცოლად შერთვა უწყესობადა და უკანონობად ითვლებოდა და ქართული სამართალი ასეთ მოვლენას ებრძოდა“⁴¹. წყაროების ანალიზის შედეგად ივ. ჯავახიშვილი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მოტაცებით ქორწინება საქართველოში XII ს-ისა და მისი შემდგომი პერიოდისათვის მიუღებელი იყო და თვით X—XI საუკუნეებშიც საქორწინო კავშირის დამყარება ხდებოდა მშობლების მოლაპარაკების გზით, ხშირ შემთხვევაში საქორწინო წყვილის სურვილების გათვალისწინებლად⁴². მოტაცებით ქორწინება მით უფრო ადრე გადავარდნილი ჩანს, რომ ქორწინების ამ ჩვეულებისათვის მზითევი არ იყო დამახასიათებელი. მზითევი კი გაჩნდა მაშინ, როცა საქორწინო კავშირის დამყარების საქმეში განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო მშვიდობიანი გარიგება⁴³. ივ. ჯავახიშვილის აზრით. შუა საუკუნეების საქართველოში მოტაცების აქტი შეიძლება მომხდარიყო. მაგრამ ქართული სამართალი და საზოგადოებრივი აზრი ასეთ შემთხვევებს ებრძოდა. ბრძოლის საფუძველს წარმოადგენდა აღნიშნული ჩვეულების დრომოკმულობა და საქორწინო ურთიერთობის მდგრად ფორმებთან მისი შეუთავსებლობა. მაგრამ ეს ჩვეულება ფეოდალურ საქართველოში მაინც ინარჩუნებდა არსებობას. მეცნიერს სწორედ ეს გარემოება ჰქონდა მხედველობაში, როდესაც დაასკვნა, რომ „წაგვრის წესი ოდესღაც ქართველ ერსაც უნდა სცოდნოდა. როგორც სრულებით ბუნებრივი ჩვეულება“⁴⁴. ამის მნიშვნელოვან საბუთად მკვლევარს მიაჩნია ეთნოგრაფიულ ყოფაში მოქმედი ჩვეულებანი. მას

38 ი. ე. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 55.

39 ი. ქვე, გვ. 55—56.

40 გ. ი. თ. ო. ნ. შ. ვ. ი. ლი, ქართველ მთელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 153—179 (იქვე იხ. ლიტერატურა).

41 ი. ე. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 160.

42 ი. ე. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკ. II, გვ. 359—

366.

43 ი. ქვე, გვ. 374.

44 ი. ე. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 161.

მხედველობაში აქვს შეიარაღებული მაყრების ცხენებით სვლის წესის აღწერილობა ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ. ამ ჩვეულებაში, რაც ფეოდალური ხანისა და შემდეგდროინდელ საქართველოში უკვე მშვიდობიანი ქორწილის ერთ-ერთ მხატვრულ დეტალს წარმოადგენდა, ივ. ჯავახიშვილი ხედავს მოტაცებით ქორწინების ოდინდელი წესების სიმბოლურ გამოხატულებას, მშვიდობიანი ქორწინების სამკაულად ქცეულ შორეულ გადმონაშთს⁴⁵.

ზემოთ განხილულს გარდა ივ. ჯავახიშვილი სწავლობდა საოჯახო ყოფისა და საქორწინო ურთიერთობის სფეროში შემავალ ისეთ საკითხებს, როგორცაა საქორწინო ასაკი, ზნეობრივ-მორალური ნორმები, დანაშაულთა ხასიათი და სასჯელთა სახეობანი, ცოლ-ქმრის უფლება-მოვალეობანი, მამაკაცისა და დედაკაცის საოჯახო და საზოგადოებრივი მდგომარეობა და ა. შ. ოჯახისა და ქორწინების საკითხებს ივ. ჯავახიშვილი ისტორიულ ჭრილში განიხილავდა და ერთმანეთისაგან მიჯნავდა ქრისტიანობამდელსა და ქრისტიანობის მიერ შემოღებულ წეს-ჩვეულებებს. მას მიაჩნდა, რომ ქორწინების სფეროში ქრისტიანობამ წარმართობის მრავალი წესი აღმოფხვრა და მის ადგილას თავისი დაამკვიდრა, რის შედეგადაც ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგდროინდელი საისტორიო წყაროების საფუძველზე უკვე შეუძლებელია ქორწინების პირვანდელი ფორმების სრული სახით აღწერა, მაგრამ მკვლევარი ამასთან ერთად ითვალისწინებდა ახალ გარემოში უძველეს ჩვეულებათა შემონახვის ფაქტს. XV—XVI სს. წყაროების შესწავლის შედეგად ივ. ჯავახიშვილმა დაასკვნა, რომ ქართველები ზოგჯერ საეკლესიო ქორწინებისა და ჯვარისწერის წესებსაც არ ასრულებდნენ, ხოლო სახელმწიფო კანონმდებლობა ამ დარღვევათა წინააღმდეგ სასჯელის სათანადო ფორმებს იყენებდა. აღნიშნული ვითარებიდან ჩანს, თუ რაოდენ სიცოცხლისუნარიანია საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ადრინდელ საფეხურებზე წარმოქმნილი წეს-ჩვეულებები და გადმონაშთური ფორმით როგორ ხანგრძლივად ინარჩუნებენ არსებობას ახალ საზოგადოებრივ გარემოში. ტრადიციებისა და მათი გადმონაშთური ფორმების აღნიშნულ თავისებურებებს ივ. ჯავახიშვილი ყოველთვის დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა. ისტორიული წყაროების ნაკლებობით არსებულ ხარვეზს ის შესაბამისი ეთნოგრაფიული მასალით ავსებდა, ლოკუმენტური მასალების შინაარსის გახსნაშიც არაერთგზის მიმართავდა ეთნოგრაფიულ მონაცემებს და ასე გამრავალფეროვნებული წყაროების ანალიზის საფუძველზე მოვლენათა სრულფასოვან შესწავლას აღწევდა. ივ. ჯავახიშვილი ეთნოგრაფიული მასალის გამოყენების საჭიროებას ხედავდა თვით საქორწინო წეს-ჩვეულებების შესწავლისათვის. მისი შეხედულებით, „ქრისტიანობის გავლენით შეცვლილ ქორწინების ზნე-ჩვეულებებსა და წესებში ბევრი რამეა შენახული, რაც შორეული წარსულის ნაშთს წარმოადგენს და ცოლ-ქმრობის დამყარების ძველის-ძველი წესების ისტორიის ერთ-ერთი საფეხურის დამახასიათებელია. ამიტომ მკვლევარი ვალდებულია ყველა მცირეოდენი ცნობებიც კი გამოიყენოს, რომელიც ამ საკითხის გაშუქებას ცოტად თუ ბევრად ხელს შეუწყობს“⁴⁶.

დამოწმებული მსჯელობა კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ ივ. ჯავახიშვილი საქორწინო წეს-ჩვეულებებს და საოჯახო ყოფას, როგორც ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის შემადგენელ კომპონენტებს, ისტორიულ გან-

⁴⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, გვ. 164.

⁴⁶ იქვე, გვ. 160.

ზომილებაში სწავლობდა. დასახული ამოცანის წარმატებით განხორციელების მიზნით იგი ისტორიულ წყაროებთან ერთად ამომწურავი სისრულით იყენებდა ეთნოგრაფიულ მასალებს. კვლევის ამგვარი მეთოდით ივ. ჯავახიშვილმა ცხადყო ეთნოგრაფიული მასალის მრავალმხრივი მნიშვნელობა და პირველწყაროდ მისი ფართოდ გამოყენების საჭიროება. ამასთან ერთად, მან გვიჩვენა ეთნოგრაფიის მიერ ისტორიული წყაროების შესწავლისა და ეთნოგრაფიულ კვლევაში ისტორიზმის დანერგვის აუცილებლობა.

დასასრულ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ივ. ჯავახიშვილმა ქართველი ხალხის საოჯახო ყოფისა და საქორწინო ურთიერთობის ისტორიიდან მრავალი მოვლენა გამოიკვლია, რითაც გეზი მისცა მათ შემდგომ ეთნოგრაფიულ შესწავლას. ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის რიგი სხვა პრობლემის კვლევასთან ერთად, ზემოთ განხილული საკითხების შესწავლით ივ. ჯავახიშვილმა უდიდესი როლი შეასრულა ქართული ეთნოგრაფიის მეცნიერულ ნიადაგზე დაყენება-განვითარების საქმეში. თავისი ფუძემდებლური შრომებითა და მეთოდოლოგიით ივ. ჯავახიშვილმა განსაკუთრებული ადგილი დაიმკვიდრა ქართული ეთნოგრაფიის ისტორიაში.

ივანე ჯავახიშვილი და ქართული მევენახეობა-მეღვინეობის საკითხები

არ დარჩენილა ქართველი ხალხის ისტორიული ცხოვრების თითქმის არც ერთი მხარე, რომელსაც ივანე ჯავახიშვილის მადლიანი კალამი არ შეხებოდეს. ტიტანური შრომა, რასაც მკვლევარი წლების მანძილზე ეწეოდა, უალრესად ნაყოფიერი იყო. ზემთაგონებულმა ნიჭმა, ფართო განათლებამ და, რაც მთავარია, სამშობლოს ზღვარდაუდებელმა სიყვარულმა ივანე ჯავახიშვილს შეუძლებელი შეაძლებინეს. მან ქართული საისტორიო მეცნიერების მრავალ დარგს ჩაუყარა საფუძველი და მეცნიერების თანამედროვე დონემდე ააღორძინა.

ისტორია ივანე ჯავახიშვილისათვის ხალხის მთელი ცხოვრება იყო, განვითარების უწყვეტი ჯაჭვი, ერთმანეთისაგან განპირობებულ მოვლენათა რთული, სინთეზური კავშირი. სწორედ ამიტომ ივანე ჯავახიშვილმა მაღალი შეფასება მისცა ილია ჭავჭავაძის მოძღვრებას ქართველი ერის ისტორიის შესახებ. მეცნიერი წერს: „1880 წელს დაბეჭდილ წერილში ილ. ჭავჭავაძე საქართველოს ისტორიას მანამდე უცნობი თვალსაზრისით მიუდგა. მან აღნიშნა, რომ ჩვენი ხალხის და ქვეყნის წარსულში „არის ერთი იმისთანა ისტორიული მოვლენა, რომელსაც ვერავინ უარყოფს და რომელიც დღესაც უკვირს ყველას, ვისაც კი ამ მოვლენისათვის თვალი დაუკვირვებია. ყველამ იცის, რომ „ჩვენს ხალხს ორი ათასი წელიწადი უცხოვრია თავის ცხოვრებითა და თვითმოქმედებითა, უეჭველია, რომ ამ ორი ათას წელს იმისთანა ხანა ისტორიისა არ დასდგომია, რომ მტრისაგან მოსვენებული ყოფილიყოს ზედმიყოლებით და განუწყვეტლივ ასი წელიწადი მაინც“. თითქმის მთელი თავისი ისტორიული არსებობის დროს საქართველო „იარაღით ხელში იდგა“, რადგან „მტერი თითქმის ყოველმხრიდან მოწოლილი იყო“. ყველანი აქ მხოლოდ გულადობითა და გრძნობით იყვნენ აღტაცებულნი, მაგრამ არავის ფიქრად არ მოსვლია ამ საგულისხმო მოვლენას ღრმად ჩაჰკვირვებოდა. ილ. ჭავჭავაძე კი აქაც საქართველოს ისტორიის სულ სხვა თვალსაზრისით მიუდგა და საჭიროდ სცნო სულ სხვა მხრით გაეშუქებინა“.

„გთქვამთ, მკლავმა და გულმა შესძლო ეს გოლიათობა“-ო, ნათქვამი აქვს მას ჯერ კიდევ ამ ნახევარი საუკუნის წინათ, ეს კიდევ თუნდაც არაფერი იყოს, უმთავრესად „საკვირველი ეს არის, — რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფასა? რა ჰკვებავდა ხალხსა, რა ქონებით უძღვებოდა ამდენა ომებსა და სისხლის ღვრასა?“ „როგორც ხედავთ, — განაგრძობს ივანე ჯავახიშვილი, — საქართველოს ისტორიის ასეთს გაშუქებაშიც ილ. ჭავჭავაძეს პირველობა ეკუთვნის და ამ მხრივაც ის დიდი ღვაწლი მიუძღვის, რომ მან პირველმა ქართველმა ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი წარსულის ეკონომიური საფუძვლის გამორკვევის აუცილებლობა აღიარა“¹.

¹ ი. ე. ჯავახიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია, ტფ., 1938, გვ. 8—9.

ამრიგად, ეკონომიკა საფუძველთა საფუძველია ერის ცხოვრებისა. ეკონომიკის შესწავლა ის ნიადაგია, რომელზედაც ერის მთელი მეცნიერული ისტორია უნდა დაეფუძნოს. სწორედ ამიტომ თავისი ცხოვრების საუკეთესო წლები ივანე ჯავახიშვილმა საქართველოს ეკონომიური ისტორიის შესწავლას მოახმარა. ხანგრძლივი კვლევა-ძიების შედეგად აღმოჩნდა, რომ ქართველი ხალხის მეურნეობაში და საერთოდ ყოფაში მევენახეობა-მელვინეობას განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. აქედან გამომდინარე, ივანე ჯავახიშვილის „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ მეორე ტომი (ტფილისი, 1934) ძირითადად ქართული მევენახეობის შესწავლას დაეთმო.

ჩერჩერობით, სანამ სხვა ძველი წყაროები არ არის მიკვლეული, საქართველოს მევენახეობა-მელვინეობის მეცნიერული შესწავლის პრიორიტეტი XVIII ს-ის გამოჩენილ ქართველ მეცნიერს ვახუშტი ბაგრატიონს ეკუთვნის. შემდგომ ამ საქმეში ერთგვარი სიცარიელე იგრძნობა.

XIX ს-ის დასაწყისში, როცა მეფის რუსეთმა ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოები გააუქმა და ქვეყანა საბოლოოდ შეიერთა, სხვა სიმდიდრესთან ერთად იგი დაინტერესდა ქართული ღვინითაც, რომელიც ღირსებით ევროპის საუკეთესო ღვინოებს არ ჩამოუვარდებოდა. დაიწყო მეურნეობის ამ დარგის ინტენსიური შესწავლა, რაც უფრო გაცხოველდა ვაზის სოკოვანი დაავადებებისა და ფილოქსერას გავრცელების შემდეგ. ევროპასა და რუსეთში განსწავლული მეცნიერები ქედმაღლურად უყურებდნენ ქართულ ტრადიციულ მევენახეობა-მელვინეობას, ამცირებდნენ და ჩქმალავდნენ მის რაციონალურ ხასიათს. ვინაიდან იგი ევროპულისაგან კარდინალურად განსხვავდებოდა. პრიმიტიულს და ჩამორჩენილს უწოდებდნენ მას. ვაზის მოვლისა და ღვინის დაყენების ადგილობრივი მრავალსაუკუნოვანი კულტურის უგულებელყოფა ქართველი ინტელიგენციის სამართლიან გულისწყრომას იწვევდა, მით უმეტეს, რომ „განსწავლულ მეცნიერთა“ მტკიცებანი ყოველთვის როდი იყო დასაბუთებული. ხშირად ისინი შესასწავლ რეგიონთა თავისებურებებში ვერ ერკვეოდნენ და ქართველი გლეხის დახვეწილ სამიწათმოქმედო ჩვევებზე ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ. სწორედ ამიტომ ილია ჭავჭავაძემ დიდი შრომა გასწია და თავისი შესანიშნავი ნარკვევით — „ღვინის ქართულად დაყენება“. ცხადყო მევენახეობა-მელვინეობაში ქართველი ხალხის ღირსეული წვლილი. უპირველესად სწორედ ასეთი წანამძღვრები ასაზრდოებდა ივ. ჯავახიშვილს. როცა მან ქართული მევენახეობა-მელვინეობის ისტორიის შესწავლას მოჰკიდა ხელი.

ეკონომიურ ისტორიაზე მუშაობის დროს ავტორი მრავალ სიძნელეს შეხვდა. ძველი საქართველოს სოფლის მეურნეობა სრულიად შეუსწავლელი, ჯერ გაუტეხავი ყამირი იყო: „ამიტომ, ან უნდა ძველი საქართველოს ეკონომიკაზე მსჯელობისათვის თავი დამეხებებინა, — აღნიშნავს მკვლევარი, — ანდა ბოტანიკური და აგრონომიური საკითხების შეძლებისდაგვარად გარკვევა მეცადნა. ხელის სრულიად აღებას ამ ჩემთვის ფრიადსამძიმოსი და ზედმეტი მუშაობის გაწევა ვარჩიე. ამისთვის სათანადო სპეციალური მწერლობისა და წყაროების შესწავლა დამჭირდა, იძულებული ვიყავი აუარებელი დრო და ენერგია შემეღია ისეთი საკითხების გამოკვლევისათვის, რომელიც ბოტანიკოს-აგრონომების მოვალეობას შეადგენს. ამიტომაც არის, რომ ამ წიგნში ბევრი რამეა, რაც უფრო აგრონომიის ისტორიას შეჰმვენის, ვიდრე წმინდა ეკონომიურ ისტორიას. მაგრამ, რაკი ჩვენში სასოფლო მეურნეობის

ისტორიის მკვლევარი არსადა ჩანს და ამისათვის აუცილებელი წყაროების ენათა ცოდნაც ჯერ არავის გააჩნია, ასეთი ზედმეტი ტვირთის თავიდან აცილება არ შეიძლებოდა. რა თქმა უნდა, ყველა ამ საკითხების გარკვევის დროს ბოტანიკურ-აგრონომიული ცნობები მხოლოდ იმდენად არის განხილული, რამდენადაც ეს ძველი საქართველოს სასოფლო მეურნეობის რაობისა და ეკონომიკის ვითარების შესაფასებლად იყო აუცილებლად საჭირო. ვითარცა ენისა და ისტორიის მკვლევარი, ყველგან, ენათმეცნიერული და ისტორიული/მეთოდების გამოყენებით, ვცდილობდი ისეთი საკითხები გამომერკვია, რომელთა სხვა საშუალებებით გამორკვევა შეუძლებელი იყო².

ივანე ჯავახიშვილს განსაზღვრული ჰქონდა საქართველოს მიწათმოქმედების ისტორია ეკონომიური ისტორიის მეორე ტომში დაესრულებინა, „მაგრამ მევენახეობის მიმოხილვას იმდენი ადგილი დასჭირდა, — წერს მეცნიერი, — რომ არამც თუ მეხილეობის, თვით მეღვინეობის მეორე წიგნში მოთავსებაც კი შეუძლებელი შეიქმნა: წიგნი 600 გვერდს გადასცილდა და გამოცემლობისაგან განსაზღვრული სიდიდის გამო, მეღვინეობის მიმოხილვა მესამე წიგნისათვის უნდა გადამედვა“. „უდაგილობამ მაიძულა, — განაგრძობს მკვლევარი, — ზოგი რამე გამომეტოვებინა, რაც ამათუიმ საკითხის უფრო მეტს გაშუქებას ხელს შეუწყობდა, კერძოდ მეღვინეობის დარგში სპარსეთისა და არაბეთის მევენახეობის მიმოხილვის გამოტოვება მომიხდა, თუმცა ამისათვის სპარსული წყაროებიდან საგულისხმო ცნობები მქონდა ამოკრებილი. მწყინს, რომ მეღვინეობის ამავე წიგნში მოთავსებაც ვერ მოხერხდა და ამის გამო ძველი საქართველოს მევენახეობა-მეღვინეობის სრული სურათის გადაშლა და ვითარების დახასიათება შეუძლებელი შეიქმნა“. მასასადამე, მევენახეობა-მეღვინეობის ეკონომიური ისტორიის ცალკე ტომად გამოქვეყნება ვერ მოხერხდა და მევენახეობა პარკოსან მარცვლეულ კულტურებსა და მემინდვრეობა-მეგობსტენობასთან ერთად აღმოჩნდა. მაგრამ აღნიშნულ გარემოებას ხელი არ შეუშლია, რომ ეს გამოკვლევა ამ დარგის შესწავლისათვის ფუძემდებელი ნაშრომი ყოფილიყო.

ავტორი შესავალში არკვევს საქართველოსათვის მევენახეობა-მეღვინეობის უდიდეს მნიშვნელობას, რის უპირველეს დასტურად ის ფაქტი მიაჩნია. რომ საქართველოს მიწა-წყლის ორ მთავარ გეოგრაფიულ და ბოტანიკურ-აგრონომიულ ნაწილად, მთად და ბარად გაყოფა, ვაზის გავრცელების არეზე იყო დამყარებული. მევენახეობას ქართველი ერის სოციალური წეს-წყობილებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ქართული ღვინო არა მარტო ერთ-ერთი ძირითადი საკვები, სალხინო და სარიტუალო საშუალება იყო, არამედ საექსპორტო საგანიც და ქვეყნის ეკონომიური კეთილდღეობის მნიშვნელოვანი წყარო. ეს გარემოება კარგად იცოდნენ ჩვენმა მტრებმა და საქართველოს წელში გატეხვას ვენახების ბარბაროსული განადგურებითაც ლაშობდნენ.

ასურულ-ლურსმულ წარწერებსა და წყაროებზე დაყრდნობით მკვლევარი ასკვნის, რომ მუშეებსა და ტაბალებს ძვ. წ. XI—VII საუკუნეებში მაღალგან- (ვითარებული მევენახეობა-მეღვინეობა ჰქონიათ³. ივ. ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველ წიგნში (მესამე შეცვებული გამოცემა, ტფ., 1928)

² ი. ე. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. II. ტფ., 1935, წინასიტყვაობა.

³ იქვე, გვ. 108.

საგანგებოდ აღნიშნავს: ასურეთის მეფე ტიგლათ-პილასარ I (1100 ძვ. წ.), შემდეგ სარგონი (721—705) „თავიანთ წარწერებში კვეხულობენ, მუსკების ქალაქები დავაქციეთ და გადავბუგეთო. მცხოვრებნი შეძლებულნი ყოფილან: ორივე ზემოდასახელებული ასურეთის ბატონი გაიძახის, აურაცხელი ქონება და სიმდიდრე წამოვიღეთო დავლადაო. მუსკები ამ დროს ვაზის და მსხვილ და წვრილფეხა საქონლის მოშენებას მისდევენ. ღვინის დაყენებაც ხომ სცოდნიათ. სასოფლო მეურნეობის გარდა, მრეწველობაც და ხელოსნობაც განვითარებული ყოფილა, მეტადრე თითბრის ჭურჭელს აკეთებდნ თურმე მუსკები. ეს იქიდანა ჩანს, რომ აშურ-ნასარ-აბალ მეფის (884—860) დროს მუსკები ასურეთის ხელმწიფეს ხარკად თითბრის ჭურჭლებს, ხარებს, ცხვრებს და ღვინოს აძლევდნ ხოლმე. მადნეულობის დამუშავებისა და ღვინის დაყენების ცოდნა, მეტადრე — კი ქალაქების არსებობა ამტკიცებს, რომ იმ დროს მუსკებს დაწინაურებული მოქალაქეობრივი ცხოვრება ჰქონიათ. ხალხი ძლიერი იყო და ასურეთის ღირსეულ მეტოქედ ითვლებოდა. ტიგლათ-პილასარიცა და სარგონიც მოწმობენ, ვერც ერთს ჩვენზე წინათ მუსკები ვერ დაემარცხებინა და ჩვენ წინაპრებს არ ემორჩილებოდნო. ასურეთის ორსავე ბატონს თავიანთი გამარჯვება დიდ საკვეხურ საქმედ და ღვაწლად მიაჩნიათ“ (გვ. 18—19).

მევენახეობა-მელვინეობის ასეთი მაღალი დონე აფიქრებინებდა ივანე ჯავახიშვილს, რომ იმ დროინდელ ქართველებში მიწათმოქმედების სხვა დარგებიც, სახელდობრ მებაღეობა-მეხილეობაც, ძლიერ უნდა ყოფილიყო დაწინაურებული. „შემდეგშიც კანებს შავი ზღვის სანაპიროზე და იბერ-მესხ-კოლხებს ამიერკავკასიაში, ანტიკურ ავტორთა ცნობებით საკმაოდ ინტენსიური მეურნეობა ჰქონიათ“⁴.

დიდი მეცნიერი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „მევენახეობა-მელვინეობა სასოფლო მეურნეობის უმაღლესი დარგია. მისი წესიერი და ნაყოფიერი წარმოებისათვის განსაკუთრებული ცოდნა არის საჭირო და დიდი დაკვირვებისა და შორსმჭვრეტელობის ნიჭიც უნდა გააჩნდეს ადამიანს, რომ ამ რთული საქმის პირნათლად გაძღოლა შეძლოს“⁵. შემდეგ ავტორი ჩვეული საფუძვლიანი ანალიზის შედეგად წარმოაჩენს ვაზთმცოდნეობის ძველქართულ ტერმინოლოგიას, ადგენს ქართული მევენახეობის ფორმებსა და სახეებს, მათ შედარებით კულტურულ და ეკონომიურ ღირებულებას. იძლევა ვაზისა და ვენახის დასხმა-გაშენების, კსხვლა-ფორმირებისა და მოვლის წესებს.

მკვლევარი საგანგებოდ შეისწავლის მსოფლიოში ველური ვაზის გავრცელებით არჩულს და მოკლედ მიმოიხილავს მევენახეობა-მელვინეობას ძველ ეგვიპტესა და პალესტინაში, ძველ საბერძნეთსა და იტალიაში.

ნაშრომის უდიდესი ნაწილი ეთმობა ამპელოგრაფიას. ავტორი საგანგებოდ ჩერდება იმ გარემოებაზე, რომ კავკასიისა და სახელდობრ საქართველოს ამპელოგრაფიის შესწავლას დიდი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა აქვს. სანამ ეს საკითხი გამოწვლილვით, ამომწურავად არ იქნება გამოკვლეული, მანამდე მევენახეობის პირველადი სამშობლოს პრობლემა გადაუწყვეტელი დარჩება. „ეს გარემოება საქართველოს წარსულის კულტურის შემსწავლელთ მსოფლიო მეცნიერების წინაშე დიდ მოვალეობას აკისრებს. მაგრამ ამ ზოგად-მნიშვნელოვან პრობლემებსაც რომ თავი დავენებოთ და მსჯელობის ასპა-

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, II, გვ. 108.

⁵ იქვე, გვ. 289.

რეზი ვიწროდ, მხოლოდ საქართველოს სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკისათვის საჭიროების ფარგლებითაც რომ შემოვზღუდოთ, მაშინაც ძველ საქართველოში გავრცელებული ყურძნის ჯიშების გამოარკვევის აუცილებლობას გვერდს ვერ ავუვლით“ (გვ. 393). აქედან გამომდინარე, მკვლევარი გვაძლევს კავკასიისა და საქართველოს ამპელოგრაფიული ლიტერატურის ფართო მიმოხილვას და პირუთვნელ შეფასებას.

ქართული ვაზის ჯიშების შესახებ მრავალი წერილობითი წყარო არსებობს, გაფანტული სხვადასხვა ბეჭდურ გამოცემებსა თუ არქივებში. ივ. ჯავახიშვილს თეიმურაზ ბატონიშვილის წიგნთსაცავში უნახავს XVIII ს-ის დამლევის ან XIX ს-ის დამდეგის პატარა ზომის ხელნაწერი რვეული, სადაც საქართველოს მევენახეობის წესები ყოფილა აღწერილი. რამდენადაც ვიცით, ეს ხელნაწერი, ჯერჯერობით, ჩვენი სამეცნიერო ლიტერატურისათვის უცნობია. მკვლევარი მიუთითებს: „არა ერთი საგულისხმო ცნობა უნდა მოიპოვებოდეს მთავრობის დაწესებულებათა არქივებში. ბევრი იმათგანი თავის დროსაც ან სრულებით გამოყენებული არ ყოფილა. ანდა მარტო ოფიციალური მოხსენებისათვის მასალად აქციეს და მკვლევართათვის სრულებით მიუწვდომელი დარჩა. მაგრამ გამოქვეყნებული და სხვადასხვა გამოცემული გაფანტული წყაროებიც სათანადოდ გამოყენებული არ ყოფილა, რადგან, სამწუხაროდ არავის თავი არ შეუწუხებია, რომ ეს უხვი მასალები ერთად მოეყარა, შეედარებინა. შეემოწმებინა და აღწერილობათა დანაკლისი შეევისო“ (გვ. 394). ასეთი მძიმე ტვირთი, ძალუწებურად ივ. ჯავახიშვილმა იკისრა. მან კრიტიკულად განიხილა ქართული ამპელოგრაფიის შესახებ უცხოური, რუსული და კავკასიის ხალხთა ენებზე არსებული წერილობითი წყაროები, მოგვცა მათი მეცნიერული ანალიზი. მკვლევრის ეს ბიბლიოგრაფიული წიადსვლა სამაგალითოა. ავტორი მისაბამ მეცნიერულ პრინციპულობას იჩენს და განხილულ ნაშრომებს არავითარ შეღავათს არ ანიჭებს. მიუხედავად იმისა, რომ ვ. სტაროსელსკის ამპელოგრაფია ერთ-ერთ საუკეთესო ნაშრომად მიაჩნია, იქვე უურადღება გაამახვილა ნაკლზედაც: სტაროსელსკის „არც ერთი მანამდე გამოქვეყნებული წყარო არც დასახელებული და არც გამოყენებული არა აქვს. უცოდინარ და საქმეში ჩაუხედავ ადამიანებზე ეს ისეთ შთაბეჭდილებას მოახდენს, თითქოს მანამდე არაფერი ამ დარგში გაკეთებული არ ყოფილიყოს. წყაროებისადმი ასეთი სრული უყურადღებობა მით უფრო სამწუხაროა, რომ იქ არა ერთი ცნობაა, რომელიც ან გამოყენებული უნდა ყოფილიყო, ან უარყოფილი, რადგან წინანდელი და სტაროსელსკის აღწერილობა ზოგჯერ ერთმანეთისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება“ (გვ. 399—400).

საველე-ეთნოგრაფიული მუშაობის გარეშე შეუძლებელი იყო ქართული ვაზის ჯიშების მეტ-ნაკლებად სრული ისტორიის შექმნა. ამიტომ მეცნიერმა ეთნოგრაფიული მასალის შეკრების ტვირთიც იკისრა, რითაც მნიშვნელოვნად გაამდიდრა ქართული ეთნოგრაფიული და ამპელოგრაფიული ლიტერატურა.

ვაზის ჯიშების შესწავლა-აღწერა ივ. ჯავახიშვილმა რეგიონალურ პრინციპზე აავო და მოკიდებული აღმოსავლეთ საქართველოს უკიდურესი თემიდან — ჰერეთიდან (დღევანდელი საინგილო). ვიდრე დასავლეთით ჭანეთამდე, თითოეული კუთხის დამახასიათებელი ვაზის ჯიშთა სრულქმნილი სურათი მოგვცა. ეს იყო უზარმაზარი შრომის შედეგი, რის ფასადაც ქართული ამპელოგრაფია მყარ ისტორიულ საფუძველზე დადგა.

ივ. ჯავახიშვილმა საქართველოს თითოეული თემისათვის დაადგინა ყურძნის ჯიშთა რაოდენობა, რომელთა საერთო რიცხვმა 420-ს მიაღწია. წერილობითი წყაროების, მოპოვებული ეთნოგრაფიული და ლინგვისტური მასალის ზუსტი ანალიზით განსაზღვრა ყოველი ვაზის ჯიშის გავრცელების არე, ისტორიული წარსული და ეკონომიური მნიშვნელობა. თვალნათლივ წარმოაჩინა ძველ საქართველოში სელექციური მუშაობის მაღალი დონე და შემოქმედებითი მევენახეობის დიდად განვითარებული ადგილობრივი კერები.

ივანე ჯავახიშვილმა იმთავითვე ნათელყო, რომ მევენახეობა-მეღვინეობაში კვლევა-ძიების წარმატებით დაგვირგვინებისათვის აუცილებელია რეგიონალური პრინციპი, რადგან საქართველოს ვაზის კულტურით ცნობილი ყველა კუთხე მძლავრ საერთო ფაქტორებთან ერთად სპეციფიკურ თავისებურებებსაც ავლენს, სახელდობრ, ვაზის ჯიშების ასორტიმენტში, ვენახის გაშენების, ფორმირებისა და მოვლის მეთოდებში, ღვინის დაყენების წესებში და სხვ. ყოველივე ეს ძირითადად განპირობებულია ეკოლოგიის მონაცემებით, კერძოდ, ზონალობის, ჰავისა და ნიადაგების მრავალფეროვნებით, რაც ტერიტორიის სიმცირის მიუხედავად ჩვენს ქვეყანას ახასიათებს. აღნიშნულ ფაქტორთა გამოვლენა-ამოცნობა, ხალხის ცოდნა-გამოცდილებათზე დაყრდნობით მწყობრი ფიქსაცია-შესწავლა ეთნოგრაფების ამოცანად იქცა. და თუ ამ თვალთახედვით დღეს გარკვეული ნაბიჯი გადაიდგა და ერთგვარი წარმატებაა მოპოვებული, ეს უსათუოდ ივ. ჯავახიშვილის მიერ გაწეული უდიდესი შრომის შედეგია.

ქართული ვაზის კულტურის შესწავლისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ტერმინების „ვენახი“, „ვენახოვანი“, „ვაზი“, „ზუარი“ რაობის დადგენას ისტორიულ-ქრონოლოგიურ პრილში. როგორც ივ. ჯავახიშვილმა გაარკვია, მითითებულ ტერმინთა ისტორია მევენახეობის განვითარების გარკვეულ საფეხურს ასახავს და სათანადო წარმოდგენას გვიქმნის მეურნეობის ამ დარგის მასშტაბებსა და ინტენსივობაზე.

ძველქართულ წერილობით ძეგლებში „ვენახი“ ერთ ვაზს აღნიშნავდა, რაც დასავლეთ საქართველოში ბოლო დრომდე შემოინახა. ის შემდგომ „ვაზით“ იცვლება, „ვენახი“ კი „ვენახოვანის“ მნიშვნელობას იძენს, ხოლო ვაზის კულტურის ზრდის დაგვირგვინება „ზუარი“, რომელიც ვრცელ ვენახს აღნიშნავს და ცხადყოფს ქართული მევენახეობის სრულყოფას.

აღნიშნული აღმოჩენის მთლიანად ხორცშესხმა დიდმა მეცნიერმა ველარ მოასწრო, ამიტომ შთამომავლობას უნადერძა: „მევენახეობის ისტორიის თვითეული ამ მთავარი ხანის უფრო დაწვრილებითი შინაარსის გამოკვლევა მომავლის საქმეა. ამისათვის წინასწარი კვლევა-ძიება საჭირო: ხელნაწერებში დაცული ანდერძ-მინაწერების გამოქვეყნება და შესწავლა, არქეოლოგიური ნაშთების ამ თვალსაზრისით გულმოდგინედ განხილვა და იქიდან ყველა გამოსადეგი ცნობების ამოკრეფა და გამოყენება, დასასრულ ამპელოგრაფიული დაკვირვება და ექსპერიმენტული მუშაობაც უნდა იქმნეს ამ საგულისხმო და მნიშვნელოვანი საკითხის ჭეშოროვანი სისრულით გასაშუქებლად. ამჟამად ჩვენთვის უკვე ისიც ურიგო მონაპოვარი არ უნდა იყოს, რის დასკვნის საშუალებასაც ზემომოყვანილი გულდასმითი კვლევა-ძიება გვაძლევს, სახელდობრ, რომ თანამედროვე მევენახეობის ოდინდელი მარაგიდან 30-ზე მეტი ძველისძველი ჯიში გვქონდა დაცული“ (გვ. 603—604).

საქართველოს სოფლის მეურნეობის შესწავლას ივანე ჯავახიშვილი დარგობლივად შეუდგა: მემინდვრეობა, მემტილეობა ანუ მებოსტნეობა, მევენახეობა და ა. შ. მას გრანდიოზული ჩანაფიქრი ჰქონდა — მთლიანობაში ეჩვენებინა ქართველების — მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი მიწათმოქმედი ხალხის მაღალი საწარმოო კულტურა. მაგრამ უამრავი საქმით დამძიმებულმა მკვლევარმა თავისი გეგმა მხოლოდ ნაწილობრივ განახორციელა, რის გამოც ასეთ მოკრძალებულ დასკვნას აკეთებს: „ცნობილია, რომ კაცობრიობის კულტურის ერთი საყურადღებო საკითხთაგანი მევენახეობა-მელვინეობის თავდაპირველი სამშობლოს საკითხია, რომელზედაც ბევრი რამეა დაწერილი. დაბადებაში აღბეჭდილს ძველ ებრაულ გადმოცემას, როგორც ვიცით, მეურნეობის ამ დარგის სამშობლოდ ამიერკავკასია მიაჩნია. ამ პრობლემის გამოსარკვევად მკვლევარმა შესაძლოა ღვინის აღმნიშვნელი სიტყვის სადაურობის გარემოც გამოიყენოს საფუძვლად. ამ საკითხზე მსჯელობა კი მხოლოდ მელვინეობის დარგის განხილვის დროს უნდა გექნოდეს. რაკი ამ წიგნში, უადგილობის გამო, მელვინეობა ვერ მოთავსდა, ამის გამო საბოლოო მსჯელობაც მევენახეობა-მელვინეობის თავდაპირველ სამშობლოზე უნდა შემდეგი წიგნისათვის გადაიდოს. მაგრამ, თუ კაცობრიობის კულტურის ამ დარგის თავდაპირველ სამშობლოზე ჭერ მოსაზრების გამოთქმა არ შეიძლება, ყველაფერი, რაც ამ წიგნში უკვე გამოირკვა ხომ მაინც ცხადყოფს, რომ მევენახეობის ერთ მთავარ ცენტრთაგანად უცილობლად საქართველოც უნდა იქნეს მიჩნეული“ (გვ. 603).

ამრიგად, მეცნიერი მელვინეობაზე დაწერილ წიგნში ფიქრობდა ისეთი კარდინალური პრობლემის გადაწყვეტას, როგორიცაა ვაზის კულტურის თავდაპირველი სამშობლოს საკითხი. იქვე შეაჯამებდა კვლევის შედეგებს და საქართველოს მევენახეობა-მელვინეობის სრულ ისტორიას მოგვცემდა. მაგრამ მკვლევარს არ დასცალდა, იგი მოულოდნელად გარდაიცვალა. მას ქართული მელვინეობისა და მეხილეობის შესახებ მხოლოდ მასალა დარჩა, რომელიც 1964 წელს გამოქვეყნდა⁵. მიუხედავად იმისა, რომ იგი ფრაგმენტულია და ნაკლებდამუშავებული, მაინც გარკვეულია მთელი რიგი საკითხები, სახელდობრ ვაზის ნაყოფის ზოგადი ქართული სახელები საუკუნეთა განმავლობაში, ასევე ყურძნისა და ხილის კრეფასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია. განხილულია მევენახე-მელვინე სპეციალისტების ძველქართული ინსტიტუტი, რთვლის ორგანიზაცია და ტექნიკური საშუალებანი, ყურძნის დახარისხება-დაწურვის და ღვინის დაყენება-დავარგების ტექნოლოგიური პროცესები, იარაღ-ჭურჭელი, ნაგებობანი და სხვ. აქვეა საგულისხმო ცნობები ყურძნის წვენის სხვადასხვა პროდუქტების (ჩურჩხელა, ძმარი, ძმრის ტბილი და სხვ.), ბურახის, თაფლუჭისა და ლუდის შესახებ.

ივანე ჯავახიშვილის მახვილ თვალს მხედველობიდან არ გამორჩენია ქართული ვაზის კულტურის ერთი ფრიად საგულისხმო თავისებურება, კერძოდ, ქართველ მთიელთა მევენახეობა-მელვინეობის ფაქტი. მკვლევარი წერს: „იქაც, სადაც ბუნებრივი პირობების გამო მევენახეობა შეუძლებელი იყო, რადგან ვაზი არ ხარობდა. საქართველოში ასეთ ადგილებშიც მელვინეობა მაინც შესაძლებელია ყოფილიყო და იყო კიდევ“. ამ მოსაზრების დასადასტურებლად

⁵ ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები საქართველოს ეკონომიურის ისტორიისათვის, ნაკვთი, IV და V, მელვინეობა და მეხილეობა საქართველოში, თბ., 1964.

მეცნიერს, ვახუშტის ცნობებს გარდა, ამონაწერები მოაქვს ვახტანგ VI-ის დასტურლამალიდან: ბოლნისელებმა „ორმოცი საპალნე ტკბილი კოჯორზედ აიტანონ“-ო. ამნაირადვე, შულავერისა და თეთრ-სოფლის სახასო გლეხებს ევალემათ „კოჯორზედ თავისის ულაციო სამოცის საპალნის ტკბილის მიტანა“ (გვ. 68). დასტურლამალში დაკანონებული და განსაზღვრულია მეურნეობის ამ წესის მობილურობა. აქ შრომის შესაბამის ორგანიზაციას, გამოწვეულს ბუნებრივი გარემოსა და ვაზის კულტურის სპეციფიკით, ფეოდალური ვალდებულება-ბეგარის სახე აქვს მიცემული, რომელიც ითვალისწინებს მევენახეობა-მეღვინეობის ყველა შრომით პროცესს, ზვრის დამუშავებიდან ტკბილის მთის მარნებში ატანა-დაყენებამდე.

სამწუხაროდ, ივანე ჯავახიშვილმა ველარ შეძლო მევენახეობა-მეღვინეობის სოციალური მნიშვნელობის მთლიანად წარმოჩენა და ეს განსაკუთრებით დასანანია, რადგან მეურნეობის აღნიშნული დარგი ქართველი ხალხისათვის უდიდესი მნიშვნელობისაა და სხვა ფაქტორებთან ერთად თვით მის იერსახეს განაპირობებს.

„ქართული სამართლის ისტორიის“ მეორე წიგნში (ტფ., 1928, ნაკვ. II), სადაც განხილულია „მიწის აღება-გაცემა „საშენებლად, საღალოდ, საბეგროდ და საკაბალოდ“, მკვლევარი წერს: „მიწის აღება საშენებლად“ ჩვეულებრივ ვენახის ახლად გაშენების მიზნით დადებულ ხელშეკრულებას ჰნიშნავდა. არა-მესაკუთრე გამშენებელს გაშენებული ვენახის ნახევარი საკუთრებად ერგებოდა. მას ამ თავისი კუთვნილი ნახევრის მაგიერ მიწის პატრონისაგან მისი ღირებულების საფასური შეეძლო აეღო. სამაგიეროდ არა-მესაკუთრე გამშენებელი ვალდებული იყო ვენახის გაშენებასთან დაკავშირებული ყველა ხარჯები თვითონ გაეწია და პატრონისათვის გაშენებული ვენახი ჩაებარებინა“ (გვ. 439). მიწის დაუფლების ეს საშუალება, რომელიც საქართველოში ძველთაგანვე ცნობილია, ყოფაში ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებამდე იყო შენარჩუნებული, როგორც მიწათმფლობელობისა და სარგებლობის დამოუკიდებელი ინსტიტუტი, აღმოცენებული მეურნეობის ერთ-ერთი უმთავრესი და ტრადიციული დარგის — მევენახეობის ბაზაზე.

1938 წელს გაზეთმა „მუშამ“, ჩვენთვის მეტად საინტერესო ცნობა გამოაქვეყნა: პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა „დაწვრილებით გააცნო აუდიტორიას ოჯახის ყოფა-ცხოვრება-პურობის, დარბაზობის წესები, დღის განაწილება. ძველი ქართველები დგებოდნენ დილით ადრე და წვებოდნენ ასევე ადრე, დაღამებისას. დილით არაფერს სჭამდნენ, უზმოდ იწყებდნენ მუშაობას, შემდეგ მიიღებდნენ საუზმეს, მზე რომ გადაიხრებოდა — სამხარს, საღამოს — სადილს (ეწოდებოდა სერობა). სადილად სჭამდნენ 2—3 კერძს, სადილობის დროს სვამდნენ ღვინოს მხოლოდ სამჯერ, პატარა ჭიქით. საღვებრძელოები და ქეიფი, რომლითაც ქართველები სახელგანთქმულია, მხოლოდ მე-15 საუკუნეში შემუშავდა“⁶.

ვისაც აკად. ივ. ჯავახიშვილის ლექცია მოუსმენია, მისთვის კარგადაა ცნობილი მისი ლოგიკური აზროვნების ძალა, დამყარებული უზვ ფაქტობრივ მასალაზე. ამ ძუნწ ქრონიკაში დღესაც შეუუსწავლელი მრავალი საკვანძო საკითხია მინიშნებული, რომელთა მონოგრაფიულად სრულყოფა და გამოქვეყნება დიდმა მეცნიერმა ველარ მოასწრო.

⁶ პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მეხუთე ლექცია. „მუშა“, № 152. 4 იელისი, 1938, გვ. 4.

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინების შედეგად შეიძლება დავასკვნათ, რომ ივ. ჯავახიშვილმა პირველმა მოგვცა საქართველოს მევენახეობა-მეღვინეობის მეცნიერული ისტორია; ამომწურავად შეაჯამა მეურნეობის ამ დარგზე არსებული ისტორიული წყაროები, საარქივო-დოკუმენტური და იმ დროს ცნობილი ეთნოგრაფიული მასალა. განიხილა და კრიტიკულად შეაფასა ლიტერატურა. ნათელი გახადა, რომ მსოფლიოში ერთ-ერთი უძველესი ქართული მევენახეობა-მეღვინეობის სრულყოფილად შესწავლას რეგიონალური მიდგომა და არაერთი დარგის მეცნიერთა ერთობლივი შრომა სჭირდება. უამრავი ფაქტების მეცნიერული ანალიზის შედეგად მოგვცა კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვანი დებულება, „რომ მევენახეობის ერთ მთავარ ცენტრთაგანად უცილობლად საქართველო უნდა იყოს მიჩნეული“. სახელოვანი მეცნიერის ეს განქვერტა შემდგომმა კვლევა-ძიებამაც დაადასტურა. განსაკუთრებით უხვი მასალა დაგროვდა არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული საველე კვლევა-ძიების შედეგად, რომლის შეჯამება და განზოგადება კვლავ და კვლავ ცხადყოფს თავდადებული მამულიშვილის ნალაწის უკვდავებას.

7 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის აკად. ივ. ჯავახიშვილის ფონდში ინახება მასალები „ყოფა-ცხოვრების და ზნე-ჩვეულებების ისტორიისათვის“ (საქალ. № 390 და № 391), რომელთა გამოქვეყნება დიდად შეუწყობს ხელს ამ ნაკლებ-შესწავლილი საკითხის დაწინაურებას. განსვენებული მეცნიერის ასულის ნათელა ჯავახიშვილის შემწეობით აღნიშნულ მასალებს გაეცანით, რისთვისაც მას მადლობას მოეხსენებთ. მართალია, იქ აღმოჩნდა კლასიფიცირებული მასალა, რომელიც მეტ-ნაკლებად ასახავს ქართველთა კვების რაციონს, მაგრამ საკუთრივ სუფრის წესებზე თითქმის არაფერი მოიპოვება, ამიტომ ჩერჩვრობით, ღიად რჩება საკითხი თუ რას ეყრდნობა მკვლევარი, როცა საჯარო ლექციაში აღნიშნავდა, რომ „სადღეგრძელოები და ქეიფი, რომლითაც ქართველები სახელგანთქმულია, მხოლოდ მე-15 საუკუნეში შემოვიდა“.

ირაკლი ანთელავა

რამდენიმე სიტყვა საყვარელ მასწავლებელზე

(მოგონებანი)

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში 1928 წელს შევედი. პედაგოგიური ფაკულტეტის ისტორიის განყოფილებაზე, სადაც მე ვსწავლობდი, ლექციებს კითხულობდნენ უკვე აღიარებული და საყოველთაოდ ცნობილი მეცნიერები — ივანე ჯავახიშვილი, კორნელი კეკელიძე, აკაკი შანიძე, შალვა ნუცუბიძე, გიორგი ახვლედიანი, დიმიტრი უზნაძე, გიორგი ჩუბინაშვილი, გრიგოლ ნათაძე, სიმონ ყაუხჩიშვილი, ალექსანდრე წერეთელი და სხვ. უფროსი თაობის ამ ბრწყინვალე წარმომადგენლებთან ერთად ჩვენი ფაკულტეტზე სალექციო-პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწეოდნენ ახალგაზრდა მეცნიერები სიმონ ჯანაშია, არნოლდ ჩიქობავა, ვარლამ თოფურია, ნიკოლოზ ბერძენიშვილი. შალვა ამირანაშვილი, ალექსანდრე ნამორაძე, სიმონ ხუნდაძე და სხვ. ამათი ხელმძღვანელობით სწავლა და მუშაობა ჰქმნარიტად დიდი ბედნიერება იყო. მე ვამაყობ, რომ წლების განმავლობაში ვისმენდი გამოჩენილ მეცნიერთა ლექციებს და ვმუშაობდი მათი ხელმძღვანელობით. მათ ჩამინერგეს სიყვარული მეცნიერული კვლევა-ძიებისადმი, პატივისცემა პრინციპულობისა და ადამიანის მაღალი მორალური თვისებებისადმი.

ეს განსაკუთრებით ითქმის ივანე ჯავახიშვილზე. ბატონ ივანეზე, როგორც დიდ მეცნიერზე, ჩვენი ქვეყნის წარსული ცხოვრების უბადლო მკვლევარზე, ჩვენ, ქალაქ ზუგდიდის საშუალო სკოლის უფროსი კლასების მოწაფეებს, ხშირად გვესაუბრებოდა ისტორიის მასწავლებელი გ. ჭაბუკიანი. იგი ლაპარაკობდა ივანე ჯავახიშვილის განსაკუთრებულ დამსახურებაზე არა მარტო საქართველოს ისტორიის შესწავლის, არამედ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსების საქმეშიც. გ. ჭაბუკიანის საოცრად აღტაცებულმა და თბილმა საუბრებმა ბატონ ივანეზე, როგორც ისტორიკოსზე, განაპირობა ჩემი გადაწყვეტილება სპეციალობად ისტორიკოსობა ამერჩია.

დადგა 1928 წლის პირველი სექტემბერი. უკან იყო აგვისტოს თვის საკონკურსო გამოცდების ციებ-ცხელება. აუწერელი ინტერესით მოველოდით პირველ ლექციებს, ბატონ ივანეს აუდიტორიაში შემობრძანებას. სრულ 9 საათზე 93-ე აუდიტორიაში, დღეს რომ პროფ. ს. ხუნდაძის სახელს ატარებს, შემოვიდა ლექტორი და კათედრას მიაშურა. ეს ივანე ჯავახიშვილი იყო. ჩვენს წინ იდგა შესანიშნავი გარეგნობის, კოხტად ჩაცმული, 50 წლის ასაკს გადაცილებული უადრესად კეთილი გამომეტყველების მქონე ადამიანი. სამარისებურ სიჩუმეში პროფესორმა პირველი ლექცია წაგვიკითხა საქართველოს ისტორიაში. ბატონი ივანე არ იყო ორატორი, მაგრამ ლაპარაკობდა ძალიან მკაფიოდ, მიმზიდველად, შინაარსიანად. შისი ყველა ლექცია დიდძალ ფაქტობრივ მასალაზე იყო აგებული, თვით ლექტორის მიერ წლების მანძილზე ჩატარებული დამატული კვლევა-ძიების შედეგი იყო და ამიტომ, ბუნებრივია, ძლიერ, წარუშლელ შთაბეჭდილებას ახდენდა მსმენელზე. გან-

პროფ. ივ. ჯავახიშვილი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პედაგოგიური ფაკულტეტის კურსდამთავრებულებიდან (1931).

საკუთრებულ ყურადღებას იქცევდა მოწინააღმდეგის აზრების გადმოცემა-სა და კრიტიკის ბატონ ივანესეული მანერა. ის თავის ლექციებში ისე დაწვრილებით და საფუძვლიანად ლაპარაკობდა ხოლმე საწინააღმდეგო შეხედულებების მქონე მეცნიერის საბუთიანობაზე, რომ, გეგონებოდათ, თვითონაც ამ შეხედულებას იზიარებდა. და მხოლოდ მერე, მოგვიანებით, როდესაც გადადიოდა წამოყენებული არგუმენტების კრიტიკულ განხილვაზე, ხდებოდა ნათელი მისი აზრების სულ სხვაგვარი ხასიათი და მიმართულება. ამით პროფესორი გვინერგავდა მოწინააღმდეგის აზრისადმი პატივისცემას, მისი საბუთიანობის კეთილსინდისიერად გადმოცემის აუცილებლობას, რაც საშუალებას აძლევდა მსმენელს თვითონ ჩაეხედა საქმეში, დამოუკიდებლად ემსჯელა მის ავკარგიანობაზე. ასეთი დამოუკიდებლად მსჯელობის საშუალება მოგვცა ბატონმა ივანემ, მაგალითად, ქართულ წარმართულ რელიგიასთან დაკავშირებული თეორიების. კერძოდ, აკად. ნ. მარის შეხედულებათა გარჩევა-განხილვის დროს.

ივანე ჯავახიშვილმა მთელი ცხოვრება უნივერსიტეტს დაუკავშირა. იგი იყო მისთვის წმინდათა წმინდა დაწესებულება, რომელიც უაღრესად დიდ პატივისცემასა და სათუთ დამოკიდებულებას იმსახურებდა.

ამის ერთ-ერთ გამოხატულებას წარმოადგენდა უნივერსიტეტის შენობაში ქუდმოხდილი შესვლა. მე არ მახსოვს არც ერთი შემთხვევა, რომ ბატონ ივანეს დაერღვიოს მისთვის სავალდებულოდ ქცეული ეს ჩვევა. დარწმუნებული ვარ ის მას მაშინაც არ დაურღვევია, როდესაც ასეთი რამ სერიოზული გართულებით ემუქრებოდა მის არც თუ ისე მაგარსა და საიმედო ჯანმრთელობას. ჩვენ, ამის მოწმე სტუდენტებს, ბუნებრივია, კიდევ უფრო გვიღრმავდებოდა პატივისცემა საყვარელი უნივერსიტეტისადმი.

გაიარა უნივერსიტეტში სწავლების წლებმა. დადგა ჩვენი ნაკადის გამოშვების დღე. კურსდამთავრებულებმა ტრადიციულად პროფესორ-მასწავლებლებთან სურათი გადავიღეთ. ახალბედა ისტორიკოსთა მცირე ჯგუფმა (გიორგი შატბერაშვილი (მერე ცნობილი მწერალი), ალექსანდრე კალანდაძე (ამჟამად გამოჩენილი არქეოლოგი, პროფესორი), დავა დავითაშვილი, დარიკო ძიძიგური (ამჟამად რესპუბლიკის დამსახ. მასწავლებელი), ვერა დემურაშვილი, მიხეილ შავიშვილი (მერე მეცნიერების კანდიდატი), აწ განსვენებული არსენ ჯუგუშვილი (მასწავლებელი) და ამ სტრიქონების ავტორი) გადაწყვიტა ივანე ჯავახიშვილთან გადაეღო სურათი. ერთ-ერთი ჩვენგანი ბინაზე ეახლა პროფესორს და ჩვენი სურვილი მოახსენა. ბატონი ივანე დიდი კმაყოფილებით შეხედა ამ წინადადებას და სიამოვნებით მიიღო იგი. დათქმულ დროს ბატონი ივანე ფოტოგრაფთან მივიყვანეთ, რომლის სახელოსნო მდებარეობდა პლესხანოვის განზირზე, მარჯანიშვილის მოედანსა და ყოფილ რესპუბლიკურ საავადმყოფოს შენობას შორის. სურათი გადავიღეთ. ოთხ ათეულ წელზე მეტია სათუთად ვინახავ ამ სურათს, ის ყველაზე ძვირფასი განძია ჩემთვის.

კონსტანტინე კახიანი

ივანე ჯავახიშვილის ღვაწლი შინამრეწველობის ისტორიის მასალების შეკრების საქმეში

(მოგონებანი)

განუზომელია აკად. ივ. ჯავახიშვილის დამსახურება ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის შესწავლის საქმეში. მისი შემოქმედების ერთ-ერთი დიდმნიშვნელოვანი მომენტია საქართველოში სოფლის მეურნეობის ხალხური წესების, ხელოსნობისა და შინამრეწველობის ისტორიისათვის საჭირო მასალების შეგროვებასთან დაკავშირებული თეორიული და პრაქტიკული მოღვაწეობა. ამ საქმიანობის ამსახველი ზოგიერთი ცნობა, მოგონების სახით, მსურს გავუზიარო მკითხველს.

იმის გასათვალისწინებლად, თუ რაოდენ დიდი ენერგია შეაღია ივ. ჯავახიშვილმა ქართული ნივთიერი კულტურის ამსახველი ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვების საქმეს და როგორი გატაცებით მუშაობდა ამ მიმართებით, საკმარისია დავიმოწმოთ პროფ. ვ. დონდუასადმი მიწერილი მისი ერთი ბარათი, სადაც აღნიშნულია: „დღე-და-ღამე ამ ჩამოტანილი მასალების (იგულისხმება შინამრეწველობის მასალები — კ. კ.) გამოსაცემად დამზადებისათვის ვმუშაობ. ისედაც საკუთარი კვლევა-ძიებით მოქანცულმა დიდი ზედმეტი და დამლული ტვირთი ავიკიდე, მაგრამ ისეთი მშვენიერი ცნობებია, რომ დაქანცულობასაც ყურადღებას არ ვაქცევ და გატაცებით ვმუშაობ. რომ დაიბეჭდება, მაშინ ყველა დარწმუნდება, რამდენად დიდი და საშვილიშვილო საქმე გაკეთდა“¹.

ცნობილია, რომ მეცნიერი დიდ სამეცნიერო კვლევას უთავსებდა პრაქტიკულ საქმიანობას, მუდამ აფიქრებდა და აწუხებდა ქართველი ხალხის ნივთიერი კულტურის საკითხები. ის ღღენიადაც ცდილობდა დროულად და სრულად აღწერილიყო ქართველი ხალხის ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებები და პირველ ყოვლისა აღბეჭდილიყო კვდომის პროცესში მყოფი ზოგიერთი ხალხური წესი, ეთნოგრაფიული მოვლენები (მიწათმოქმედების იარაღები, ხელოსნობის რიგი დარგები ან სხვ.).

ივ. ჯავახიშვილი საქართველოს შინამრეწველობისა და შინახელოსნობის, ხალხური მშენებლობის და სხვ. მასალების შეგროვებასა და გამოცემასთან დაკავშირებული სახსრების გამოძენის მიზნით სარეწაო კოოპერაციის ხელმძღვანელობას დაუკავშირდა. 1934 წელს ასპირანტებთან სემინარული მუშაობის დროს მან განაცხადა: მე მოლაპარაკებას ვაწარმოებ სარეწაო კოოპერაციის პრეზიდენტთან, რათა შეიკრიბოს მასალები გლეხური მეურნეობის ყველა დარგიდან, გადავარჩინოთ უმდიდრესი სამეურნეო დარგობრივი ტერმინები, რომლებიც საუკუნეების მანძილზე შექმნილა. თუ თანხმობა მივიღეთ, მაშინ ამ დიდ საქმეში თქვენ უნდა ჩაგაბათ² (სემინარულ მუშაობაში მონაწი-

¹ ივ. ჯავახიშვილის 34 კერძო წერილი, „მნათობი“, 1968, № 9, გვ. 137.

² ივ. ჯავახიშვილის სიტყვები აქაც და ქვემოთაც მოგვყავს ჩვენი ჩანაწერის მიხედვით.

ლეობდნენ: კონსტანტინე გრიგოლია, სტეფანე მენტეშაშვილი, ბაბო წერეთელი, ლუბა ბოჭორიშვილი, ფაფალა გარდაფხაძე, ირაკლი ქასაშვილი, ქეთევან გოგიაშვილი და ამ სტრიქონების ავტორი).

1935 წ. საქართველოს საბაზო კოოპერაციის პრეზიდიუმის სხდომაზე ივ. ჯავახიშვილმა გააკეთა მოხსენება შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის შესახებ და ცხადყო, რა მნიშვნელობა აქვს ამ დარგების ისტორიის მაუწყებელი ცნობების შეგროვებას ხალხში. პრეზიდიუმმა მხარი დაუჭირა მის თაოსნობას და დაადგინა, დაუყოვნებლივ დაწყებულიყო ხსენებული მასალების შეგროვება, რომლის ხელმძღვანელობა დაევალი ივ. ჯავახიშვილს და დაიდო სათანადო ხელშეკრულება. ხსენებულმა ორგანიზაციამ მასალების შემგროვებელი ექსპედიციისათვის გამოყო ასი ათასი მანეთი.

დიდმა მეცნიერმა ექსპედიციის წევრებისათვის წაკითხულ მოხსენებაში გულისტკივილით აღნიშნა: დასაძალი არ არის, რომ ჩვენი უმაღლესი სასწავლებლები განიცდიან ტერმინოლოგიურ სიღარიბეს, ხშირად ტექნიკური დარგის სპეციალისტებმა არ იციან მრავალი უცხო ტერმინის ქართული შესატყვისი, მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში მშენებლობის მდიდარი ტრადიცია არსებობს. ჩვენი სპეციალისტები მაინცდამაინც არაქართულ ტერმინებს ასწავლიან სტუდენტებს. ჩვენი მიზანია ქართულ მეტყველებაში უცხო სიტყვების თვითნებურად ხმარება თავიდან ავიცილოთ, შევისწავლოთ ხალხში არსებული ყველა დარგობრივი ტერმინი და შემდეგ სამეცნიერო ლიტერატურაში გავავრცელოთ. ახლა თქვენ მიემგზავრებით სოფლად, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ორი თვით, ივლის-აგვისტოში; ჩაიწერთ ცნობებს და ხელნაწერებს გადათეთრებული სახით ოქტომბერში გადმომცემთ, მაგრამ საჭიროა იცოდეთ, რა წესით უნდა მოხდეს მონათხრობის ჩაწერა. უპირველეს ყოვლისა ეცადეთ მეტად მოხუცები მონახოთ, მაგრამ ყველა მოხუცი კი არ გამოდგება მთხრობლად, არამედ იმ დარგის მცოდნე, რომელშიც ის მუშაობს. საჭიროა, აუცილებლად აუხსნათ მთხრობელს, რომ თქვენი მიზანია შეისწავლოთ ხალხური ხელოსნობა და საქმიანობა. ამასთანავე დაარწმუნეთ, რომ ყოველი მათი მონათხრობი აუცილებლად დაიბეჭდება და გამოქვეყნდება, აღნიშნული იქნება მათი გვარი. სახელი, მამის სახელი, წლოვანება, სოფელი და რაიონი. საჭიროა ისიც იცოდეთ, რომ როდესაც თქვენ ვისიმე მონათხრობს იწერთ, ბრმად არ უნდა ენდოთ, საჭიროა სიფრთხილე, ერთ დასახელებულ პუნქტში ჩაწერილი მონათხრობის სანდოობა სხვა უბანში, სოფელში თუ კუთხეშიც უნდა შეამოწმოთ, იქაც უნდა გამოიკითხოთ და გამოარკვიოთ ჩაწერილი ცნობების აკურგისანობა, შემდეგ, თუ თქვენი ჩანაწერი საგულისხმო გამოდგა, შეგიძლიათ ძველ ქართულ ისტორიულ წყაროებს შეუდაროთ და საინტერესო დასკვნა გამოიტანოთ. სამწუხაროდ, ამჟამად ქართულ ენაზე არ არის არც ერთი მეცნიერულ-მეთოდური ნარკვევი, თუ როგორი წესით უნდა იქნეს ჩაწერილი ველზე მოპოვებული მასალა, რომ მას მეცნიერული ღირებულება ჰქონდეს. ასეთი წესი, ჩემ მიერ შედგენილი, იბეჭდება და ამ დღეებში გადმოგეცემათ. ამასთანავე ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა: შეგიძლიათ თქვენი ჩანაწერებიდან რომელიმე დარგი გამოყოთ და შეუდაროთ ჩვენი ქვეყნის სხვა კუთხის მასალებს, გამოარკვიოთ მისი ინტენსიურობა და ძველი ისტორიული წყაროების მონაცემებით დაადგინოთ მისი განვითარების დონე საქართველოში. მხოლოდ ამის შემდეგ (თუ ყოველივე ეს სათანადოდ დამუშავდება) შეიძლება ნაშრომის პუბლიკაცია.

მეცნიერი შეეხო სოფლის მეურნეობის ხელოვნობის ცალკეულ დარგებს და ჩვენი ყურადღება მიაპყრო ძირითად მოვლენებზე. ერთ-ერთ ასეთ მოვლენად მას მიაჩნდა საქართველოში დიდი გუთნისა და კავის გამოყენება და მათი გავრცელების არე. საგანგებოდ მიუთითა იმ გარემოებაზე, რომ დიდი გუთან — დასავლეთით, ქართლის მოსაზღვრე ზოგიერთ სოფელშიც (ხარაგოულის რაიონის ზემო მხარე) ყოფილა გავრცელებული. ექსპედიციის წევრებს გვევალებოდა ასეთ საკითხებზე განსაკუთრებით გაგვემახვილებინა ყურადღება. ამასთან უნდა გამოგვეჩვენა მთისა და ბარის მოსახლეობაში რა და რა მიწის დასამუშავებელი იარაღები მოიპოვებოდა, როგორი იყო მათი ფორმა და ფუნქცია და როგორ იყენებდნენ ამ იარაღებს განსხვავებული ნიადაგების დამუშავებისას, ხომ არ იცვლებოდა მიწის დასამუშავებელი იარაღის ფორმა ნიადაგის ხასიათის მიხედვით. ისიც უნდა დაგვედგინა სამიწათმოქმედო იარაღები ცალკეულ კუთხეებში რა მასალისაგან კეთდებოდა, რა ეწოდებოდა ამ იარაღებსა და მათ ნაწილებს. ყოველივე ეს ფიქსირებული უნდა ყოფილიყო დაწვრილებით.

ივ. ჭავჭავაძის დიდ მნიშვნელობას აძლევდა პურეული ჭიშების შესწავლას და დაგვავალა დაგვედგინა ხორბლეულის ძველი სახეები, მათგან რომელი გადავიშლა. თუ მოსპეს, რა მიზეზით, ნიადაგმა შეუწყო ამ გარემოებას ხელი თუ სხვა ჭიშების შემოტანამ. დეტალურად უნდა აღგვეწერა ყველა ჭიშის ფორმა, მათი დამახასიათებელი თვისებები და ნიშნები. თესლბრუნვის შესახებ ცნობების ჩაწერის დროს უნდა გაგვეთვალისწინებინა ზონალობა და კარგად ჩავვერკებოდით ამ საკითხს.

მეცნიერი ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში მეტწილად მემინდვრეობა იყო განვითარებული, აქ მიწის დამუშავება ქართული „დიდი გუთნით“ ხდებოდა. ამასთან დაკავშირებით მოითხოვდა მიწის დამუშავების ყველა წესის ფიქსირებას, მეხრეების ორგანიზაციის შესწავლას (როგორ ხდებოდა შრომის ანაზღაურება და თითოეულ მეხრეს რა მოვალეობა ეკისრებოდა).

დას. საქართველოში მეტწილად ყურადღება უნდა გაგვემახვილებინა ღომის კულტურაზე. მის ჭიშებზე და მათ გავრცელებაზე. მეცნიერი მოითხოვდა ღომის ჭიშების დეტალურ აღწერას, მათი ტიპოლოგიის განსაზღვრას და გავრცელების არეალის დადგენას მოცემულ მხარეში, აგრეთვე იმის აღნიშვნას, თითოეული როგორ მოსავალს იძლეოდა, რა იარაღებით ამუშავებდნენ ღომისათვის ნიადაგს, წლის რომელ დროს ითესებოდა იგი, როდის აღებდნენ და როგორი იყო მისი შენახვისა და ცეხვა-გაფშვნის წესები, რა სახის გასაფშვნელი იარაღები გააჩნდა გლეხს და თითოეულს რა ეწოდებოდა. საგანგებოდ უნდა აღგვეწერა საცეხვლები, ჩამურები, როდინები.

ამასთან უნდა გამოგვეჩვენა, დას. საქართველოში ხორბლეულის რა ჭიშები იყო გავრცელებული და როგორი ინტენსივობით. მეკლევარი მოითხოვდა თითოეული ჭიშის, მათთვის ვარგისი მიწის დამუშავების, თესვა-მოყვანის, გალეწვისა და შენახვის წესების დაწვრილებით აღწერას და სახელების ფიქსირებას. განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიგვექცია დასავლეთ საქართველოში სიმინდის ჭიშებისა და ბამბის კულტურის გავრცელების არეალზე და მათი დამუშავების წესებზე, ბრინჯის კულტურაზე — სამეგრელოსა და აჭარაში. ანალოგიური ცნობები უნდა ჩაგვეწერა შვრიის, ცერცვის, ლობიოს, ოსპის, მუხუდოსა და სოიის კულტურის შესახებ.

აღმშენებლობის ხაზით უნდა გამოგვეჩვენო: სახლის ტიპები, გადახურვის წესები, სახურავის ფორმები და მასალა. აღმოსავლეთ საქართველოში ყურადღება უნდა მიგვექცია ძველ დარბაზებზე და მათ ნაწილებზე. უნდა დაგვედგინა დედაბოძებზე თუ სხვა სახის ბოძებზე რა ორნამენტები იყო ამოკვეთილი და რა ეწოდებოდა მათ, როგორ შენდებოდა სახლები (აღმოსავლეთ საქართველოში უპირატესად ყურადღება უნდა მიგვექცია ქვითკირით ნაშენი, ხოლო დასავლეთ საქართველოში ხით ნაშენი სახლებისათვის), რა ერქვა მშენებელს (ხურო, დურგალი თუ კალატოზი), როგორ ხდებოდა მისი შრომის ანაზღაურება. ყოველი ტიპის სახლი და მისი მშენებლობის წესები დაწვრილებით უნდა აღგვეწერა. ამასთან უნდა გამოგვეჩვენო, საით იყო მიქცეული სახლის ფასადი, მზისაკენ თუ ქუჩისაკენ, ბუხრიანი იყო ის თუ უბუხრო. რამდენი თვალი ჰქონდა ბუხარს, რამდენი საცხოვრებელი სახლი იდგა ეზოში (მათი ფუნქციები და რით იყო გამოწვეული ერთზე მეტი საცხოვრებელი სახლის საჭიროება ზოგიერთი კარ-მიდამოს კომპლექსში).

ივ. ჯავახიშვილი საცხოვრებელი სახლის ინტერიერის აღწერასთან დაკავშირებით მოითხოვდა კედლის კარადების, წაღობების, განჯინებისა და ფიტონების დაწვრილებით აღწერას. ისიც უნდა გამოგვეჩვენო, ინტერიერში სად რომელი დგამი და ჭურჭელი იდგმებოდა და თითოეული რა ფუნქციას ასრულებდა. შუაეცხლიანი სახლის აღწერისას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიგვექცია კერის აღნაგობაზე, სხვენზე (მარტო ღომეულის სახმობად იყო გამოყენებული თუ საზამთრო პროდუქტებსაც აწყობდნენ), მათ ფუნქციაზე.

მეცნიერმა საგანგებოდ დაგვაყვანა დაწვრილებით შეგვეჩვენა საცხოვრებელ ნაგებობებთან და ოჯახთან დაკავშირებული ზოგიერთი სოციალური საკითხი და რწმენა-წარმოდგენა. მაგ. უნდა გამოგვეჩვენო დიდი ოჯახის წევრთა რაოდენობა, ყოველი სრულასაკოვანი წევრის უფლება-მოვალეობა და ადგილი. მისი როლი ოჯახის სამეურნეო საქმიანობაში, როგორი წესის მიხედვით სხდებოდნენ ისინი კერის წინ, ოჯახის უფროსი კაცი ერეოდა თუ არა დედაკაცის საქმიანობაში.

გარდა ნაგებობებისა, უნდა აღგვეწერა კარ-მიდამოც. პირველ რიგში უნდა გამოგვეჩვენო რამდენად მართებულია ძველ მოგზაურთა აღწერილობაში შემონახული ის ცნობები, რომლებიც შეეხება ქართველი გლეხისა თუ ფეოდალის კარ-მიდამოს. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კარ-მიდამოთა განმასხვავებელი და ხაერთო ნიშნების დადგენას კუთხეების მიხედვით. ივ. ჯავახიშვილი ხაზს უსვამდა, მაგალითად, იმ გარემოებას, რომ ქიზიყში მეურნეობის თავისებური სტრუქტურა იყო, რომელიც მას განასხვავებდა კახეთის სხვა რაიონებისა და ქართლისაგან. უმთავრესად ეს გარემოება განსაზღვრავს დასახლებისა და იქაურ კარმიდამოთა თავისებურებას. ამ ვითარებასთან დაკავშირებით მკვლევარი მოითხოვდა, რაც შეიძლება, სრულად ჩაგვეწერა ცნობები იმ სამეურნეო და სოციალ-პოლიტიკური მიზეზების შესახებ, რომლებმაც განაპირობა დასახლებისა და კარ-მიდამოთა კომპლექსების სხვადასხვაობა საქართველოში.

ივ. ჯავახიშვილმა მორწყვის საკითხთან დაკავშირებით აღნიშნა, რომ საქართველოში ინტენსიური მეურნეობა იყო და მორწყვა უშუალოდ მაღალგანვითარებულ მიწათმოქმედებას უკავშირდებოდა. საისტორიო წყაროები მოწმობენ, რომ მორწყვას საქართველოში დიდი ხნის ისტორია აქვს. ამჟამად

ქსნის ხეობაში, სოფ. ქსოვრისთან არის ძველი არხი. არხები მრავლადაა ქართლსა და კახეთში, რამდენიმე ძველი არხი იმერეთშიცაა (სოფ. საჩინო, დაბა ხონი და სხვ.). ამ არხების საშუალებით გვალვიან დღეებში ხდება წიაღის დატბორვა და ამ გზით მოსავლიანობის გადიდება. მკვლევარმა ილაპარაკა აგრეთვე მორწყვის წესებზე და მიგვითითა მათი დეტალური აღწერის საჭიროებაზე.

ივ. ჯავახიშვილი შეეხო ქსოვისა და ღებვის საკითხებსაც. აღნიშნა, რომ საქართველო განთქმული იყო მაღალხარისხოვანი ქსოვილებითა და ღებვის ოსტატობით. ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის ისტორიკოსები გვაუწყებდნენ ამის შესახებ. საქართველოში ქსოვდნენ დაზგებზე. დაზგები ჰორიზონტალური და ვერტიკალური იყო. ივ. ჯავახიშვილი გვიჩვენა აღგვეწერა ყველა დაზგა, ჩაგვეწერა ქსოვის ყველა პროცესი. ღებავდნენ ძველად ხის ქერქებით ან ძირებით. მღებავებმა იცოდნენ, რომელი ხის ქერქისაგან რა ფერის მიღება შეეძლოთ. სამღებროებით განთქმული იყო: სილნალი, თელავი, თბილისი, გორი, ხაშური, ქუთაისი და სხვ. უნდა აღგვეწერა შემორჩენილი ძველი სამღებროები, გვეჩვენა ღებვის ხანდაზმული ოსტატები და ჩაგვეწერა მათ მიერ მოწოდებული ცნობები. იგი შეეხო ნივთიერი კულტურის მრავალ სხვა საკითხსაც და საფუძვლიანი მითითება მოგვცა თუ როგორ უნდა ჩაგვეწერა ცნობები მათ შესახებ.

ორი კვირის შემდეგ, 1935 წ. 10 აპრილს გამოვიდა გაზეთი „საქართველოს შინამრეწველი“, სადაც დაბეჭდილი იყო ივ. ჯავახიშვილის წერილი „შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის მასალების შეგროვების წესი“, რომლითაც ჩვენ იმჟამად ვხელმძღვანელობდით. გაზეთმა „შინამრეწველმა“ ივ. ჯავახიშვილის წამოწყებულ საქმეს უწოდა „დიდი საქმე“ და მის სტატიას დაურთო მოწოდება, რომელიც გაზეთის ბიბლიოგრაფიული იშვიათობის გამო მთლიანად მოგვყავს:

„საქართველოს სარეწაო კოოპერაციის პრეზიდიუმმა გადასწყვიტა გამოსცეს აკადემიური ხასიათის კაპიტალური შრომა საქართველოს შინამრეწველობის ისტორიის შესახებ. ამ დიდ შრომას ხელმძღვანელობს ისტორიკოსი პროფესორი ივანე ჯავახიშვილი. მასთან ერთად მონაწილეობას ღებულობენ ჩვენი ახალგაზრდა სამეცნიერო ძალები. ახლო ხანში წამოვლენ აღნიშნული პირები რაიონებში ადგილობრივ შესასწავლად და დასათვალიერებლად შინამრეწველობის სახელოსნოებისა, ხელსაწყოებისა და ნაწარმისა, რათა შეკრიბონ საჭირო მასალები, თანახმად აქ დართული პროგრამისა.

საქ. სარეწაო კავშირის პრეზიდიუმში სთხოვს ამხანაგ შინამრეწველებს, ხელი შეუწყონ ამ დიდ კულტურულ საქმეს, რომელიც საშუალებას მისცემს ჩვენს მეცნიერულ მუშაობას შეიტანოს დიდი განძი სოციალისტურ მეცნიერებაში“.

1935 წ. ივლის-აგვისტოში ექსპედიციის წევრები გავემგზავრეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და საინგილოში. დავალება შემდეგნაირად განაწილდა: საინგილო — პაპიაშვილი, ქიზიჯი — სტეფანე მენტეშაშვილი, შიდა კახეთი — ლუბა ბოჭორიშვილი, გარე კახეთი და ერწო-თიანეთი — იოსებ მჭედლიშვილი, თუშეთი — გიორგი ბოჭორიძე, ხევსურეთი — ალექსი და ნათელა ოჩიაურები, ფშავი — ვასო ჩოხელაშვილი, ქართლი მტკვრის ჩრდილოეთით (ხევი, გუდამაყარი, მთიულეთი, ქსნის ხეობა) — ვახტანგ ჯაფარიძე, ზემო ქართლი — კოტე კახიანი, ქართლი მტკვრის სამხრეთით — ირაკლი ქა-

საშვილი, თბილისი — იოსებ გარბაშვილი და ქეთო გოგიჩაიშვილი, ახალციხე-ახალქალაქი — კონსტანტინე გვარამაძე, ზემო იმერეთი — ბაბო წერეთელი, ქვემო იმერეთი — კოტე კახიანი, ქვემო რაჭა — აბელ კიკვიძე, ზემო რაჭა და ლეჩხუმი — ნიკო რეხვიაშვილი, სვანეთი — ფაფალა გარდაფხაძე, გურია — სოლომონ ანდლულაძე, ზემო სამეგრელო — კოტე გრიგოლია, ქვემო სამეგრელო — ანა ხუბუტია, ზემო და ქვემო აჭარა — ქეთევან ლომთათიძე და თამარ ანდლულაძე.

თითოეულ ჩვენგანს დაგვირიგდა მანდატი, რომელსაც ხელს აწერდა საქართველოს ცაკ-ის თავმჯდომარე ფ. მახარაძე. მანდატში აღნიშნული იყო, რომ საქართველოს რაიონებში მივლინებული არიან მეცნიერი მუშაკები (აღნიშნული იყო გვარი, სახელი და მამის სახელი), რათა შეკრიბონ შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის მასალები და ყველა ორგანიზაციას ევალება მოვლენილ პირს გაუწიოს სათანადო დახმარება.

ასრულდა ივ. ჯავახიშვილის ოცნება. ამჟამად ქვეყნდება ამ მასალების პირველი ტომი. დასასრულს, მოგვყავს ნაწყვეტი ივ. ჯავახიშვილის 1936 წ. 14 მარტის წერილიდან პროფ. ვ. დონდუასადმი: „...მოხარული ვარ, რომ ის საშვილიშვილო საქმე, რომელიც უნდა გაკეთებულიყო და რომელზედაც ყოველთვის ვოცნებობდი, ბოლოს მაინც განხორციელდა“³.

³ ივანე ჯავახიშვილი 34 კერძო წერილი, „მნათობი“, 1968, № 9, გვ. 138.

სნობეპი ღა უენიშვნეპი

ოთარ ლორთქიშანიძე

არქეოლოგია ღა საქართველოს კველი ისტორიის ზოგინართი საკითხი

საყოველთაოდაა ცნობილი, თუ რაოდენ დიდ სიძნელეებს აწყდება მკვლევარი ანტიკური ხანის და, საერთოდ, საქართველოს ძველი ისტორიის საკითხების კვლევისას წერილობითი წყაროების არაჩვეულებრივი სიმცირის გამო. ამიტომაცაა, რომ საქართველოს ძველი ისტორიის მთელი რიგი პრობლემების კვლევის საქმეში არქეოლოგიას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება.

ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც არქეოლოგია ჩვენში პირველ ნაბიჯებს დგამდა, სრულებითაც არ იყო შემთხვევითი, რომ ამ საქმის პირველ დიდ ორგანიზატორებად აკად. ივ. ჯავახიშვილი და მისი მოწაფეები სიმ. ჯანაშია და ნიკო ბერძენიშვილი გახდნენ. მას შემდეგ თითქოს არცთუ ისე დიდმა დრომ განვლო. ქართულმა არქეოლოგიამ თვალსაჩინო წარმატებებს მიაღწია. მეორე მხრივ, გლობალური მასშტაბით მოხდა კოლოსალური ძვრები არქეოლოგიის, როგორც მეცნიერების განვითარების საქმეში; კერძოდ, არქეოლოგიური მასალა იქცა ერთ-ერთ პირველხარისხოვან წყაროდ პირველყოფილი და ადრეკლასობრივი საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიური თუ პოლიტიკური სტრუქტურების ისტორიისათვის. უკანასკნელი ათი წელი ამ თვალსაზრისით მსოფლიო მეცნიერებაში აღინიშნება ე. წ. „ახალი არქეოლოგიის“ ან „ახალი ფორმაციის არქეოლოგიის“ განვითარების პათოსით. საინტერესოა, რომ, როგორც ყველა აღიარებს, ამ იდეებს ჩვენ ჯერ კიდევ 30-იანი წლების საბჭოთა არქეოლოგიაში ვხვდებით, თუმც თავის დროზე მას უარყოფითად შეხედნენ. ე. წ. ახალი არქეოლოგიის კვლევის ერთ-ერთი ასპექტია არქეოლოგიური ნივთების სოციოლოგიური ატრიბუცია. ამ თვალსაზრისით არქეოლოგიური მასალის კვლევა ჩვენში ჯერ კიდევ არაა ჩატარებული. ამის უმთავრესი მიზეზი ისაა, რომ ჩვენ, მიუხედავად გათხრების მოჩვენებითი ფართო მასშტაბებისა, ჯერ კიდევ ვერ ვახორციელებთ არამც თუ საკვლევი რეგიონის, არამედ ერთი რომელიმე კომპონენტის, ვთქვათ, ქალაქი და მისი ტერიტორია — სამაროვნები, საწარმოო უბნებითა და ა. შ., ტოტალურ კვლევას. მაინც დღეს ჩვენს ხელთ არის ზოგიერთი ისეთი მასალა, რომელიც უკვე გვაძლევს მთელი რიგი პრობლემის გადაჭრის ან ახლებურად დასმის საშუალებას.

ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი ურთულესი პრობლემაა ძვ. წ. VI—IV სს. კოლხეთის სოციალურ-პოლიტიკური სტრუქტურის დეფინიციის საკითხი. ისიც კი საცილობლადაა გამხდარი, არსებობდა თუ არა ამ დროს ერთიანი კოლხეთის სამეფო, როგორი იყო მისი პოლიტიკური კონსოლიდაციის ხარისხი და ა. შ. წერილობითი წყაროები არ გვაძლევენ საკმარის მასალას ამ პრობლემის გადასატრელად, ხოლო არქეოლოგიიდან მხოლოდ, არსებითად, ნუმისმატიკურ ძეგლებს მიუთითებენ. მაგრამ თვით „კოლხური თეთ-

რის“ ემისიის პრობლემაც არაა გადაჭრილი და იქმნება ასეთი პარადოქსალური ვითარება: ნუმიზმატები კოლხური თეთრის ადგილობრივობას კოლხეთის სახელმწიფოს არსებობით ხსნიდნენ, ხოლო ისტორიკოსებს კოლხეთის სახელმწიფოს უტყუარი არსებობის საბუთად კოლხური თეთრი მოგვეპოვება.

დღეს ჩვენს ხელთ არსებული არქეოლოგიური მასალა უფრო ღრმა კვლევის უფლებას გვაძლევს. კერძოდ, ჩვენ საშუალება გვეძლევა შევისწავლოთ ქვეყნის ეკონომიური განვითარების დონე და შემდეგ ვუჩვენოთ, თუ რამდენად შეესაბამება იგი პოლიტიკური კონსოლიდაციის უმაღლეს ფორმას.

საკითხის ამგვარად დასმა მოითხოვს ეკონომიკის სამი ძირითადი დარგის — მიწათმოქმედების, ხელოსნობისა და ვაჭრობის მონოგრაფიულ კვლევას. ამჯერად ჩვენი შესწავლის საგანია ხელოსნური წარმოება — ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი დარგი ქვეყნის ეკონომიკისა.

ხელოსნური წარმოების განვითარებისათვის რამდენიმე პირობაა აუცილებელი, პირველ რიგში, ნედლეული. ხელშემწყობ ფაქტორად უნდა მივიჩნიოთ აგრეთვე წინამორბედი ეპოქების ტექნიკური მემკვიდრეობა (ე. წ. მიმდებარებითი მემკვიდრეობა). პროდუქციის დასახასიათებლად კი აუცილებელია განისაზღვროს ტიპოლოგიური მოდელი, დამზადების ტექნიკა და სტილი, ცალკეული საწარმოო ცენტრების პროდუქციის გავრცელების არეალი.

შეძლებისდაგვარად, ამ თვალსაზრისით შევეცადეთ ჩვენ ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხური ხელოსნობის მხოლოდ ზოგიერთი დარგის შესწავლას.

1. ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების ნამოსახლარი კულტურული ფენების და სამარხების გათხრებისას მოპოვებული მასალის ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვან ნაწილს წარმოადგენს კერამიკა. ამ დროს თიხის ჭურჭელი ძირითადად სწრაფმბრუნავ კერამიკულ ჩარხზეა დამზადებული.

აღიარებულია, რომ კერამიკული ჩარხის შემოღება ყველაზე თვალსაჩინო და უტყუარი მოწმობაა კერამიკული წარმოების ცალკე და დამოუკიდებელ ხელოსნურ დარგად გამოყოფისა¹. თუ ეს ასეა, ამას კი თითქმის ყველა ერთხმად აღიარებს, ეს პროცესი კერამიკული ხელოსნობის გამოყოფისა დასაველეთ საქართველოს მიწა-წყალზე დაიწყო გაცილებით ადრე: ჩარხზე დამზადებული ადგილობრივი კერამიკა აქ თითქმის ჩნდება ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის დასაწყისში. ყოველ შემთხვევაში, სრულიად დანამდვილებით, ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეების თიხის ჭურჭელი, რომელიც ჩვენთვის დაბლაგომის, ანაკლიის, ოჩამჩირის², ქობულეთის³ და სხვა ნამოსახლარებიდან, აგრეთვე სოხუმის მახლობლად ე. წ. „კრასნი მიაიკის“ სამაროვნებიდანაა ცნობილი⁴, უკვე ჩარხზეა ნაკეთები; ამავე დროს გამოირჩევა ფორმების სიმრავლითა და სინატიფით, მრავალფეროვანი გეომეტრიული ორნამენტით. ეს კი მოწმობს კერამიკული წარმოების ღრმა ფესვებს და ტექნიკური ჩვევების ფორმირების პროცესს ადგილობრივ ნიადაგზე.

ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხმა მეჭურჭლეებმა, ამრიგად, ჩარხიანი კერამიკის წარმოების ტექნიკური და მხატვრული მიღწევები თავიანთი წინამორბედი ეპოქისაგან მიიღეს. მრავალსაუკუნოვანმა ტრადიციებმაც განაპირო-

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, гл. 44.

² Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, 1950, гл. 121, 143, 256, 276.

³ ა. კახიძე, საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები (ქობულეთი — ფიქვნარი), თბ., 1971. გვ. 24.

⁴ М. М. Трапш, Труды, 2, Сухуми, 1970. гл. 51 და შემდ.

ბეს ის ფაქტი, რომ კერამიკული წარმოება ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხეთის ერთ-ერთ განვითარებულსა და მაღალდაწინაურებულ დარგს წარმოადგენს.

წარმოების ფართო მასშტაბების პირდაპირი მოწმობაა კერამიკული ნაწარმის არაჩვეულებრივი სიმრავლე და მათი მრავალფეროვნება: სხვადასხვა ფორმის დიდი ზომის სამეურნეო დანიშნულების ჭურჭლები (ქვევრები, დერგები), მრავალგვარი ღოჭები, ქოთნები, კათხები, მათარები, სხვადასხვა ფორმის სასმისები, ჯამები, თეფშები, საბეჭდავები, ლითონსადნობი ქურასახელოსნოებისათვის განკუთვნილი საბერველი მილები და სხვ.

განსაკუთრებით დამახასიათებელია შავზელადპირიანი ქვევრები და დერგები, რომელნიც მარცვლეულის, ღვინის, ზეთის და სხვა სითხის შესანახად იყო განკუთვნილი⁵. ძვ. წ. VI—IV სს. მათ აქვთ კარგად პროფილირებული (პრილში სამკუთხა მოყვანილობის) პირის გვირგვინი, რომელიც ყოველთვის ორნამენტირებულია თევზიფხური, გრებილი, რომბული თუ სხვა სახეებით.

ქვევრის მუცელგამომბერილი ტანი დაფარულია წერილი, მკაცრად პორიზონტალური ღარებით (თითქოს დაშტრიხულიაო) და შემკულია აგრეთვე რელიეფური ქედებით: ზოგიერთ ქვევრზე, უპირატესად ძვ. წ. IV ს-ში, გვხვდება ცხოველთა და ფანტასტიკურ არსებათა გამოსახულებანი, რომელნიც სტილისტურად თითქოს იმეორებენ კოლხური ბრინჯაოს ცულების გრავირებულ გამოსახულებებს⁶.

კოლხური ქვევრები, როგორც წესი, კარგად და თანაბრადაა გამომწვარი 750—800° ტემპერატურაზე. კეცი შეიცავს კვარცის, ქარსისა და პლაგიოკლაზის მინარევებს⁷.

ქვევრების დამზადება მეტად რთული და შრომატევადი პროცესია, რომლის შესახებ კონკრეტულ წარმოდგენას ეთნოგრაფიული მასალები გვიქმნიან⁸. ეს პროცესი ახლახან იმერეთის სოფლების შრომისა და ბოსლევის მაგალითზე აღწერა პ. ჯაფარიძემ⁹. ჩვენ არ აღვწერთ განმეორებით ამ პროცესს. ძალიან კარგად ჩანს, რომ ქვევრების, განსაკუთრებით დიდი ზომის ქვევრების, დამზადება რამდენიმე (ზოგჯერ 8—10) დღეს გრძელდებოდა და მასში რამდენიმე ოსტატი მონაწილეობდა.

ქვევრების დამზადება ადრეანტიკური ხანის კოლხეთში წარმოგვიდგება როგორც სრულიად ჩამოყალიბებული და ცალკე დარგი კერამიკული ხელოსნობისა. ქვევრების ნატეხების არაჩვეულებრივი სიმრავლე ძვ. წ. VI—IV სს.

⁵ ამ ტიპის ჭურჭლეულის წარმოქმნას შევენახეობისა და მელენეობის განვითარებას უკავშირებენ (თ. შიქელიძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 61).

⁶ D. A. Куфтин, Материалы..., 11, გვ. 103 და შემდ.

⁷ ძვ. წ. VI—V სს-ის კოლხური კერამიკის ტექნოლოგიური თავისებურებანი ლაბორატორიულად შეისწავლა ტექნიკურ მეცნიერებათა კანდიდატმა ო. ფიცხელაურმა. ანალიზის შედეგები იწახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ანტიკური არქეოლოგიის განყოფილებაში.

⁸ ლ. ბოჭორიშვილი. ქართული კერამიკა, I, თბ., 1949, გვ. 112—130; A. C. Пиралов, Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, Петербург, 1913.

⁹ პ. ჯაფარიძე, ჭური და მისი დამზადების ტექნიკა იმერეთში. „ქართული ხალხური მევენახეობისა და მელენეობისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია“, თბ., 1971, გვ. 15—16.

ყველა კოლხურ ნამოსახლარზე უნდა მოწმობდეს იმას, რომ ქვევრების დამზადებაში დასაქმებული იყვნენ სპეციალიზებული სახელოსნოები. ამასვე უნდა დაემატოს, რომ სწორედ ამ ქვევრებით გაჰქონდათ კოლხეთიდან საექსპორტოდ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტები: თაფლი, ცვილი და ა. შ., რასაც მოწმობს კოლხური ქვევრების ახლა უკვე ძალზე ხშირი აღმოჩენები ყირიმისა და საერთოდ ჩრდ. შავიზღვისპირეთის ბერძნულ ქალაქებში¹⁰.

თვალსაჩინო მრავალფეროვნებით ხასიათდება ყოველდღიური მოხმარების კერამიკაც. თუმცე საწარმოო კომპლექსები (სახელოსნოები, ქურები) ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაინც არავითარ ეჭვს არ იწვევს ამ კერამიკის ადგილობრივი წარმომადგენლობა. ამის მოწმობაა ტიპოლოგიური თავისებურებანი (ფორმა, ორნამენტი), რომელიც არ გვხვდება კოლხეთის ფარგლებს გარეთ, აგრეთვე თიხის შემადგენლობა. ლაბორატორიულ-ტექნოლოგიურმა შესწავლამ ცხადყო, რომ სხვადასხვა ფორმისა და დანიშნულების თიხის ჭურჭლებს თითქმის ერთგვაროვანი შემადგენლობის კეცი აქვთ.

ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხური კერამიკა ძირითადად შავი ფერისაა, ან ნაცრისფერზედაპირიანი. ზოგჯერ გაპრიალებულია. ფართოდაა გავრცელებული მრავალფეროვანი დოქები, რომელთაგან ტიპურია ყურმილიანი დოქები. უპირატესად ბიკონუსური ფორმისა, სხვადასხვა ფორმის სასმისები. ჯამები და სხვ. (სურ. 1, ტაბ. I—II).

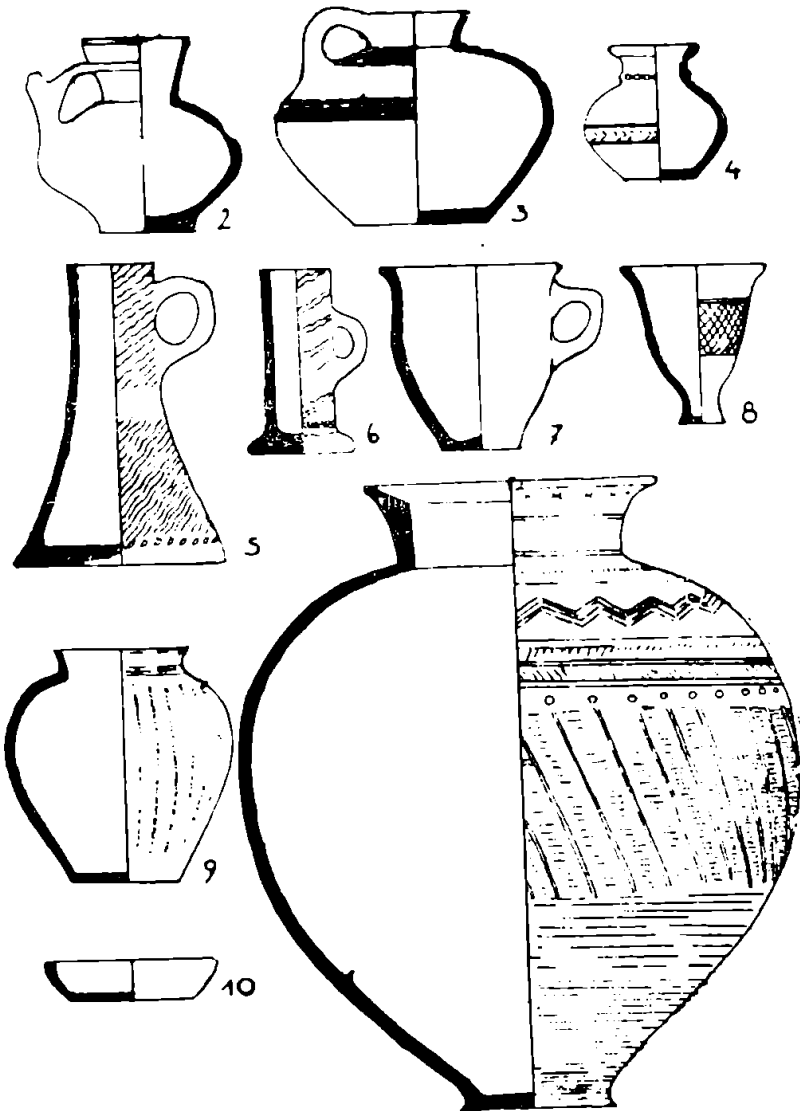
სხვადასხვა ფორმისა და დანიშნულების ჭურჭლები ერთიანდებიან ორნამენტული დეკორით: წნეხვით გამოყვანილი ვერტიკალური ხაზები, რომბული ბადე. სავარცხლისებური იარაღით შესრულებული ტალღოვანი ორნამენტი, სპირალური ხაზები, ნაჭდევი კონცენტრული წრეები, თევზიფხური და წიწვისებური ორნამენტი ძვ. წ. VI—IV სს. კოლხური კერამიკის დეკორის ძირითადი სახეებია და ერთდროულად გვხვდება სხვადასხვა ფორმისა და დანიშნულების ჭურჭლებზე.

ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხური კერამიკა გამოირჩევა საკმაოდ ნატიფი ფორმებით, რომელიც ან მკვეთრი ბიკონუსური მოყვანილობითაა ხაზგასმული, ან კიდევ ერთი ნაწილის მეორეზე თანაბარი გადასვლით. ჭურჭლის ფორმა და ხაზების კონტური მოხდენილადაა შერწყმული მკაცრ გეომეტრიულ ორნამენტთან. თავისი ტექნიკური თვისებებით კოლხი მეჭურჭლეების ნაწარმი ძირითადად საკმაოდ მაღალი თვისებებისაა და მისი საუკეთესო ნიმუშები ხშირად არ ჩამოუვარდება იმპორტულს და აქტიურ კონკურენციას უწევს მას.

ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხური თიხის ნაწარმის არაჩვეულებრივი სიმრავლე და მრავალფეროვნება მოწმობს არა მხოლოდ ხელოსანთა მაღალ პროფესიულ დონეს, არამედ კერამიკული წარმოების ძალიან ფართო მასშტაბსაც, რომელიც უკვე მასობრივი მოხმარებისთვისაა განკუთვნილი. ამას მოწმობს ჭურჭლის ფორმების ერთგვარი სტანდარტიზაცია და ერთი და

¹⁰ В. М. Скуднова, Находки колхидских монет и пифосов в Нимфее, ВДИ, 1952, № 2; И. Б. Зеест, И. Д. Марченко, Некоторые типы толстостенной керамики из Пантикапея, МИА, 103, გვ. 154—155; შდრ. ით. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966, გვ. 89—91; Н. И. Соколовский, Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1971, არქეოლოგ. ი. ბრაშინსკის აზრით (რომელიც პირად საუბარში გამიზიარა), გამორიცხული არაა თვით ქვევრების ექსპორტიც, რამდენადაც ისინი საკმაოდ მაღალი ხარისხისაა.

იმავე ტიპის ჭურჭლის ფართოდ გავრცელება მთელს კოლხეთში — სხვადასხვა და ერთმანეთისაგან საკმაოდ დაშორებულ ოლქებში; ქვევრები, ყურმილიანი დოქები, კონუსურძირიანი თუ მაღალფეხიანი სასმისები, ბრტყელძირა და ირიბკალთიანი ჯამები — აი, ძვ. წ. VI—IV სს. კოლხური კერამიკის ძირითადი კომპონენტები (სურ. 1), რომლებიც მთელ კოლხეთშია, როგორც ზღვისპირა ნამოსახლარებზე — ბათუმიდან მოკიდებული სოხუმის მიდამო-

სურ. 1. ძვ. წ. VI—IV სს. კოლხური კერამიკა (ძირითადი ტიპები): 1. ქვევრი. 2. ყურმილიანი დოქი. 3. დოქი. 4. ლარნაკი. 5. კონუსისებრძირიანი სასმისი. 6. ცილინდრულტანიანი სასმისი. 7. კიჩისებური სასმისი. 8. ფეხიანი სასმისი. 9. ღერგი. 10. ჯამი:

ბამდე (ბათუმის ციხე¹¹, ს. კოხი ჩაქვის რაიონში¹², ქობულეთ-ფიგენარი¹³, ფოთის მიდამოები¹⁴, ოჩამჩირე¹⁵, სოხუმი¹⁶), ასევე კოლხეთის დაბლობზე: მდ. რიონის ქვემო¹⁷ და შუა დინებაზე (მდ. ტეხურისა და ცხენისწყალს შორის¹⁸, დაბლაგომი¹⁹, ვანი და მისი მიდამოები²⁰, ქუთაისი და მისი მიდამოები²¹), მის სათავეებში (ბრილი)²², მდ. სუფსა-ნატანების²³, ენგურისა²⁴ და ყვირილას ხეობაში (იოხვისი²⁵, არგვეთი²⁶, საჩხერე²⁷ და სხვ.²⁸). საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ამ ტიპის კერამიკის გავრცელება მთიან კოლხეთში — მდ. რიონის სათავეებში (დღევანდელი რაჭა-ლეჩხუმი), სადაც, როგორც ცნობილია, არ იყო

¹¹ ა. ი. ნ. ა. შვილი, ბათუმის უძველესი ისტორიისათვის, „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966, გვ. 69 და შემდ.

¹² ალ. ქათამაძე, კოხის „ნაჩხურალი“ — ძველი კოლხური ნამოსახლარი, აპარის ასსრ სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, VI, ბათუმი, 1963, გვ. 29 და შემდ., სურ. 9—14.

¹³ ალ. რამიშვილი, ძველი სადგომები ფიგენარის ქვიშარა დიუნაზე, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, თბ., 1964, გვ. 23 და შემდ., ტაბ. X₄₄, XI₄₈ და სხვ.; ა. კახიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 40—50, ტაბ. IV_{1—3}, V_{7—8}, VI.

¹⁴ თ. შიქელაძე, ფოთის არქ. ექსპედიციის მუშაობის შედეგები..., „სამეცნიერო სესია“, 1962, გვ. 59—60; 1963, გვ. 50.

¹⁵ Д. Д. Качаравა, Город Гизнос в античную эпоху (Автореферат кандидатской диссертации), Тб., 1972.

¹⁶ ალ. კალანდაძე, სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი, 1953, ტაბ. XIV/30, XVII/1, XIX/2; გ. ფხაკაძე, მ. ბარამიძე, მერხელის სამაროვანი, „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1967 წელს“, თბ., 1971, გვ. 126.

¹⁷ თ. შიქელაძე, ფოთის არქ. ექსპედიციის..., „სამეცნიერო სესია“, XII, 1964, გვ. 22—26; 1965, გვ. 49—50; გ. გრიგოლია, გ. ფხაკაძე და სხვ., დასავლეთ საქართველოს საღვებრო ექსპედიცია, „სამეცნიერო სესია“, XVI, 1967, გვ. 18—20; Б. А. Куфтин, Материалы..., II, გვ. 185.

¹⁸ გ. გრიგოლია, დასავლეთ საქართველოს დაზვერვითი..., „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება...“, გვ. 19—20; დ. ქორიძე, ნოსიის არქეოლოგიური ექსპედიციის..., „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები“, თბ., 1969, გვ. 36, ტაბ. 11.

¹⁹ Б. А. Куфтин, Материалы..., II, გვ. 91 და შემდ., სურ. 22/14—36, ტაბ. 31. 33.

²⁰ Н. В. Хоштария, Археологические исследования в Вани и Ванском районе, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, II, 1959, გვ. 151 და შემდ. ტაბ. 11/1; X/2; თთ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, „ვანი, I“, გვ. 22—23.

²¹ М. М. Ивашенко, Материалы к изучению культуры кохов, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, II, 1961, გვ. 52 და შემდ. თთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი..., გვ. 42—44 (იქვე დასახ. ლიტ.).

²² გ. გობეჯიშვილის გათხრების მასალები გამოუქვეყნებელია. რამდენიმე ჭურჭელი გამოფენილია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კაბინეტში.

²³ ნ. ვაშაკიძე, გურიანთა ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, კრ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, ბათუმი, გვ. 13—19, ტაბ. II.

²⁴ რ. აბრამიშვილი, თ. შიქელაძე და სხვ., ენგურის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, „სამეცნიერო სესია“, XIV, 1965, გვ. 15.

²⁵ რ. აბრამიშვილი, იოხვისის არქ. ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, „სამეცნიერო სესია“, 1963, გვ. 6; ი. გაგოშიძე, იოხვისის სამარხი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXV—B, 1968, გვ. 40—42, ტაბ. 1/13—14, 11/12.

²⁶ რ. აბრამიშვილი, არგვეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1964 წლის მუშაობის ანგარიში, „სამეცნიერო სესია“, XIV, 1965, გვ. 40—42.

²⁷ საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის გათხრები (გ. ნადირაძე).

²⁸ ტ. ჩუბინაშვილი, არქეოლოგიური ძეგლები „ციხურას“ მიდამოებიდან, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVII—B, 1953, გვ. 174—175, ტაბ. IV/4; თ. ლაშაშვილი, შემოხვევითი აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები სოფ. საზანოდან, „სამეცნიერო სესია“, 1963, გვ. 46.

ხელსაყრელი პირობები კერამიკული ხელოსნობის განვითარებისათვის. უნდა ვიფიქროთ, რომ ბრილისა²⁹ და შრომისუბნის სამაროვნებზე³⁰, მცხეთასა³¹ და სხვ. ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი (ყურმილიანი ბიკონუსური ღოჭები, სასმისები, ჯამები და სხვ.) წარმოადგენენ მდ. რიონის შუა წელზე განლაგებული სახელოსნოების პროდუქციას. ასევე ენგურის ხეობით იგივე კერამიკა აღწევდა და ვრცელდებოდა კოლხეთის ყველაზე უფრო მაღალმთიან ოლქებში (სვანეთი)³². ზემოთქმული მოწმობს ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხური კერამიკული ხელოსნობის სასაქონლო ხასიათს, რასაც დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა შიდაკოლხური ეკონომიური კავშირების განვითარებისათვის.

ზემოაღნიშნული კერამიკის ტიპები, მათი სტანდარტიზებული ფორმები, რომელთაც ხვდება არქეოლოგი, როგორც გათხრებისას, ასევე ზედაპირული დაზვერვებისას, ძვ. წ. VI—IV სს. ყველა კოლხურ ნამოსახლარზე, თითქოს შემოფარგლავენ კოლხეთის სამეფოს საზღვრებს როგორც გეოგრაფიულ, ასევე ქრონოლოგიურ პრილში. ამ კერამიკის გავრცელების არეალი მოიცავს მთელს დღევანდელ დასავლეთ საქართველოს, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ ზღვისპირა ზოლსა და ლიხის ქედს შორის, ხოლო ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ — დიდსა და მცირე კავკასიონებს შორის ტერიტორიას³³.

ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, ზემოთ დახასიათებული ტიპის კერამიკის გავრცელებას ძვ. წ. VII საუკუნიდან ვარაუდობენ³⁴. ყოველ შემთხვევაში, უკვე საცხებით ჩამოყალიბებული ტიპების არსებობა დოკუმენტურადაა დადასტურებული ძვ. წ. VI ს-ის შუა ხანებიდან მაინც — ფოთის მახლობლად სიმაგრეს ანტიკურ ნამოსახლარზე თანმხლები იონიური არქაული კერამიკის საფუძველზე³⁵. ამ კერამიკის ფართოდ გავრცელების ხანა კი მოდის ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევარზე, მთლიანად V საუკუნეზე და IV ს-ის პირველ ნახევარზე. თუმცა იგი გვხვდება IV ს-ის მეორე ნახევარშიც³⁶. ელინისმის ხანაში ყოველდღიური კერამიკის ძველი ფორმები თითქმის მთლიანად ქრება, ხოლო ქვევრები განიცდიან საკმაოდ შესამჩნევ ტიპოლოგიურ ტრანსფორმაციას. ე. ი. ამ კერამიკის შეცვლა ახალი ფორმებით უკავშირდება იმ დიდი პოლიტიკური და ეთნიკური ხასიათის ძვრებს, რომელიც შეიმჩნევა კოლხეთში

29 გ. გო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, განვითარებული რკინის ხანის ძეგლები..., საქართველოს არქეოლოგია, ა. აფაქიძის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 191.

30 გ. გო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთის ბრინჯაო-რკინის ხანის ექსპედიციის კვლევა-ძიებანი, „სამეცნიერო სესია“, 1963, გვ. 28.

31 ლ. სა ხ ა რ თ ე ა, შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთის ბრინჯაოს ხანის ექსპედიციის ლეჩხუმის რაზმის 1962 წლის ანგარიში, „სამეცნიერო სესია“, 1963, გვ. 35.

32 შ. ჩ ა რ თ ლ ა ნ ი, სვანეთის ექსპედიციის 1965 წლის მუშაობის ანგარიში, „სამეცნიერო სესია“, 1966, გვ. 38.

33 ჯერჯერობით გადაჭრლად ვერ ჩაითვლება ამ ტიპის კერამიკის გავრცელების საკითხი მცირე კავკასიონის სამხრეთით ისტორიული მესხეთის ტერიტორიაზე.

34 ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო კერამიკის ცალკეული ტიპები (ქვევრები, ყურმილიანი ღოჭები, კონუსური სასმისები) გვხვდება ქობულეთ-ფიჭვნარის ქვიშნარი დიუნების ძველ სადგომებზე იმ ფენებში, რომელთაც ალ. რამიშვილი ძვ. წ. VIII—VII სს. ათარიღებს (ალ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღებისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1974, № 2, გვ. 104 და შემდ.).

35 თ. მ. მ ი ქ ე ლ ა შ ი, ფოთის არქ. ექსპედიცია..., „სამეცნიერო სესია“, 1963, გვ. 51.

36 1967 წ. ვანში ნაქალაქარის ფარგლებს გარეთ აღმოჩნდა სტერილური თიხნარით გადახურული ორმო, რომელშიც კოლხურ ქვევრებთან, ყურმილიან ღოჭებთან ერთად წარმოდგენილი იყო ძვ. წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედის ანტიკური „კანთაროსისებური კილიყი“.

სწორედ ძვ. წ. IV ს. მესამე მეოთხედიდან (რისი თვალსაჩინო მაცნეა ვან-ში 1969 წ. ნაპოვნი „კოლხი მეომრის სამარხი“)³⁷.

2. კოლხეთის ეკონომიური განვითარებისათვის ძალზე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რკინის მეტალურგიას და რკინის დამუშავებას საერთოდ.

ძვ. წ. VI—IV სს. კოლხეთში ყველა პირობა არსებობდა რკინის დამუშავებელი წარმოების ინტენსიური განვითარებისათვის: 1. მდიდარი მადნეული (ძირითადად მაგნეტიტური რკინისა) ქვეყნის სხვადასხვა ოლქებში³⁸; 2. ხე-ტყის სიმრავლე, ანტიკურ მწერალთა ცნობებით დადასტურებული³⁹, რომელიც წარმოებას აპარაგებდა აგრე მნიშვნელოვანი საწვავ-საბოჭი მასალით; 3. ლითონის დამუშავების მრავალსაუკუნოვანი და უწყვეტი ტრადიციები.

ახლა ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში აღიარებულია რკინის მეტალურგიის სწრაფი განვითარება უკვე ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისიდან⁴⁰. ბუნებრივია, რომ VI—IV საუკუნეები უნდა მივიჩნიოთ რკინის ინდუსტრიის კიდევ უფრო ფართოდ განვითარებისა და აყვავების ხანად, რადგან ამ დროს როგორც საომარი, ასევე სამეურნეო იარაღები უკვე მთლიანად რკინისაგანაა დამზადებული.

37 შდრ. ო. თ. ლ ო რ თ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ვანის ნაქალაქარი, გვ. 25—28.

38 К. Г а б у н и я, Железо — «Минеральные ресурсы ССР Грузии», Тифлис, 1933 გვ. 213; Г. Т в а л ч р е ლ ი ძ ე, Природные ресурсы Грузинской ССР, М., 1958, გვ. 81—98; И. А. Г д з е ლ ი შ ვ ი ლ ი, Железоплавильное дело в древней Грузии, Тб., 1964, გვ. 14.

39 ფსევდო-ჰიპოკრატეს ცნობით, ფასისის მიდამოები „ხშირი ტყეებითაა დაფარული“ („ჰაერთა...“, § 22. თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1965, გვ. 45); იხ. აგრეთვე, სტრაბონი, XI, 2, 17; ვიტრუვიუსი, II, 1, 4.

40 რკინის პირველი გამოჩენა კოლხური ბრინჯაოს კულტურის გაერთელების საზღვრებში ჭერ კიდევ ძვ. წ. XI—X საუკუნეებს მიეკუთვნება; უღის განძში გვხვდება რკინით ინკრუსტირებული ბრინჯაოს აბზინდები (ალ. ჭ ა ე ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ტ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, უღის განძი, „საბჭოთა ხელოვნება“, № 4, 1959, გვ. 62—63; Т. Н. Ч у б и н а ш в и ლ ი, Т. И. Т а т и ш в ი ლ ი, О. С. Г а м б а ш и ძ ე, Археологические раскопки в южных районах Грузии в 1953—1955 гг., СА, № 4, 1957, გვ. 116).

უქანასკნელ ხანებში ზოგიერთი მკვლევარი ამ განძს ძვ. წ. XIII ს-ის დასასრულსა და XII ს-ის პირველ ნახევარსაც კი მიაკუთვნებს (რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსმ, XXII—B, 1961, გვ. 348—349; დ. ქ ო რ ი ძ ე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 19—20). ამავმად აღიარებულია, რომ უკვე ძვ. წ. VII საუკუნიდან დასავლეთ საქართველოში დგება განვითარებული რკინის ხანა (რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, რკინის..., გვ. 376; გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, ბრინჯაოსა და რკინის..., გვ. 213). ამის მუწეხებელია, ერთი მხრივ, რკინის წარმოების ნაშთების (ქურტაბი, წიღები, თიხის საბერველი მილები, ქურების შეღესილობათა ნატეხები) სიმრავლე დასავლეთ საქართველოს ვრცელ ტერიტორიაზე (ჭოროხის აუზი, ჩოლოქის მიდამოები, სუფსა-ნატანები, სვანეთი, ენგურის ხეობის შუა წელი — И. А. Г д з е ლ ი შ ვ ი ლ ი, Железоплавильное производство, გვ. 47 და შემდ.; დ. ხ ა ხ ო ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, რკინის წარმოების ძველკოლხური ცენტრის არქეოლოგიური გათხრები ღ. ჩოლოქის ხეობაში 1971 წელს, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1974, № 4, გვ. 199—201; ნი ს ი ძ ე, К истории древнекоლхской металлургии железа, „კავკასიურ-ახლოდმოსავლური კრებულები“, IV, თბ., 1973, გვ. 170—179, იქვე დასახ. ლიტ.). მეორე მხრივ, რკინის მეტალურგიის განვითარების ფართო შესაბამისი პირდაპირი მოწმობაა რკინის სამეურნეო და საომარი იარაღების (ცულები, სატყევები, „ტულჩაქუჩა“, დანები და სხვ.) მრავალფეროვნება ძვ. წ. VII—VI საუკუნეების კოლხეთის არქეოლოგიურ მონასრობარში (გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, რკინის მეტალურგია..., გვ. 213; М. М. Т р а п ш, Труды, 2, გვ. 56 და შემდ., ტაბ. II; გვ. 183 და შემდ.).

სამწუხაროდ, ანტიკურმა ლიტერატურულმა ტრადიციამ არ შემოგვინახა ცნობები კოლხეთის რკინის მეტალურგიის შესახებ. კარგადაა ცნობილი მხოლოდ ბერძენ ავტორთა ცნობები ხალიბების — კოლხი მელითონე ტომების შესახებ⁴¹. მაგრამ ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებში ხალიბები არ შედიოდნენ კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში, თუმცა რკინის მოპოვების ხალიბური წესი ფლოტაციისა არქეოლოგიურადაა დადასტურებული კოლხეთის სამხრეთ-დასავლეთ ოლქებში⁴².

წერილობითი წყაროების სიმცირის პირობებში კოლხური მეტალურგიისა და, კერძოდ, რკინის დამუშავების შესწავლისათვის ძალზე დიდი მნიშვნელობა აქვს არქეოლოგიურ მასალებს, აგრეთვე ეთნოგრაფიულ მონაცემებს. ამ უკანასკნელთა მეშვეობით შეიძლება აღვადგინოთ ძველი მეტალურგიის ისტორიის არაერთი მხარე. არა მხოლოდ ტექნიკური, არამედ საკულტო-იდეოლოგიურიც⁴³.

ძველი კოლხეთის ტერიტორიაზე რკინის საბადოები ძირითადად დღევანდელ აჭარაში, აფხაზეთში, სვანეთსა და რაჭაშია თავმოყრილი. ამ მთიან ოლქებში თითქმის ყველგან გვხვდება რკინის ძველი გამოწამლუშევრები, რკინის საწური ქურის ნაშთები, წილის გროვები ან სხვ. მაგრამ, სამწუხაროდ, ისინი ყოველთვის ვერ თარიღდებიან ზუსტად⁴⁴. მაინც არაა გამორიცხული, რომ მათგან ბევრი ანტიკურ ხანაშიც იყო ექსპლუატაციაში.

ძვ. წ. VI—IV სს. რკინის დამუშავებელი წარმოების მძლავრი კერა ახლახან აღმოჩნდა სვანეთში, ჭუბერის თემში. ლითონის პირველად დამუშავებასთან დაკავშირებული მრავალრიცხოვანი ნაშთები, საქშენი მიღები და განსაკუთრებით წილების განსაკუთრებული სიმრავლე, არქეოლოგებს ავარაუდებინებს წარმოების ფართო მასშტაბებს, რაც რკინის მადნეულის უშუალო სიახლოვეზე იყო დაფუძნებული⁴⁵.

რკინის წარმოების ნაშთები — რკინის საწური ქურა, საბერკლის მიღები, დიდი რაოდენობის წილები — ნაპოვნია კოლხეთის ჩრდ.-აღმ. რაიონებშიც, არგვეთის ოლქში, სოფ. ნავარძეთში⁴⁶.

ძვ. წ. I ათასწლეულის (ანტიკური და წინარე ანტიკური პერიოდები) მძლავრ მეტალურგიულ კერას მიაკვლია ამას წინათ დ. ხახუტაიშვილმა სოფ. ასკანაში.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ VI—IV საუკუნეებში რკინის დამუშავება წარმოებდა აგრეთვე მეტალოგენური რაიონებიდან დაშორებულ ცენტრებშიც. ამას კი ძალზე დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა შინა ეკონომიური

⁴¹ შტრ. ფსევდო-არისტოტელე, „საოცარ ამბავთა შესახებ“, 833 (48) — თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები. II, გვ. 67. აპოლონიოს როდოსელი, „არგონავტიკა“, II, 375, 1001—1008.

⁴² А. Т. Рамишвили, О назначении стоянок с «текстильной керамикой» Восточного Причерноморья, СА, 1975, № 4, გვ. 36—44.

⁴³ იხ. დაწერ. ნ. რეხვიაშვილი, მკვლელობა რაჭაში (ქართული მეტალურგიის ისტორიიდან. I). თბ., 1953; მისივე, ქართული ხალხური მეტალურგია, თბ., 1964.

⁴⁴ Б. Е. Деген-Ковалевский, К истории железного производства в Закавказье, Изв. Академии материальной культуры, вып. 120, 1935.

⁴⁵ გ. გობეჯიშვილი, შ. ჩართოლანი, არქეოლოგიური დაზვერვები სვანეთში 1965 წ., „სამეცნიერო სესია“, XIV, 1965, გვ. 32—33.

⁴⁶ რ. აბრამიშვილი, არგვეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია..., „სამეცნიერო სესია“, XIV, 1965, გვ. 41.

კავშირების შემდგომი განვითარებისათვის. ამ თვალსაზრისით, პირველ რიგში, საინტერესოა ქუთაისში ძვ. წ. V ს. კულტურულ ფენაში ნაპოვნი საბერძნელის მილი, ბოლომომწვარი. აქვეა ნაპოვნი კოლხური ტიპის მინიატურული ცულისა და აგრეთვე სატეხის ყალიბები⁴⁷, რამაც სხვა მონაცემებთან ერთად თავის დროზე ჩვენ იქ ძველი ქალაქის საწარმოო უზნის არსებობა გვაუარაულებინა⁴⁸.

რკინის წარმოების ფართო მასშტაბების პირდაპირი მოწმობაა ძვ. წ. VI—IV სს. კულტურულ ფენებში და, განსაკუთრებით სამარხებში ნაპოვნი მრავალფეროვანი სამეურნეო და საომარი დანიშნულების საგნები: თოხები, ცულები, დანები და ნამგლები, მახვილები, სატევრები, შუბისა და ისრის პირები, ფარი, ცხენის აჯახულობის ნაწილები და მრავალი სხვ. (სურ. 2).

ძალზე მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ ძვ. წ. VI—IV სს-ის რკინის ნაწარმი ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ხშირად იმეორებს იმავე ფორმებს, რომლებიც კოლხეთში ბრინჯაოს ეპოქაში შეიქმნა. ასე მაგალითად, ძვ. წ. VI—IV და მომდევნო საუკუნეებშიც ფართოდ გავრცელებულ ცულ-ჩაქუჩებს გენეტურად ძვ. წ. II—I ათასწლეულების ცნობილ ბრინჯაოს კოლხურ ცულებს უკავშირებენ⁴⁹ (სურ. 24). ზუსტად ასევე ძალიან თავისებური ცელისებური წაღები, ალ. კალანდაძის დაკვირვებით, სათავეს ბრინჯაოს ცულებში იღებენ და უკანასკნელ დრომდე გამოყენებული, მაგრამ ოდნავ სახეცვლილი, არა მხოლოდ ტყისა და ბუჩქნარის საკაფავად, არამედ ვენახისა და სხვა ხილის სასხლავად⁵⁰ (სურ. 24).

ამავე ხანის რკინის თოხებიც, რომლებიც სოფელ საზანოში ძვ. წ. VI—V სს. სამარხებშია ნაპოვნი, ო. ღამბაშიძის აზრით, გვიანბრინჯაოს ხანის თოხების ფორმას იმეორებენ⁵¹.

სამწუხაროდ, დღემდე არ არის ჩატარებული ძვ. წ. VI—IV სს-ის კოლხური რკინის ნაწარმის ყოველმხრივი მეტალოგრაფიული ანალიზი, რომ საშუალება გვქონდეს განვსაზღვროთ ტექნოლოგიური წესების თავისებურებანი და ზუსტად დავათარილოთ ის წესები, რომელიც ქართულმა ხალხურმა მეტალურგიამ შემოინახა. მიუხედავად ამისა, შეიძლება თამამად ვამტკიცოთ კოლხეთის რკინის დამმუშავებელი წარმოების მაღალი დონე და მისი ფართო მასშტაბები, რომელიც მიწისმოქმედების ინტენსიურობის განვითარებისა და სამხედრო საქმის დაწინაურებით იყო განპირობებული: ამის თვალსაჩინო და უტყუარი დადასტურებაა რკინის წარმოების მრავალრიცხოვანი ნაშთები და არქეოლოგიურ მონაპოვარში სამეურნეო-სამხედრო დანიშნულების რკინის ნივთების სიმრავლე.

3. ძვ. წ. VI—IV სს-ში კოლხეთში გრძელდება ბრინჯაოს დამუშავებაც. თუმცა ამ დროს მას უკვე აღარა აქვს ისეთი დიდი სამეურნეო მნიშვნელობა, როგორც რკინის წარმოებას.

⁴⁷ ო. თ. ლ. ო. რ. თ. ქ. ი. ფ. ა. ნ. ი. ძ. ე., ქუთაისის არქეოლოგიური ექსპედიცია..., „სამეცნიერო სესია“, XIV, 1965, გვ. 47.

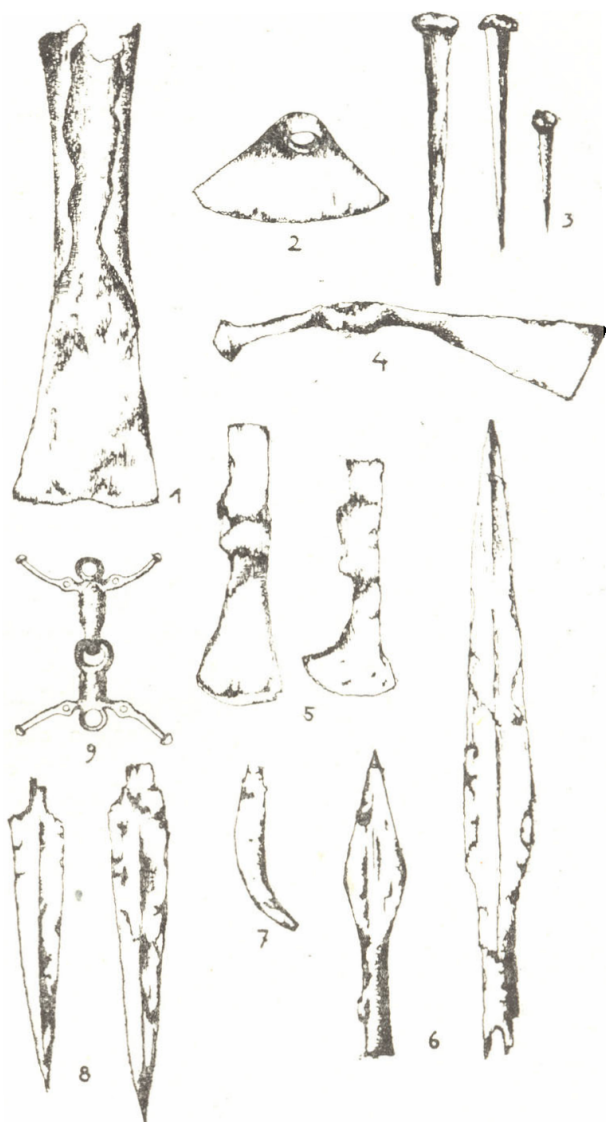
⁴⁸ ო. თ. ლ. ო. რ. თ. ქ. ი. ფ. ა. ნ. ი. ძ. ე., ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, გვ. 44.

⁴⁹ გ. გ. ო. ბ. ე. ქ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., განვითარებული რკინის..., გვ. 191—192; ალ. კალანდაძე, სოხუმის მთის..., გვ. 28—29.

⁵⁰ ალ. კალანდაძე, სოხუმის..., გვ. 42—44.

⁵¹ ო. ღ. ა. მ. ბ. ა. შ. ი. ძ. ე., შემთხვევით აღმოჩენილი... გვ. 46.

ბრინჯაო ამ დროს გამოიყენება ძირითადად სამკაულის დასამზადებლად (სამაჯურები, ხატისულლები, მშვილდსაკინძები, ბეჭდები, ბალთები და სხვ.)⁵³, აგრეთვე საკულტო და სარიტუალო ნივთებისათვის, რომელთაგან ბევრი მხატვრული ხელოსნობის შესანიშნავ ნიმუშს წარმოადგენს.

სურ. 2. ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხური რკინის ნაწარმი: 1. სახნისებური იარაღი, 2. თოხი, 3. ლურსმნები, 4. ცულ-ნაჯახი, 5. ცული, 6. შუბისპირები. 7. დანა, 8. ისრისპირები, 9. ლაგამი.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს დიდი ზომის ბრინჯაოს ქვაბები — სიტულები, რომლებიც კოლხეთის სხვადასხვა პუნქტებშია ნაპოვნი — უპირატესად

⁵³ ზღრ. მაგ., А. П. Лукин, Материалы по археологии Бзыбской Абхазии, Труды отдела истории первобытной культуры Гос. Эрмитажа, 1941; Б. А. Кухтин, Материалы I, გვ. 236 და შემდ. გვ. 17 და შემდ.

სურ. 1. ურმილიანი ღოჭი

სურ. 2. ღოჭი

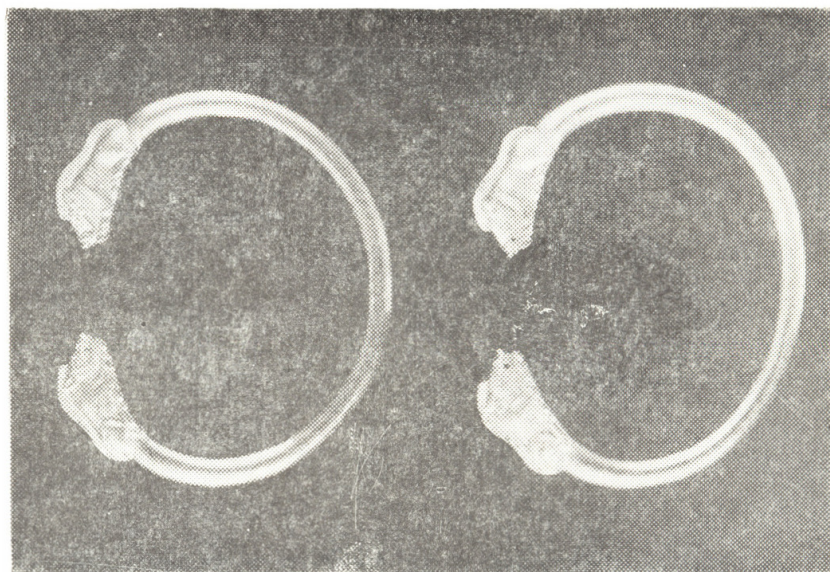
სურ. 1. ბიკონუსური ვაზა

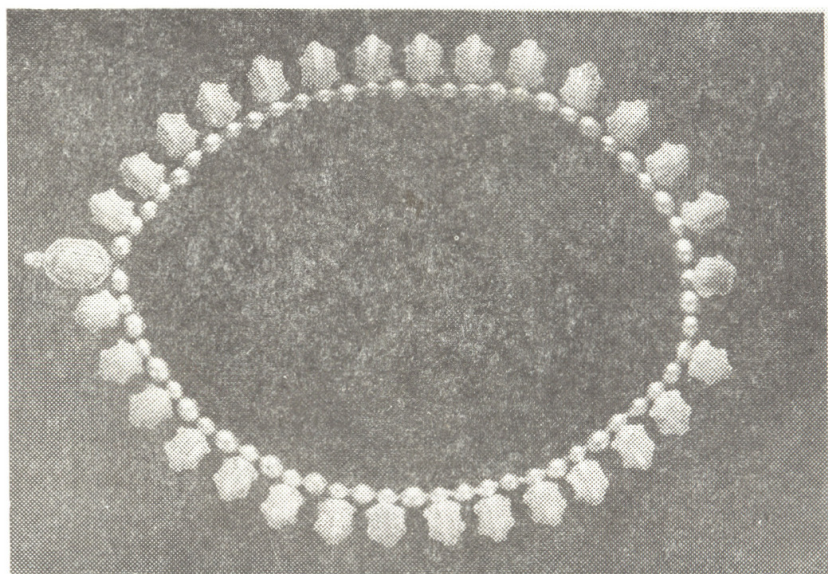
სურ. 2. ბიკონუსური ვაზა

სურ. 1. კუს გამოსახულებიანი ოქროს ყელსაბამი

სურ. 1. ოქროს სამაჯური

სურ. 2. ოქროს დიადემა

ძვ. წ. V საუკუნის სამარხებში (ქობულეთ-ფიქენარი⁵⁴, სოხუმი⁵⁵, ბრილი⁵⁶, ითხვისი⁵⁷, ვანი⁵⁸). ისინი თავისი ფორმით თითქმის ზედმიწევნით იმეორებენ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში საქართველოსა და კავკასიაში გავრცელებულ ბრინჯაოს ჭურჭლებს⁵⁹, რომელთა ერთ-ერთ მაწარმოებელ ცენტრად კოლხეთია მიჩნეული⁶⁰. ძვ. წ. V ს-ის ჭურჭლები იმავე ტექნიკითაა დამუშავებული: ნაჭედია ბრინჯაოს ფურცლებისაგან, რომელიც შემდეგ ყურების გასწვრივ და ქუსლის გარშემო მანქვლებითაა შეკრული. სამაგიეროდ, ძვ. წ. V ს-ის სიტულები უფრო აღრინდლებისაგან პროპორციებითა და ძირითადად კი ყურის მოყვანილობით განსხვავდება. ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით დათარიღებული ჭურჭლების ყურის ზედა ნაწილი ზედმიწევნით იმეორებს იმავე ხანის კოლხური თიხის ჭურჭლის ე. წ. „ზომორფული“ ყურების შემკულობას⁶¹. აღსანიშნავია, რომ ამგვარი ყურები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრისთვისაა დამახასიათებელი და, როგორც წესი, აღარ გვხვდება ძვ. წ. VI—V საუკუნეებიდან. შესაბამისად განსხვავებულია ბრინჯაოს სიტულების ყურების ფორმაც ძვ. წ. V საუკუნეში. ვანში ნაპოვნი ერთი სიტულის ყურის ზედა ნაწილი ცხოველის დაკეწვტილი და თავწაწვეტიებული ყურების იმიტაციას წარმოადგენს და მით ზუსტად იმეორებს თიხის ჭურჭლის ყურების ფორმას, რომელიც გვხვდება ძვ. წ. VI და V საუკუნეებში⁶². ამგვარად, ჩანს, ერთი მხრივ, ჭურჭლის ტრადიციული ფორმის შენარჩუნება და განვითარება, ხოლო, მეორე მხრივ, მისი მორთვა ეპოქის მხატვრული სტილის მიხედვით. სიტულების მეორე ჯგუფის ყურები წნული ორნამენტიტაა შემკული. ამასთან, ვანში ნაპოვნი ერთ სიტულას ძირზე სვასტიკის გამოსახულება ამკობს. საგანგებოდაა აღსანიშნავი ვანში 1969 წ. აღმოჩენილ ქალის სამარხში მიცვალებულის თავთან ნაპოვნი ბრინჯაოს ჭურჭელი (დაახლ. 14 სმ), რომელიც თითქმის ზუსტად იმეორებს ზემოაღნიშნული სიტულების ფორმას: ყურები წნული ორნამენტიტაა შემკული, ხოლო ძირზე სვასტიკაა გამოსახული. შემორჩენილია სახურავი, რომელზედაც ცხოველთა გრაფირებული გამოსახულებაა (ჩიხვი, მამალი, ლომი და სხვ.), რომელნიც იმ ტრადიციულ სტილშია შესრულებული, კოლხური ცულებისთვის რომაა დამახასიათებელი. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ ტიპის ჭურჭლებისა და ბრინჯაოს სხვა ნაკეთობათა საწარმოო ცენტრებს ტრადიციულად წარმოადგენენ

⁵⁴ გამოფენილია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (იხ. აგრეთვე, ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ითხვისის სამარხი..., გვ. 38).

⁵⁵ ნაპოვნი ე. წ. „კრასნი მაიკის“ სამაროვანზე № 91 სამარხში. ამ სამაროვანს მ. ტრაპ-ში ზოგადად ძვ. წ. VII—VI სს-ით ათარიღებს. მაგრამ გამორიცხული არ არის, რომ სწორედ ეს სამარხი უფრო გვიანდელია (შდრ. М. М. Трапш, Труды, 2, გვ. 141—142. ტაბ. XIV).

⁵⁶ გ. გ ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, განვითარებული რკინის... გვ. 145.

⁵⁷ ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ითხვისის სამარხი..., გვ. 37, ტაბ. 5 II/8.

⁵⁸ ვანი, I, გვ. 238, სურ. 223—224.

⁵⁹ Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Апарата., საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XII—B, 1944, გვ. 35, ტ. XII/1;

⁶⁰ დაწერ. იხ. გ. გ ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, განვითარებული რკინის... გვ. 220 და შემდ.; ლ. სა-ხ ა რ ო ე ა, უძველესი ბრინჯაოს ჭურჭლები, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1965, № 12.

⁶¹ შდრ. Б. А. Куфтин, Материалы..., II, გვ. 214.

⁶² თიხის ჭურჭლის ასეთი ყურები ნაპოვნი, მაგ., ფოთის მახლობლად, სიმაგრის ანტიკურ ნამოსახლარზე, რომელიც ძვ. წ. VI ს. უკანასკნელი მეოთხედით თარიღდება (თ. მიქელაძის გათხრები); ასეთივე ყურით შემკული ჭურჭელი ნაპოვნია აგრეთვე ქუთაისში (გაბაშვილების. გორაზე) ძვ. წ. V საუკუნის ნამოსახლარზე (ინახება ქუთაისის მუზეუმში).

კოლხეთის მთიანი ოლქები, ძველთაგანვე რომ იყო ცნობილი მაღალგანვითარებული ლითონის დამუშავებით⁶³. ასეთ შემთხვევაში ბრინჯაოს სიტულების აღმოჩენები კოლხეთის სხვადასხვა ოლქებში (ქობულეთი, სოხუმი, ვანი, ითხვისი, რაჭა) შეგვეძლო მიგვეჩნია ჩრდ. მთიან რაიონებში ინტენსიური წარმოების არსებობისა და შინაკოლხურ ეკონომიურ ურთიერთობაში მათი აქტიური მონაწილეობის მოწმობად.

4. ბრინჯაოს სამკაულთან ერთად ძვ. წ. VI—IV სს-ის კოლხეთში მზადდება და ხელოსნურ ნაწარმს წარმოადგენს ვერცხლის სამკაულიც: დიადემები, ხატისუღლები, საყურეები, სამაჯურები, ბეჭდები და ა. შ. სტილისტური თვალსაზრისით ისინი არსებითად იმეორებენ ოქროს სამკაულებს, რომელთა შესახებ საგანგებოდ ქვემოთ იქნება საუბარი.

უნდა აღენიშნათ მხოლოდ, რომ უკანასკნელ ხანებში გამრავლდა ვერცხლის ფიალების აღმოჩენის შემთხვევები. ზოგიერთი მათგანი (დაბლაგომის⁶⁴, ითხვისის⁶⁵) ომფალოსიანია და ეკუთვნის აქემენიდურ ხანაში მთელს მახლობელ აღმოსავლეთსა და ხმელთაშუა ზღვისპირეთში გავრცელებული ფიალების ტიპს. ზოგიერთი თავისებურება და მათი სიმრავლე ი. გაგოშიძეს აფიქრებინებს აქ ერთ-ერთი პროვინციული ცენტრის არსებობას⁶⁶.

5. განსაკუთრებული ადგილი კოლხეთის მხატვრული კულტურის ისტორიაში უკავია საიუველირო ხელოსნობას. დღეისათვის ჩვენს ხელთაა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ნიმუშები ოქრომჭედლობისა, რომელნიც პირდაპირ განსაცვიფრებელია თავისი სიმრავლითა და მრავალფეროვნებით⁶⁷.

ა) დიადემები (სურ. 3,7, ტაბ. III). რომელთა რომბისებური ფირფიტები მორთულია ძველ აღმოსავლურსა და არქაულ-ბერძნულ ხელოვნებაში გავრცელებული ცხოველთა ბრძოლის სცენებით. მათი მხატვრულ-სტილისტური ანალიზი კი აელენს ცალკეულ სახეებსა და თვისებებს, რომელნიც სათავეს იღებენ ასურეთის, მანას სამეფოს, მიდიისა და აქემენიდური სამყაროს ხელოვნებაში, რაც, თავის მხრივ, მოწმობს კოლხური მხატვრული კულტურის ძველ-აღმოსავლურ ფესვებს; ბ) ნაირსახოვანი საყურეები და სასაფეთქლეები (სურ. 3,1—6) („სიხიანა“, ჭვირულბურთულიანი, ნავისებური, მხედართა გამოსახულებით), რომელნიც ყოველთვის უხვადაა დაცვარული (პირამიდები, სამკუთხედები); გ) სამაჯურები, რომელთა ბოლოები მორთულია სხვადასხვა ცხოველთა (ლომის, ხბოს, ცხვრის, ჭიხვის და სხვ.) თავების სკულპტურული გამოსახულებებით (ტაბ. IV₁); დ) ძალზე მრავალრიცხოვანი საკიდები მინიატურული ჩიტის, კუს. ცხვრის, ხბოს და სხვ. გამოსახულებებით და მრავალი სხვ. (ტაბ. IV₂).

⁶³ გ. გო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, განვითარებული რკინის..., გვ. 220.

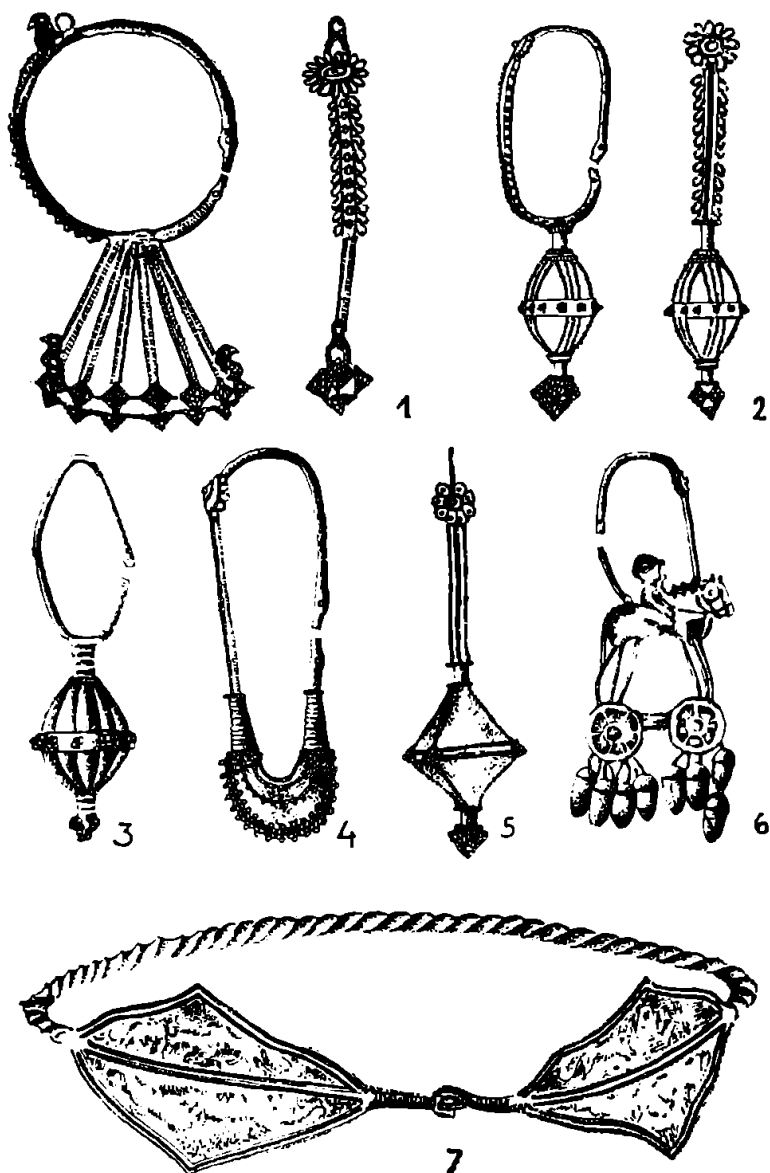
⁶⁴ Б. А. Куфтин, Материалы..., II, ტაბ.

⁶⁵ ი. გაგოშიძე, ითხვისის სამარხი... გვ. 36—37, ტაბ. 1/7.

⁶⁶ იქვე, გვ. 37 (იქვე დასახ. ლიტ.); შდრ. Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, გვ. 41.

⁶⁷ ძვ. წ. V ს-ის კოლხური ოქრომჭედლობის დახასიათება ჩვენ მოცემული გვაქვს სხვა ნაშრომებში, ამიტომ მხოლოდ ძირითადი შედეგებია გადმოცემული. დაწერ. იხ. ჩვენი „მასალები ძვ. წ. V ს-ის კოლხეთის მხატვრული კულტურის ისტორიისათვის“ (თსუ შრომები, 138—B, I, 1971, გვ. 51—63). „ვანის ნაქალაქარი“ (ვანი, I^ა, გვ. 7 და შემდ.); „La civilisation de l'ancienne Colchide aux V—IV siècles („Revue Archéologique“, 1971, № 2).

საგანგებოდაა აღსანიშნავი საიუველირო ნაწარმის დამზადების მაღალი პროფესიული ტექნიკური დონე. ამ თვალსაზრისით კოლხური ოქროს ღიადებების ტექნოლოგიური შესწავლის შედეგებია მეტად მნიშვნელოვანი. საგანგებო გამოკვლევის თანახმად ისინი წარმოადგენენ ჰედურობის ერთ-ერთი დარგის — თევზური ხელოვნების შესანიშნავ ნიმუშებს, რომელთა დამზადებისას, გარდა თევვისა, გამოყენებულია შემდეგი პროცესები: სხმული ნამზადის თავისუფალი ჰედვა, ტყეცვა, რჩილვა, კვერვა, გრეხა და ტონირება. გამოყენე-

სურ. 3. ოქროს საწყაულები: 1. „სხივანა“ საყურეები, 2. ჰვირულბურთულიანი საყურე, 3. ჰვირულბურთულიანი საყურე, 4. ნაღისებური საყურე, 5. ბიპირამიდულბურთულიანი საყურე, 6. საყურე მხედართა გამოსახულებით, 7. ღიადმა.

ბულია საკედი, საკვერი, სატკეცი და საჭრელი თევგის იარაღები. აგრეთვე: სასრილო ნემსი და დანისებრი თევგები, ბრტყელთა და საკონტურე, მახვილთა-ვა საკონტურე, მრგვალთა, სფერულთა, რკალურთა და წრიულსაკონტურე საცემი თევგები. სავსებით აშკარაა თევგის ტექნიკური ხერხებისა და იარაღების სრულყოფილება⁶⁸.

ვანსა და კოლხეთის სხვადასხვა პუნქტებში ნაპოვნი ოქროს ნივთები და სამკაულები ხასიათდება გასაოცარი მხატვრულ-სტილისტური ერთიანობით. მათ ადგილობრივ, ე. ი. კოლხურ წარმომავლობაზე მიუთითებს მხატვრული ფორმის ორიგინალობა, რომელიც მეტწილად მხოლოდ კოლხეთისთვისაა დამახასიათებელი და, როგორც წესი, არ გვხვდება კოლხეთის (და საერთოდ ძველი საქართველოს) ფარგლებს გარეთ. ასეთებია, პირველ რიგში, დიადემა, „სხივანა“ და ჭვირულბურთულიანი საყურეები, თუ სასაფეთქლე რგოლები, მძივსაქიდების ზოგიერთი ფორმა და სხვ., რომელსაც იმეორებენ აგრეთვე ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნაკეთობანი. ვანსა და კოლხეთის სხვა ცენტრებში ნაპოვნი ოქროს ნივთების ადგილობრივი წარმოშობის უტყუარი მოწმობაა მათი სტილისტური და ტექნიკური ერთიანობა, რაც განსაკუთრებით თვალსაჩინოა საყურეებსა და სასაფეთქლეებში: სულ სხვადასხვა საყურეები, რომელთა ფორმა ორიგინალურია („სხივანა“ და „ჭვირულბურთულიანი“) თუ ნასესხები („ნახევარმთვარისებური“), მაინც ერთიანობაა შემკული: რგოლის საფასადო მხარე შემკულია მინიატურული ვარდულით და უხვადაა დაცვარული, რაც ძვ. წ. V საუკუნეში მხოლოდ კოლხეთისთვისაა დამახასიათებელი.

უახლესი აღმოჩენების საფუძველზე შეგვიძლია სრულიად თამამად ვამტკიცოთ, რომ ძვ. წ. V—IV სს. (აგრეთვე უფრო გვიან—III—II საუკუნეებშიც) ძველ ვანში არსებობდა პროფესიონალ ხელოსანთა ძლიერი სკოლა, რომელიც ურთულესი ტექნიკური ხერხების გამოყენებით (კვერვა-ჭედვა, რჩილვა, გავარსი, ტვიფრვა) საუკუნეების მანძილზე ქმნიდა მხატვრული ოქრომჭედლობის უბრწყინვალეს ნიმუშებს. ანა ჭყონიამ ვანის შემთხვევით მონაპოვარში გამოყო ერთი მცირე, მაგრამ ძალზე მნიშვნელოვანი ჯგუფი ოქროს ნივთებისა: ნაშადი — ჭდეგბიანი მავთული, ოქროს „წვეთები“, ზოდი და გამოუყენებელი ნატეფრი ფირფიტის ფრაგმენტი. ეს ნივთები ა. ჭყონიას საწარმოო პროცესის ნაშთებად მიაჩნია⁶⁹.

ამრიგად, გვაქვს ყველა საფუძველი იმისათვის, რომ ძვ. წ. VI—V საუკუნეების მახლობელი აღმოსავლეთის ოქრომჭედლობის ცნობილი ცენტრების (აქემენიდური ირანი, ეგვიპტე, კვიპროსი, ლიდია, არმენია, მიდია, ბაქტრიანა) გვერდით კოლხეთიც დაეასახელოთ, მით უფრო, რომ, როგორც ცნობილია, კოლხეთში ოქროს მოპოვებასა და დამუშავებაზე ბერძენ-ლათინი მწერლებიც მოგვითხრობენ და მას „ოქრომრავალ“ ქვეყანას უწოდებენ⁷⁰.

აქ წარმოდგენილი მიმოხილვა არ არის სრული. ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთი დარგი განვიხილეთ აქ. ამას გარდა, აქ განხილულიც ხშირად შორსაა კვლევის სასურველი სიღრმისაგან. ჯერ კიდევ წინაა ძალზე შრომატევადი სამუშაო ცალკეული საწარმოო ცენტრების ლოკალიზაციისა და თითოეული

⁶⁸ ი. ანდრიაშვილი, ვანის დიადემების ტექნოლოგიური გამოკვლევა. „ვანი, I“, გვ. 258 და შემდ.

⁶⁹ ა. ჭყონია, ოქროს მხატვრული დამუშავება ძველ ვანში, „ვანი, II“, თბ., 1975, გვ. 205.

მათგანის პროდუქციის გასაღების არეალის განსასაზღვრავად. ძალზე მნიშვნელოვანი იქნებოდა სტატისტიკური მეთოდების გამოყენება. ამისათვის აუცილებელი იქნება მასალის აღწერა ე. წ. ფორმალიზებული ენით, ხელოსნური ნაწარმის ცალკეულ სახეობათა აღსანიშნავი მათემატიკური მოდელის შექმნა. ამისათვის რომ გვქონდეს ინფორმაციის ეფექტური სისტემა. მწვავედ იგრძნობა წერილობითი წყაროებისა და, განსაკუთრებით, დოკუმენტური ეპიგრაფიკული ძეგლების უქონლობაც, კერძოდ, ხელოსნური წარმოების ორგანიზაციის ისტორიის შესასწავლად. მაგრამ უკვე ახლა, ჩვენს ხელთ არსებული ზემოთ განხილული მასალების საფუძველზე შეგვიძლია არა მხოლოდ დავადასტუროთ მრავალდარგობრივი ხელოსნური წარმოების მნიშვნელოვანი როლი და ადგილი კოლხეთის ეკონომიკაში, არამედ გამოვთქვათ ზოგიერთი მოსაზრებაც, რომელთაც ექნებათ გარკვეული მნიშვნელობა კოლხეთის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიური დონის საილუსტრაციოდ ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებში:

1. მრავალდარგობრივი ხელოსნური წარმოება კოლხეთში დაფუძნებული იყო ადგილობრივ, საკმაოდ მდიდარ ნედლეულზე; 2. ხელოსნური წარმოების ინტენსიურ განვითარებას ხელს უწყობდა ტექნიკური ჩვევების სრულყოფის მრავალსაუკუნოვანი და უწყვეტი ტრადიციები, ლითონის დამუშავებისა და კერამიკული წარმოების ძირძველი მყარი მემკვიდრეობითი ტრადიციები; 3. ხელოსნურ ნაწარმი, როგორც წესი, საკუთარი, ე. ი. კოლხური ტიპოლოგიური მოდელითაა წარმოდგენილი და თვალსაჩინო მოწმობაა ადგილობრივი მხატვრული და ტექნიკური ტრადიციების სიმძლავრისა; 4. ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებში საესებით აშკარად შეინიშნება ხელოსნური ნაწარმის ძირითადი ფორმების სტანდარტიზაცია: სხვადასხვა საწარმოო ცენტრები, ზოგჯერ, ალბათ, ტერიტორიულად ერთმანეთს საკმაოდ დაშორებულიც, ამზადებენ ფორმითა და ორნამენტაციით ერთგვაროვან პროდუქციას.

ხელოსნური ნაწარმის უნიფიკაცია და ამგვარად საერთო კოლხური ტიპის ნივთიერი კულტურის შექმნა უნდა განვიხილოთ არა მხოლოდ როგორც ასახვა შიდა კოლხური ეკონომიური კავშირებისა (რაც გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაშიც შეინიშნება), არამედ პირველ რიგში, როგორც შედეგი — შიდა კოლხური ეკონომიური ერთობისა.

კოლხური ხელოსნობა ძვ. წ. VI—IV სს. აშკარად სასაქონლო ხასიათს ატარებს. ამას მოწმობს ხელოსნური ნაწარმის საწარმოო ცენტრებიდან დაშორებულ ოლქებში გავრცელება. ძალიან რთულია საკითხი ხელოსნური ნაწარმის რეალიზაციის ფორმების შესახებ. მიუხედავად ფულადი მიმოქცევისა, უნდა ვიფიქროთ, რომ გაცვლის ძირითად ფორმას, როგორც ამას ეთნოგრაფიული მასალებიც გვიდასტურებენ, წარმოადგენდა ვაჭრობა ნივთებითა და პროდუქტებით.

ხელოსნური წარმოების ინტენსიური განვითარება უთუოდ ხელს უწყობდა ვაჭრობის სტრუქტურის გართულებას. მნიშვნელოვან როლს ამ პროცესში ასრულებდა კოლხეთის მოსახლეობის ეკონომიური კონტაქტები გარე სამყაროსთან, კერძოდ, კოლხეთის ჩართვა საერთაშორისო ვაჭრობის ორბიტაში.

ძვ. წ. VI — IV საუკუნეებში კოლხეთი აქტიურად მონაწილეობს ჯერ იონურ, ხოლო შემდეგ ატიკის სავაჭრო-ეკონომიურ ურთიერთობებში პონტოს სანაპირო ქვეყნებთან. ბერძნული იმპორტი ამ დროს ფართოდ იკვლევს

გზას როგორც ზღვისპირა ოლქებში, ისე კოლხეთის შიდა რაიონებში და აღწევს მთიან ოლქებსაც⁷⁰.

სავაჭრო-ეკონომიურმა ურთიერთობამ ბერძნულ სამყაროსთან უთუოდ დიდი როლი შეასრულა კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიურ განვითარებაში. ეს იყო სრულიად ახალი მოვლენა, როდესაც ქვეყანა პირველად ჩაება საერთაშორისო ვაჭრობაში. პირველად სწორედ ძვ. წ. VI საუკუნიდან იწყო კოლხეთში რეგულარულად შემოსვლა უცხოურმა საქონელმა, რომელიც სანაცვლოდ თხოულობდა სრულიად გარკვეულ ეკონომიურ კომპენსაციას. ამას, რატომ უნდა, არ შეეძლო გავლენა არ მოეხდინა ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებაზე.

კოლხეთის მონაწილეობა მაღალგანვითარებულ საერთაშორისო ვაჭრობაში იწვევდა კოლხეთის საზოგადოების ეკონომიური სტრუქტურების, პირველ რიგში, შინაკოლხური ვაჭრობის სტრუქტურის გართულებას. ამის მკაფიო გამოვლინებაა ფულადი მიმოქცევის ფართოდ განვითარება, განსაკუთრებით ძვ. წ. V—IV საუკუნეებში. ამ დროის ფულადი მიმოქცევის საფუძველია ვერცხლის წვრილი ნომინალები, ე. წ. II ტიპის კოლხური ტრიობოლები⁷¹. მათთვის დამახასიათებელია გარკვეული სტაბილურობა და სტანდარტიზაცია, ხოლო განსხვავება წონაში (1,3—2,5 გ) შესაძლოა სწორედ იმას მოწმობდეს, რომ ამ მონეტებს ჰქონდათ პირობითი ფასეულობის ხასიათი, რაც დამახასიათებელია ფულის მოჭრის განვითარებული ფორმისათვის.

კოლხური თეთრის გავრცელების არეალი მთლიანად თანხვედბა კოლხეთის ტერიტორიას და ძალიან იშვიათად გვხვდება იგი ქვეყნის გარეთ. ეს კი მოწმობს, რომ იგი განკუთვნილი იყო შინა, ადგილობრივ ბაზარზე მიმოქცევისათვის, ე. ი. იგი შინაკოლხური ბაზრის ინტერესებისათვის იყო მოჭრილი. ისინი გვხვდება და მიმოქცევა სწორედ იმ ტერიტორიაზე, სადაც ვრცელდება ძვ. წ. VI—IV სს-ის კოლხური კულტურის დამახასიათებელი კომპონენტები (კერამიკა, ლითონის ნივთები, საიუველირო ნაწარმი).

კოლხური თეთრის გავრცელების არეალზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ სავაჭრო ოპერაციებში, რომლებშიც მონეტა გამოყენებულია როგორც ღირებულების ერთიანი ექვივალენტი, მეტ-ნაკლები ინტენსივობით ჩაბმულია კოლხეთის ყველა ოლქი. ჩვენ შორს ვართ იმ აზრისაგან, თითქოს ფული შეიჭრა კოლხეთის ეკონომიური ცხოვრების ყველა სფეროში, მაგრამ ამ მონეტების არაჩვეულებრივი სიმრავლე ქვეყნის სხვადასხვა ოლქებში უთუოდ მოწმობს წარმოების სასაქონლო ხასიათს და ვაჭრობის ორგანიზაციის მაღალ დონეს. ტაოკრაფია მონეტების აღმოჩენისა, აგრეთვე სხვა არქეოლოგიური ნივთების (იმპორტი, ადგილობრივი ნაწარმი) გვიჩვენებს მჭიდრო ეკონომიურ კავშირებს კოლხეთის ცალკეულ ოლქებს შორის, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებული იყვნენ სახმელეთო და სამდინარო მაგისტრალებით. ამ გზებს მიყვებოდა იმპორტული და ადგილობრივი ხელოსნური ნაწარმიც შინაკოლხურ ბაზრებზე. ფულადი მიმოქცევა კი, რომელიც დაფუძნებული იყო ერთიან სისტემაზე, წარმოადგენდა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პირობას, რომელიც კოლხეთის ცალკეულ ოლქებს ერთიან ეკონომიურ სისტემაში აქცევდა.

⁷⁰ იხ. დაწერ. ო. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, გვ. 68—92.

⁷¹ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969, გვ. 26 და შემდ.: გ. დუნდუა, კოლხური თეთრი, „ძეგლის მეგობარი“, 23, 1970, გვ. 11—14.

ამ ერთიანი ეკონომიური სისტემის არსებობაში შეიძლებოდა დაგვეჩინა კოლხეთის ერთიანი სახელმწიფოს, მისი პოლიტიკური კონსოლიდაციის საფუძველი.

ჩვეულებრივ სვამენ საკითხს ხელოსნური წარმოების როლის შესახებ ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების საქმეში. ამჟამად ჩვენ არ გვაქვს პირდაპირი მონაცემები, თუ კონკრეტულად რა როლი შეასრულა ხელოსნურმა წარმოებამ კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიური სტრუქტურის გართულებაში. ვფიქრობთ, დღეს მაინც აქ არა აქვს აზრი რაიმე საფარაუდებელი გონებაჰყვრებითი დასკვნების კეთებას მხოლოდ და მხოლოდ ანალოგიების საფუძველზე, რომელთა კანონზომიერებაც თვით მოითხოვს ხოლმე სერიოზულ არგუმენტაციას.

ამჯერად ვფიქრობთ, უფრო მართებული იქნება, რომ ასე მრავალდარგობრივი ხელოსნური წარმოების არსებობაში, რომელიც სავსებით აშკარაა ძვ. წ. VI—IV სს. კოლხეთში, დავინახოთ ასახვა საზოგადოების რთული სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიური სტრუქტურისა. ჩვენი აზრით, შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ ხელოსნობის ზოგიერთი დარგის, პირველ რიგში კი საიუველირო ხელოსნობისა, და აგრეთვე იმ დარგებისა, რომელთა პროდუქციაა ფუფუნების საგნები, ძვირფასი სამკაულები, ხელისუფლების ინსიგნიები და მისთანანი, აი ამ დარგების განვითარება პირდაპირი შედეგია სწორედ საზოგადოების საკმაოდ მკვეთრი სოციალური და უფლებრივი, აგრეთვე ქონებრივი დიფერენციაციისა. კიდევ მეტი, ხელოსნობის მთელი რიგი დარგების წარმოშობა და ფართოდ განვითარება, ასე მკაფიოდ რომ გამოჩნდა არქეოლოგიურ მონაპოვარში, უნდა უკავშირდებოდეს და უნდა იყოს შედეგი საზოგადოების შიგნით მმართველი ზედაფენის წარმოქმნის და მათი რეზიდენციის, როგორც პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრების (სკეპტუხისა)⁷² განვითარებისა. აქ ხდებოდა: უთუოდ, კონცენტრაცია ხელოსნობის ძირითადი დარგებისა, ყოველ შემთხვევაში, სრულიად დანამდვილებით ლითონის დამუშავებისა და, პირველ რიგში, საომარი იარაღის დამამზადებელი სახელოსნოებისა. საინტერესოა, რომ იარაღ-საჭურველი ამ დროს მხოლოდ მმართველი ზედაფენის სამარხებში გვხვდება. აქვე მმართველი ზედაფენის რეზიდენციასთან, ე. ი. ადმინისტრაციულ ცენტრებში ხდებოდა კონცენტრაცია სამშენებლო საქმის ოსტატებისა, საიუველირო ხელოსნობისა, ძვირფასი ლითონის და თიხის ჭურჭლის, ძვირფასი ქსოვილებისა და საერთოდ, ფუფუნების საგნების დამამზადებელი სახელოსნოებისა. სწორედ ხელოსნური წარმოების კონცენტრაცია გარკვეულ ცენტრებში და შესაბამისად ბაზრის წარმოქმნა იყო ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ქალაქური ცივილიზაციისაკენ. საქალაქო ცხოვრებაზე გადასვლა კი ნიშნავდა მძლავრ ბიძგს ხელოსნობის, როგორც მძლავრი მაწარმოებელი და აგრეთვე სოციალური ფაქტორის გასაჩენად. ჩვენ მიერ ზემოთ განხილულ მასალებში ამ პროცესის შედეგი უკვე ჩამოყალიბებული სახითაა წარმოდგენილი: პროფესიული ხელოსნობის ზოგიერთი დარგის განვითარების ეს მაღალი დონე შეიძლება განვიხილოთ როგორც მოწმობა კოლხეთის საზოგადოების ურბანიზაციისა, თუმც კონკრეტული გზა ამ პროცესისა და მისი სტრუქტურა ჯერ კიდევ უცნობია.

72 ბ. ი. ნ. ა. ძე, კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხების საკითხისათვის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XXVI, № 3, 1961, გვ. 783—789.

О. Д. ЛОРДКИПАНИДЗЕ

АРХЕОЛОГИЯ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ
ГРУЗИИ

(Резюме)

В археологических материалах отражен высокий уровень развития в Колхиде VI—IV вв. до н. э. ремесленного производства, особенно металлургии железа и металлообработки, керамического производства и ювелирного ремесла (в частности златокузнечества, атрибутированного автором как ремесло, обслуживающее знать), основанных на местной, довольно богатой сырьевой базе и многовековых традициях совершенствования технических навыков. Констатируются стандартизация основных форм изделий массового производства (имевших, как правило, собственную «колхидскую» типологическую модель), распространение изделий за пределами производственных очагов, т. е. развитая торговля ремесленными изделиями и т. д., в чем можно видеть доказательство урбанизации колхидского общества. Немаловажную роль в этом процессе сыграло включение Колхиды в орбиту греческой торговли, усложнившей и структуру внутриколхидской торговли. Топография находок серебряных монет «колхидок» (предназначенных для обращения на внутреннем колхидском рынке) и других археологических категорий (местная и импортная керамика, металлические изделия, ювелирные украшения) делает совершенно очевидными тесные экономические связи между отдельными областями Колхиды. Образование общеколхидского рынка имело значение очень важного экономического базиса, на котором и строилась политическая консолидация (Колхидское царство), нашедшая отражение и в создании общеколхидского типа материальной культуры.

ზაზა ალექსიძე

არსენი საფარელის ანტიმონოფიზიტური ტრაქტატის — „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ — დათარიღებისათვის

(„სჯული იაკობთაჲ“)

არსენი საფარელის ანტიმონოფიზიტური ტრაქტატის — „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ — დაწერის თარიღის სხვადასხვაგვარად განსაზღვრავენ: 685 (690)—700 წწ. (ს. კაკაბაძე)¹, 726—736 წწ. (პ. ინგოროყვა)², IX ს-ის 60-იან წლებში (კ. კეკელიძე, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ივ. ჯავახიშვილი)³, 961 წლის ახლო ხანებში (თ. ჟორდანია)⁴, XI ს-ის I ნახევრის შემდეგ (ზ. ალექსიძე)⁵. წინამდებარე წერილი ბოლო მოსაზრების განმტკიცების კიდევ ერთი ცდაა.

„და მოუვლინეს მეფესა (სომხებმა. — ზ. ა.) მწუხარებით და ითხოვეს სჯული იაკობთაჲ, რამეთუ სხუანი ყოველნი უძვირეს შეპრაყვნეს... ხოლო მეფე დაჯერებულ იქნა და მოუვლინა მოძღუარნი იაკობნი ბოროტნი ცხრანი... და მათ განაყუენს ქუეყანაჲ სომხითისაჲ, შრომილი წმიდისა გრიგოლისი...“, რომელთა სახელები ესე არს: აბდიშოჲ, პეტროზ მკაწრველი, სჳმონ

¹ ს. კაკაბაძე, როდის არის დაწერილი ტრაქტატი — „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“? „საისტორიო ძიებანი“, თბ., 1924, გვ. 38—55; მისივე, ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქეტიპები, ტფ., 1928, გვ. 11—24; „საისტორიო კრებული“, I, 1928, გვ. 124. უფრო ადრინდელ ნაშრომში ს. კაკაბაძე არსენი საფარელს IX ს-ის კათალიკოსად მიიჩნევდა (იხ. მისი, წმიდა ნინო და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში, ტფ., 1912, გვ. 6).

² პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა; „მნათობი“. 1939, № 10—11.

³ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I. თბ., 1960, გვ. 136—140; ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიერ 1920 წელს მოსკოვში წაითხული მოხსენების შესახებ ცნობისათვის იხ. Известия Кавказского Археологического Общества, вып. VI, Тфл., 1921, გვ. 55; იხ. აგრეთვე, Л. Мелликсет-Бек, Ураг афганских Лашаишанских и Лашаишанских памфлетов, „Византийский Временник“, VIII, 1956; ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 83—86.

⁴ თ. ჟორდანია, ქრონიკები. I, ტფ., 1892, გვ. 309.

⁵ ზ. ალექსიძე, არსენი საფარელის ტრაქტატის — „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ — დათარიღებისათვის. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის VIII სა-მეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1966, გვ. 10; მისივე, „ნაწილი სომხითისაჲ“ არსენი საფარელის თხზულებაში — „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1972, № 2; მისივე, არსენი საფარელის ტრაქტატის — „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ — კრიტიკისათვის (ი. დ. ანაქრონიშვილი), „მაცნე“. ისტორიის სერია, 1972, № 4; მისივე, არსენი საფარელის ტრაქტატის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ დათარიღებისათვის („ნერსე ვინმე“), „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1975, № 4; მისივე, არსენი საფარელის წყაროებისათვის, საიუბილეო კრ.: ივ. ჯავახიშვილი — 100, თბ., 1976.

9. „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 2, 1976.

ბოროტი, იაკობ. და თანა ჰქონდეს წიგნი ფილაქსისნი, ივლიანესნი ალიკარნელისანი, ტიმოთე კუერნი და სევეროს ნაბიკელი“⁶.

1. VI ს-ის დასაწყისიდან მონოფიზიტური მრწამსის მიმდევრები ქრისტეს ხორცის შეფასების საკითხში ორ მოცილე ბანაკად გაიყვნენ. ერთს სათავეში ჩაუდგა სევეროს ანტიოქელი (465—538), ხოლო მეორეს — ივლიანე პალიკარნასელი (+527 წ-მდე). მათ მიმდევრებს შესაბამისად **სევერიანები** და **ივლიანიტები** ეწოდათ.

სევერიანთა ქრისტოლოგიური დოქტრინა: ძე ღვთისას ღვთაებრივ ბუნებას მთლიანად არ შთაუნთქამს კაცებრივი, თუმცა კი ამ უკანასკნელს განხორციელების შემდეგ თავისი სუბსტრატი დაუკარგავს და დარჩენილ მხოლოდ ადამიანურ თვისებათა ჯამი, მაგრამ ეს თვისებები რეალურად არსებობენ მასში. თუ ასეა, მაშინ ქრისტეს სხეული ისევე ხრწანდა, როგორც ყველა სხვა ჩვეულებრივი მოკვდავი. ქრისტოლოგიის ამ ძირითად საკითხში სევერიანები მონოფიზიტურ მიმდინარეობებს შორის ყველაზე უფრო უახლოვდებოდნენ დიოფიზიტებს.

ივლიანიტების ქრისტოლოგიური დოქტრინა: ძე ღვთისა შეიმოსა არა ცოდვილ ადამიანთა, არამედ ღვთაებრივი ადამიანის, ცოდვამდელი ადამის ხორცი. ამიტომ განხორციელება იმდენად სრული აღმოჩნდა, რომ ქრისტეს კაცებრივი ბუნების თვისებებს ღვთაებრივი ხასიათი მიენიჭა. თუ ასეა, მაშინ ქრისტეს ხორციც ღვთაებრივი და უხრწნადი ყოფილა.

სევერიანულ სექტას 542/3 წლებიდან სათავეში ჩაუდგა იაკობ წანწალოსი (ბერძნ. Τζαντζαλός), ბარადაიოსი (სირ. burd'ana „ჩამოფლეთილი“), ედესის ეპისკოპოსის (+578 წ.). იაკობს თავისი მოძღვრება არ შეუქმნია და სევერიანულ იდეებს უცვლელად ქადაგებდა, მაგრამ მან მოახერხა იერარქიული ორგანიზაციისა და დამოუკიდებელი ეკლესიის ჩამოყალიბება, რომელიც ღღემდე იაკობიტურის სახელით არის ცნობილი. მისი სახელი მიიღო სევერიანულმა მოძღვრებამაც, რომელსაც უწოდებენ როგორც „იაკობიტურს“, ისევე „სევერიანულ-იაკობიტურს“. ე. ნესტლეს გამოკვლევების შემდეგ ღღეს სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულია, რომ სევერიანული სექტის ოფიციალურ სახელწოდებად „იაკობიტობა“ გაფორმდა VII მსოფლიო (ნიკეის II) საეკლესიო კრებაზე 787 წელს⁷. ამ დებულებას, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ კრიტიკული შემოწმება სჭირდება, ვინაიდან ბერძნული წარმოშობის ტერმინის „იაკობიტის“ სომხური ვარიანტი „იაკობიკ“ (*յակոբիկ*) დამოწმებულია ხოსროვიკ თარგმანის თხზულებაში, რომელსაც 746/7 წლით ათარიღებენ⁸. ყოველ შემთხვევაში, არსენი საფარელის თხზულების დათარიღება VI ს-ის მიწურულით ან VII ს-ის დამდეგით მა-

⁶ არსენი საფარელი, განყოფილათჳს ქართლისა და სომხთისა, გამოსცა ზ. ალექსიძემ, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, IV. თბ., 1973, III, გვ. 135.

⁷ E. Nestle. Jakobiten: Realencyclopädie für Protestantische Kirche und Theologie, VIII, 1900, გვ. 565—571; F. L. Gross, The Oxford Dictionary of Christian Church, გვ. 703.

⁸ სიპრიანოზის ზეცაყმანის, სერასიპოქიძის, ნო. ზაქხეჩიან. მაცხოვრებელის, 1899, გვ. 154—155, ხ. სტეპ-უჩინას ხანგ. მკითხველთა კარაფხილ-ქიანხილ მათილთ ხეხეხილნი ნხო, ლმ., 1908, გვ. 218; La Narratio de rebus Armeniae, éd. par G. Garitte, Louvain, 1952, გვ. 126. უახლეს სპეციალურ ენციკლოპედიაში ამ ტერმინის წარმოშობა უკვე 575 წლის შემდეგი ხანით არის განსაზღვრული. იხ. New Catholic Encyclopedia, VII, გვ. 755.

ნამდე არ მოხერხდება, სანამ არ არის მოხსნილი საბოლოოდ ტერმინ „იაკობიტის“ („სჯული იაკობთაჲ“) მხოლოდ 787 წლიდან შემოღება.

დავუშვათ, ტერმინ „იაკობიტის“ შემოღების თარიღი ჯერ კიდევ არ არის აბსოლუტური სიზუსტით განსაზღვრული. მაშინ საჭირო ხდება დადგინდეს, თუ როდიდან შეიძლებოდა ქალკედონიტებს სომეხები იაკობიტებად (სევერიანებად) მიეჩნიათ მათი მრწამსის მიხედვით.

726 წლის მანაზკერტის კრებამდე სომხური ეკლესიის მრწამსი აშკარად ივლიანიტურია. საეკლესიო დოკუმენტაციაში დაწყევლილ ერესიარქებს შორის იხსენიება სევეროს ანტიოქელი, მაგრამ არსად არა გვხვდება ივლიანე პალიკარნასელის სახელი.

სომეხთა კათალიკოსი ნერსეს II აშტარაკელი (549—556) VI ს-ის 50-იან წლებში წერს სირიელ ივლიანიტებს („ასურელ მართლმადიდებლებს“):

„ვწყევლით ბილწ ნესტორს, თეოდოროსს, დიოდოროსს, მათ წიგნებს და მათ მოზიარეთ; ბარწუმას, ინწიპნას და მათ ბილწ კანონებს; თეოდორიტოსს, ქალკედონის კრებას, ლეონის ტომარს, აპოლინარიოსს, ევტიქოსს, სევეროსს და მის ხრწნადობის წიგნს...“⁹.

სომეხთა კათალიკოსი იოანე II გაბელენელი (556—571) VI ს-ის 60-იან წლებში წერს ალბანელ ეპისკოპოსებს:

„ვწყევლით იბას, აკაკს, ბარწუმას ნიზიბინიდან, რომლებიც დაემორჩილნენ ნესტორის კრებას და მრავალთა წარწყმედის მიზეზნი გახდნენ, სევეროსს და მის ხრწნადობის წიგნს, აგრეთვე ყველას მათ, ვინც ეს ირწმუნეს, დაემორჩილნენ მათ უღმრთო, მომაკვდინებელ მოძღვრებას — ვწყევლით“¹⁰.

ასეთსავე ვითარებას ვხვდებით დვინის 606 წლის კანონებსა¹¹ და ვრთანეს ქერდოლის ეპისტოლეში კირონ ქართლის კათალიკოსისადმი¹².

კომიტას სომეხთა კათალიკოსი (615—628) თავის მრწამსში ძე ღვთისას განხორციელების იდეას ზუსტად ივლიანიტური ფორმულით გადმოსცემს:

„...მხოლოდშობილმა ძემ ღვთისამ მამის, თავისი და სული წმიდის ნებით ჩვენ სახსნელად დაამდაბლა ზეცა, გარდამოვიდა, ქალწულის საშოში შემოსა ხორცი წმიდა ქალწულის ღვთისმშობელ მარიამისაგან და შეერწყა უკვდავი მოკვდავს, ხრწნადი და მოკვდავი თავის უკვდავ ღვთაებრიობას შერთო და შეუერთა და ჰყო უხრწნადი“¹³.

630-იანი წლებიდან VIII ს-ის დასაწყისამდე სომხეთის ეკლესიის ოფიციალური კურსი ძირითადად უკვე ქალკედონურია, ამიტომ ცალკე მოღვაწეთა შეხედულებებს ჩვენი საკითხისათვის მნიშვნელობა არა აქვს, თუმცა მონოფიზიტურ თხზულებებში ამ ხანებშიც ივლიანიტობას ვხვდებით.

ამგვარად, არსენი საფარელის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხეთისა“ 680—700 წლებში რომ იყო ს.

⁹ ԳԻՐԷ ՔՈՒՅԵ, Տիփ., 1901, გვ. 56.

¹⁰ იქვე, გვ. 83.

¹¹ ეპისტოლეთა წიგნი, გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968, გვ. 56.

¹² იქვე, გვ. 41.

¹³ ԳԻՐԷ ՔՈՒՅԵ, გვ. 213.

დაწერილი, სომხური ეკლესიის მრწამსი მასში იაკობიტურად („სჯული იაკობითაჲ“) არ იქნებოდა გამოცხადებული.

სომხური და სირიულ-იაკობიტური ეკლესიების დასაახლოვებლად პირველი ნაბიჯები გადაიდგა 726 წლის მანაზკერტის კრებაზე კათალიკოს იოანე ოძუნელის (717—728) დროს. სომხური და სირიული წყაროების მანაზკერტის კრების შესახებ მრავალრიცხოვანია, მაგრამ ერთსულოვანი არ არის, ვინაიდან ორივე ეკლესიის წარმომადგენლები ცდილობენ კრების შედეგები თავის სასარგებლოდ გაიგონ.

მანაზკერტის კრების მიზანი სომხეთში მონოფიზიტობის აღდგენის გარდა იყო დაახლოება სევერიანულ-იაკობიტურ ეკლესიასთან, რომლის წარმომადგენლებიც სირიიდან ჩავიდნენ სომხეთში. კავშირის დასამყარებლად საჭირო იყო საერთო დოგმატური საფუძვლის გამოძებნა. სომხებს დაჰირდებოდათ შეერბილებინათ მოძღვრება ქრისტეს ხორცის „უხრწნალობის“ შესახებ, ხოლო სირიელებს რამენაირად სომეხთათვის მისაღებად უნდა განემარტათ „ხრწნალობის“ თეზისი. როგორც ჩანს, ორივე მხარე წავიდა დათმობებზე და კრებამ მიაღწია ერთობას. მიქაელ ასურთან დაკუთლი „შეჩვენებების“ მიხედვით ირკვევა, რომ სომხებს დაუგმიათ მემარცხენე ივლიანიტები, ე. წ. აქტისტები, რომელთა შეხედულებითაც ქრისტეს ხორცი არა მარტო უხრწნელია, არამედ შეუქმნელიც (ἀχραντος) არის. სამაგიეროდ, იაკობიტებმა აღიარეს უხრწნელობა განხორციელებიდან აღდგომამდე. მაგრამ ერთობა, როგორც ჩანს, სუსტი და ხელოვნური იყო. ბარ-ჰებრეოსის სიტყვებით, „სომხები მოკლე ხნის შემდეგ კვლავ დაუბრუნდნენ ივლიანეს ძველ დოგმატს“. მართლაც, სომეხ ისტორიკოსებთან შემონახული მანაზკერტის კრების „შეჩვენებანი“ ფაქტიურად ისევ ივლიანიტურია და მათში დაწყევლილნი არიან ისინი, ვინც არ აღიარებენ ქრისტეს ხორცს უხრწნელად განხორციელებიდან უკუნისამდე¹⁴.

სომხური ეკლესიის პოზიციაში მომხდარი სწრაფი შემოტრიალებისათვის დამახასიათებელია ცნობა, რომელსაც იძლევა თხზულება სათაურით „კრებათა შესახებ“, და რომელიც მიეწერება თვითონ მანაზკერტის კრების მეთაურს იოანე ოძუნელს:

„მოვიდნენ ჩემთან ვიღაც კაცები, ექვსი ეპისკოპოსი იაკობიტთა სახლიდან, ჩვენთან აღსარების ერთობისათვის. მათი სახელებია: პირველი — კოსტანდინე ეპისკოპოსი, მეორე — ქალაქ ურპას მიტროპოლიტი, მესამე — შმავეონ ხარანის ეპისკოპოსი, მეოთხე — თეოდოს გარდმანთა ეპისკოპოსი, მეხუთე — უფალი ათანას ნფრკერტის ეპისკოპოსი, მეექვსე — თეოდოროს ამასიის ეპისკოპოსი. ყველა ესენი ანტიოქიის არქიეპისკოპოსის ბრძანებით მოვიდნენ ჩვენთან კრებაში მონაწილეობის მისაღებად. ჩვენ შევთანხმდით სარწმუნოებაში, ერთობა ვაღიარეთ და მრავალი სიტყვა მივმართეთ ქალკედონის ორბუნიებიანთა წინააღმდეგ, მოვიშორეთ ხრწნალობის ღვარძლი, რომელიც მოღებულ

¹⁴ სირიული და სომხური წყაროები პარალელურად და სათანადო კომენტარით იხ. წიგნი ზ. ზეკ-შტინა ხანგ, ჯაიგ ხსიხევილ კარაქხილიცინხიერე ასირიგ ხსიხეხი-ნხიჩი ხხო, გვ. 198—202.

იყო ეზრასგან აქამდე მოღწეული, რომლისთვისაც მრავალნი წარწყმდნენ ორბუნიბიან სარწმუნოებაში¹⁵.

როგორც ვხედავთ, იოანე ოძუნელს მანაზკერტის 726 წლის კრებიდან სულ მცირე ხნის შემდეგ (თვითონ 728 წელს გარდაიცვალა) საკითხი ისე აქვს წარმოდგენილი, თითქოს კრების ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი იყო იაკობიტების უმთავრესი თეზისის უარყოფა, თითქოს სირიელ იაკობიტებთან შეთანხმება სწორედ ამ ნიადაგზე მოხდა. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ სომხურ ეკლესიას ქრისტეს სხეულის ხრწნადად გამოცხადება ფაქტიურად ორბუნიბიანობის აღიარებად მიაჩნდა, რაც გარკვევით ჩანს არა მარტო იოანე ოძუნელის სიტყვებიდან, არამედ იოანე გაბელუნელის ეპისტოლეს ზემოთ მოტანილი ციტატიდანაც. ეს კი უკვე აშკარად ივლიანიტური პოზიციია:

„თუ ქრისტეს ხორცი ხრწნალია, მაშინ ღვთის სიტყვაში განსხვავებულობას ვხედავთ, ხოლო თუ განსხვავებულობას დავინახავთ, მივიღებთ ქრისტეში ორ ბუნებას და რაღად ვებრძვით მაშინ ქალკედონის კრებას“, — ასე ასაბუთებდა ივლიანე პალიკარნასელი თავის პოზიციას სევეროს ანტიოქელთან პოლემიკაში.

იაკობიტებთან დაახლოება და კრებაზე საერთო პლატფორმის გამონახვა, ჩანს, შესაძლებელი გახდა სომხეთში ქალკედონიტობის თითქმის საუკუნოვანმა ბატონობამ. ეტყობა, ამ ხნის მანძილზე, მიუხედავად იოანე მაირაგომელის და მისი მოწაფეების თავგამოდებული ბრძოლისა, სომხური საეკლესიო წრე მიიჩვია ქრისტეში კაცებრივი ბუნების გარჩევის იდეას ამა თუ იმ დონეზე, მაგრამ იმავე ქალკედონიტობის გავლენის სრულად აღმოსაფხვრელად მალე საჭირო გახდა მასთან ახლოს მდგარი მონოფიზიტური მოძღვრებების სრული უარყოფა. ამიტომ დაიწყებულა კვლავ სევერიანულ-იაკობიტური მოძღვრება „ხრწნალობის“ შესახებ, მაგრამ ერთხელ უკვე ერესიარქად გამოცხადებული ივლიანე პალიკარნასელი მაინც ვეღარ აღდგა თავის ძველ უფლებებში, თუმცა ბევრი გამოჩენილი სომეხი თეოლოგი მთლიანად მის მოძღვრებას იზიარებდა და თვითონ მას კი „წმიდას“ უწოდებდა (მაგ. სტეფანე სივინელი)¹⁶.

ამრიგად, შეიძლებოდა გვევარაუდა, რომ მეზობელმა ეკლესიებმა მანაზკერტის 726 წლის კრებაზე სომხებისა და სირიელი იაკობიტების თანამშრომლობა სომხური ეკლესიის მიერ იაკობიტობის აღიარებად გაიგეს. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში, თუ არსენი საფარელის თხზულების დათარიღებას 726—736 წლებით განვიზარახავთ, უნდა შემოვიფარგლოთ 726—727 წლებით, რადგან სომხებმა მალევე უარყვეს აღნიშნული ერთობა. ძნელი წარმოსადგენია, რომ ერთ წელიწადში ქართლში კრების შესახებ ინფორმაციაც მიეღოთ და ქართლის კათალიკოსს იმავე ერთ წელიწადში მოესწრო უცხო წყაროების ასე ფართოდ გამოყენებით მთელი აღმოსავლეთის რამდენიმე საუკუნოვანი პოლიტიკურ-იდეოლოგიური ისტორიის დაწერა.

სირიულ-იაკობიტური და სომხური ეკლესიების დაახლოების ცდები, როგორც ჩანს, მაინც გრძელდებოდა. IX ს-ის II ნახევარში ქალკედონურ ეკლესიაში ხმა გავრცელებულა სომეხთა შორის იაკობიტობის გავრცელების

¹⁵ ზიქრე რეიგ. გვ. 224.

¹⁶ სოხიანნიის სიხნავ ხუჩსიკიის, შხბი ბამათიასხი ჭათასიხანის რეიგნ მსოხიეილ ხუჩსიკიისი ღირ ქასნ ჩასათიე ვრხაქნ ღრ: ზიქრე რეიგ. გვ. 333.

შესახებ. 857—875 წლებში ფოტიოს კონსტანტინეპოლელს (857—867, 878—886) მიუმართავს ზაქარია სომეხთა კათალიკოსისათვის ეპისტოლეთი, რომელშიც იგი სომეხებს სხვა წვალებებთან ერთად იაკობ წანწალოსის (ბარადაიოსის) მიმდევრობასაც უკიყენებდა. სომეხებს ეს ბრალდება, ჩანს, ადვილად უარუყვიათ, რის გამოც კმაყოფილი ფოტიოსი უთვლის ზაქარიას:

„რომ გითქვამთ, არა ვართო მოწაფენი იაკობ წანწალოსისა, რომლის სახელითაც იაკობიტები იწოდებიან, არც ივლიანე ანტიოქელის და არც ევტიქესი, არამედ წმიდა მოწამისა და მთელი ჩრდილოეთის განმანათლებლის გრიგოლისაო, დიდად გავიხარეთ“¹⁷.

ვინაიდან იაკობიტობის გვერდით დასახელებულია მისი ანტიბოდური მოძღვრება ივლიანობაც, უნდა ვიფიქროთ, რომ ფოტიოსი ზაქარიას საერთოდ მონოფიზიტობას უკიყენებს და მისთვის მთლად ნათელი არ არის, კონკრეტულად რომელ მიმდინარეობას ადგას სომხური ეკლესია. მართლაც, ეს ის პერიოდია, როდესაც სომხური ეკლესია წყევლის ყველა მონოფიზიტ ერესიარქს, მათ შორის სევეროს ანტიოქელსა და ივლიანე პალიკარნასელსაც. თუმცა მისი მრწამსი მაინც არსებითად ზომიერად ივლიანიტურია. ერესიარქთა შორის პირველ რიგში იაკობ წანწალოსის დასახელება კი უნდა იყოს კონსტანტინოპოლის ეკლესიისათვის კარგად ცნობილი სომხური და იაკობიტური ეკლესიების დაახლოების ცდების შედეგი.

XI ს-ის II ნახევრიდან უკვე აშკარად ჩანს სომხური და სირიულ-იაკობიტური ეკლესიების თანხმობა დოგმატურ საკითხებში. გრიგოლ მაგისტროსის ეპისტოლეში სირიის კათალიკოსისადმი, რომელსაც 1058/59 წ. ათარიღებენ, ვკითხულობთ:

„ჩვენ თქვენგან არაფერს ვითხოვთ სარწმუნოების გამო, რადგან ერთობით და კეთილსახეობით გამდიდრებულნი ხართ; ჩვენთან და ჩვენს საპატრიარქოში შენს სიწმიდეს, როგორც წმიდა კირილეს და სამგზის ნეტარ მამებს, რომლებიც ეგვიპტეში იყვნენ, ისე გთვლით — თანამოსაყდრედ, თანამწირველად და მით უფრო თანამღვდლად — ხელს-ვისხამთ თქვენგან და ხელს-გასხამთ და ყველაფერს ვაკეთებთ ერთნებად, რაც კი მღვდელმსახურებას შეჰფერის“¹⁸.

ამიერიდან კამათი სომხურსა და სირიულ-იაკობიტურ ეკლესიას შორის მხოლოდ საწესო საკითხებს ეხება და სულ უფრო შემწყნარებელ ხასიათს იღებს, ხოლო XII საუკუნეში, სომეხთა კათალიკოსის ნერსეს შნორჰალის დროს (1166—1173) თანამშრომლობა ამ ორ ეკლესიას შორის განსაკუთრებით თვალსაჩინო ხდება¹⁹. ამის მიუხედავად სომხური ეკლესია იაკობიტური მაინც არ გამხდარა, მაგრამ ივლიანე პალიკარნასელის ერეტიკოსად გამოცხადება და მემარცხენე ივლიანიტური პოზიციების დაგმობა მეზობელ ეკლესიებს შეიძლებოდა მიეჩნიათ იაკობიტობის შეფარულ აღიარებად.

¹⁷ Թուրք Փառապ պատրիարքի առ Զաքարիայ կաթողիկոս Լալոյ Մեծայ վասն երկու միաւորեալ բնութեանց մի անճնաւորութիւն զոյլոյ տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և վասն շարարոպխասութեան ժողովոյ սուրբ հարցն՝ որ թաղկեհոյն: Православный Палестинский сборник, т. XI, в. I, С.-Пет., 1892, гл. 180.

¹⁸ Ե. Տէր-Միւսեհեան, Լալոյ եկեղեցւոյ..., გვ. 239.

¹⁹ იქვე, გვ. 271—288.

„რომელნიცა მოიქცენენ წვალებისაგან და მოვიდენ კათოლიკე ეკლესიად და შეერთენ ნაწილსა მართლმადიდებელთასა, ესრეთ ჭერ-არს შეწყნარებამ მათი: არიანოზნი და მაკედონიანოზნი და ნავატიანოზნი, რომელნი სახელ-სდებენ თავთა თჳსთა განწყვილად და მეათობმეტენი და მარცხენენი და აპოლინარელნი და ნესტორნი და იაკობნი, რომელთაგანნი არიან სომეხნიცა, და მარკიანელნი და უალენტიანელნი და მსგავსნი ამათნი. ამათ მწვალებელთაგან რომელნიცა მოიქცენ, ესრეთ შევიწყნარნეთ“...²⁰.

X—XII საუკუნეებში აღმოსავლეთში მხოლოდ ორი ძლიერი მონოფიზიტური ეკლესია იყო საერთაშორისო ასპარეზზე: სირიულ-იაკობიტური და სომხური. ამიტომ კონსტანტინოპოლის ეკლესიას მთელი მონოფიზიტური ფრონტის შესაჩვენებლად, როგორც ჩანს, საკმარისად მიაჩნდა „სომეხთა და იაკობიტთა“ შეჩვენება. ამის ნიმუშია „Περὶ Ἀρμενίων καὶ Ἰακωβιτῶν“ („სომეხთა და იაკობიტთა შესახებ“), რომელშიც ყველა მონოფიზიტი ერესიარქია დასახელებული. ეს ტექსტი ქართულადაც არის თარგმნილი და მისი სათაური დაზუსტებულია სწორედ ჩვენ მიერ ნაგარაუდები იგივეობის (იაკობიტები და სომეხნი=მონოფიზიტები) გათვალისწინებით: „შეჩვენებანი იაკობიტთა და ყოველთა ერთ-ბუნებიანთანი, რომელთა თანა არიან სომეხნიცა“. ვარაუდობენ, რომ ქართული „შეჩვენებანის“ ბერძნული დედანი IX—XI საუკუნეებში უნდა იყოს შექმნილი²¹. საგულისხმოა, რომ მასში და აგრეთვე მის

²¹ მ. რაფაეა, უცნობი ავტორის ანტიმონოფიზიკური ტრაქტატი, „მაცნე“, ვნისა და ლიტერატურის სერია, 1975, № 1, გვ. 26—27; იქვე იხ. ქართული ტექსტი და მითითება მის ღებანზე.

ქართულ თარგმანში იაკობიტობასა და სომხობას („ხაჩეცარნი“) შორის ჯერ არ არის იგივეობის ნიშანი, რომელიც X ს-ის მიწურულს დასვა ექვთიმე მთაწმინდელმა.

ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო თვალსაზრისით საგულისხმო ვითარება გვაქვს არსენი ვაჩესძის „დოგმატიკონში“ მოთავსებულ ანტიმონოფიზიტურ ტრაქტატში „თავნი ოცდაათნი სომეხთა წვალეზისანი“, რომლის ბერძნული დედანი VIII საუკუნეში უნდა იყოს შექმნილი. ამ ტექსტში ჩამოთვლილია მონოთელიტი ერესიარქები და მათ შორის, რა თქმა უნდა, არც სევეროსი გვხვდება და არც იაკობ ბარადაიოსი (წანწალოსი). მაგრამ მის სომხურ თარგმანში, რომელსაც სათაურად აქვს „*Պատմականի առ Հայս*“ („სიტყვის-გება სომეხთა მიმართ“) და ათარიღებენ XIII ს-ის დამდეგით. უკვე ვკითხულობთ:

„პირველად ამას ამბობენ [სომეხნი], რომ ძე ღმრთისა განხორციელების შემდეგ ერთი ბუნების, ერთი ნებისა და ერთი მოქმედებისაა — ორისაგან შერეული და ერთად ქცეული. ეს არის აღსარება სერგისი, პიროსისი, პავლე სამოსატელის, ევტიქესი, დიოსკორესი, სევეროსისი, ცრუ ეპიფანესი, პარსუმასი, აბდიშოსი, იაკობ წანწალოსისი და სხვათა“²².

მოტანილ სიაში მონოთელიტების გვერდით თითქმის ყველა მონოფიზიტი ერესიარქია დასახელებული და მათ შორის მხოლოდ ერთი ივლიანიტი (აბდიშო) გვხვდება. სამაგიეროდ, იაკობიტთაგან სევეროს ანტიოქელთან ერთად მოხსენიებულია თვითონ იაკობ წანწალოსიც. ამასთანავე ქალკედონიტურ ლიტერატურაში მოგვიანებით აბდიშოსაც იაკობიტს უწოდებენ²³. ასე რომ, „სიტყვის-გებას“ თავდაპირველი მონოფიზიტებიდან (ევტიქე, დიოსკორე) ყურადღება მთლიანად იაკობიტ ერესიარქებზე გადააქვს, რაც ცხადია, გამოწვეულია სირიულ-იაკობიტური და სომხური ეკლესიების დაახლოებით ამ ხანებში.

არსენი საფარელის მიერ აღწერილი რელიგიური სიტუაცია VI ს-ის აღმოსავლეთში ასეთია: სპარსეთის ქვეშევრდომ ქვეყნებში სამი ქრისტიანული ეკლესიაა — ნესტორიანული, იაკობიტური და მელქიტური (ქალკედონური). სომეხებს წინადადება ეძლევათ მელქიტურის გარდა რომელიმე ამათგანი აირჩიონ. სომეხები არჩევენ იაკობიტობაზე შეაჩერებენ. სპარსეთის მეფემ მათ ამ სარწმუნოების განსამტკიცებლად „მიუვლინა მოძღვარნი იაკობნი ბოროტნი ცხრანი“. არსენის მიერ დასახელებულ მოძღვრებს შორის სავარაუდო იაკობიტებს გარდა დასახელებული არიან ან აშკარა ივლიანიტები და მათი წიგნები (თვითონ ივლიანე პალიკარნასელისაც!), ან სევეროს ანტიოქელსა და იაკობ ბარადაიოსზე ადრე მოღვაწე მონოფიზიტებიც (პეტრე მკაწვრალი, ტიმოთე კვერნი) ვფიქრობთ იმიტომ, რომ არსენი იაკობიტობაში მთლიანად მონოფიზიტობას გულისხმობს, როგორც ამას გულისხმობდა ექვთიმე მთაწმინდელი.

²² ზ. ალექსიძე, არსენი ვაჩესძის „დოგმატიკონში“ შესული ანტიმონოფიზიტური ტრაქტატი და მისი გამოძახილი ძველ სომხურ მწერლობაში, „მრავალთა“, I, თბ., 1971. გვ. 146.

²³ Καθολικοὶ ἦν Μεγάλης Ἀρμενίας, Narratio, გვ. 404; მოთხრობა პატრიოთინისაგან, თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები I, ტფ., 1892, გვ. 338; Narratio, გვ. 409; სიტყვის-გება ეფთუზე გრძელისა სოსთენის მიმართ, სომეხთა მოძღვრისა, „საქართველოს სამოთხე“, გვ. 617.

ამრიგად, X-XIII სს-ის ქართულ მწერლობაში მონოფიზიტობას ზოგჯერ ფარავს ან მარტო იაკობიტობა, ან კიდევ იაკობიტობა და „სომეხთა სჯული“ ერთად. ალბათობა არსენი საფარელის მოღვაწეობის ამავე ხანებით განსაზღვრისა „სჯული იაკობთაჲ“-თ სომეხთა სარწმუნოებისა და საერთოდ მონოფიზიტობის აღნიშვნის გამო გაცილებით უფრო დიდია, ვიდრე უფრო ადრეული პერიოდით.

З. Н. АЛЕКСИДЗЕ

К ДАТИРОВКЕ АНТИМОНОФИЗИТСКОГО ТРАКТАТА АРСЕНИЯ САПАРСКОГО «О РАЗДЕЛЕНИИ КАРТЛИ И АРМЕНИИ»

(*sžuli iakobtaj*)

Резюме

Вероятность появления термина *sžuli iakobtaj* (яковитство) в трактате Арсения Сапарского для обозначения вероисповедания армянской монофизитской церкви в статье датируется периодом не ранее X—XIII веков. По мнению автора статьи, такая датировка лучше увязывается с общей историей армяно-сирийских (яковитских) церковных взаимоотношений и подтверждается показаниями других халкедонитских источников.

იბიენ ჯალაღანია

დემეტრე II-ის და დავით VIII-ის ფულების განაჩი სოფ. შალაურიდან

1957 წ. ზამთარში, სოფ. შალაურში (თელავის რაიონი), ერთ-ერთი მოსახლის საწნახელში აღმოჩნდა სპილენძის ფულის პატარა განაჩი, რომელიც შეიცავდა ქართველ მეფეთა დემეტრე II (ი), დავით VIII (კ) ფეხსებს და XIII ს-ის 70-იანი წლების თბილურ-მონღოლურ ერთ ანონიმურ სპილენძის მონეტას¹.

განაჩის მნიშვნელობის უკეთ გარკვევისათვის გავისვენოთ იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარება.

1270 წ. გარდაიცვალა მეფე დავით გიორგის ძე (ულუ); ყაანმა აბაღამ საქართველოს მეფედ უფლისწული დემეტრე დავითის ძე დასვა და მცირეწლოვანების გამო მზრუნველად სადუნ მანკაბერდელი დაუნიშნა, უკანასკნელმა, მეფისაგან ათბაგობაც მიიღო და საქართველოში პირველ კაცად იქცა.

დემეტრე II ერთგულად ემსახურებოდა მონღოლებს. მისი დროშის ქვეშ დიდძალი ქართველი ჯარი მონაწილეობდა მონღოლთა საგარეო ომებში სირიასა და პალესტინაში. მაგრამ საბედისწერო დემეტრესათვის მონღოლთა შინაური ბრძოლები აღმოჩნდა. 1288 წ. ყაან არღუნის წინააღმდეგ ბუღას ხელმძღვანელობით მოწყობილი ამბოხების ჩახშობის შემდეგ დემეტრე II ურდოში უხმეს, სადაც მეფეზე განაწყენებული ხუტლუბუღას მცდელობით თავი მოჰკვეთეს². მისივე დაჟინებით, ყაანმა მთელი საქართველოს მეფობა ვახტანგს, დავით ნარინის ძეს უწყალობა. არღუნ ყაანის ვარაუდით, მამის (დავით ნარინის) გარდაცვალების შემდეგ, ვახტანგი ორივე სამეფოს გააერთიანებდა და ამგვარად, დასავლეთი საქართველოც საბოლოოდ ყაანის ხელში აღმოჩნდებოდა. მაგრამ 1292 წ. ვახტანგი გარდაიცვალა და 1293 წ. აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ ყაანმა დავით დემეტრეს ძე დასვა³ (დავით VIII). 1297 წ. კი იწყება ყაზან ყაანისა და დავით VIII-ის ბრძოლა, რომელიც ოლქაითუ სულტნის დროსაც გაგრძელდა და საქართველოსთვის მეტად საზიანო აღმოჩნდა⁴. ასეთ პოლიტიკურ ვითარებაში გაჩნდა დემეტრე II-ის და დავით VIII-ის სპილენძის ფული.

დემეტრე II-ის ვერცხლის მონეტა ცნობილი არ არის; მის მეფობაში ჯერ ყაანურები, ხოლო შემდეგ ქართულ-ჰულაგუიდური ღირებულებები მიმოიქცეოდა.

¹ განაჩი თელავის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში ინახება; გატარებულია ერთი საერთო ნომრით — 4430. უზუსტობის თავიდან ასაცილებლად, აღწერილობაში ჩვენ მას რიგითი ნომრები დავუმატეთ — 1—14-მდე, რომლითაც დანომრილია ილუსტრაციები ტაბულებზე. მასალაზე მუშაობაში ხელშეწყობისათვის მადლობას მოვახსენებთ ფონდების მცველს თამარ შახათელაშვილს.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები. VI, თბ., 1973, გვ. 121—123.

³ იქვე, გვ. 124.

⁴ იქვე.

XIII ს-ის 80-იან წლებში, დემეტრე II-ის მეფობაში, წმინდად ნაციონალური (სპილენძის) მონეტის მოჭრა აღორძინდა, რომელიც მონღოლთადმი მორჩილების არავითარ ნიშანკვალს არ ატარებდა⁵.

დემეტრე II-ის ფელსები დიდხანია ცნობილია. მათი პირველი განმსაზღვრელი და გამომცემელი მ. ბარათაშვილია. მაგრამ მონეტის ზურგის გარშემოწერილის მართებულად წაკითხვა მან ვერ შეძლო⁶.

იგივე ფელსი ე. ლანგლუამაც გამოაქვეყნა, მაგრამ გარშემოწერილის შინაარსი ვერც მან ახსნა და მხოლოდ ასოთა ჩამოთვლით დაკმაყოფილდა⁷.

დემეტრე II-ის მონეტის ზურგის გარშემოწერილი მართებულად პირველმა პროფ. პახომოვმა წაკითხა **ⲕⲁⲓⲛⲧⲉⲣⲉⲥⲁ ⲙⲟⲛⲉⲧⲓ ⲛⲉⲛⲓ**, მაგრამ რატომღაც იგი შემდეგნაირად გაშიფრა: „მამისაი, ძესაი და სულისა წმიდისაი“⁸.

ამ გარშემოწერილის გაშიფვრას სპეციალური წერილი უძღვნა დავით კაპანაძემაც, რომელმაც მ. ბარათაშვილის მიერ შემოღებული მეთოდის — ცალკეულ მონეტებზე შერჩენილ ზედწერილთა ნაწყვეტების შეჯამების გამოყენებით, მართებულად ახსნა ადრე წაკითხული ზედწერილი: „გო [ვრ] წამს მამაი, ძეი და სული წმინდაი“⁹. (იშვიათ შემთხვევაში, გარშემოწერილი ასე არის ფორმულირებული: „სახელითა მამისა, ძისა და სული წმიდისა“) ¹⁰.

არანაკლებ საინტერესოა მონეტის ზურგზე მოთავსებული ფიგუროვანი ნიშნის საკითხიც; მის განსაკუთრებულ მოხაზულობას პირველმა მ. ბარათაშვილმა მიაქცია ყურადღება. აი რას წერს იგი: „სახე, რომელიც არის ფულის შუა გულში, წარმოადგენს განსხვავებულსა ნიშანსა რასმე, ვითარცა თამარ მეფის ფულთა ზედა, ანუ არის ჩართულის ხელით ასოები, რომელიც მე ვერ გავარკვეი“¹¹.

პროფ. დ. კაპანაძე თვლიდა, რომ ეს ფიგურა, ოდნავ განსხვავებული ვარიანტია ბაგრატიონთა საგვარეულო ნიშნისა, რომელიც მოთავსებულია თამარისა და დავითის სახელით 1200 წ. მოჭრილ ფულზე¹².

მ. ბარათაშვილის მიერ გამოთქმული ვარაუდი, დემეტრე II-ის მონეტის ზურგზე გამოსახულ ფიგურაში შეწიაღებული ასოების არსებობისა, გაიზიარა და განავითარა თ. ბარნაველმა. შუა საუკუნეების ქართულ მონეტებზე მო-

⁵ Ир. Джалаганца. Из истории монетного дела в Грузии XIII века. Тб., 1958, гл. 65—68.

⁶ М. Баратаев. Нумизматические факты грузинского царства. СПб., 1844, разр. III, гл. 148—160 (ქართ. ტექსტი) ტაბ. VIII, № 1—3.

⁷ V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. P., 1860, гл. 84—85.

⁸ Е. А. Пашомов. Монеты Грузии. Тб., 1970, гл. 169, № 80, таб. XII, № 34—38. შტრ. დ. კაპანაძე, დემეტრე თავდადებულის ფულის ზედწერილის შინაარსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. III, № 8, 1942, გვ. 849.

⁹ დ. კაპანაძე, დასახ. წერილი, გვ. 850; აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ პირველი სიტყვის წაკითხვა ნაწილობრივ მცდარია. უნდა იყოს — **ⲕⲁⲓⲛⲧⲉⲣⲉⲥⲁ** და არა **ⲕⲁⲓⲛⲧⲉⲣⲉⲥⲁ** — უკანასკნელი ფორმა არც ერთ მონეტაზე არ არის დადასტურებული.

¹⁰ Д. Капанадзе, Комментарий, гл. 311, ასეთი ეგზემპლარებია საქ. სახ. მუზ. ქართული ძირითადი ფონდი № 2260 და ჩენი განძის 4430_გ.

¹¹ М. Баратаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 154.

¹² Д. Г. Капанадзе, Родовой знак Багратионов на грузинских средневековых монетах, Нумизматический сборник, II, М., 1957, гл. 78; მისივე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969, გვ. 97, № 106.

თავსებულ ფიგურულ ნიშნებს მან სპეციალური ნაშრომით უძღვნა¹³. მკვლევარმა დაადგინა, რომ დემეტრე II-ის მონეტის ზურგის „გარეგანი რკალისებრი მოჩარჩოება, შუბისპირული ფიგურის დამაგვირგვინებელ ყულფთან ერთად ქმნიან დემეტრეს სახელის მონოგრამას მხედრული დაწერილობით, ხოლო შუბისპირული ფიგურის დანაწევრება შემადგენელ ელემენტებად გვაძლევს დემეტრეს სახელის მონოგრამულ დაწერილობას მთავრული ასოებით“¹⁴.

საინტერესო და საყურადღებოა დემეტრე II-ის ფელსის თარიღის საკითხიც. ისიც პირველმა მ. ბარათაშვილმა წამოაყენა და დამაჯერებლადაც ახსნა მონეტის შუბლზე, განცალკევებით მოთავსებული ასო **Φ** (ფარი), როგორც ქრონიკონი 500. „ასო **Φ** ხილული ხსენებულს ფულეზზედ უეჭველად დანიშნავს წელსა ფულის მოჭრისასა, ე. ი. ქრონიკონსა 500, რომელიც ეთანხმება წელსა ქრისტესით 1280 თათრულსა 678 და 9. ღროსა ამას მეფობდა შიმიტრი II“¹⁵.

ეს ვარაუდი შემდეგში დადასტურდა თ. ლომოურის მიერ აღმოჩენილი და შესწავლილი დავით VIII ფელსების მეშვეობით, რომელნიც დემეტრე II-ის მონეტის სრულს ასლს წარმოადგენენ და რომელთა შუბლზეც ქრონიკონის აღმნიშვნელი მთავრული ასოებია მოთავსებული¹⁶.

მოგვიანებით, პროფ. დ. კაპანაძემ გაიზიარა მ. ბარათაშვილის ეს მოსაზრება¹⁷.

დემეტრე II-ის ფულზე თარიღი იშვიათ შემთხვევაში მის ზურგზეც თავსდება — ფიგურული ნიშნის ორივე მხარეს, მაგრამ აქ უკვე ქრონიკონია არა 500 (**Φ**) არამედ 506 — (**Φ**⌘).

ასეთ ვარიანტს იცნობდა ჯერ კიდევ ე. პახომოვი, მაგრამ ნაკლებ ეგზემპლარს, რომელზეც ქრონიკონის მხოლოდ ერთი, ასეულების აღმნიშვნელი ნაწილი იკითხებოდა¹⁸. საბედნიეროდ, ამგვარი სრული ცალი 506 (**Φ**⌘). ქრონიკონით (=1286 წ.) დათარიღებული ჩვენს განძშიც აღმოჩნდა (იხ. აღწერილობის № 4330გ). ამგვარად, ჩვენ ვიცნობთ დემეტრე II-ის ფელსებს ორი დადგენილი, განსხვავებული თარიღით — 1280, 1286 წწ. ეს სრულიად არ ნიშნავს, რომ ეს ფული მხოლოდ ამ წლებში იჭრებოდა. სავარაუდოა, რომ ამ თარიღებით ფელსებს დემეტრე II-ის მეფობის სხვა წლებშიც კრიდნენ, როგორც ეს ხშირად ხდებოდა აღმოსავლეთში.

დემეტრე II-ის მონეტების (განძი, საქ. მუზეუმის ძირითადი კოლექცია) ზედმიწევნითმა შესწავლამ გამოამჟღავნა განსხვავებული სიქების სიმრავ-

¹³ თ. ბარათაშვილი, ფიგურული ნიშნები განვითარებული შუასაუკუნეების ქართულ მონეტებზე, „მაცნე“. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 3, 1974, გვ. 86—101.

¹⁴ იქვე, გვ. 99.

¹⁵ М. Баратаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 158.

¹⁶ თ. ლომოური, დავით VII-ის და ვახტანგ III-ის ფულები, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. XVБ, 1948, გვ. 72.

¹⁷ Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, М., 1950, გვ. 82.

¹⁸ Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, Тб., 1970, გვ. 169, № 82, ტაბ. XII, № 40 გაუგებარია ამ შემთხვევისათვის დართული დ. კაპანაძის კომენტარი (დასახ. ნაშრომი, გვ. 311), სადაც საკვლევი განძის ამგვარი ფელსი, სრულიად უნიკალურ და უცნობ ცალად არის გამოცხადებული.

ლე¹⁹, რაც ერთი მხრივ ემისიის ინტენსივობაზე მიგვანიშნებს, ხოლო მეორე მხრივ საქალაქო, წვრილი ალბ-მიცემობის გამოცოცხლებაზე XIII ს-ის 80-იან წლებში.

შალაურის განძი, მეფე დავით VIII-ის სპილენძის სამ მონეტასაც შეიცავს (იხ. აღწერილობის 4330_{11,12,13}).

დავით VIII-ის ვერცხლის ფული ჯერ კიდევ გასული საუკუნიდან არის ცნობილი, ხოლო მისი ფელსების აღმოჩენა თ. ლომოურს ეკუთვნის. მან დაადგინა, რომ მონეტის შუბლზე, ფიგუროვანი ოთხკუთხა ჩარჩოს ქვეშ, ზოგჯერ თავსდებოდა ქორონიკონის აღმნიშვნელი ასოები: **ფზ** (530) რაც გვაუწყებს, რომ მონეტა 1310 წ. არის მოჭრილი. მკვლევარმა ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ დავით VIII-ის იმდროინდელი ადგილსამყოფელი ცნობილი არ არის და იგი ვარაუდით ქართლის მხოლოდ ერთ მცირე ნაწილს — არაგვის და ნაწილობრივ ქსნის ხეობას განაგებდა და ამდენად ქვეშევრდომთა რიცხვიც მცირე ჰყავდა. მაგრამ ვინაიდან ეს კუთხე რაღაც პოლიტიკურ სხეულს წარმოადგენდა თავისი მმართველი აპარატით, ცხადია მას ფულიც ესაჭიროებოდა. საფიქრებელია, რომ დავითის ამ „სამეფოში“ შედიოდა მონღოლური ვერცხლი და სპილენძი როგორც სამხრეთიდან, ისე ჩრდილოეთიდან, დარიალის გზით. მაგრამ უთუოდ ეს ვერ აკმაყოფილებდა ადგილობრივ მოთხოვნილებას, რის გამოც დავით VIII-მ მოჭრა სპილენძის ფული. დადგენილი თარიღი — 1310 წ. სულაც არ ნიშნავს რომ ეს ფული სხვა წლებში არ შეიძლებოდა მოჭრილიყო, მით უფრო, რომ ბევრი ცალი ისეთი გაცვეთილია. რომ რაიმეს გარკვევა შეუძლებელია. თ. ლომოურმა საყურადღებო ვარაუდი გამოსთქვა მათი მოჭრის ადგილის თაობაზეც. მისი აზრით, სპილენძის ფულს დავით VIII, შესაძლოა, თავისი ადგილმყოფელობის ერთ-ერთ პუნქტში — ეჩივანში, სტეფანწმინდაში, გველეთსა ან ჯადაში ჰჭრიდა²¹.

დავით VIII-ის ფულის პოვნა აღმოსავლეთ საქართველოში ფართოდ გავრცელებულ დემეტრე II-ის და ყაანურის ტიპის ფელსებთან ერთად, მიგვანიშნებს, რომ თუმც პირველის მოჭრის ადგილი უცნობია, ხოლო სიტუაცია გამოშვებისა — მეტად დრამატული, იგი ფართოდ მიმოიქცეოდა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე²².

შალაურის განძში არის სპილენძის ერთი ანონიმური მონღოლური მონეტაც, რომელიც ჰ. 675 წ. (=1276/77) იჭრებოდა თბილისში და ვერცხლის ყაანურების თანადროულ ფელსად ითვლება. მისი ცნობილი ცალების რაოდენობა, ყაანურებთან შედარებით, განუზომლად მცირეა, რაც ჭერჯერობით სხვა

¹⁹ საქ. სახ. მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექციის „ქართულ ძირითად“ ფონდში დაცული 45 მონეტა, შუბლის ცხრა განსხვავებული სიქით არის მოჭრილი: I №№ 301, 2256, 2257, 2259, 2260, 2261, 2262, 2266, 2269, 2908, 2913, 2914, 4558, 4559, 4560, 4561; II №№ 2263, 2267, 2270, 2275, 2912, 4556, 4562; III №№ 2254, 2271, 2274, 2907, 2909; IV №№ 2910; 3486; V № 2265, 2911; VI № 2264; VII № 4555; VIII № 2255; IX № 299.

²⁰ თ. ლომოური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73—74.

²¹ იქვე, გვ. 74.

²² დავით VIII-ის ფელსები (32 ც.) აღმოჩენილი იყო ადრეც — სხვადასხვა დროს, ორთაქალაქსთან მტკვრის კალაპოტის გაწმენდისას (იხ. საქ. მუზ. „გ“ № 8554, 10570, 11506, 11507, 11710—11717, 1214, 12684—12702), მაგრამ ყველა იმდენად გაცვეთილია, რომ არაფრის გარჩევა. გარდა კუთვნილებისა, არ შეიძლება.

ვერაფრით აიხსნება, თუ არა სუსტი ფულადი მიმოქცევით ქალაქის მოსახლეობაში²³. ცხადია, რომ ამგვარი მონეტის ყოველი ახალი აღმოჩენა მნიშვნელოვანი ფაქტია, მით უფრო განძის შემადგენლობაში.

ყველაფერი ზევით ნათქვამი გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ შალაურის განძი საყოვლადო საბუთია როგორც იმდროინდელი სამონეტო მიმოქცევის საილუსტრაციოდ, ისე XIII ს-ის დასასრულსა და XIV ს-ის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი ბუნდოვანი მომენტის დასაზუსტებლად.

გ ა ნ დ ი ს შ ე დ გ ე ნ ი ლ ო ბ ა

ა) დემეტრე II (1271—1289 წწ.)

4430₁ **Æ** წ=2,62 გრ.

შუბლი: ერთმანეთში ჩასმული ორი კვადრატი, რომელთა შეერთების ხაზები ქმნიან ყულფებსა და ხვეულებს. შიდა კვადრატის ცენტრში მთავრული **შ**, შიგ **წ=შ**. გარეთა კვადრატის მარცხენა მხარეს, პერპენდიკულარულად, ერთმანეთის ქვეშ, მთავრულად ორი ასო **ფ**, მარჯვენა მხარეს, **მ**. ერთიანად ზედწერილი იკითხება: „მეფე მეფეთა დემეტრე“.

შიდა და გარეთა კვადრატებს შორის შექმნილი სივრცის მარჯვენა ქვედა კუთხეში ასო **წ=500**.

ზურგე: ცენტრში, ორიგინალური „შუბისპირული“ ფიგურა გარშემოვლებული ხაზოვანი რკალით, რომლის თავები ჩაბრუნებულია მორკალების შიგნით. გარეგანი მოჩარჩოება და ფიგურის დამაგვირგვინებელი ყულფი ქმნის დემეტრეს სახელის მონოგრამას მხედრული დაწერილობით, ხოლო შუბისპირული ფიგურის დანაწევრება გვაძლევს იგივე მონოგრამას მთავრული ასოებით²⁴. ირგვლივ მთავრულით: **ღჸჳ*ჴს*ჴტჴიჴი [ტტ სჴჴ] — გერწამს მამი, ძეი [და სული წმიდაი]**²⁵.

4430₂ **Æ** წ=2,65 გრ.

შუბლი: როგორც წინა, მხოლოდ კვადრატის მარცხნივ **ფ** მარჯვნივ **შ**, კვადრატის შიგნით კუთხეში **წ**

ზურგე: როგორც წინა, მხოლოდ გარშემოწერილიდან სხვა ფრაგმენტებია შერჩენილი: **ტტ ს*სი ჴ*ჴჴ**

4430₃ **Æ** წ=2,35 გრ.

შუბლი: როგორც № 1, მხოლოდ კვადრატის მარცხნივ **ფ** სიქის მარჯვენა ნაწილი, ფირფიტაზე მოხვედრილი არ არის.

²³ Ир. Д ж а л а г а н и а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52.

²⁴ თ. ბ ა რ ნ ა ე ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 99.

²⁵ დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 850, ცხრილი.

²⁶ გარშემოწერილში ასოები ხშირად შებრუნებულად არის დაწერილი (აქ და შემდეგაც ვარსკვლავებით აღვნიშნავთ მონეტებზე შებრუნებით მოთავსებულ ასოებს).

²⁰ Д. Г. Капанадзе, *Комментарии*, 33. 311, 606. В₃₂.

4430₁₂ AЕ $\bar{\nu}=2,52$ ზურგი გაცვეთილია.

შუბლი: როგორც № 11, მხოლოდ კვადრატის მარცხნივ $\overline{\text{მ}}$ მარჯვნივ: $\overline{\text{ფ}}$,

ქვეშ (მარჯვენა მხარეს) $\overline{\text{ზ}}$ (30)

ზურგი: № 1, იკითხება მხოლოდ $\overline{\text{ქფ}}$

4430₁₃ AЕ $\bar{\nu}=1,79$ გრ. გაცვეთილი.

შუბლი: როგორც № 11, კვადრატის გარეთა ასოები არ იკითხება.

ზურგი: გაცვეთილი.

გ) ყაანურის ტიპის ფელსი

თბილისი პ. 675 (=1276/77 წ.)

4430₁₄ AЕ $\bar{\nu}=2,47$ გრ.

შუბლი: ცენტრში $\overline{\text{قان/القاد}}$ ხაზოვანი რკალი და გარშემოწერი-

ლი: $\overline{\text{سته حمى [او سبعين و ستاية]}}$ და წერტილოვანი რკალი.

ზურგი: წერტილოვანი კვადრატი. რომლის მხარეთა გაგრძელება ებჯინება წერტილოვან რკალს; მის შიგნით, სარწმუნოებრივი სიმბოლო:

$\overline{\text{لا اله الا الله/وحدة/ع شريك له}}$

გვერდით სეგმენტებში — ორნამენტები³⁰.

И. Л. ДЖАЛАГАНИЯ

КЛАД МЕДНЫХ МОНЕТ ГРУЗИНСКИХ ЦАРЕЙ ДИМИТРИЯ II И ДАВИДА VIII ИЗ с. ШАЛАУРИ

Резюме

Клад медных монет, найденный в 1957 г. в с. Шалаури (Телавский р-н Грузинской ССР), состоит из фельсов грузинских царей Димитрия II₍₁₀₎ и Давида VIII₍₃₎ и одной тбилисско-монгольской анонимной медной монеты 70-х гг. XIII в.

Клад содержит интересные экземпляры фельсов Димитрия II с датой корониконом как на лицевой, так и на оборотной стороне.

Сопоставление штемпелей этих монет выявило большое их разнообразие, что свидетельствует об интенсивности эмиссии, вызванной оживлением мелкого, городского денежно-товарного обмена в Восточной Грузии конца XIII — начала XIV вв.

Совмещение в одном кладе фельсов Давида VIII, чеканившего их в изгнании, где-то в Мтиулетии или в Хевии, с монетами Димитрия II свидетельствует о том, что, несмотря на драматичность исторической ситуации, фельсы Давида VIII имели не только локальное значение, но и широко обращались на территории Восточной Грузии, наряду с другой ходячей монетой.

Таким образом, клад не только являет собой картину тогдашнего денежного обращения, но и проливает свет на один из туманных моментов истории Грузии XIII—XIV вв.

³⁰ Ир. Джалагания, დსახ. ნაშრომი, გვ. 52, № 33.

რამდენიმე დაკვირვება ჟამთააღმწერლის თხზულების ტექსტზე

უკანასკნელ წლებში ჩვენში საგრძნობლად გაცხოველდა მეცნიერული მუშაობა საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის დარგში. უფრო მრავალფეროვანი ხდება თემატიკა, ისახება ახალი პრობლემები, იხვეწება მეთოდოლოგია. ფართოვდება კვლევა-ძიების სფერო. ამასთან დაკავშირებით მომწიფდა ქართული საისტორიო წყაროების ხელახალი პუბლიკაციის საკითხიც. საისტორიო მეცნიერების და, კერძოდ, წყაროთმცოდნეობის ახალი ამოცანების შესაბამისად მიზანშეწონილად იქნა ცნობილი ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლთა (მათ შორის „ქართლის ცხოვრების“ ციკლის თხზულებების) კრიტიკული ტექსტების ცალ-ცალკე გამოცემა ვრცელი გამოკვლევითა და კომენტარით¹. საამისოდ პირველ რიგში აუცილებელი შეიქნა საისტორიო ძეგლთა ტექსტების დადგენისა და გამოცემის წესების შემუშავება და დაზუსტება ქართული საისტორიო წყაროთმცოდნეობისა და ტექსტოლოგიის უმთავრეს მონაპოვართა გათვალისწინებით. ტექსტზე მუშაობის დროს მტკიცედ დადგენილი პრინციპების გამოყენება და სრულყოფილი მეთოდოლოგიის მომარჯვება უზრუნველყოფს თხზულების ბევრი შერყენილი და გაუგებარი ადგილის გამართვას. ამავე დროს, შემცირდება ტექსტში გაუმართლებელი, დაუსაბუთებელი კონიექტურების შეტანისა და გამომცემლის შეცდომის შესაძლებლობა. ზმირ შემთხვევაში მოხერხდება აგრეთვე ზოგიერთი კარგად ცნობილი კონტექსტის ახლებურად წაკითხვა და გააზრება, რაც უთუოდ ხელს შეუწყობს საქართველოს ისტორიის შემდგომ ჩაღრმავებულ კვლევას.

წინამდებარე წერილში რამდენიმე დამახასიათებელი მაგალითით ილუსტრირებულია ზემოთ მოტანილი ზოგადი მსჯელობა, განხილულია ჟამთააღმწერლის თხზულების კრიტიკული ტექსტის დადგენის ზოგიერთი საკითხი და კვლევის კონკრეტული შედეგიანობაც არის ნაჩვენები.

XIII ს-ის 40-იანი წლების დამდეგისათვის საქართველო მონღოლებმა დაიპყრეს. როდესაც დასავლეთ საქართველოში გახიზნულმა მეფე რუსუდანმა ნახა, რომ მისი სარდალ-ვაზირნი მტერს დამორჩილდნენ, თვითონაც გადაწყვიტა მონღოლებთან შეთანხმება. სათანადო მოლაპარაკებების შემდეგ რუსუდანი და მისი ვაჟი დავითი აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოვიდნენ². ჟამ-

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ აკად. ივ. ჯავახიშვილსაც ასე ჰქონდა დაგეგმილი ქართული საისტორიო თხზულებების გამოცემა (იხ. ივანე ჯავახიშვილის 34 კერძო წერილი. პუბლიკაცია ვ. დონდუასი, „მნათობი“, 1968, № 9, წერილი № 33, გვ. 151; კომენტარი, გვ. 162; იხ. აგრეთვე, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქივი, ფონდი 4, აღწ. I, № 239, ფ. 15, 16, 18; № 258, ფ. 6, 7).

² ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორბით, ტფ., 1906, გვ. 600, 604; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 112—113.

10. „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 2, 1976.

თაალმწერლის სიტყვით, მათ „წინა მიეგებნეს შანშა, ავავ, რომელი თათართა დიდად პატივითა შეეწყნარა არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი შოთა კუპარი...“³ და ა. შ.

მოტანილ კონტექსტში გასაგები არ არის, ვინ იყო „არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“. როგორც ჩანს, ამის გამო მოხდა, რომ ეპიტაფის სწავლულ კაცთა კომისიამ ეს სიტყვები საერთოდ არ შეიტანა შეესებულ „ქართლის ცხოვრებაში“. კომისიის მიერ რედაქტირებულ ტექსტშია: „გარდამოვიდა თვთ მეფე, და წარმოგზავნა ძე თვის დავით, რომელთა წინამიეგებნეს შანშე და ავავ, რომელი თათართა დიდად პატივითა შეეწყნარა. შოთა კუპარი, თორელი...“⁴ ამრიგად, სწავლულ კაცთა კომისიის მიერ გამართული ტექსტის მიხედვით, თათართაგან „დიდად პატივითა შეეწყნარებული“ ყოფილა ავავი.

ს. ყაუხჩიშვილმა ფრაზაში შემდეგნაირად განალაგა სასვენი ნიშნები: „გარდამოვიდა თვთ მეფე და წარმოგზავნა ძე თვის დავით, რომელთა წინამიეგებნეს შანშე და ავავ, რომელი თათართა დიდად პატივითა შეეწყნარა, არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი შოთა კუპარი...“⁵ როგორც ვხედავთ, ამ პუნქტუაციით, დიდი პატივით შეწყნარებული ისევ ავავია, ხოლო სიტყვები — „არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“ პერეტის ერისთავს შოთა კუპარს მიეკუთვნა⁶.

მოგვიანებით, 1966 წ. მარტში, საქართველოს მწერალთა კავშირში გამართული დისკუსიის დროს გამოითქვა აზრი, რომ თითქოს „არარათა ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“ მამათმავალს ნიშნავს (ს. კაკაბაძე)⁷. ამან კი ახალი სიძნელე წარმოქმნა, რადგან ზოგიერთი მკვლევარი (თეიმურაზ ბაგრატიონი, მ. ბროსე, პ. ინგოროყვა...) შოთა კუპარს (კუპარს) შოთა რუსთაველთან აიგივებდა.

ამ უხერხულობის თავიდან ასაცილებლად იმავე სხდომაზე იყო წინადადება სასვენი ნიშნის (მძიმის) იმგვარად დასმისა, რომ საჩოთირო გამოთქმა ჩამოსცილებოდა შოთა კუპარს: „წინამიეგებნეს შანშე და ავავ, რომელი თათართა დიდად პატივითა შეეწყნარა არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი, შოთა კუპარი...“

უნდა ითქვას, რომ ტექსტის გამართვის თვალსაზრისით, ასეთი ოპერაცია უთუოდ მართებულია. გამოთქმა — „რომელი თათართა დიდად პატივითა შეეწყნარა არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“ მართლაც არ უნდა გაიყოს შუაზე. ეს სიტყვები ერთ პირს ეხება, სახელდობრ, იმას, ვინც ფრაზის წინ არის დასახელებული და არა მის შემდეგ. მაგრამ ამ შემთხვევაში თათართაგან „დიდად პატივითა შეეწყნარებული“ და „არარათა ნიჭთა და

³ ქართლის ცხოვრება, მარიამ ღედოფლის ვარიანტი, გვ. 605.

⁴ ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეთატხრამეტე საუკუნემდე... ტ. I, მ. ბროსეს გამოც., სპბ., 1849, გვ. 364.

⁵ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბ., 1959, გვ. 195.

⁶ შდრ. იქვე, გვ. 049: „არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი შოთა კუპარი“; აგრეთვე, გვ. 594, ლექსიკონი, S. V. „სამამაკაცი“.

⁷ იმავე წლის დამლევს გამოცემულ მონოგრაფიაში ს. კაკაბაძე აღნიშნავდა, რომ შოთა კუპარი იყო „არა თუ ყოვლად უნიჭო, არამედ მამათმავლობითაც დაავადებული“ (ს. კაკაბაძე, რუსთაველი და მისი ეფხისტყაოსანი, თბ., 1966, გვ. 281).

ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“ აღმოჩნდება ავაგ მხარგრძელი, საქართველოს სახელმწიფოს ამირსპასალარი და ათაბაგი.

შეიქმნა რთული ვითარება, რომელიც სცილდება საკუთრივ ტექსტოლოგიური კვლევის ფარგლებს: მემატიაანის მიერ ნახსენებ ორ პირს — ავაგსა და შოთა კუპრის შორის ერთ-ერთი უნდა იყოს „არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“. მაგრამ ავტორის დამოკიდებულება მათ მიმართ არ იძლევა არავითარ საფუძველს იმისათვის, რომ რომელსაღმე მათგანს მივაკუთვნოთ ეს სიტყვები. ჟამთააღმწერლის თხზულებაში არა გვხვდება არავითარი მინიშნება ისტორიკოსის ათვალწუნებულ დამოკიდებულებაზე ავაგის ან შოთა კუპრისადმი.

რამდენადაც „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტების საფუძველზე ვერ ხერხდება ამ საკითხის გარკვევა, სხვა წყაროებს უნდა მივმართოთ. კერძოდ, მხედველობაში გვაქვს XVII ს-ის ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრება“, რომლის ე. წ. მეორე ნაწილი ძირითადად „ისტორიათა და აზმათა“ და ჟამთააღმწერლის თხზულების საფუძველზეა შედგენილი.

ფ. გორგიჯანიძე რუსუდანისა და მისი ვაჟის დავითის აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოსვლაზეც ჟამთააღმწერლის მიხედვით მოგვითხრობს. ის წერს: „რა ეს ანბავი ესმა რუსუდანს, რომე თურქნი თავიანთ ნათქვამს არ გარდასცვლიან და ფიცსა და პირობას არ გასტეხენ და მინდობილს შეიწყალებენ, თვითან გარდმოვიდა ქართლსა, და გაგზავნეს ძე თავისი, რომელსაც⁸ წინ მიეგებნენ შანშე, ავაქ და ევასლან, რომელნიც თათართ დიდის პატივით შეეწყალათ, და შოთა კაპარი...“⁹ როგორც ვხედავთ, სწავლულ კაცთა კომისიის მსგავსად ფარსადანსაც გამოუტოვებია სიტყვები სამამაკაცო ნიჭთა და ზნეთა შესახებ, ხოლო მონღოლთა მიერ შეწყალებულად სამი პირი ჰყავს გამოცხადებული. მაგრამ განსაკუთრებით საყურადღებო ის არის, რომ შემხედვრთა შორის ავაგის შემდეგ ფარსადანი ეგარსლანსაც ასახელებს. ჟამთააღმწერლის თხზულების დღეს ცნობილ ტექსტში ეგარსლანი ამ ადგილას ნახსენები არ არის, თუმცა „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგამდელი რედაქციის ტექსტში მისი ადრინდელი დასახელების კვალი აშკარად ჩანს. ავაგის შემდეგ რომ კიდევ ვიღაც არ ყოფილიყო ნახსენები, მაშინ ჟამთააღმწერელს ექნებოდა არა „წინა მიეგებნენ შანშა, ავაგ“, არამედ „შანშა და ავაგ“, როგორც ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხებშია (ეს ვარიანტი გაზიარებულია ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემაშიც). „ქართლის ცხოვრების“ იმ ნუსხაში, რომლითაც გორგიჯანიძე სარგებლობდა, ეს ადგილი, როგორც ჩანს, უფრო სრულად იყო შემონახული. მისი წყალობით ჩვენ ახლა ვიცით, რომ რუსუდანისა და მისი ვაჟის დავითის შემხედვრთა შორის მემატიაანეს ავაგის შემდეგ ეგარსლანიც ჰყოლია დასახელებული.

გორგიჯანიძის ამ ჩვენების მიხედვით რომ აღვადგინოთ ჟამთააღმწერლის თხზულების შესაბამისი კონტექსტი, გამოვა, რომ მონღოლთაგან „დიდად პატივითა შეწყნარებულნი“ და „არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“ ყოფილა კახეთის ერისთავი ეგარსლან ბაკურციხელი. ერთი შეხედვით მოულოდნელი ეს დასკვნა არ მოგვეჩვენება მიუღებელი და ნაუცბათევი, თუ გავითვალისწინებთ ისტორიკოსის სხვა ცნობებსაც ეგარსლანის შესახებ.

⁸ ხელნაწერში — რომელნიც.

⁹ ფ. გორგიჯანიძე, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნაწ. H 2140, ფ. 49 ბ.

ჟამთააღმწერელი არაფერს ამბობს ავაგის მიმართ მონღოლთა განსაკუთრებულ წყალობაზე. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ „თვით ავაგისადმი თათრებს მაინცდამაინც დიდინდობა არ გამოუჩენიათ, პირიქით, მათ, როგორც ეტყობა, ჰსურდათ, რომ ავაგისათვის ურჩობის გამოჩენისა და წინააღმდეგობის ყოველივე საშუალება მოესპოთ“¹⁰. კირაკოს განძაკეცი იმასაც მოგვითხრობს, როგორ სცემა ავაგს მათრახით ერთმა არც მაინცდამაინც წარჩინებულმა მონღოლმა იმის გამო, რომ საკმაოდ სწრაფად ვერ წამოდგა ფეხზე მის შესახვედრად¹¹. ამდენად, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ისტორიკოსის ცნობა მონღოლთა წინაშე დიდი დაწინაურების შესახებ არ შეიძლება ეხებოდეს ავაგათაბაგს.

სამაგიეროდ, ეგარსლანზე ჟამთააღმწერელი საგანგებოდ აღნიშნავს, „ეზომ განდიდნა, რომელი კინლა და სახელის ღებადცა მეფისა იკადრა და ყოველი ქართველთა ნათესავი ბრძანებასა მისსა მორჩილობდეს“-ო¹². ცოტა ქვემოთ მემატიანე დასძენს, რომ ეგარსლანს „ვითარცა მეფესა მორჩილობდეს ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი“¹³, მერე კი ისევ იმეორებს. რომ მას „კინლა სახელიცა მეფობისა ეპყრა“¹⁴. თავისთავად ცხადია, რომ ასეთი უპირატესობის მოპოვება ეგარსლანს მხოლოდ დამპყრობთა დიდი მხარდაჭერით შეეძლო. ამიტომ მას სავესებით შეეფერება ჟამთააღმწერლის სიტყვები მონღოლთა განსაკუთრებული წყალობის შესახებ.

ახლა განვიხილოთ საკითხი, შეეძლო თუ არა მემატიანეს ეგარსლანისათვის ეწოდებინა „არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“?

„ქართლის ცხოვრების“ ძველი რედაქციის ნუსხებში ეგარსლანის სახელი სულ რვაჯერ გვხვდება. არის აგრეთვე კიდევ ერთი ადგილი, როცა ის აუცილებლად უნდა იხსენიებოდეს, მაგრამ ტექსტის დამახინჯების გამო სახელი გამოტოვებულია. განვიხილოთ ეს ადგილი.

ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს, რომ რუსუდანის გარდაცვალების შემდეგ „გაჰდეს ქართველნი უნუგეშინისმცემლოდ და უმეფოდ“. ამიტომ „თუთელი ერისმთავარი თუთოსა ნოინსა შეუდგა და განაჩინეს თათართა ბაჰკრისა მთავარნი, რომელსა ღუმნისა თავად უწოდეს, და გამოარჩიეს მთავარნი. ხოლო არა ნიჭთა მქონებელი სამკროთა და მას კელ უდვეს“¹⁵ სპა ერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა“¹⁶.

როგორც ვხედავთ, მოტანილი ნაწყვეტის ბოლო ნაწილი გაუგებარია. კერძოდ, არა ჩანს, ვინ იყო „არა ნიჭთა მქონებელი სამკროთა“ და საერთოდ რას ნიშნავს ეს სიტყვები.

ფ. გორგიჯანიძისთან შესაბამის ადგილას იკითხება: „თითო მთავარი საქართველოსანი თითომ ნონიმ თავისთვის დაიჭირეს, და თითო ბევრის თა-

¹⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 101.

¹¹ Киракос Гандзакети. История, перевод с древнеармянского Т. Тер-Григорьяна, Баку, 1946, гв. 133.

¹² ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 629.

¹³ იქვე, გვ. 645.

¹⁴ იქვე, გვ. 650.

¹⁵ ტექსტში — რა სახელ უდვეს („მას კელთ უდვეს“ ს. ყაუხჩიშვილის კონიექტურაა, რომელსაც ფ. გორგიჯანიძე ადასტურებს: „ამას კელთ მისცეს“. — დასახ. ხელნაწერი, ფ. 53 ბ).

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 623.

ვად, რომელსა ღუმანი ჰქვიან თურქთ ენითა ბევრსა¹⁷, და საქართველოს დო-
ყუზ ღუმან გურჯისტანს ეძახიან, მთავრად დასდგინეს. პირველ ეგასლან ბა-
კურციხელი, კაცი ღრმად განამზრახი, ნიჭთა მქონეხელი სამკედროთ¹⁸.

ამგვარად, „საქართველოს ცხოვრების“ იმ ნუსხაში, რომლითაც გორგი-
ჯანიძე სარგებლობდა, პირველი ღუმნის თავად დასახელებული ყოფილა ეგარ-
სლან ბაკურციხელი. ვახტანგის სწავლულ კაცთა კომისიაც ადასტურებს, რომ
ჟამთააღმწერლის პირვანდელ ტექსტში შესაბამის ადგილას ეგარსლანი იხსე-
ნიებოდა¹⁹.

„ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის საფუძველზე ივ. ჯა-
ვახიშვილმა პირველი ღუმნის თავად სწორედ ეგარსლან ბაკურციხელი მიიჩ-
ნია და მისი საკმაოდ ბუნდოვანი დახასიათების საკუთარი გაგებაც წარმოად-
გინა. კერძოდ, მან დამახინჯებული „სამკროთა“ აღადგინა როგორც „სამკედ-
როთა“²⁰ და აღნიშნა, რომ ეგარსლანი იყო „არა ნიჭთა მქონეხელი სამკედრო-
თა“²¹. ფ. გორგიჯანიძეც ადასტურებს, რომ განსახილველ კონტექსტში „სამ-
კროთა“-ს ადგილას „სამკედროთა“ უნდა იყოს.

უნდა ითქვას, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე და სწავლულ კაცთა კომისია
ვერ გაერკვნენ ეგარსლან ბაკურციხელის ჟამთააღმწერლისეული დახასიათე-
ბის არსში. როგორც ჩანს, მათთვის ძნელად წარმოსადგენი შეიქნა, როგორ
შეიძლებოდა კაცი „არა ნიჭთა მქონეხელი სამკედროთა“ ღუმნის თავად და-
ენიშნათ და უზარმაზარი ლაშქარი ჩაებარებინათ²². ამის გამო გორგიჯანიძემ
და სწავლულმა კაცებმა შეცვალეს ჟამთააღმწერლის სიტყვები და საპირის-
პირო მნიშვნელობა მისცეს მათ. კერძოდ, ფარსადანის აზრით, ეგარსლანი
იყო „კაცი ღრმად განამზრახი, ნიჭთა მქონეხელი სამკედროთ“, ხოლო სწავ-
ლულ კაცებს იგი დახასიათებული ჰყავთ როგორც „კაცი ღრმად მოუბარი,
მკნელ მეომარი, და არას საქონლისა პატრონი“.

ს. ყაუხჩიშვილმა არ გაიზიარა ივ. ჯავახიშვილის ზემოთ დასახელებული
კონიექტურა, „სამკედროთა“-ს ამჯობინა „საგმართა“ და მთლიანად ეს გამოთ-
ქმა შემდეგნაირად გამართა: „პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი, კაცი ღრმად
მოუბარი, ხოლო არა ნიჭთა მქონეხელი საგმართა“²³. ლექსიკონში „საგმარი“
განმარტებულია როგორც „საჭირო რამ“, „საჭირო ნივთი და საგანი“, „ქონე-

¹⁷ ხელნაწერში — და ბევრსა.

¹⁸ ფ. გორგიჯანიძე, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 53 ბ.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, I, გვ. 371.

²⁰ ეს სიტყვა უცნობი და მოულოდნელი არ არის ჩვენი ავტორისათვის. მას აღნიშნუ-
ლი აქვს დავით ლაშას ძის ვაჟის, გიორგის „სამკედროთა ზნეთგან განსრულება“ (ქართ-
ლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 697. „განსრულება“ ივ. ჯავახიშვილის
კონიექტურაა, ტექსტშია — განსრულებულეობსა). ჟამთააღმწერელს ნახსენები ჰყავს აგრეთ-
ვე „ერისთავი სამდავლა, კაცი ყოვლითა სამკედროთა ზნითა შემკული“ (იქვე, გვ. 755).

²¹ ს. ყაუხჩიშვილი იხსენიებს სიტყვით, „ივ. ჯავახიშვილის წერის სტილი იყო, რომ რო-
მელიმე ისტორიკოსის ცნობის დამოწმების დროს მას ამ ცნობის თვით ტექსტიც მოჰყავდა,
სათანადოდ შეჯერებული ვარიანტებთან და, თუ ტექსტი დედანში დამახინჯებული იყო, ას-
წორებდა ხოლმე, ე. ი. იძლეოდა საკუთარ კონიექტურას“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 040).

²² ამასვე აღნიშნავს ს. ყაუხჩიშვილიც (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 048).

²³ ტექსტსა და ლექსიკონში არის — „არა ნიჭთა მქონეხელი საგმართა“ (ქართლის ცხოვ-
რება, II, გვ. 207, 599). ხოლო გამოკვლევასა და კითხვასხვაობებში — „არა ნიჭთა მქონე-
ხელი და საგმართა“ (იქვე, გვ. 049, 207).

ბა“²⁴. მთლიანად კი ეს წინადადება, გამომცემლის აზრით, ნიშნავს, რომ „ეგარსლან ბაკურციხელი ქონებრივად დაბალ საფეხურზე მდგარა“²⁵.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სწორია ივ. ჯავახიშვილის კონიექტურა და მისეული გაგება მემატიანის სიტყვებისა. საქმე ის არის, რომ ჟამთააღმწერელი განსახილველ ფრაზაში ანტითეზით ახასიათებს ეგარსლანს. ის ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ეგარსლანი იყო კაცი ღრმად მოუბარი (ან, ფარსადანის მიხედვით, „ღრმად განმზრახი“), მაგრამ სამხედრო საქმის ნიჭი არა ჰქონდა. სწორედ იმიტომ გახდა ეს ამბავი მსჯელობის საგანი, რომ მემატიანის აზრით სამხედრო ნიჭის არმქონე კაცი აღმოჩნდა ქვეყნის სათავეში.

ამგვარად, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი რედაქციის ნუსხებისა და ფ. გორგიჯანიძის ჩვენებათა და ივ. ჯავახიშვილის კონიექტურის საფუძველზე ჟამთააღმწერლის თხზულების განსახილველი ნაწყვეტი შემდეგნაირად გაიმართება: „პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი, კაცი ღრმად მოუბარი“²⁶, ხოლო არა ნიჭთა მქონებელი სამკედროთა“. ეს კი თითქმის იგივეა, რაც „არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“. რამდენადაც „მამაკაცი“ ნიშნავს არა მარტო კაცს, არამედ აგრეთვე „მამაცს“, „გმირს“²⁷, სამამაკაციო ზნე და ნიჭი იქნება სიმამაცე, გმირობა, გულადობა, კარგი მეომრობა, სარდლობა და ა. შ. აღსანიშნავია, რომ აღამიანის ფიზიკურ, მორალურ და გონებრივ ზნებათა შორის არჩილს ჩამოთვლილი აქვს სარდლობა, სიმამაცე, სიმარდე, რაზმის კარგად გაწყობა, იარაღისა და საჭურვლის დამზადება, ცნობა და ხმარება, მშვილდისრობა, მეთოფეობა, ცხენოსნობა, ბურთაობა, ნადირობა და სხვ.²⁸ ამრიგად, „არარათა ნიჭთა და ზნეთა სამამაკაცოთა მქონებელი“ ისე უნდა გავიგოთ, რომ ის პირი, ვისაც ეს სიტყვები ეხება, ცუდი სარდალი და მეომარი იყო, არ გამოირჩეოდა სიმამაცით და ა. შ. ერთი სიტყვით, იყო „არა ნიჭთა მქონებელი სამკედროთა“.

აღაშუთის ციხის ასაღებად გაუთავებელი ბრძოლის გამო ქართველთა დიდ გასაჭირს რომ აღნიშნავს, ჩვენი ისტორიკოსი შემდეგ გვამცნობს, რომ „ზემოქსენებულნი ესე ეგრასელნი, კაცი საკვირველი და მკედრობის წესთაგან ცარიელი, ეზომ განდიდნა, რომელი კნინდა და სახელის დებადცა მეფისა იკადრა“²⁹.

ფ. გორგიჯანიძემ ამჟობინა სულ გამოეტოვებინა ეს ფრაზა³⁰, ვახტანგის კომისიამ კი თავიდანვე აღებული ხაზის შესაბამისად კვლავ შეცვალა ისტორი-

²⁴ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 599.

²⁵ იქვე, გვ. 049.

²⁶ ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, „ღრმად მოუბარი“ მკვერმეტყველს ნიშნავს (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 124).

²⁷ ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 214. ამავე ლექსიკონის მიხედვით, „მამაკაცებრ“ არის „მამაცურად“, ხოლო „მამაკაცობა“ — „მხნეობა“, „ვაჟ-კაცობა“.

²⁸ არჩილი, საქართველოს ზნეობანი, თხზულებათა სრული კრებული ორ ტომად, აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, I, ტფ., 1936, სტროფები 6, 14, 26, 27, 28, 29, 30, 69, 70, 71. იხ. აგრეთვე კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ძველი ლიტერატურა, II, თბ., 1958, გვ. 578.

²⁹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 629.

³⁰ ფ. გორგიჯანიძე, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 54 ბ.

კოსის სიტყვები და საწინააღმდეგო აზრი ჩადო შიგ: „ზემოცხენებული ესე ეგარსლან, კაცი საკვირველი და მკედრობის ცოდნითა აღსაესე“³¹.

უნდა ითქვას, რომ ჟამთააღმწერელი აქაც ანტითეზით ახასიათებს ეგარსლანს: ის საკვირველი ადამიანი კი იყო, მაგრამ სამხედრო საქმისა არაფერი გაეგებოდა. ამიტომაც ჟამთააღმწერლის სავსებით გამართულ და გასაგებ წინადადებაში არავითარი ცვლილების შეტანა არ არის საჭირო. თხზულების შემდგომ გამოცემებში ზემოთ განხილული ნაწყვეტი უნდა შევიდეს ძველი რედაქციის „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით: „ზემოცხენებული ეგარსლან, კაცი საკვირველი და მკედრობის წესთაგან ცარიელი“. სწორედ ასე ესმოდა ტექსტის ეს ადგილი და მთლიანად ეგარსლანის ჟამთააღმწერლისეული დახასიათება ივ. ჯავახიშვილს. იგი წერდა, რომ ეგარსლან ბაქურციხელი „ჟამთააღმწერლის დახასიათების თანახმად იყო „კაცი ღრმად მოუბარი“ და „საკვირველი“, მაგრამ „არა ნიჭთა მქონებელი სამკედროთა“, „მკედრობის წესთაგან ცარიელი“³².

ეგარსლანი დასახელებულია აგრეთვე კოხტასთავის შეთქმულთა შორის³³. ეს იმდენად კეთილშობილური საქციელი იყო, რომ ამჟერად მემამულებს აგდებულად არ მოუხსენიებია იგი. ივ. ჯავახიშვილიც აღნიშნავდა, „ეს გარემოება ეგარსლანის მამულიშვილური გრძნობებისა და მოქალაქეობრივი შეგნების დამამტკიცებელია“-ო³⁴.

კოხტასთავის შეთქმულების შემდეგ, ისტორიკოსის სიტყვით, „განიყვნეს მთავარნი საქართველოსანი და წინააღმდეგმ იქმნეს ურთიერთას“. სწორედ მაშინ დაუპირებია ზოგიერთ დიდებულს მთელი ძალაუფლების ეგარსლანისათვის გადაცემა. ჟამთააღმწერლის ცნობით, „მაშინ შეკრბეს დიდებულნი ამის სამეფოსანი, რამეთუ ეგულებოდა მთავარ ყოფა მათ ზედა ეგარსლანისი, არა საწუნოთა გარეთგან აღმოჩენილსა“³⁵.

წინადადების ბოლო ნაწილი შერყენილი და გაუგებარია. შეიძლება ამიტომ გამოტოვა გორგიჯანიძემ ეს ფრაზა მთლიანად³⁶, სწავლულმა კაცებმა კი ამჟერადაც სხვაგვარად გაიზარეს და გადააკეთეს იგი. შევსებული „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, „მაშინ შეკრბეს დიდებულნი ამის სამეფოსანი, რამეთუ ჰრცხვენოდათ მთავარ ყოფა მათ-ზედა ეგარსლანისი, არა მათგან უგვარიანისისა კაცისა“³⁷.

უნდა ითქვას, რომ ჟამთააღმწერლის ზემოთ მოტანილი წინადადების დამახინჯებული ნაწილის აღდგენა არ არის რთული. საამისოდ გასაღებს გვაძლევს ვახტანგის კომისიის მიერ რედაქტირებული ტექსტის ის ადგილი, სადაც ნათქვამია, ეგარსლანი სხვა დიდებულებზე „უგვარიანესი“ არ იყო. ამჟერა ხდება, რომ ავტორს ეგარსლანის გვარიშვილობაზე აქვს საუბარი და „არა საწუნო გარეთგან აღმოჩენილსა“ უნდა წავიკითხოთ როგორც „არა საწუნო გუარითგან აღმოჩენილისა“. ამგვარად, მემამულებს აქ გვამცნობს, რომ ქართველ დიდებულთა ერთი ნაწილი შეიყარა და განიზარაჩეს მთელი ძალაუფლება გა-

31 ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, I, გვ. 373. ეს წაკითხვა გაზიარებული ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემაშიც (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 212).

32 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 124.

33 ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 634.

34 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 143.

35 ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 638.

36 ფ. გორგიჯანიძე, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 56 ა.

37 ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, I, გვ. 377.

დაეცათ ეგარსლანისათვის, რომელიც დასაწუნი გვარისა როდი იყო. ეს რომ გაიგეს აღმოსავლეთ საქართველოს მთავრებმა, შეიკრიბნენ და გადაწყვიტეს რუმში დატყვევებული ლაშა გიორგის ძე დავითი მოეძებნათ და ის გაემეფებინათ³⁸.

რამდენადაც ეგარსლანი თვითონ აპირებდა მთელი ქვეყნის მესაჭეობას, ის საერთოდ არ მიგებებია საქართველოში ტყვეობიდან მობრუნებულ დავით ლაშას ძეს³⁹. სამაგიეროდ, დავითი რომ მონღოლეთს გაისტუმრეს მეფედ დასამტკიცებლად, ეგარსლანმა, როგორც ჩანს, კვლავ მოიპოვა ძველებური გავლენა. როდესაც ჭულაგუ-ხანი (ულო) აზერბაიჯანში მოვიდა, მის შესახებდრად გაემართნენ აღრე მოსული მონღოლი ნოინები. მათ თან წაიყვანეს ქართველი წარჩინებულებიც, რომელთა შორის მემატთანე ასახელებს ეგარსლანს და აღნიშნავს, რომ მას „ვითარცა მეფესა მორჩილობდეს ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი“⁴⁰.

ეგარსლან ბაქურციხელის ჟამთააღმწერლისეულ დახასიათებას ავგირგვინებს მოთხრობა ავაგ მხარგრძელის მონღოლეთიდან დაბრუნების შესახებ. შორეული ქვეყნიდან ჩამოსულ ათაბაგს მიეგებნენ ქართველი მთავარნი და წარჩინებულნი, რომელთა შორის ეგარსლანიც იყო⁴¹. გაღაღებულმა ერისმთავარმა, რომელსაც „კინილა სახელიცა მეფობისა ეპყრა“, ცხენიდან ჩამოხდომა არ ინება თურმე და ისე მიესალმა ავაგს. განრისხებულმა ათაბაგმა ჯერ „თავსა მათრავითა უხეტქნა“, მერე კი ცხენიდან ჩამოაგდებინა ეგარსლანი და „პატივისაგან უპატიო ყო და განძრცვილი განაძეს“⁴².

როგორც ვნახეთ, ჟამთააღმწერლის თითქმის ყოველ ფრაზაში ეგარსლანის შესახებ საკმაოდ აშკარად გამოსჭვივის, ხოლო ზოგიერთში ნათლად ჩანს ის-

38 სწავლული კაცნი გადაკეთებულად და საკმაოდ ულოგიოდ გადმოგვცემენ ამ ამბავს: ქართველი დიდებულები შეიკრიბნენ, რადგან რცხვენოლათ ეგარსლანის უფროსობისა, რომელიც მათზე უკეთესი გვარისა არ იყო. მაშინ შეიყარნენ შანშე, ვარამ გაგელი, ყვარყვარე ჯაყელი, სარგის თმოგველი, გრიგოლ სურამელი და სხვა მთავრები და გადაწყვიტეს ლაშას ძის მოძებნა.

39 ქართლის ცხოვრება, მარიამ ღედლოფლის ვარიანტი, გვ. 641.

40 იქვე, გვ. 645.

41 სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელ არის აღნიშნული, რომ ჟამთააღმწერლის თხზულებაში ხშირია ანაქრონიზმები. ისტორიკოსს ამ შემთხვევაშიც არეული აქვს მოვლენათა თანმიმდევრობა. ის ჯერ მოგვითხრობს ჭულაგუ-ხანის ირანში მოსვლის ამბავს (1256 წ.), მერე კი ავაგის მონღოლეთიდან დაბრუნებას, რაც ივ. ჯავახიშვილის დათარიღებით, 1246 ან 1247 წელს უნდა მომხდარიყო (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 144). ავაგი საერთოდ არ მოსწრებია ჭულაგუს ირანში დაშვრობას, ის 1249 წელს გარდაიცვალა (Кириакос Гандзакечи, История, გვ. 161, 287).

42 იოანე ბაგრატიონი ამ ამბავს რამდენადმე უფრო ვრცლად გადმოგვცემს. ის მოგვითხრობს, რომ მონღოლეთიდან მობრუნებულ ავაგს მიეგებნენ ქართველი დიდებულნი. „და რა იხილა ავაგმან დიდებულნი ესე, გარდახდა ცხენიდან და ესენიცა გარდახდნენ, და მიესალმნენ ურთიერთსა. გარნა სიამპარტავნითა არა გარდახდა ცხენიდან ეგარსლან. რა ესე იხილა ათაბეგმან და სხუათა, მიუხდნენ და თავსა ჰსცეს მათრახნი და გარდმოაგდეს ცხენიდან, განძარცვეს შესამოსელი მისი და ესრეთ შეურაცხი, თავგატეხილი ტიტველი განაძეს თვისგან. და რქვეს: „შენს მჰსგავსსა მეფესა ესეგუარო დიდება შეენისო“. და მიერიდგან შეიქმნა იგი საცინელ აკთავან“ (იოანე ბაგრატიონი, ისტორია, ქართლისა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნაწ. H 2134, ფ. 665 ა—665 ბ).

43 ჯერჯერობით აღსანიშნავი რჩება ისტორიკოსის სიტყვები — „გამრეკელ თორელსა მსგავსავე ეგრესნიასა სპაბუტოთა შინა კელთ უდვა ჭავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ ქალაქამდე“ (ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 623—624). მკვლევართ ეს სიტყვები ისე ესმით, თითქმის გამრეკელი ეგარსლანს ჰგავდა რაინდობასა და სიმამრეში (Histoire de la Géorgie, trad. du géorgien par M. Brosset, I, SPb., 1849, გვ. 529; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 597, ლექსიკონი, S. V. „სპაბუტო“). მაგრამ, ნიშნავს კი „სპაბუტო“ რაინდობა და სიმამრეს? გამოირიცხული არ არის, რომ ტექსტი ჭკაც დამახინჯებული იყოს. პ. მურადიანის სომხური თარგმანის მიხედვით, გამრეკელი ეგარსლანს ჰგავდა ახალგაზრდობით, სიკაბუტით (Արայ ժամանակագրություն (1207—1318): Թարգմանությունը Պ. Մուրադյանի, Երեւան, 1971, გვ. 88. სომხურ თარგმანში: ჩვენთვის საინტერესო ადგილის შემოწმებისათვის ზ. ალექსიძეს მადლობას მოვახსენებთ).

გამდელი რედაქციის შემცველი ნუსხები (მარიამისეული, მცხეთურის პირი, მაჩაბლისეული, თეიმურაზისეული) ერთი არქეტიპიდან მომდინარეობს და ძირითადად ერთნაირ ტექსტს შეიცავს⁴⁴, მართო ამ ხელნაწერთა საფუძველზე ვერ მოხერხდება თხზულების ყველა წარყვნილი ადგილის გამართვა. ამიტომ ტექსტოლოგს ხშირად მოუხდება ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხების გამოყენებაც. ოღონდ თითოეული განსხვავებული სიტყვა ტექსტში შეტანამდე საგულდაგულოდ უნდა შემოწმდეს და ყოველმხრივ გაისინჯოს ისტორიულად და ფილოლოგიურად. როგორც დავრწმუნდით, ვახტანგის კომისიას არცთუ იშვიათად საკმაოდ თავისუფლად შეუცვლია, გადაუსხვაფერებია ან სხვაგვარად გაუზარებია ტექსტი; ერთგან სიტყვები ან მთელი ფრაზები დაუკლია, სხვაგან მიუმატებია და ა. შ. ზემოთ მოტანილი მაგალითები თვალნათლივ მოწმობენ, რომ თუ ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხათა ჩვენებებს ძველ რედაქციასთან შედარებით უპირატესობას მიენიჭებთ ან, თუნდაც, თანაბარი უფლებით გამოვიყენებთ, მიიღება შერეული, მოზაიკური ტექსტი. ეს უკვე არ იქნება არც ძველი რედაქცია და არც სწავლულ კაცთა კომისიის მიერ დადგენილი ტექსტი. ასეთ ნარევ ტექსტში, როგორც ვნახეთ, ავტორის აზრები და შეხედულებანი ზოგჯერ სწავლულ კაცთა თვალსაზრისის შესაბამისად არის შეცვლილი და გადაკეთებული⁴⁵.

ეპითაღმწერლის ტექსტის მძიმე მდგომარეობის გამო, ცალკეულ შემთხვევებში ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია აგრეთვე ზოგიერთი სხვა წყაროს მოშველიებაც და მისი ჩვენებების მიხედვით დამახინჯებული და გაურკვეველი ადგილების გამართვა. ოღონდ ყოველი ასეთი გასწორება, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხათა ჩვენებით არ იქნება შემავრცელებული, საგანგებო კრიტიკის ობიექტი უნდა გახდეს, დამაჯერებლად უნდა იყოს არგუმენტირებული და ყოველმხრივ დასაბუთებული როგორც ტექსტობრივად, ისე ისტორიულადაც.

Р. К. КИКНАДЗЕ

НЕСКОЛЬКО НАБЛЮДЕНИЙ НАД ТЕКСТОМ ГРУЗИНСКОГО АНОНИМНОГО ИСТОРИКА XIV ВЕКА

Резюме

В работе рассмотрен вопрос об установлении критического текста сочинения грузинского анонимного историка XIV века. Труд дошел до нас в двух редакциях. Первоначальный текст, сильно искаженный пе-

⁴⁴ საუბრამ კაკაბაძემ „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის ტექსტოლოგიური ანალიზის შედეგად დაასკვნა, რომ პირველი სამი ხელნაწერი ერთი დედნიდან, კერძოდ, მცხეთური „ქართლის ცხოვრებიდან“ არის გადაწერილი (С. С. Какабадзе, Установление критического текста начальной части „Картлис цховреба“, „Палестинский сборник“, 15 (78), 1966, გვ. 174). ამავე რედაქციით არის შესული ეპითაღმწერლის თხზულება თეიმურაზისეულ ნუსხაშიც, რომელიც კომისიის მიერ რედაქტირებულ ტექსტს შეიცავს. მაგრამ თამარის ცხოვრების ნახევრიდან მოკიდებული „ქართლის ცხოვრების“ აღრინდელ ტექსტს იმეორებს.

⁴⁵ ეს, რა თქმა უნდა, სრულიადაც არ ნიშნავს, კომისიის საქმიანობის შედეგების შეუფასებლობას ან მისდამი უნდობლობას. ეპითაღმწერლის თხზულების ბევრი შერყვნილი ადგილის გასწორება მხოლოდ ვახტანგისეული ნუსხების საფუძველზე ხერხდება.

реписчиками, сохранился в четырех списках «Картлис цховреба» XVII — первой пол. XVIII вв. (в списке царицы Марии, копии мцхетской рукописи, списках Мачабели и Теймураза). Все они содержат одинаковый текст, восходящий к одному архетипу. Текст сочинения, отредактированный в начале XVIII века комиссией, созданной царевичем Вахтангом, местами существенно отличается от первой редакции: некоторые малопонятные предложения опущены, добавлены новые фразы, заменены отдельные слова и выражения и т. д.

В соответствии с общепринятыми принципами издания исторических источников при установлении критического текста анонимного историка XIV века за основу следует взять древнейший список первой редакции «Картлис цховреба» — список царицы Марии (переписанный между 1634—1645 гг.), и на основании разночтений списков той же редакции исправить непонятные места. Если же отдать предпочтение вахтанговским спискам или использовать их наравне со списками древней редакции, получится смешанный текст, который никогда не существовал. В подобном тексте авторский замысел порой может оказаться измененным в соответствии со взглядами членов комиссии (вплоть до изменения характеристики некоторых исторических лиц, как это на конкретных примерах показано в работе). К вахтанговским спискам текстолог должен обратиться лишь в тех случаях, когда на основе списков древней редакции невозможно восстановить то или иное сильно искаженное место текста. Однако при этом необходима строгая историко-филологическая критика используемого материала, чтобы не перенести в критический текст некоторые неоправданные конъектуры комиссии Вахтанга.

მარცვლულისათვის განკუთვნილ სათავესათ საკულტო მნიშვნელობა საქართველოში

აკად. ივ. ჯავახიშვილი წარსულის დიდი მემკვიდრეობის ხალხში შესწავლისას, ხალხის საყოფაცხოვრებო კულტურის მონაცემებს ისტორიული წყაროების რიგში ათავსებს და თავის ფუნდამენტურ ნაშრომებში ისევე წარმატებით იყენებს და ეყრდნობა მათ, როგორც ისტორიულ დოკუმენტებზე, მასალას.

ივ. ჯავახიშვილმა სათანადო შეფასება მისცა მეტად საინტერესო წყაროს — ნიკორწმინდის სიგელს და ხალხური ზურთომძღვრების ნიმუშზე, ბელელზეც, გაამახვილა ყურადღება¹.

ბელლის განსაკუთრებული მნიშვნელობა განისაზღვრება არა მარტო იმით, რომ იგი ფეოდალური ხანის წერილობით ძეგლშია დადასტურებული, არამედ იმითაც, რომ მასთან დაკავშირებულია რწმენა-წარმოდგენების მდიდარი ციკლი. წინამდებარე ნაშრომი დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული ბელლის ერთი გარკვეული ტიპის შესწავლის ცდას წარმოადგენს.

ბელელი, როგორც მარცვლულის შესანახი ნაგებობა, ქართველი ხალხის ყოფაში ყველგანაა დამოწმებული, მაგრამ განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. იგი დიდი მასშტაბის მეურნეობისათვისაა განკუთვნილი. ბელელი როგორც ფორმით, ასევე დეკორით გენეტურად უკავშირდება შემდეგ სათავეებს: ხულა, კიდობანი, ხარო, ამბარი და სხვ. ამგვარი სათავეები გვხვდება საქართველოს ფარგლებს გარეთაც.

ბელლის, როგორც კულტის ობიექტის, საკითხი ქართულ საბჭოურ ეთნოგრაფიაში დიდ ყურადღებას იქცევს. ვ. ბარდაველიძე იმოწმებს რა ლინგვისტურ მონაცემებს, დაასკვნის, რომ ბელელი ქართულში მეტად ძველი ტერმინია, იგი ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის ხანას განეკუთვნება²; აღნიშნული ტერმინი გავრცელებულია მითოლოგიაში დევ-ბელელს სახელით და, აგრეთვე, საწესო საფერხულო სიმღერებში („ქორბელელა“, „ბელლისკრული“³ და სხვ.).

ეს ფაქტი, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ არის. ბელლის რელიგიურ-საწესო მნიშვნელობას ღრმა საფუძვლები აქვს და არსებითი გარემოებებით არის განპირობებული.

ცნობილია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში ბელელი თავისი გეგმარებით, კონსტრუქციითა და ფუნქციით ორგვარია: ტაძარ-ბელელი და ბელელ-ამბარი, რომელთა დამახასიათებელი თავისებურებებია მათი გადახურ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1941, გვ. 26.

² Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, გვ. 50.

³ ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, თბ., 1974, გვ. 16. 17.

ვის სისტემა და ფორმა. ხევსურული ტაძარ-ბელელია, ფშაური კი ბელელ-ამბარი, ამ უკანასკნელში ხატის მინდვრებიდან აღებულ მარცვალს ინახავდნენ.

დასავლეთ საქართველოში ბელელი შედის კარ-მიდამოს კომპლექსში და, როგორც წესი, ეზოშია მოთავსებული. იგი ძირითადად კვადრატული ფორმის ერთსართულიანი ნაგებობაა, შედგმული ოთხ ქვის ან ხის ბოკონზე. მისი ფიცრული კედლები ერთიმეორეზეა დაჭედილი. ქერი და იატაკი მჭიდროდ არის ნაგები. ბელელს აქვს ოთხკუთხა ფორმის კარის ღიობი და ხის კარი, რომელიც იკეტება ხის ურდულით, „დათვა“-თი⁴, ან რკინის რაზითა და ბოქლომით, გადახურულია ორი ან ოთხქანობიანი სახურავით. ზოგი ბელელი უაივნოა, ზოგჯერ მას ღია, ან მოაჯირიანი აივანიც აქვს⁵.

ამასთან ერთად, არსებობს ერთი წყება ბელლებისა, რომლებიც მკვეთრად ემიჯნებიან დღეისათვის ცნობილ ყველა ბელელს და სრულიად განცალკევებულად წარმოგვიდგებიან. მხედველობაში გვაქვს ოროთახიანი ბელელი, რომლის ოთახებს შორის მკვეთრი ფუნქციური დიფერენციაცია არსებობს. ერთი ოთახი კვადრატულია, ტიხრით თვლებად არის დაყოფილი და მარცვლეულის, ან მშრალი თავთავის შესანახად არის განკუთვნილი; მეორე სასტუმრო ოთახს წარმოადგენს, რომელსაც „ბელელ-ოთახი“, „ბელლის ოთახი“, ან ხელა ჰქვია. „ბელელ-ოთახი“ გეგმაში მოგვძო სწორკუთხა ფორმისაა, წინა კედელში გაჭრილია კარის გრძელი ღიობი. კარის თავისა და ზღურბლის ხის ფოსოებში საკიდურით არის ჩასმული ხის ცალფა კარი, რომელიც იკეტება რკინის რაზით ან ურდულით. ბელლის ოთახში დგას პატარა სუფრა, სკამები, კედლის გასწვრივ გაკეთებულია გრძელი ტახტი; ამავე დროს იქ სხვადასხვა საოჯახო ავეჯი და ინვენტარია შენახული.

ოროთახიანი ბელელი მხოლოდ დასავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. ამჟამად შემორჩენილია გარკვეულ მიკრორაიონში (ტყიბულისა და წყალტუბოს რაიონებში) იქაც იშვიათად. ოსტატურად ნაგები ბელელი ხალხური ხელოვნოვნების თვალსაჩინო ნიმუშია.

„ბელელ-ოთახი“ ლიტერატურაში სასტუმრო ოთახად არის ცნობილი⁶. გარდა ამისა იგი ახალდაქორწინებულთა საცხოვრებლის ფუნქციასაც ასრულებდა. ეთნოგრაფიულ გარემოში მრავალი ამგვარი ფაქტი იძებნება. მთის რაჭის სოფელ ლებში ახალდაქორწინებულთათვის სცოდნიათ „დეფანის“ (ბელლის გვერდზე მიდგმული პატარა ოთახის) გამოყენება. რაჭაშივე, სოფელ ირის ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით დასტურდება „ნეფე-პატარძლის“ ბელლის თავზე⁷, ან ბელლის თვალში (სოფელი ლები) დაწვენა⁸: „ბელლის დაბალ ტიხრულში თომს და მაჩეჩურს (ბალახებია. — ჯ. რ.) ჩააგებდნენ და პატარძალს პირველ ღამეს იქ დააწვენდნენ“⁸.

⁴ კუთხ. (გურ.) ერთგვარი ხის საკეტი.

⁵ იხ. ჯ. რუხაძე. სამეურნეო სათავსები საქართველოში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 4, 1974, გვ. 169—182, სადაც ყველა ცნობებია მოყვანილი ბელლის ტიპოლოგიის შესახებ.

⁶ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тиф., 1885, გვ. 260.

⁷ თ. თაბატაძე, ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი ონის რაიონში, მასალები „საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, ტ. IX, 1957, გვ. 16.

⁸ ჯ. რუხაძე, 1960 წლის რაჭა-ლეჩხუმის და სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურიდან: მისივე, რაჭა-ლეჩხუმის და სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ანგარი-

ამ საინტერესო წეს-ჩვეულების თავდაპირველი მიზეზის კვლევისას საჭიროდ მიგვაჩნია ბელელთან დაკავშირებული სხვა რწმენა-წარმოდგენების გათვალისწინება.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა მაგიურ-მისნურ მოქმედებათა შემცველი წეს-ჩვეულებები, რომლებიც ხალხურ დღეობათა კალენდარმა ბოლო დრომდე შემოინახა.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ბელელს ქართველთა აგრარულ მეურნეობაში, რადგან, ხალხის რწმენით, მარცვლეული კულტურების აკარგიანობა ბელელზე იყო დამოკიდებული.

საქართველოში ახალი წლიდან იბედედნენ მარცვლეულის უხვ მოსავალს. რაჭაში ახალ წელს ცხვებოდა რიტუალური კვერები: რამდენიმე კაცაბასილა, სამი კერია-ბერია, რომელსაც წლის თავსაც ეძახდნენ და წმ. ბასილი. კერია-ბერიას ზედაპირზე საჩვრეტლით ასტრალური ორნამენტი, სვასტიკა, იყო გამოსახული. ამ კვერებს ზოგჯერ იმდენს აცხობდნენ, რამდენი თვალაც ჰქონდა ბელელს. ზოგი კერია-ბერია ქერისაგან ცხვებოდა, ზოგი — ხორბლისაგან. იგი მისალოცი იყო, რომელსაც მეკვლე სამჯერ დაატრიალებდა და ოჯახს ჭირნახულის დოვლათიანობას, საქონლის გამრავლებასა და ოჯახის ბედნიერებას შესთხოვდა. კერია-ბერია და ბასილი ნათლილებამდე საპურეს თავზე, ვარცლში, ან ბელელში ინახებოდა. ნათლილებას ოჯახის უფროსი დაილოცებოდა, ამ პურებს გატეხდა და ბავშვებს დაურიგებდა. კერია-ბერიას პურიდან ზოგჯერ მრგვალ ნაწილებს ამოჭრიდნენ და ბელლის თითოეულ თვალში ჩადებდნენ, — ბარაქიანი მოსავალი იქნება, დოვლათი არ გამოილევაო⁹.

ერთი მონათხრობის მიხედვით, იმერეთში ახალ წელს ბასილის სახელზე გამოცხვარ მრგვალ კვერს გულს ამოუჭრიდნენ და დილით ოჯახის წევრებს დაურიგებდნენ, ხოლო დარჩენილს დაამტვრევდნენ, ბელლის თვლებში ჩაყრიდნენ და წმ. ბასილს გამრავლებას და პურეულის ბარაქიანობას ევედრებოდნენ. ბასილის კვერი მამაკაცისა სახელზე ცხვებოდა, მას ზოგჯერ ჰქონდა ადამიანის გამოსახულება და სასქესო ორგანოს ნიშანი; მისგან ამოჭრილი ნაწილები კი ბელლის თვალის მისალოცი იყო.

აღნიშნული კვერების ბელლის თვლებში ჩადება მაგიურ მოქმედებას წარმოადგენდა; რიტუალური კვერით ზემოქმედება უნდა მოეხდინათ და მთელი წლის მანძილზე დიდი მოსავლის მიღება უზრუნველყოთ. ამ კვერების თესლთან დაახლოება ხდებოდა იმისათვის, რომ ბელელში მოთავსებული თესლი „კერია-ბერია“-ს ნაყოფიერების ძალას ზიარებოდა.

პურეულის აღორძინებას და ნაყოფიერების გამოწვევას ძველი მსოფლმხედველობის მქონე ადამიანისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა, ამიტომ სასურველი შედეგის მიღება შესაძლებელი იყო არა მარტო აღნიშნული კვერების ზემოქმედებით (სადაც მაგიის ასეთი პრინციპი მოქმედებდა: მსგავსი წარმოშობს მსგავსს), არამედ სხვა წეს-ჩვეულებების საშუალებითაც. ამავე მიზანს ემსახურება კულის¹⁰ რიტუალი. სევანეთის ზოგ თემში ახალ წელს ჯოხში (ხელნაწერი ინახება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში).

⁹ ჯ. რუხაძე, ზოგიერთი აგრარული წეს-ჩვეულება XIX ს-ის დასაღვლეთ საქართველოში. „საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები“. 1968. გვ. 70.

¹⁰ კულის ეწოდება ნაძვის, აკლის ან მსხლის მსხვილსა და გრძელ ტოტს, რომელსაც ახალწლის წინადღეს (შუშხტჳმ) დილით მოჭრიდნენ და სახლთან გარეთ გამოსაჩენ ადგი-

ზე შესვამდნენ ბიჭს და სახლში შესვლის დროს გაიძახოდნენ: „ბომბლა, ბომბლა, ბელლის თავზე დატვირთული, რიხ!“ აქ მთელი რიგი სხვა წეს-ჩვეულებებიც სრულდებოდა: ბავშვის კერის გარშემო შემოტარება, ბავშვის ჩქმეტა, ხის სადგისით ჩხელეტა, ბავშვის მიწაზე დანარცხება და სხვა. რაც მოხუცი სვანების თქმით ადამიანთა საქონლისა და პურეულის გამრავლებისა და ოჯახში ყოველგვარი ბარაქის ზრდისთვის ხდებოდა¹¹. აღნიშნული წეს-ჩვეულება აღიარებულია სექსუალური ურთიერთობის გამომხატველ მაგიურ მოქმედებად. დამაფიქრებელია, რომ კულის რიტუალი სრულდებოდა ბელლის ფუნქციის მქონე მარცვლეულისა და ფქვილის სათავსო ნაგებობის გემ. || გუემის (სვან.) წინ და სხვა სიტყვიერ ფორმულებთან ერთად ადამიანთა და პურეული კულტურების გამრავლების თხოვნა ხდებოდა. საყურადღებოა ის, რომ გემის კარზე დატვირთული მიდის განაყოფიერების და გამრავლების მფარველი ღვთაების განმასახიერებელი ბომბლა, რაც, შესაძლებელია (მიმბამველობითი მაგიის ძალით), იმის ცდა იყო, რომ ბომბლას მსგავსად ისიც დატვირთულიყო, ბომბლას ცხოველყოფილური ძალა მას გადასცემოდა და პურეული უხვად ყოფილიყო¹². ასევე მოსავლის გადიდება და მომავალი წლისათვის მარცვლეულის დაბეგების საქმეს ემსახურებოდა ისეთი მაგიურ-რელიგიური აქტი, როგორიცაა ნაყოფიერების ძალის შემცველი კვერების — კერია-ბერიასა და ბასილის ბელლის თვლებში ან მიწაში მოთავსება.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია ბერიის კავშირი ბასილთან და ბომბლასთან, რომელიც საქონლის, ადამიანთა და მოსავლიანობისათვის განკუთვნილ მთავარ ითიფალურ პერსონაჟს წარმოადგენდა. ამგვარად, დასტურდება ერთი და იმავე რელიგიური პერსონაჟის არქაული ხასიათის მაგიური მოქმედება, რომლის მიზანი ბელელსა და კიდობნებში მოთავსებული მარცვლეულის სიუხვე-ბარაქიანობა იყო.

საკვირველი არ უნდა იყოს, რომ ბომბლას ეპითეტით წარმოდგენილი მესაქონლეობის ღვთაება დაკავშირებულია მიწათმოქმედების მეურნეობასთან და მარცვლეულის ძირითად სათავსთან — ბელელთან. როგორც ვ. ბარდაველიძემ გაარკვია, ჩვენამდე მოღწეული მსხვილფეხა შინაური ცხოველების კულტის გადმონაშთები ძირითადად მომდინარეობს უკვე ქართველი ხალხის ასტრალური რელიგიის მაღალი საფეხურიდან, რომელიც განვითარებულ სამიწათმოქმედო მეურნეობასთან არის დაკავშირებული და მას სხვა ასტრალურ ღვთაებათა მსგავსად ანთროპომორფული სახე აქვს მიღებული¹³.

ლას მოთავსებდნენ (ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ ღვთაებათა კალენდარი, I. გვ. 221).

¹¹ ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 114.

¹² შტრ. იქვე, გვ. 92.

¹³ საყურადღებოა ზემო ქართლში ჩვენ მიერ 1948 წელს ჩაწერილი მასალა, სადაც კარგად ჩანს მსხვილფეხა შინაური ცხოველების კულტის და მიწათმოქმედების მეურნეობის კავშირი. ამ მასალის ორი ვარიანტი ასეთია: ახალ წელს ცხვებოდა მრგვალი ღორძი: „ხართ კეერი“, „ხარის კვერი“. რომელსაც გულში ჩასმული ჰქონდა მრგვალი პატარა კვერი-ბასილი. გადმოცემის მიხედვით, ეს კვერი „სიმთელისთვინ, ყანისთვინ და სიმრავლისთვინ, იყო“. ზოგჯერ „ბასილის კვერს“ და „თესლის კვერს“ ერთი და იგივე ფუნქცია ჰქონდა. ეს კვერები თესლთან ერთად გზაფხულზე ყანაში გაჰქონდათ, მიწაში ფლავდნენ და ღმერთს პირახულის დოვლათს და ბედნიერებას თხოვდნენ (ქ. რუხაძე, 1948 წლის ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურიდან; ქ. რუხაძე, ზენა თესვასთან დაკავშირებული მაგიურ-რელიგიური წესები სოფელ ოძისში, 1948 (ხელნაწერი ინახება საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში).

საინტერესო რიტუალი სრულდებოდა ბელელთან ახალ წელს და სხვა დღესასწაულებზეც. ხალხის რწმენით, ბელელი „ავი თვალისაგან“, მანვე სულებისაგან დაცვას საჭიროებდა. დიდ ხუთშაბათს, „კუდიანების დღეს“, ბელლის კარზე ან ბოძზე მწარე ბლის ტოტებისაგან გაკეთებულ ჭვარს დაასობდნენ. ჭვართან ერთად ავი სულებისაგან გასაწმენდად ცეცხლიან მუგუზალს ბელლის წინ დადებდნენ. მანვე სულებისაგან დასაცავად იცოდნენ ბელლის სანთლით „შეწეპავც“. იმერეთში გავრცელებულია რწმენა, რომ ახალ წელს ბელელს და სხვა სამეურნეო ნაგებობას სიუხვისა და სიმრავლის დაბედების მიზნით კობიტის „ჭოგრები“ და „ლურჯი ჭყორი“ უნდა მიუღოცონ.

ბელელთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებებით გამოხატული კულტის რაობა ქორბელელას რიტუალმა შეიძლება რამდენადმე მაინც გააშუქოს. „ქორბელელაზე თუში თავის მომავალს წინასწარმეტყველებდა: თუ ქორბელელა იქცეოდა ან ქორბელელას საგალობელი ირეოდა, მაშინ ეს საქონლის, მიწის მოსავლისა და ადამიანის ზიანს მოასწავებდა და პირიქით, ქორბელელას ჯეროვნად შესრულება სიუხვის, სიკეთის და ბედნიერების მომასწავებელი იყო“¹⁴. ამავე საგალობელში ღვთისშვილს მოუწოდებენ, პურის მოსავალი გააღიდოს, საქონელი და ადამიანები გაამრავლოს.

როგორც ვ. ბარდაველიძემ აღნიშნა, ქორბელელას საგალობელში აღბეჭდილი მიმართვა მოსავლიანობის, საქონლისა და ადამიანთა გამრავლებაზე იმის უცილობელი დადასტურებაა, რომ ქართველი ხალხის უძველესი სარწმუნეობრივი შეხედულებით, აღნიშნულ საკულტო ობიექტებს ცხოვრების, ნაყოფიერებისა და გამრავლების ძალა მიეწერებოდა¹⁵. ამის საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ წრიული ფერხულის დროს წარმოთქმული სიტყვიერი ფორმულის ბელელთან, როგორც მარცვლეულის სათავსთან, დამოკიდებულება შემთხვევითი არ უნდა იყოს. არამცთუ ბელელი, არამედ ვ. ბარდაველიძის მიერ სვანეთში მოპოვებული ბელლის შესატყვისი რიტუალური კვერი გემ, რომელიც ლილწუნე¹⁶ ცხვებოდა, ჭირნახულის დოვლათის სიმბოლურ გამოსახულებას წარმოადგენდა. კვერს ზემოდან დაკრული ჰქონდა სამი პურის ბურთული, რომლებიც კიდობნებს წარმოსახავდნენ. ვფიქრობთ, რომ კიდობნებით წარმოსახული კვერი მარცვლეულის სათავსთა საკულტო მნიშვნელობიდან მომდინარეობს და მის ატრიბუტს წარმოადგენს.

ყურადღებას იქცევს ბელლის და კიდობნის მოჩუქურთმების საკითხიც. სხვადასხვა მარცვლეულით და ფქვილის მთელი წლის მარაგით დატვირთულ სათავსთა ცენტრალური ფიგურა ყოველთვის ასტრალური გამოსახულებაა — რკალის სახეები და რკალისებური კამარები; ამავე დროს მათზე ამოკვეთილია გეომეტრიული ორნამენტები: დაკბილული სამკუთხედები და ოთკუთხედები. ვხვდებით ასტრალური სიმბოლოებით შემკულ „სიცოცხლის ხის“ მოტივსაც, ზოგჯერ კიდობანსა და ბელელზე მხოლოდ ერთი რელიეფური ჭვარია ამოტვიფრული, ხოლო ბელლის სარტყელზე და ლირსზე ჩუქურთმოვანი როზეტი. ორნამენტთა მოტივი კარგადაა დამუშავებული, ფორმები მოხაზულია როგორც მსუბუქი, ისე სქელი მასიური, უხეში ხაზებით.

¹⁵ ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 128.

¹⁶ იქვე, გვ. 129.

¹⁷ ლილწუნე გაზაფხულის დღეობაა, ამ დღიდან იწყებდნენ სვანები თესვისთვის მზადებას. სიტყვა ლილწუნე თესლობას ნიშნავს.

ისმის კითხვა, რა მიზეზმა წარმოშვა ამ სახის ჩუქურთმები?

ჩვენ მიერ აღნიშნული ასტრალური გამოსახულების ცენტრალური ფიგურა არის ბორჯღალა, რომელიც მრავალფრთიან სეასტიკას წარმოადგენს. ბორჯღალას სახე კარგად შემოინახა ეთნოგრაფიულმა ყოფამ, იგი მრავალი საგნის სამკაულთა სისტემაში გვხვდება: ქვის კერაზე, საქონლის სადგომის ტიხარზე და ავეჯზე, გლეხის დარბაზული სახლის დედაბოძზე. ცნობილია, რომ ეს ასტრალური ორნამენტი მზის ემბლემას გამოსახავს და უძველესი დროის კულტურულ მონაპოვრად ითვლება¹⁸, იგი აღორძინებისა და ნაყოფიერების სიმბოლოა.

ორნამენტის სახით წარმოდგენილი ჭვარისა და სიცოცხლის ხის შესწავლა საგულისხმო ვითარებას არკვევს. ჭვარი გენეტიკურად დროშასთან და საკულტო ხესთან — ღვთაების სასუფეველთან იყო დაკავშირებული¹⁹. ამასთან აღსანიშნავია ისიც, რომ ასტრალური ნიშნების კეთება განიხილებოდა, როგორც ღვთაებათა სამსახური²⁰.

ზემოთ განხილული ეთნოგრაფიული მონაცემები გვაფიქრებინებს, რომ ამ გამოსახულებების ესთეტიკური მხარე გამოწვეული იყო რელიგიური შინაარსით. და ამასთანავე მაგიურ-აპოტროპეული დანიშნულებით. ორნამენტთა აღნიშნული სახეები შედის ბელლის კულტის ამსახველ წეს-ჩვეულებათა რთულ კომპლექსში.

ამ მონაცემების საფუძველზე უმართებულო არ უნდა იყოს, თუ ვიტყვით, რომ ორნამენტები ისევე, როგორც სათავსთან დაკავშირებული მაგიურ-მისნური ქმედებანი, ნაყოფიერებას და ბუნების აღორძინება-განდიდების საქმეს ემსახურებოდა.

მასალის სიმცირის გამო, რა თქმა უნდა, მოკლებული ვართ შესაძლებლობას, დეტალურად ვაჩვენოთ ბელლის რელიგიურ-საწესო მნიშვნელობა დასავლეთ საქართველოში, მაგრამ ყველაფერი რაც ამასთან დაკავშირებით აღინიშნა, ვფიქრობთ, იძლევა საკმაო საფუძველს იმის სათქმელად, რომ „ნეფე-პატარძლის“ ბელლის თვალში დაწვენას მაგიური ზემოქმედების მიზანი ჰქონდა. ადამიანის გაგებით, საკულტო სათავსს შეეძლო არა მარტო პურის მოსავლის გადიდება, არამედ საქონლის და ადამიანის გამრავლებაც.

ბელლის მაგიურ-რელიგიური საწესჩვეულებო რიტუალები ამ სათავსის საკულტო მნიშვნელობას თავისთავად გულისხმობს და მთის საკულტო ბეღლებთან ერთად, ბარის ბეღლების საკულტო დანიშნულებასაც ვარაუდობს.

¹⁸ ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტიია, ქართული ხალხური ორნამენტი, I. ხევსურული, 1939, გვ. 5, 7, 15; ლ. ბოჭორიშვილი. ხევსურული ჭვარი, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, V, თბ., 1951, გვ. 70—76; ქ. რუხაძე, ზოგიერთი აგრარული წეს-ჩვეულება XIX საუკუნის დასავლეთ საქართველოში, გვ. 72.

¹⁹ ვ. ბარდაველიძე, სიცოცხლისა და სიუხვის ხე ქართველთა სარწმუნოებაში. „საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები“, თბ., 1968, გვ. 52, 54.

²⁰ ი. რ. სურგულაძე, წერა ცნების გაგებისათვის, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, XVI—XVII, თბ., 1972, გვ. 284.

Д. РУХАДЗЕ

КУЛЬТОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЗЕРНОХРАНИЛИЩ В ГРУЗИИ

Резюме

Наши материалы и литературные данные свидетельствуют о широком распространении в Грузии бегели (амбар для хранения зерна) и разнообразии его видов.

В большей части Западной Грузии распространен лишь один тип бегели — квадратное строение с маленькой дверью. В Имерети и Верхней Раче засвидетельствованы и двухкомнатные бегели, в которых одна из комнат — зернохранилище, а другая — гостинная (бегел-отахи (амбар-комната) или хула). Выясняется, что эта комната предназначалась и для новобрачных.

Для понимания первоначального смыслового значения этого обычая надо предусмотреть тот факт, что в Грузии с бегели связан ряд религиозно-магических и фалических обрядов, содержащих в себе мотивы плодородия и возрождения: ритуал хули, испечение в праздник лилашуне хлеба, изображающего бегели (Сванетия), обычаи, связанные с Кериа-Бера (Рача) и т. д.

Бегели, как и сосуды для хранения зерна, привлекают внимание разнообразием орнаментов. Орнаменты эти преимущественно астральные. Встречаются также изображения рельефного креста и древа жизни и изобилия. Очевидно, орнаменты имели не только эстетическое, но и религиозно-магическое и апотропическое значения.

На основе данных фактов можно уточнить содержание обычая укладывать новобрачных рядом или внутри бегели (Рача) и высказать соображение, что эти действия связаны с идеей плодородия и служат залогом благополучия и размножения новобрачных.

Вышесказанное подкрепляется сведениями о культовом бегели у горцев Восточной Грузии.

По лингвистическим данным, бегели восходит к эпохе грузино-занской языковой общности (Г. А. Климов).

Встречается он в древних названиях обрядовых хороводных песен (Корбегела, Беглискури) и мифологии (Дива-Бегела) (В. В. Бардавелидзе).

მადისა გარდნობილი

ძველი ქართული მეტროლოგიიდან

გაზანდარი

ძველ ქართულ სიგრძის საზომ ერთეულთა შორის ერთ-ერთი მთავარი ადგილი უჭირავს ადლს. ადლი წერილობით წყაროებში XVII ს-დან ჩანს¹, ხოლო მასალა ამ ერთეულის მეტრულ სისტემაში განსასაზღვრავად მხოლოდ XVIII ს-დან მოგვეპოვება. პირველი ცნობა ადლის სიდიდის გასარკვევად ეკუთვნის გიულდენშტედტს. მისი სიტყვით, ადლი უდრიდა სამ ინგლისურ ფუტს და ოთხ დიუმს², ე. ი. დაახლოებით 101 სმ. მანამდე კი მოგვეპოვება საბა ორბელიანის განმარტება, რომ წყრთა — მანძილი იდაყვიდან თითამდე — ნახევარი ადლის ტოლია, ე. ი. ერთი ადლი ორი წყრთის ტოლი ყოფილა³. ადლის ზომა XIX ს-ის დასაწყისის ამიერკავკასიაში 22 ვერშოკად ანუ 99,2 სმ იყო ჩათვლილი⁴. დ. ჩუბინაშვილის განსაზღვრითაც ადლი 4 მტკაველს, ანუ 22 ვერშოკს უდრიდა⁵. თვით სიტყვა ადლი ივ. ჯავახიშვილს არაბულ **أدلى** -დან წარმომავლად მიაჩნდა. (არაბული „ადლი“ ნიშნავს სამართლიანს, კანონიერს)⁶.

აღმოსავლურ ქვეყნებში თუმცა კი არ არის სიგრძის ისეთი საზომი, რომლის სახელწოდება ადლის მსგავსი იქნებოდა, მაგრამ სამაგთეროდ არსებობს ისეთი ერთეული, რომლის სიგრძე ადლის სიგრძის მსგავსია. ესაა ე. წ. „გაზ-ზანდარი გაზი“ — შაჰის წყრთა, რომელიც XVII ს-ში 95 სმ უდრიდა⁷, XIX ს-ის პირველ ნახევარში კი 101,49 სმ⁸.

ადლთან ერთად თბილისურ დოკუმენტებში სიგრძის საზომ ერთეულად იხსენიება კიდევ გაზანდარი გაზი ან გაზანდარი ადლი. ეს ტერმინი — „გაზანდარი გაზი“ აღმოსავლური მეტროლოგიის შესახებ არსებულ შრომებში არსად დადასტურებული არ არის⁹. გ. ჯაფარიძე შესაძლებლად თვლის თბილისურ დოკუმენტებში მოხსენიებული „გაზანდარი გაზი“ „გაზანდარის არ-

¹ ი. ჯავახიშვილი. ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა, ტფ., 1925, გვ. 134.

² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1962, გვ. 237.

³ ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, თბ., 1966, გვ. 394.

⁴ Н. Ханьков, О весах и мерах Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 г., Тф., 1851, გვ. 561.

⁵ დ. ჩუბინოვი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, სპბ., 1887.

⁶ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135.

⁷ В. Хинц, Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, М., 1970, გვ. 63.

⁸ Ф. Петрушевский, Общая метрология, СГ.б., 1849, გვ. 388; გ. ჯაფარიძე, ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 131.

⁹ გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132, სქოლიო 26.

შინს“ დაუკავშიროს¹⁰. „ხაზანდარის არშინი“ კი XIX ს-ის დასაწყისის მასალებით ამიერკავკასიაში იგივე „ხანის არშინი“ (ханский аршин) იყო¹¹. ხანის არშინი ფართოდ იყო გავრცელებული ამიერკავკასიის სხვადასხვა მხარეში და მისი სიგრძე ყველგან ერთნაირი და თითქმის ადლის ტოლი იყო¹². ამიტომაც ადლი, გაზანდარის გაზი და ხანის არშინი (გაზ-ე შაპი), გ. ჯაფარიძის დასკვნით, XIX ს-ის მასალით ტოლფასი საზომები ყოფილა¹³.

მაგრამ „გაზანდარი გაზის“ მნიშვნელობა ადლისაგან განსხვავებული უნდა იყოს. ეს განსხვავება აშკარად ჩანს თბილისურ დოკუმენტებზე დაკვირვებით. თბილისურ დოკუმენტებში ეს ტერმინი სამი სხვადასხვა ფორმით არის დადასტურებული: „გაზანდარი გაზი“, „გაზანდარის გაზი“ და „გაზანდარი ადლი“. ამ ფორმებით ეს ტერმინი მრავლად გვხვდება მთელი XVIII საუკუნისა და XIX ს-ის დასაწყისის დოკუმენტურ თუ სხვა რიგის მასალაში.

ქრონოლოგიურად პირველი ხსენება გაზანდარი სიტყვისა ჩვენთვის ცნობილ დოკუმენტებში 1708 წლის საბუთში გვხვდება¹⁴. XIX ს-ის შუაწლებიდან თანდათან ხდება ქართული საზომი ერთეულების რუსული შესატყვისებით შეცვლა. თუ ადრე, XVII—XVIII სს. ქართულ საზომთა სისტემას შინაარსობლივად მსგავსი სპარსულ-თურქული ტერმინოლოგია ენაცვლებოდა (მაგ., ქართული გოჯის, მტკაველის, ადლის პარალელურად ამ ერთეულთა აღმოსავლური შესატყვისები — გრე, ჩარეკი, გაზი — იკიდებენ ფეხს) XIX ს-ში ხდება რუსული სახელწოდებების ქართულთან შენაცვლება და მათ მაგიერ ახლა ვერშოკი, ჩეტვერტი, არშინი იხმარება. თბილისის, გორის, თელავის, სიღნაღისა და ელისავეტოპოლის (განჯის) მაზრებში სიგრძის საზომ ძირითად ერთეულად რუსული არშინია გავრცელებული, თუმცა, როგორც ამას აღნიშნავდა ი. აბესალამოვი, „ქართული გაზანდარის არშინი, რომელიც თავისი წარმომავლობით ე. წ. ხანის არშინის მსგავსია, ჯერ ყველგან არ არის ხმარებიდან გამოსული და მისი ზომა 22 და ერთ მეოთხედ ვერშოკს უდრის“¹⁵.

გაზანდარი ადლი თუ გაზანდარი გაზი იხსენიება თბილისურ დოკუმენტებში მხოლოდ სახლ-კარის თუ ადგილის ზომების აღსანიშნავად. ამით ის განსხვავდება ადლისაგან, რომელიც იხმარებოდა როგორც ადგილის, ისე ქსოვილის სიგრძის საზომად. გაზანდარი გაზი კი მხოლოდ ადგილის საზომია.

¹⁰ გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132.

¹¹ „Ханский аршин или Хизндарский аршин, Грузинский или ханский аршин, ханский аршин или газ“ (Н. Ханыхов, О весах и мерах Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 г., გვ. 567).

¹² გ. ჯაფარიძეს მოჰყავს ამ ერთეულის განსაზღვრა მეტრულ სისტემაში, რაშიაც საფუძვლად იღებს ხანოკოვის მიერ მოტანილ მასალას: ალექსანდროპოლის მაზრაში ხანის არშინი უდრიდა 101,3 სმ, ახალ ბაიაზეთის მაზრაში — 103,08 სმ, შემახის მაზრაში — 104 სმ, ბაქოში — 100,076 სმ და ა. შ.

¹³ გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

¹⁴ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, წ. I, შეადგინეს ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა, თბ., 1962, № 66.

¹⁵ Кавказский календарь на 1847 г. Тифлис. 1846, გვ. 113.

ამ აზრის საილუსტრაციოდ მიემართოდ დოკუმენტურ მასალას:

1. „იქნა ამ სამ ძმათ წილი... სახლები — გაზანდარი გაზი ათასამასცხრა ადლი“ (1708 წ. საბუთი)¹⁶.
2. „ამ ორ ძმათ ნაშენის და ბაღჩის ალაგი გაზანდარი გაზი რეასოცდათორ-მეტი ადლნახევარი“ (1711 წ. საბუთი)¹⁷.
3. „ამ ჩემის მოცემულის სახლისაგან განი და სიგრძე გაზანდარის გაზითა არის სამოცდათხუთმეტი ადლი“ (1713 წ. საბუთი)¹⁸.
4. „იქნა ჩემის წილის ჯამი... გაზანდარის გაზითა სამოცი ადლი და ნახევარი განი და სიგძე“ (1721 წ. საბუთი)¹⁹.
5. „ორი ოთახი შენუდ მოგვიდეთ, რომ არი ამისი განი და სიგრძე გაზანდარის გაზითა ორმოცდაშვიდი ადლი“ (1726 წ. საბუთი)²⁰.
6. „მოგვიდეთ... ერთი დარბაზი გაზანდარის გაზითა ორმოცდარვა ადლი“ (1727 წ. საბუთი)²¹.
7. „მოგვიდეთ ჩვენი საჯინიბოსაგან ორმოცდათექვსმეტი ადლი გაზანდარი“ (1743 წ. საბუთი)²².
8. „გიბოძეთ ჩვენი სახლის ალაგი... რომ იმ შენის სახლის ადგილის ზომა ორმოცდათექვსმეტი ადლი გაზანდარის გაზითა გაზომილი არის“ (1753 წ. საბუთი)²³.
9. „თქვენის სახლის სამხრით ქალაქში სულეიმანას სახლის ადგილი იყო გაზანდარი გაზით ორმოცი ადლი ზომა“ (1755 წ. საბუთი)²⁴.
10. „მოგვიდეთ კლდის უბანში სახლ-კარი ადლი გაზანდარი ადლი რკბ. (122)“ (1756 წ. საბუთი)²⁵.
11. „არის ეს თქვენი მოცემული ორი ხელი სახლები გაზანდარის ადლითა სამასორმოცდაცამეტი ადლი“ (1766 წ. საბუთი)²⁶.
12. „მოგვიდეთ სახლი... რომ არის გაზანდარი გაზი სამოცდაჩვიდმეტ ნახევარი“ (1771 წ.)²⁷.
13. „გიბოძეთ ბეითალმანი სასახლე, რომ არის ამ სასახლის ზომა გაზანდარი გაზი ასოთხმოცდაექვსი“ (1783 წ. საბუთი)²⁸.
14. „მოგვიდეთ სახლი... არის ეს სახლი ადლი გაზანდარი ორმოცდარი“ (1781 წ. საბუთი)²⁹.
15. „მოგვიდეთ ჩემი სახლები, რომ არის გაზანდარი ადლი ასოცდათოთხმეტი“ (1779 წ. საბუთი)³⁰.
16. „მოგვიდეთ სახლ-კარი მთლივ... არის გაზანდარი გაზი ასოთხმოცდასამი (1773 წ. საბუთი)³¹.
17. „წარმოგატანეთ მზითვით ქალაქს მეიდნის პირუდ... სასახლე, არის გაზანდარი ადლი ორასცხრამეტი და ნახევარი“ (1773 წ. საბუთი)³².

¹⁶ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, № 66.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ იქვე, № 86.

¹⁹ იქვე, № 103.

²⁰ იქვე, № 123.

²¹ იქვე, № 126.

²² იქვე, № 161.

²³ იქვე, № 214.

²⁴ იქვე, № 222.

²⁵ იქვე, № 227.

²⁶ იქვე, № 247.

²⁷ იქვე, № 272.

²⁸ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტრუქტი.

ფონდი Hd, № 1667.

²⁹ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 13387.

³⁰ სცსა, ფ. 226, № 4637.

³¹ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 1653.

³² სცსა, ფ. 1450, დავთარი 15, № 104.

18. „მოგვიდე სახლი... რომ არის გაზანდარი ადლი ოთხმოცდათექვსმეტი“ (1774 წ. საბუთი)³³.

19. „მოგვიდე სახლი... ეს ჩემგან მოსყიდული სახლები არის სულ გაზანდარი ადლი ასსამოცდახუთი“ (1777 წ. საბუთი)³⁴.

20. „მოგვიდე სახლები... არის ეს სახლები გაზანდარი ადლით სამასორმოცდათორმეტი ადლი“ (1779 წ. საბუთი)³⁵.

21. „მოგვიდე სათორნე... რომ არის გაზანდარი ადლი ოცდათხუთმეტი ადლი“, (1779 წ. საბუთი)³⁶.

22. „ჩემი სახლები გავაზომინე — იყო გაზანდარი ადლი ორმოცდაცხრა“ (1793 წ. საბუთი)³⁷.

23. „სტეფანას ერგო დარბაზი, საკუჭნაეი, სათორნე. ამის ფარდი პეტროზას ერგო ერთი პატარა სახლი... ცამეტი ადლი გაზანდარი სტეფანასი მეტი არის“ (1788 წ. საბუთი)³⁸.

24. „არუთენას წილიდან ორი გაზანდარი ადლი გზად დავაგდეთ ოპანე-ზასათვის“ (1796 წ. საბუთი)³⁹.

25. „მოგვიდე შენ... გაზანდარის ადლი ორ მინალთუნად თეთრ ფულადა თაეის შენობითა. რომ გავაზომინეთ, მოვიდა ადლი სამასსამოცდაექვსი ადლი, რომ იქს ამისი ჯამი სამოცდაცამეტი თუმანი და ორი მინალთუნი“ (1808 წ. საბუთი)⁴⁰.

26. „მოგვიდე ჩემი სახლი ოსტატთა მიერ დაფასებით და დაზომით იყო ადლი გაზანდარი ოთხმოცდაორი და ერთი ჩარეკი“ (1809 წ. საბ.)⁴¹.

27. „მოგვიდეთ ჩვენ... ალალი ადგილი, გაზანდარის ადლი ოთხ მინალთუნ თეთრ ფულად. ორასორმოცდახუთის ადლიდამ ორი წილი მდებარე ტფილისის ქალაქის პირველი ჩასტის ტრეტის კვარტალში“ (1826 წ. საბუთი)⁴².

28. „ეგნატეს ერგო... ადლი გაზანდარი სამოცდათექვსმეტი და ერთნახევარი გრე, იოსებს ერგო... ადლი გაზანდარი ასორმოცდათორმეტი“ (1779 წ. საბუთი)⁴³.

მოტანილი ამონაწერებიდან ნათელია შემდეგი: ყველა აქ მოხმობილ შემთხვევაში გაზანდარი გაზი თუ გაზანდარი ადლი ნახმარია ადგილის საზომად, იგი თუ სიგრძის საზომი ერთეულია, ის საზომია ისეთი სიგრძისა, რასაც მიწასთან, ადგილთან აქვს კავშირი. გაზანდარი გაზით იზომება სახლ-კარი, ეზო, ბაღჩა, ნასახლარი, სასახლის ადგილი.

დოკუმენტთა გამონათქვამებზე შემდგომი დაკვირვება ცხადყოფს, რომ გაზანდარი გაზით იზომება ადგილის არა სიგრძე, არამედ ფართობი. ეს განსაკუთრებით აშკარად ჩანს იმ საბუთებიდან, რომლებშიაც ნათქვამია, რომ ამ გაზანდარი გაზით იზომება ადგილის განი და სიგანე:

1. „განი და სიგრძე გაზანდარის გაზითა არის სამოცდათხუთმეტი ადლი“ (დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, № 66).

2. „იქნა ჩემი წილის ჯამი... გაზანდარის გაზითა სამოცი ადლი და ნახევარი განი და სიგრძე“ (დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, № 86).

3. „არის ამისი განი და სიგრძე გაზანდარის გაზითა ორმოცდაშვიდი ადლი“ (დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, № 123).

33 სცსა. ფ. 226, № 798.

34 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 1648.

35 იქვე. ფ. Hd, № 1665.

36 იქვე. Hd, № 1668.

37 სცსა: ფ. 226, № 5239.

38 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, 1327.

39 სცსა, ფ. 226, № 5201.

40 იქვე. ფ. 226, № 5877.

41 იქვე, ფ. 1450, დავთარი 36, № 53.

42 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Qd № 868.

43 საქართველოს სიძეულენი, I, 176.

რაკი გაზანდარი გაზით აღნიშნულია ადგილის განი და სიგრძე ერთად, ეს გვაფიქრებინებს, რომ გაზანდარი გაზი გამოხატავს განისა და სიგრძის ზომების ნამრავლს, ანუ ფართობის ზომას. რომ გაზანდარი გაზი სწორედ ფართობის საზომი ერთეულია, ეს გარკვევით ჩანს შემდეგი დოკუმენტებიდან:

1742 წლის თბილისურ ნასყიდობის წიგნში ვკითხულობთ: „მოგყიდეთ ჩვენი ეზოსაგან სიგრძე ადლი თოთხმეტი და განი ადლი ოთხი, რომ იქს გაზანდარი ადლი ენვის“ (ენვი — ნვ-56)⁴⁴: ადგილის სიგრძე 14 ადლი გამრავლებულია ადგილის სიგანე 4 ადლზე და მიღებულია 56, ხოლო ეს ნამრავლი აღნიშნულია გაზანდარი ადლით.

1750 წლის თბილისური ნასყიდობის წიგნით „მოგყიდეთ სახლების წინა მხარე... განზე ცხრა ადლი, სიგრძეზედ ოცდასამი ადლი. იქნა გაზანდარი ადლი ორასშვიდი ადლი“⁴⁵. აქაც გაზანდარი ადლით გამოხატული რიცხვი 207 წარმოადგენს ჩვეულებრივი ადლებით აღნიშნული განისა და სიგრძის ნამრავლს ($9 \times 23 = 207$).

1781 წლის საბუთში ვკითხულობთ: „ამ ორს დუქანს აქვს სიგრძე ადლი ათი და სიგანე ადლი რვა და ნახევარი, რომ შეიქნა სიგრძე და სიგანე გაზანდარი გაზით ადლი ოთხმოცდახუთი“⁴⁶ ($10 \times 8,5 = 85$). ამ შემთხვევაშიც სიგრძისა და სიგანის ნამრავლი ე. ი. ფართობი აღინიშნება გაზანდარი გაზით.

მსგავსივე სურათია 1777 წლის ნასყიდობის წიგნში: „მოგეცით ჩვენი საკუთარი წილი... ნასახლარის ალაგი. სიგძე ადლი ოცდაშვიდი, განი ადლი ოცდახუთი, რომ ადლის ჯამი გაზანდარის ადლით ექვსასსამოცდახუთმეტი ადლი“⁴⁷ ($27 \times 25 = 675$). აქაც ადლით იზომება სიგრძე და სიგანე, ხოლო ფართობი — გაზანდარი ადლით. ფართობის აღმნიშვნელად აქ თითქოს ჩანს გამოთქმა „ადლის ჯამი“, რაც გულისხმობს სიგრძისა და სიგანის ნამრავლს.

ყველა ამ ნიშანდობლივი განმარტებით ნათელი უნდა იყოს, რომ გაზანდარი გაზით ან გაზანდარი ადლით გამოიხატება ფართობის ზომა და ე. ი. გაზანდარი ადლი ნიშნავს კვადრატულ ადლს. საბუთში უბრალოდ მოხსენიებული „სახლი, რომ არის გაზანდარი ადლი 96“⁴⁸, ან „სახლის ადგილი იყო გაზანდარი გაზით ორმოცი ადლი ზომა“⁴⁹ — კი არ ნიშნავს ამ ადგილის ზომას ერთი მიმართულებით (სიგრძეს ან სიგანეს მხოლოდ), არამედ ფართობს. ყველა იმ შემთხვევაში, როცა ნახსენებია ადგილის ზომა გაზანდარი ადლებით, თავისთავად ცხადი უნდა ყოფილიყო, რომ აქ იგულისხმებოდა ფართობის ზომა — განისა და სიგრძის ნამრავლი. მიუხედავად იმისა, მოხსენიებული იქნებოდა თუ არა ადგილის სიგრძისა და სიგანის ზომები ცალ-ცალკე, გაზანდარი ადლით თუ გაზით გამოხატული ზომა თავისთავად უკვე ფართობის აღმნიშვნელი იყო, ეს ზომა გულისხმობდა ფართობს და არა სიგრძეს ან სიგანეს მხოლოდ.

ადლით იზომება ადგილი ერთი მიმართულებით — სიგრძით ან სიგანით; იგივე ადლი კვადრატულ სიდიდეში აყვანილი, იწოდება გაზანდარ ადლად.

⁴⁴ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, № 159, გვ. 188.

⁴⁵ იქვე, № 183.

⁴⁶ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 13168.

⁴⁷ სცსა, ფ. 226, № 4646.

⁴⁸ სცსა, ფ. 1450, დავთარი 15, № 104.

⁴⁹ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, I, № 222.

გაზანდარი ადლი და გაზანდარი გაზი იმავე ზომის ერთეულია, რაც ადლი, მაგრამ კვადრატული ანუ თავის თავზე გამრავლებული.

გაზანდარი ადლი ფართობის აღმნიშვნელი ერთეულია და ამიტომაც იგი არასდროს არ არის გამოყენებული მხოლოდ სიგრძის ან სიგანის საზომად, მაგალითად, ქსოვილის საზომად. ქსოვილი, რომელიც საერთოდ ერთი მართულებით იზომება, იზომება ადლობით. ეს გარკვევით ჩანს XVIII ს-ის ხარჯის ნუსხებითა და სხვა რიგის დოკუმენტებით: „ლისკოვოს ქათანი სყიდულა ოცი ადლი“⁵⁰, „სარჩულად მისცემია ლეინი ოცი ადლი“⁵¹. ქსოვილის ადლით გაზომვის მაგალითები მრავლად არის დადასტურებული ქართულ დოკუმენტურ მასალაში, მაგრამ გაზანდარი კი ქსოვილის სიგრძის აღსანიშნავად ერთხელაც არ იხსენიება.

სხვა საკითხია, იდენტურია თუ არა ადგილის საზომი ადლი ქსოვილის საზომი ადლის სიგრძისა. ცნობილია, რომ აღმოსავლეთში ერთი და იმავე სახელწოდების ერთეული სხვადასხვა სიდიდისა იყო ადგილისა და ქსოვილის გასაზომად. მაგალითად, ირანში არსებობდა „გაზ-ე შაჰი“ — ადგილის სიგრძის საზომი, რომელიც უდრიდა 94 სმ-ს, და „გაზ-ე მუქასარ“ — — — „დამოკლებული გაზი“, რომელიც გამოიყენებოდა ხალიჩების, აბრეშუმის, ძვირფასი ქსოვილების საზომად და უდრიდა 63,16 სმ⁵².

საქართველოში კი ფართობის საზომი გაზანდარი ადლი და სიგრძის საზომი ადლი ერთი და იმავე სიდიდისა უნდა ყოფილიყო. XIX ს-ის შუა წლებში ამიერკავკასიაში ხმარებულ საზომთა სიდიდის რუსულ მეტრულ სისტემასთან შესადარებლად ამიერკავკასიის ყველა მაზრიდან მოითხოვეს საზომ ერთეულთა ნიმუშების თბილისში გამოგზავნა. თბილისის მაზრიდან მოგროვილ იქნა ადლის რამდენიმე ნიმუში — ზოგი ზისაგან გათლილი და ზოგი თასმისაგან აჭრილი — მაგრამ ყველა მათგანის ზომა ერთნაირი აღმოჩნდა და 22 ვერშოკს ანუ 99 სმ უდრიდა⁵³.

თვით სახელწოდება გაზანდარი გაზი უნდა მომდინარეობდეს სპარსული გამოთქმიდან گز انداز گز — გაზ ანდარ გაზ, რაც ნიშნავს: „გაზი გაზში“ ან „გაზი გაზზე“ ანუ გაზი გამრავლებული თავის თავზე, ე. ი. კვადრატულ გაზს⁵⁴.

М. М. БЕРДЗНИШВИЛИ

ИЗ ГРУЗИНСКОЙ МЕТРОЛОГИИ

Газандар

Резюме

В грузинских исторических документах XVIII в., относящихся к г. Тбилиси, нередко встречается термин *газандар*, употребляемый в основном в качестве составной части сложного наименования — *газандар газ* или *газандар адли* (газ и адли — идентичные единицы мер).

⁵⁰ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, III, გვ. 115.

⁵¹ იქვე, გვ. 116.

⁵² В. Хинц, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

⁵³ რუსული ვერშოკი უდრიდა 4,5 სმ.

⁵⁴ სახელწოდების ეს გაგება მოგვაწოდა რ. კიკნაძემ.

длины, приблизительно равные русскому аршину). В других источниках этот термин не встречается. В последнее время *газандар газ* в научной литературе неверно отождествлен с так называемым ханским аршином.

При внимательном изучении документов выяснилось, что *газандар* обычно употреблялся лишь при обмере места (двора, садика, помещения, комнаты и т. д.). При этом, им измеряли не длину или ширину, а площадь. Так например, в купчей крепости 1781 г. сказано: «Продаю тебе две лавки, имеют они в длину 10 адли, а в ширину $8\frac{1}{2}$ адли, что составит длину и ширину газандар газом 85 адли». Как видно, *газандар газом* обозначалось количество адлов, составлявших площадь продаваемых лавок. Точнее, *газандар* — определительное слово, обозначающее квадратную величину. Если адли и газ сами по себе являются мерами длины, то с прибавлением слова *газандар* они обозначают уже квадратную величину, т. е. площадь.

Это соображение подтверждается и значением самого выражения «газандар газ», происходящего вероятно от персидского گز اندر گز (гәз әндәр гәз) — газ в газе, газ помноженный на газ, т. е. газ в квадрате.

გურამ აბრამიშვილი

ატენის სიონის უცნობი წარწერები

ატენის სიონში დაცული ლაპიდარული და ფრესკული წარწერების უმეტესობა კარგააჩანია ცნობილია სამეცნიერო ლიტერატურაში¹. წარწერების ერთი ნაწილი, რომლებსაც ამ ბოლო დროს მივაკვლიეთ, საყურადღებო აღმოჩნდა როგორც საკუთრივ ეპიგრაფიკის თვალსაზრისით, ისე ატენის სიონთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხების გასარკვევად. ჩვენი წერილი ატენის სიონის ორი უცნობი წარწერის პუბლიკაციას ისახავს მიზნად².

1. ტაძრის ინტერიერში, ჩრდილო-აღმოსავლეთის კამერის (სამკვეთლო) წინ, ნახევარწრიული ნიშის ჩრდილოეთის ფრთაზე, ბათქაშზე ამოკაწრულია სამსტრიქონიანი ქართული ნუსხური წარწერა (სურ. 1). ცალკეული მონაკვეთების დაზიანების მიუხედავად, წარწერა მთლიანად იკითხება:

1. ღათხე ზესსაჲ	ორმა დასუა
2. ქახანუხანი — ჩი	ქრონიკონი — ნე (=155)
3. ზესაყდმოთენი ქოთინი — ჯყოთ.	დასაბამითგან წელნი — ხულთ (=6439).

ორივე ქრონოლოგიური აღნიშვნა 835 წელს უდრის ($780 + 55 = 835$; $6439 - 5604 = 835$), რაც წარწერის თარიღს მყარ საფუძველს აძლევს.

სურ. 1

წარწერის უმნიშვნელო შინაარსის მიუხედავად, იგი საყურადღებოა თარიღის შემცველი ნუსხური დამწერლობის ნიმუშების ქრონოლოგიის თვალსაზრისით. ცნობილია, რომ ნუსხური დამწერლობის ჩვენამდე მოღწეული ყვე-

¹ M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, VI. S. Pt. 1847—48, გვ. 21—25; დ. ბაქრაძე, ისტორიული შენიშვნა, გაზ. „ივერია“, № 8, 1886; მისივე, ისტორია საქართველოს, I, ტფ., 1889, გვ. 218, 219; И. А. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Ате: ни по вновь обследованным эпиграфическим памятникам, „Христианский Восток“, т. 1, вып. III. СПб., 1912, გვ. 277—297; ს. ბარნაველი, ატენის სიონის ახალი წარწერები, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ტ VI, № 2, თბ., 1946, გვ. 83—89; თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957, გვ. 3—64; Ш. Я. Амрашвили, История грузинской монументальной живописи, Тб., 1957, გვ. 77—98.

² ორივე წარწერა 1969 წელს შეენიშნეთ.

ლაზე ადრინდელი თარიღიანი ძეგლი — სინას მრავალთავის ანდერძი, 864 წელს განეკუთვნება³.

როგორც ირკვევა, ატენის სიონის ნუსხური წარწერა სინას მრავალთავის ანდერძზე 29 წლით ადრე შეუსრულებიათ და ჯერჯერობით ნუსხური დამწერლობის უძველეს თარიღიან ძეგლს წარმოადგენს.

2. ატენის სიონის აღმოსავლეთის ფასადის შვერილზე, ჩრდილოეთის წახნაგში გაჭრილი სარკმლის ქვედა ზღვარიდან მარჯვნივ, ქვის მომცრო ფილაზე (15,5×16,5 სმ) ამოკვეთილია სამსტრიქონიანი ქართული წარწერა, რომელიც კარგად არის დაცული და მისი წაკითხვა სიძნელეს არ წარმოადგენს (სურ. 2). წარწერის შინაარსი ასეთია:

1. + ႁႃႈ ႁႃႈ
2. ႁႃႈ ႁႃႈ ႁႃႈ
3. ႁႃႈ ႁႃႈ ႁႃႈ

ქ: ესე კალა —
პ(ო)ტი მე, ბაგრ —
ატ შეეკმენ.

† ႁႃႈ ႁႃႈ ႁႃႈ
ႁႃႈ ႁႃႈ ႁႃႈ
ႁႃႈ ႁႃႈ ႁႃႈ

სურ. 2

წარწერა ოთხხაზოვანი სისტემის ბაღეშია განაწილებული. ასოები კუთხოვანია და მათი ზედა და ქვედა ბუნები მარჯვნივაა გადახრილი. ოთხხაზოვანი ბადის მეორე და მესამე ხაზებს შორის მოთავსებულია **ႁ, ႁ, ႁ, ႁ** (ა, ლ, ი, პ) ასოები. პირველ ხაზამდე აღის **ႁ, ႁ, ႁ, ႁ** (კ, მ, რ, ს) ასოთა ბუნები, ხოლო ოთხხაზოვანი

ბადის ქვედა-მეოთხე ხაზამდეა ჩამოზიდული **ႁ, ႁ, ႁ, ႁ, ႁ, ႁ** (ბ, გ, ე, ვ, ტ, შ) ასოთა ქვედა მონაკვეთები.

ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით, „ასომთავრულ მრგვლოვანთან შედარებით IX—XI საუკუნეებისა და, ჩვეულებრივ, მერმინდელი ნუსხა-ხუცური უკიდურესად კუთხოვანი დამწერლობაა“⁴. მკვლევრის დახასიათებით, „ნუსხა-ხუცურ დამწერლობას ორი ზოგადი დამახასიათებელი თვისება აქვს. ასომთავრულთან შედარებით ის ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი დამწერლობაა. ეს მარჯვნივ გადახრილობა ყველა ასოს ემჩნევა მთლიანადაც და მეტადრე ასოთა ზედა და ქვედა ტანსა და უფრო ძლიერად ბ, გ, ე, მ, ნ, ტ, ც, ხ და ფ ასოებს... მეორე დამახასიათებელ თვისებად უნდა ასოთა კუთხოვანი მოხაზულობა ჩაითვალოს“⁵. ასეთ დამწერლობას ივ. ჯავახიშვილი ნუსხა-ხუცურ კუთხოვან დამწერლობას უწოდებს⁶, რომელთა ასოები, მკვლევრის დაკვირვებით, „ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს ზოგმა მათგანმა ზევით აიწია, ზოგი ძირს ჩამოეშვა, ზოგი დაპატარავდა და ზოგმაც, ბუნის სიმაღლის დაცვის მხრივ, დიდტანიანობა მაინც შეინარჩუნა“⁷.

³ სინას მრავალთავის ანდერძის დაბოლოება ნუსხურითაა შესრულებული. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 175; ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, თბ., 1949, ტაბ. 12 (1).

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული პალეოგრაფია, გვ. 122.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე, გვ. 168.

ჩვენი წარწერა, ყველა ნიშნით ნუსხური კუთხოვანი დამწერლობის ნიმუშია. წარწერა არც თარიღს შეიცავს და არც რაიმე ქრონოლოგიურ მითითებას, ამდენად, მისი შესრულების დრო მხოლოდ პალეოგრაფიული ანალიზით უნდა განესაზღვროთ.

ზემოთ ვაჩვენეთ, რომ ატენის სიონის 835 წელს შესრულებული ნუსხური წარწერა ასეთი რიგის დამწერლობის თარიღიან ძეგლთა შორის ჯერჯერობით ყველაზე ადრეული ხანის ნიმუშია. IX საუკუნეზე ადრეული ხანის ნუსხური დამწერლობის ძეგლი ჯერჯერობით არ არის დადასტურებული. ამდენად, კალაპოტის შემქნელი ბაგრატის წარწერის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი, პირობითად, ამ ხანით შეიძლება შემოვფარგლოთ.

წარწერა ოთხხაზოვან ბაღეში განაწილებისა და ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი კუთხოვანი ასოების მიუხედავად, ასომთავრულის ერთგვარ იერსაც ატარებს. ეს განსაკუთრებით შეიძლება ითქვას **ჲ** (ბ) და **ჟ** (გ) ასოების მიმართ, რომლებიც ნუსხურში სხვაგვარად გამოისახებიან (**ყ**, **ღ**), მაგრამ ამავე დროს ისინი ნუსხურისათვის დამახასიათებელ ელემენტებსაც შეიცავენ. ასე მაგალითად: განის (**ღ**) ცხვირი ისე ენერგიულადაა ქვევით ჩამოზიდული, რომ ღანის (**ი**) სრულ შთაბეჭდილებას შექმნიდა, გრძელი კუდი რომ არა ჰქონდეს. ნუსხური დამწერლობის იერი აქვს **ე** (ტ) ასოსაც, რომელიც ჩვენ წარწერაში ორჯერ გვხვდება. რაც შეეხება **ლ** (ს), იგი მკაფიოდ ჩამონაკეთული ნუსხური ასოა.

წარწერა პალეოგრაფიულად მსგავსებას პოულობს კილ-ეტრატის იადგართან, რომელიც X საუკუნეს განეკუთვნება⁸. მათ შორის მხოლოდ ის სხვაობაა, რომ იადგარში განს (**ღ**) დაკბილული კუდი აქვს, ნაცვლად ატენის სიონის წარწერის ცერად ჩამოზიდული სწორი ხაზისა. იადგარის **ზ** (ლ) ისე მკაფიოდ გამოხატული ნუსხა-ხუცური მოხაზულობისა არ არის, როგორც ატენის სიონის წარწერაშია. **ე** (ტ) ასოს თავი ატენის წარწერაში სამკუთხედის ფორმისაა. იადგარშიც გვხვდება ასეთი სახის ტარი (**ე**), მაგრამ მისი კუთხეები ერთგვარად შერბილებულია და ბლაგვია.

X ს-ის ეპიგრაფიკაში ხშირად ვხვდებით ასომთავრულ ტექსტში ჩართულ ნუსხურ ასოებს, განსაკუთრებით **ლ** (ს) და **ლ** (ს). ამის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ 906 წლით დათარიღებული ერედვის ასომთავრული წარწერა, რომლის პირველ ორ სტრიქონში ორჯერ არის გამოყენებული ნუსხური **ლ** (ს), ხოლო დანარჩენ შვიდ სტრიქონში ყველგან ასომთავრული **ზ** (ლ) ასოა ნახმარი⁹. ატენის სიონის ზღუდის მშენებლობის მაუწყებელ ორსავე ასომთავრულ წარწერაში (945 წ.) მხოლოდ ნუსხური **ლ** (ს) ჩართული¹⁰, იგივე ასოა გამოყენებული ატენის სიონის სამხრეთის ფასადზე ამოკვეთილ წარწერაშიც¹¹. ზემო სკრის (X ს.)¹², ოშკისა და ხახულის

⁸ ქართული წერის ნიმუშები, ტაბ. 10.

⁹ რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, *Ars Georgica*, 4, თბ., 1955, გვ. 111, ტაბ. 9.

¹⁰ თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, გვ. 35, 36, სურ. 21.

¹¹ თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53, სურ. 30.

¹² Р. Шерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, გვ. 93, სურ. 6².

(X ს-ის მეორე ნახევარი)¹³, ქორეთის (1000 წ.)¹⁴, დოდოთის (X-XI სს მიჯნა)¹⁵, იყალთოს წმ. სტეფანეს ეკლესიის (X-XI სს. მიჯნა)¹⁶, ზცისის (1002 წ.)¹⁷, ზედაზნის კანკელის (XI ს-ის პირველი ნახევარი)¹⁸, სათხის ეკლესიის (X-XI სს მიჯნა)¹⁹ და სხვა ასომთავრულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ვხვდებით ნუსხური ლასის (მ) გამოყენებას, რაც ამ ხანის ერთ-ერთი პალეოგრაფიული ნიშანი უნდა იყოს.

ჩვენი წარწერის პალეოგრაფიულმა მსგავსებამ X ს-ის კილ-ეტრატის ზატიკთან, აგრეთვე, X-XI საუკუნეთა მიჯნისა და, უპირატესად, X ს-ის მიწურულის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ნუსხური ლასის (მ) გამოყენებამ დაგვარწმუნა, რომ ატენის სიონის ეს წარწერა X ს-ის მიწურულს ან X-XI საუკუნეთა მიჯნაზეა შესრულებული.

წარწერაში დასახელებული კალაპოტის მნიშვნელობა კარგად არის გარკვეულ სამეცნიერო ლიტერატურაში. საბას განმარტებით, კალაპოტი ყალიბს აღნიშნავს²⁰. ივ. ჯავახიშვილი მშენებლობის ტერმინების განმარტების დროს აღნიშნავს, რომ „თალის გასაქეთებლად საჭირო იყო თალის ჩარჩო. ძველად ამას კალაპოტი ეწოდებოდა. დავით აღმაშენებლის ანდერძში მხოლოდ ასეთი ტერმინია ნახმარი. თანამედროვე მეტყველებაში კი ჩარჩო იხმარება, რადგან თალის ჩარჩოზე გადავლება, ანუ გადატანა, ანდა გადაყვანა, თალის გამოყვანა და თალის შეკვრა მართლაც ჩარჩოს დადგმით შეიძლებოდა“²¹. მკვლევრის დაკვირვებით, მშენებლობის დროს, „როდესაც კალაპოტი (=წაღი, — Διήρυξι 106) უნდა გაეკეთებინათ წინასწარ, ამას გაყრა ეწოდებოდა, და შემდეგ, როდესაც გახსნიდნენ, ამას გამოყრას ეტყოდნენ“²².

სამშენებლო ხელოვნებაში კალაპოტის შექმნის მნიშვნელობა კარგად ჩანს დავით აღმაშენებლის მიერ შიო მღვიმის მონასტრისადმი 1123 წელს მიცემულ ანდერძში. როგორც ცნობილია, შიო მღვიმის მონასტერში დავით აღმაშენებელმა დაიწყო ეკლესიის მშენებლობა, რომლის შესახებაც ამბობს თავის ანდერძში: „თუ მე ღირს-მყოს ღმერთმან ენკენობაჲ მისი ვიხილო, კურთხეულ არს სულგრძელობაჲ მისი, თუ არა — არსენის ბერსა, რომელ აქუს კოსტანატი და პერპერაჲ, კალაპოტი გამოუყარონ, მოლესენ, მოხატონ, და ძემან ჩემმან ღემეტრე, თანადგომითა კურთხეულისა მწიგნობართ —

¹³ Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952, გვ. 61, სურ. 28, გვ. 71, სურ. 36, 37, 38.

¹⁴ გ. გაფრინდაშვილი, 1000 წლის სამშენებლო წარწერა ქორეთის ეკლესიაზე, „ძეგლის მეგობარი“, 21, თბ., 1970, გვ. 54—61.

¹⁵ რ. მეფრისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115, სურ. 11, ტაბ. 46.

¹⁶ კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები. კრებული შეადგინა და განმარტებები დაურთო თ. ბარნაველმა, თბ., 1961, გვ. 35, 36. სურ. 21.

¹⁷ Р. Шмерлинг, Древний Цвимоевский храм близ сел. Хциси, Ars Georgica, 4, ტაბ. 54.

¹⁸ თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68, სურ. 21.

¹⁹ ე. დოლიძე, სათხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, Ars Georgica, 7, თბ., 1971, ტაბ. 48.

²⁰ ს. ორბელიანი, ლექსიკონი.

²¹ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, I, თბ., 1946, გვ. 102.

²² იქვე, გვ. 156.

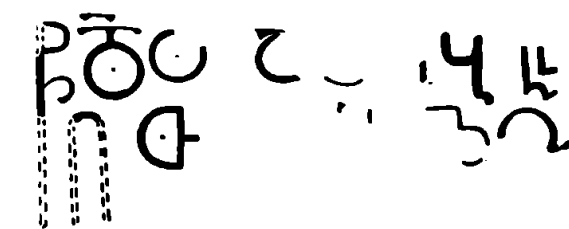
უზუცესისა და ჩემთა ბერთაჲთა, აკურთხოწ კელითა იოანე ქართლისა კათალიკონისათა²³.

ეჭვს გარეშეა, კალაპოტის აგება (შექმნა) და დაშლა (გამოყრა) სამშენებლო ხელოვნების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტი რომ არ ყოფილიყო, დავით აღმაშენებელი ასე საგანგებოდ არ აღნიშნავდა თავის ანდერძში.

ყოველივე ზემოთქმული გვარწმუნებს, რომ ატენის სიონის წარწერაში ტაძრის მშენებლობისათვის აუცილებელი სამუშაოს შესრულებაზე — კალაპოტის აგებაზეა მითითება, რომელიც ვინმე ბაგრატს შეუქმნია X ს-ის მეორე ნახევარში ან X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე. შორსა ვართ იმ აზრისაგან, რომ აქ ტაძრის თავდაპირველი მშენებლობისათვის შექმნილი კალაპოტი ვიგულისხმობთ, რადგან წარწერა პალეოგრაფიულად VII ს-ის ნიმუშად ვერ ჩაითვლება.

თავის დროზე ვაჩვენეთ, რომ ატენის სიონის ხუროთმოძღვრად მიჩნეული თოდოსაკი მხოლოდ სარესტავრაციო სამუშაოების მწარმოებელია, რომლის ხელმძღვანელობით X ს-ის მეორე ნახევარში საფუძვლიანად შეუქმნებიათ დროთა განმავლობაში დაზიანებული ტაძრის ფასადებისა და გუმბათის ყელის პერანგი, ხოლო ძველი სკულპტურული რელიეფების მნიშვნელოვანი ნაწილი ახლით შეუცვლიათ²⁴.

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე, ვფიქრობთ, ბუნებრივად უნდა ჩანდეს, რომ ბაგრატის მიერ X ს-ის მიწურულს ან X—XI საუკუნეთა მიჯნაზე შექმნილი კალაპოტი ატენის სიონში ამ დროს წარმოებულ სარესტავრაციო სამუშაოებს დაევუკავშიროთ. ამ თვალსაზრისით ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ატენის სიონის სამხრეთის ფასადის აღმოსავლეთ ნიშაში მოთავსებული როგორც თოდოსაკის სომხური სამშენებლო წარწერა, ისე მის გვერდით ამოკვეთილი ქართული ასომთავრული წარწერა კვეთის ერთგვაროვანი დახვეწილი მანერითაა შესრულებული და ორივე წითელი საღებავითაა შეღებილი (სურ. 3).

სურ. 3

დიუბუამ პირველმა მიაქცია ყურადღება ზემოაღნიშნული ქართული და სომხური წარწერების კვეთის ერთგვაროვან მანერას და დაასკვნა, რომ ისინი ერთი და იმავე დროისა და ერთი ხელით არის შესრულებული²⁵.

ორსტრიქონიანი ქართული წარწერა უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში XI ს-ის პირველი ნახევრის ეპიგრაფიკულ ნიმუშად არის მიჩნეული, რადგან ზოგიერთი ასოს კილურები დეკორაციული სამკუთხა ნაკვეთებითაა დაბოლოებული²⁶.

²³ ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი, ქართული სამართლის ძეგლები, II, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1965, გვ. 13.

²⁴ Г. Абрамшвили. Два строительных периода Атенского Сиона, „მაცნე“, ისტორიის სერია, თბ., 1972, № 1, გვ. 32—55.

²⁵ Fr. Du Bois de Montpereux. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkazes, en Colchide en Géorgie, en Arménie et en Crimée, III. Paris, 1839—1843, 83-914.

²⁶ თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

უნდა აღინიშნოს, რომ IX-X საუკუნეთა მიჯნიდან და განსაკუთრებით, X ს-ის მეორე ნახევრიდან გვხვდება მსგავსი დეკორაციული ელემენტებით გაფორმებული წარწერები, რაც უფრო მკაფიოდ X ს-ის მიწურულსა და XI ს-ის დასაწყისში იჩენს თავს. ასეთებია: უდეს სტელისა (IX ს.)²⁷ და იშხნის საწინამძღვრო ჯვრის (973 წ.)²⁸, შებიაკის (X ს.)²⁹, საყდრის საკუთხეელის წინ აღსამართავი ჯვრის (X ს-ის მეორე ნახევარი)³⁰, ნაყურალემის (X ს-ის მეორე ნახევარი)³¹, ლაგურკას ღვთისმშობლის ხატის (X ს-ის დასასრული)³² წარწერები, რომლებიც მსგავსი დეკორაციული ნაკვთებით არიან გაფორმებული. როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითები გვარწმუნებს, ასეთი დეკორაციული ელემენტები ასომთავრულში IX ს-ის მიწურულიდან დასტურდება. X ს-ის პირველ ნახევარში მსგავსი დეკორაციული ნაკვთებით შემკული ასოები აღარ გვხვდება, ხოლო იმავე საუკუნის მიწურულში, განსაკუთრებით კი X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე კვლავ ჩნდება.

დიუბუამ, ჩვენი აზრით, სწორად შენიშნა ერთი ოსტატი კალიგრაფის ხელი, რომელსაც სომხური და ქართული წარწერები შეუსრულებია. ამდენად, ქართული წარწერა სომხური სამშენებლო წარწერის სინქრონულად უნდა მივიჩნიოთ.

თავის დროზე ვაჩვენეთ, რომ თოდოსაქის სომხური სამშენებლო წარწერა X ს-ის მიწურულს განეკუთვნება³³. ამავე დროს უნდა იყოს შესრულებული ზემოთ აღნიშნული წარწერის გვერდით ამოკვეთილი ქართული წარწერაც, რომელიც, მისი დაზიანების მიუხედავად, ასე იკითხება:

1. 𐌕𐌆𐌔𐌕 𐌕 — — — 𐌕𐌆𐌕𐌕𐌕𐌕 „წ(მი)დ(ა)ო ა[დიდე] ბ(ა)გ(რა)ტ
2. 𐌕𐌆 — — — 𐌕𐌆𐌕𐌕𐌕 ლ(მ)რ[თ]ის[მშო]ბ[ე]ლო³⁴

თუ სარწმუნოა ის მოსაზრება, რომ ბაგრატის მიერ X ს-ის მეორე ნახევარში „შექმნილი“ კალაპოტი ატენის სიონში ამავე პერიოდში წარმოებული სარესტავრაციო სამუშაოების მიზნით იყო აგებული, შესაძლოა კიდევ ვიფიქროთ, რომ სომხური სამშენებლო წარწერის გვერდით დაუსახელებიათ კალაპოტის შემქმნელი ბაგრატი.

თოდოსაქის მიერ შესრულებულ რელიეფზე ავტორის ხელმოწერა³⁵ დიდად განსხვავდება კალიგრაფიულად და ტექნიკურად მაღალ დონეზე შესრულებულ სომხურ სამშენებლო წარწერისაგან, რომელშიც თოდოსაქი თავს ტაძრის მშენებლად აცხადებს. ასეთივე სხვაობა ჩანს კალაპოტის შემქმნელი ბაგრატისა და სამშენებლო წარწერის გვერდით მოთავსებულ ბაგრატის წარწერებს შორის. რაც იმით არის გამოწვეული, რომ სამშენებლო წარწერას, როგორც თავის დროზე ვაჩვენეთ³⁶, ამ საქმეში გაწაფული ოსტატი-კალიგრა-

27 დატულია საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში.

28 Г. Н. Чубинашвили. Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, таб. 58.

29 დატულია საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში.

30 Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, таб. 40, 41.

31 იქვე. таб. 42.

32 იქვე. таб. 55.

33 Г. Абрамшвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 32—55.

34 წაკითხვა ეკუთვნის თ. ბარნაველს, იხ. მისი ატენის სიონის წარწერები, გვ. 55.

35 Г. Абрамшвили, დასახ. ნაშრომი, таб. 4.

36 იქვე, გვ. 35, 36.

ფი ასრულებს, რომელსაც სომხურ წარწერასთან ერთად კალაპოტის შემქმნელი ბაგრატის წარწერაც ამოუკვეთია.

Г. В. АБРАМИШВИЛИ

НЕИЗВЕСТНЫЕ НАДПИСИ АТЕНСКОГО СИОНА

Резюме

В работе впервые публикуются две надписи, выявленные в интерьере и на фасаде Атенского Сиона.

I. Надпись в интерьере 835 года содержит лишь дату и является древнейшим образцом древнегрузинского строчного письма — нусхური.

II. Надпись на восточном фасаде, которая содержит сведения о создании «калапоты» (кружала — деревянной конструкции, используемой при возведении арок), по палеографическим данным датируется второй половиной X века.

Создатель «калапоты» Баграт автором статьи идентифицируется с Багратам другой древнегрузинской надписи, исполненной рядом и в одной манере с армянской строительной надписью Тодосака. В работе высказывается предположение, что упомянутый в этих двух надписях Баграт участвовал в реставрационных работах Тодосака, для чего и был сооружен им «калапоты» (кружало).

3030 გაზრინდაშვილი

1089 წლის წარწერა მიწისძვრის შესახებ გარეჯის წამებული სუდაბნოს „სარიტონის ქუაზიდან“

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით „თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ კაცობრიობის უტყუარი, ზედმიწევნითი ისტორია მხოლოდ დამწერლობის გაჩენის შემდგომ იწყება და ამა თუ იმ ერის წარსულის ნამდვილი თავგადასავლის მართო წერილობითი ძეგლების შესწავლის დახმარებით შეიძლება, დამწერლობათმცოდნეობის დამხმარე სამეცნიერო დარგის უაღრესი მნიშვნელობა ყველა საისტორიო მეცნიერებათათვის ცხადი შეიქნება“, იგი „ისტორიისათვის წარმოებული კვლევა-ძიების აუცილებელი პირველი საფეხურია“¹.

ივ. ჯავახიშვილი აქ მრავალ დარგს შორის ხელოვნებასაც ასახელებს², ხელოვნებას, სადაც ხუროთმოძღვრების და მასთან კლდეში ნაკვეთი ნაგებობების, როგორც სამშენებლო ხელოვნების როლი ფრიად მნიშვნელოვანია³.

ქართული სპელესტიკა კლდეში ნაკვეთ ნაგებობებსა და მის კულტურას სწავლობს. კვლევის პროცესში მრავალი წარწერაა გამოვლენილი და შესწავლილი. ამ წარწერებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებათ კლდის ძეგლების ცალკეული საფეხურებისა და მათი თანდათან განვითარების საერთო სურათის წარმოსადგენად, რომ არაფერი ეთქვათ მათი შინაარსისა და პალეოგრაფიის მნიშვნელობაზე ძველი ქართული კულტურის ისტორიისათვის⁴.

ივ. ჯავახიშვილის საგულისხმო მითითება ეპიგრაფიკული ძეგლების მნიშვნელობის შესახებ საფუძვლად დაედო ქართული წარწერების შემდგომ კვლევა-ძიებას.

გარეჯის უდაბნო-მონასტრები ძველი ქართული კულტურის უნიკალური უბანია. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს რა საქართველოში მეუდაბნოეთა მოძრაობას და მათ კავშირს კლდესთან, მიუთითებს გარეჯის უდაბნო-მონასტრებზე, რომელთაც ქართულ ხუროთმოძღვრებაში თავისებური სახე შექმნეს⁵.

მართლაც, ქართული მეუდაბნოების ჩასახვა-განვითარებისა და მისი სამონასტრო მშენებლობასთან შერწყმა-გადაზრდის დასადასტურებლად, კლდეში კვეთის ხელოვნების ერთიანი სურათის წარმოსადგენად, გარეჯის ქვაბთა კომპლექსები პირველმნიშვნელობის ძეგლებია⁶. ამიტომ, ბუნებრივია

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 1.

² იქვე.

³ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 5.

⁴ გ. გაფრინდაშვილი, ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან, საქ. მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნ. განყ. „მოამბე“, 1961, № 1.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79.

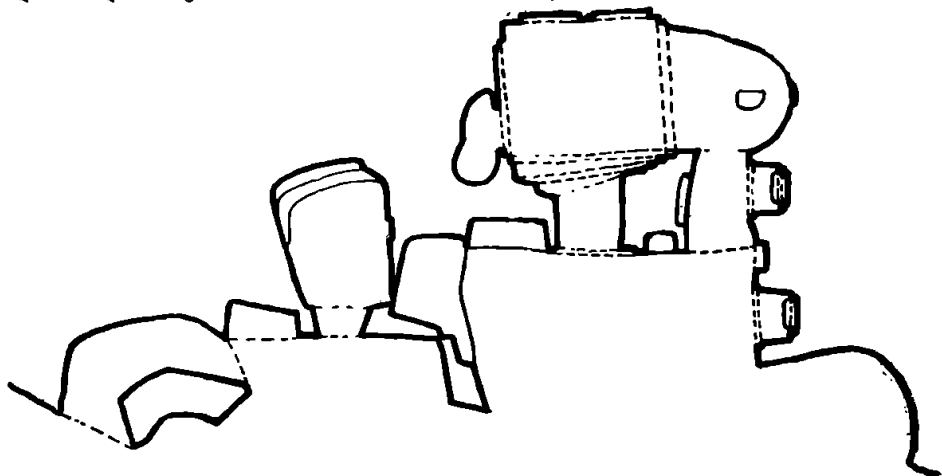
⁶ Ancient Monuments of Georgia: VARDZIA Compiled and introduced by G. Gaprindashvili, Leningrad, 1975, გვ. 11. 31—32, 53.

12. „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 2, 1976.

ის მეცნიერული ინტერესი, რასაც ამ ძეგლებისადმი ქართული სპელეისტიკა იჩენს.

1969 წელს ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელეისტიკის ლაბორატორიამ გარეჯში დაზვერვითი ექსპედიცია მოაწყო. ექსპედიციამ მოიპოვა მეცნიერებისათვის უცნობი, ახალი მასალები არქიტექტურის, მხატვრობისა და წარწერების სახით; ჩაატარა ცალკეული დამახასიათებელი ქვაბების, დარბაზული და გუმბათოვანი ეკლესიების არქიტექტურული აზომვები და მხატვრობისა და წარწერების ასლებიც გადმოიღო. ამასთან, დაისახა გარეჯის გამოქვაბულთა პერსპექტიული კვლევა-ძიების გეგმა, დამყარებული ამ ძეგლთა კვლევის ფუძემდებლის გ. ჩუბინაშვილის დასახულ გზაზე⁷. გარეჯის უდაბნოს მასალების გეგმიანი მეცნიერული ათვისება წარმატებით გრძელდება, თუმცა, არა იმ მასშტაბით, რასაც ეს ათასოთხასწლოვანი კულტურული მემკვიდრეობა მოითხოვს.

გარეჯის უდაბნოში წამებულის ქვაბთა კომპლექსი კარგა ხანია ცნობილია, თუმცა ნაკლებად შესწავლილი. ამ ფაქტს გ. ჩუბინაშვილი გულისტყვივით აღნიშნავს⁸.

სურ. 1. წამებული ხარიტონის ქვაბი. გეგმა.

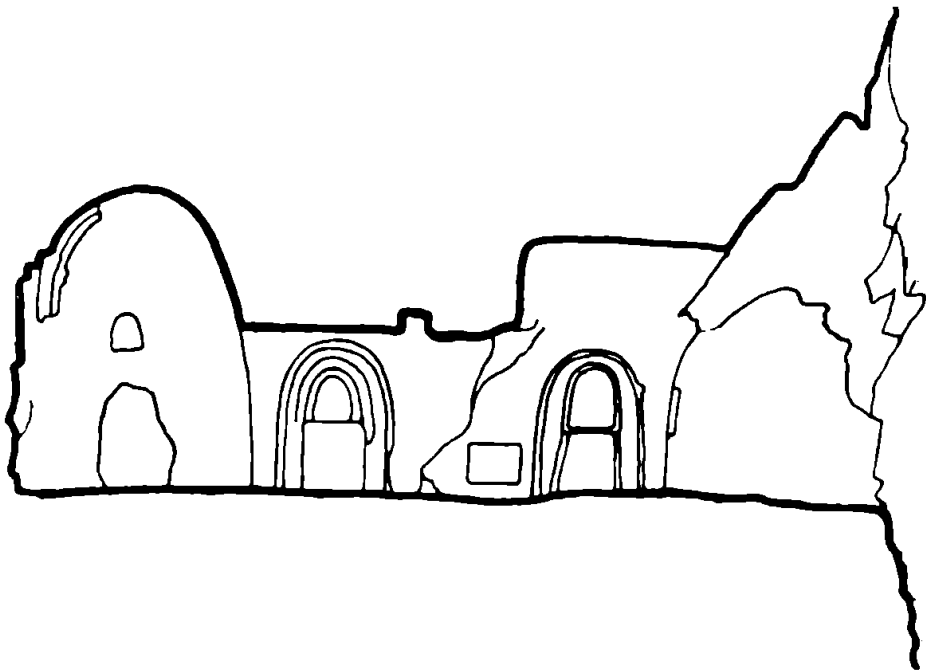
ამ წერილში ჩვენი მიზანია რამდენიმე ისტორიული წარწერის პუბლიკაცია, მაგრამ აქვე გვინდა მოვიხსენიოთ წამებულის ქვაბთა შორის შემორჩენილ მხატვრობათა ფრაგმენტი, სადაც განსაკუთრებით საგულისხმოა მიწით ამოვსებულ ქვაბთა ერთი ჯგუფის ეკლესიის კონქის მხატვრობის „დეისუსის“ კომპოზიცია X ს., (სურ. 7, 8, 9). აგრეთვე ჯვარ-გუმბათოვანი, ჯვარის გეგმის ცალნაგვიანი ეკლესიები და ნიშა-საკურთხევლები, რომლებიც საერთოდ გარეჯის ანალოგიურ ახალ მასალებთან ერთად, მეტად საინტერესოა ქართული ეკლესიის საკურთხევისა და გუმბათის თავისებურებათა გენეზისისათვის. ეს საკითხები ცალკე პრობლემებია ქართული ხუროთმოძღვრებისა და ფართო მონოგრაფიულ გამოკვლევას გულისხმობს. აქ კი მხოლოდ იმიტომ ვახსენეთ, რომ წარმოვიდგინოთ, თუ რა მნიშვნელობის ძეგლთან გვაქვს საქმე. ამასთან,

⁷ Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, Тб., 1948.

⁸ იქვე, გვ. 16 (წამებულის რამდენიმე ქვაბ-ეკლესიის აღწერა-დახასიათება და ზოგადი თარიღები; იხ. გვ. 36, 45—48).

მათი ცალკეული თუ საერთო ქრონოლოგიისათვის ამ უდაბნოში შემორჩენილ წარწერებსაც გარკვეული როლი ენიჭებათ.

წამებულის უდაბნოს ქვაბები ორ-სამ სართულადაა განლაგებული კლდე-ში. „ხარიტონის ქუაბი“ წამებულის უკიდურეს დასავლეთით ათიოდე მეტრ სიმაღლეზე მდებარეობს. იგი ამჟამად მიუვალია, რადგან საფასადო მხარე ჩამონგრეულია. ეს საკულტო ჯგუფი ფართო ლიობით გამოდის კლდეზე და აქ შეღწევა მხოლოდ მთამსვლელური ტექნიკის მომარჯვებით მოხერხდა⁹ (სურ. 6).

სურ. 2. წამებული. ხარიტონის ქვაბი. განაკვეთი აღმოსავლეთისაკენ, სქემა.

„ხარიტონის ქუაბი“ ოთხთახიანი სადგომია (სურ. 1, 2). დასავლეთიდან გვირაბი ორი სადგომით (მთავარი და მის ზურგში განლაგებული დამხმარე სა-თავსი) მარცხენა ნაწილშია. ხოლო მარჯვენა ნაწილი საეკლესიო ჯგუფია; მათ შორის დამაკავშირებელი კარი არსებობდა. სადგომის კედლები, როგორც ეს საკულტო-სამლოცველო ქვაბებს ახასიათებს, შელესილია. მარჯვენა წინა ამადლებულ-შეისრული ქვაბი აღმოსავლეთით ოვალური კედლის ფრაგმენტით ეკლესიის შთაბეჭდილებას ტოვებს, ხოლო უკან დარბაზული ეკლე-სიაა. გარეჯაში ხშირია კლდის სიღრმეში განლაგებული მცირე ეკლესიის წინ დიდი ეკლესია ან ფართო სათავსი-დარბაზი ან ამ დარბაზის აღმოსავ-ლეთით ღრმა საკურთხეველი. ამ ორ ეკლესიას შორის აღმოსავლეთ კედელ-ში, რომელიც უკანა ეკლესიის საკურთხეველს უკავშირდება, ჩაჭრილი საპი-რით დამუშავებული ორი ნიშა-საკურთხეველი გვერდი-გვერდ განლაგებული.

უკანა ეკლესია ხასიათდება ღრმა საკურთხევლით, ჩრდილოეთის კედელ-ზე ჩაჭრილი ნაღისებური ორთაღედით, ასევე სამხრეთის კედელზე კრონშტე-

⁹ „ხარიტონის ქუაბის“ შესწავლაში მონაწილეობდნენ ექსპედიციის წევრები: გ. გაფრინ-დაშვილი, გ. თოდუა, ლ. ფავლენიშვილი, ს. ჭანტურია და ნ. ერქომაიშვილი.

ინებზე დაყრდნობილი თაღებით. შესასვლელი გარედან ნახევარწრიული ჩაკრილსაპირიანი ტიშპანით ხასიათდება. იქვეა ნალისებური მცირე თახჩა, მოზრდილი ღრმა ნიშნები, გამოკვეთილი და აგრეთვე წითლად ნახატი ჯვრები კედლებზე. ყველა ამ მონაცემებით ქვაბთა ეს ჯგუფი VIII ს-ის აქეთ არ გადმოვა. უკანა ეკლესიის შესასვლელში, საკურთხევლისაკენ გასასვლელის მარცხენა კედელზე და ნიშა-საკურთხევლის თაღზე წარწერებია შელესილობაზე ამოჭრილ-ამოკაწრული. მათგან ამჟამად განვიხილავთ მხოლოდ სამს. ერთი ეკლესიის შესასვლელში დასავლეთის კედელზეა მოთავსებული; აქ თვით ქვაბის სახელწოდებაა დადასტურებული: **ესე ჩაყეჯე დხადჲჩისი ყყა**; ე. ი. „ესე ქვაბი ხარიტუნისი იყო“ (სურ. 3), შემდეგ გაურკვეველი ერთი თუ ორი

სურ. 3. წამებული. ხარიტუნის ქვაბი. წარწერა უკანა ეკლესიის შესასვლელში (ასლი)

ასოა. წარწერა ნუსხურიითაა შესრულებული. პალეოგრაფიული ნიშნებით მსგავსი მოვლენები ეპიგრაფიკაში და განსაკუთრებით ხელნაწერებში IX-XI საუკუნეებში გვხვდება. მაგრამ წარწერის დასაწყისში გადაბმული „ესე“ მხედრულის გავლენას განიცდის და ამიტომ ეს წარწერა უფრო XI საუკუნეს უნდა მიეკუთვნოს¹⁰. პალეოგრაფიულად დამახასიათებელია „ნ“ მოკლე შევრილი

¹⁰ თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბ., 1962; ილია აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, თბ., 1973. ტაბ. 56, 103, 104.

საქართველოს სახელმწიფო უსაფრთხოებას
დაცვის სამსახური

სურ. 4. წამებულ: ხარტონის ქვბი. წარწერა: სალოცაუი ნიშის თაღზე (ასლი).

მესამე წარწერა საკურხეელისაჲსა გასასვლელის დასაწყისში დასავლეთ კედლის შეღესილობაზეა „წუთრილად ნაწერი“. იგი ამოკაწრულია ხელნაწერისათვის დამახასიათებელი ნუსხურით. ტექსტი ექვსი სტრიქონისაგან შედგება: პირველი სტრიქონი 135 მმ-ია და 12 ასოს შეიცავს; მეორე 302 მმ და 26; მესამე 377 მმ და 30; მეოთხე 377 მმ და 32; მეხუთე 378 მმ და 35; მეექვსე 291 მმ და 24 (სურ. 5).

წარწერის ასოთა ზომები ცვალებადია — სიმაღლე 30 მმ-დან 3 მმ-მდე, სიგანე 20 მმ-დან 4 მმ-მდე.

წარწერამ კარგად მოაღწია, თუ არ ჩავთვლით ზოგი ასოს ამა თუ იმ მცირე ნაწილის დაზიანებას, წარწერაში მხოლოდ პირველი სტრიქონის ბოლო სიტყვის ნაწილია გადატანილი მეორე სტრიქონში. ასეთი უეცარი შეწყვეტა წარწერისა უთუოდ აქ უკვე არსებულმა სიტყვის ფრაგმენტმა გამოიწვია, რომელმაც ჩვენამდე სამი ასოს სახით „ჩხს“ მოაღწია. მესამე სტრიქონი შუაში გაწყვეტილია, რადგან ამ ადგილას წრეა ამოკაწრული.

წარწერაში ასოები მოცემულია ცალ-ცალკე, მაგრამ აქა-იქ გადაბმულია, განსაკუთრებით „და“. მეხუთე სტრიქონის პირველ სიტყვაში ჩამატებულია ერთი ასო „ლ“. ამასთანავე მეხუთე სტრიქონის პირველი სიტყვა „და“ ზედმეტადაა განმეორებული.

წარწერა თითქმის უქარაგმოდ არის ნაწერი. არის ასონაკლული სიტყვებიც ქარაგმის ნიშნის გარეშე (მეორე სტრიქონის მესამე და ბოლო სიტყვები) და ქარაგმის ნიშნით (მესამე სტრიქონის მეორე სიტყვა. მეოთხე სტრიქონის ბოლო სიტყვა და მეექვსე სტრიქონის მეოთხე სიტყვა). ქარაგმა ერთ შემთხვევაში სწორი მოგრძო ხაზია, ორგან კი თავბოლოში ერთიმეორეს საწინააღმდეგო მიმართულებით შემორკალული. სიტყვათა განკვეთილობის ნიშანია სიმაღლეში განლაგებული ორი, სამი წერტილი და აგრეთვე ორ წერტილს შორის გრძელი ჰორიზონტალური ხაზი. პალეოგრაფიულად საინტერესოა „მ“, „ზ“, „ნ“ ძლიერად გაშვერილი თავის ხაზით; „ა“-ს რამდენიმე ვარიანტი — გრძელი სწორი თავით, ხან აკაუჭებული მარცხენა მხარეს და სწორი გაშვერილი კიდურით თუ წვერის დაბლა დახრით; „ი“ კუთხით აშვერილი თავით; „დ“ გახსნილი თუ შეკრული მარჯვნივ მოხრილი მუცლითა და მაღლა აზიდული სწორი ბუნით;

წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნებით ტიპურია XI ს-ის მეორე ნახევრისათვის. იგი წიგნური დამწერლობის ნიმუშია ეპიგრაფიკაში და მისი უშუალო პარალელიც, სწორედ ასეთივე სახის დამწერლობით შესრულებული ლეონტი მროველის 1066 წლის ქვაჯვარის წარწერაა¹⁶. პარალელები უხვად მოიძებნება XI ს-ის ოთხთავის თარგმანებსა და მამათა ცხოვრების ტექსტებში¹⁷.

წარწერაში მოთხრობილია XI ს-ის საქართველოში მომხდარი ძლიერი მიწისძვრისა და მისგან გამოწვეული უბედურების შესახებ.

წარწერა შემდეგნაირად იკითხება: **ძეახსე ღესაშენდოთხსე რხისე ქ(აჲ)ყ(ა)ნე სედსისე ყ(ა)მსე შიესე: ე. ყუყუთხსე: ეჩოთსიანე: შეოქსიჲყს შე დეღერსი შეღერის შე ჩეყჩიყსი: შე ს(აჲ)თი რხიეროთხი: ყსაშედოთხი: შე შიშ: ყუყუ. შე: ხესი: შეღე ყ(აჲ)ოთხე ყასიღოთხე: ე. ი.**

¹⁶ გ. გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი, ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან, გვ. 245—246.

¹⁷ ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ე, ქართული წერის ნიმუშები, ტაბ. 104, 105.

„მაისსა გარდამავალსა, იძრა ქუეყანაჲ სამხრისა ჟამსა, დღესა ხუთშაბათსა. ეკლესიანი დაირღუეს და ციხენი დაეცნეს და ნაშენებნი და სულნი მრავალთანი გარდაიცვალნეს. და დიდი შიში და ზარი დაეცა ყოველსა ხორციელსა“.

წარწერაში აღნიშნულია მომხდარი უბედურების თვე — მაისი და დღე — ხუთშაბათი. ამასთან, როგორც ჩანს, თვის რთხვიც, რაც მოცემულია სიტყვებში — „მაისსა გარდამავალსა“.

„ხარიტონის ქუაბის“ ამ წარწერაში „მაისსა გარდამავალსა“ უნდა ნიშნავდეს მაისის დამთავრებას, გადასვლას¹⁸, ე. ი. თვის უკანასკნელ 31 რიცხვს. ამრიგად, წარწერაში გვაქვს 31 მაისი, ხუთშაბათი. ამასთან, წარწერის პალეოგრაფიის გათვალისწინებით, აღნიშნული მიწისძვრა XI ს-ის კალენდარშია საძიებელი.

ცნობილია, რომ კვირის ცალკეული დღე ერთსა და იმავე თვესა და რიცხვში ოთხჯერ მეორდება ყოველ ოცდარვა წელიწადში. მაგრამ აქაც არის საძიებელი თარიღის დაზუსტების კიდევ ერთი საშუალება — „ქართლის ცხოვრებაში“ მოცემული ანალოგიური ცნობა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი წერს:

„...დღესა აღვსებასა, თუთ მას აღდგომასა უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესა, რომელსა შინა სიხარული და განსუენება ჳერ იყო, მოხედნა უფალმან რისხვითა და შეძრა ქუეყანა საფუძვლითჳთ, ესოდენ სასტიკად, ვიდრემდის მთანი მაღალნი და კლდენი მყარნი სახედ მტუერისა დაივალნეს. ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს. ეკლესიანი დაეცნეს. და სახლნი დაინთქნეს და დაზულეს, და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდართა. რომელთა თანა თმოგვცა დაიქცა და დაიპყრნა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანიასი ცოლითჳთ და განგრძელდა ესევეითარი ძრვა ქუეყანისა საშინელი ვიდრე წელიწადმდის, რომელსა შინა მოსწყდა სიმრავლე ურიცხჳ¹⁹.

თუმცა აქ თარიღი არ არის, მაგრამ ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, ეს მიწისძვრა მოხდა 1088 წ. აღდგომა დღეს და გაგრძელდა ერთი წლის განმავლობაში²⁰. სწორედ ამიტომაც, სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ მიწისძვრის თარიღად მიღებულია 1088—1089 წწ.²¹.

ჩვენი ძიების წრე შეიკრა. თუ მართალია დავითის ისტორიკოსის ცნობა და ვახუშტის თარიღი, აღნიშნულ წლებშია საძიებელი „ხარიტონის ქუაბის“ წარწერის ცნობაც.

კალენდრის მიხედვით, 1089 წ. 31 მაისი ხუთშაბათია²². ე. ი. წამებულის „ხარიტონის ქუაბის“ წარწერაში მოთხრობილი მიწისძვრა მომხდარა 1089 წლის 31 მაისს.

გამოსარკვევია „ქართლის ცხოვრების“ და „ხარიტონის ქუაბის“ ცნობები ერთსა და იმავე მიწისძვრას ეხება, თუ აქ ორი. სხვადასხვა დროის ფაქტია მოცემული. „ქართლის ცხოვრების“, მიწისძვრის დღე აღდგომაა. 1089 წ. აღდგომა კი 1 აპრილია²³. „ქართლის ცხოვრების“ 1088 წლის მიწისძვრა „ხა-

¹⁸ ქართული განმარტებითი ლექსიკონი. II, 1951, თბ., გვ. 1054.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1955, გვ. 323.

²⁰ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1973, გვ. 155.

²¹ ი. ვ. ქაუხაჩიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1965, გვ. 163.

²² ა. კალანდ აძე, უნივერსალური მუდმივი კალენდარი, 1973.

²³ საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 1971 წ. თბ., გვ. 157.

რიტონის ქუაბის“ წარწერის თარიღითაც მართლდება, რადგან მართლაც მთელი წელიწადია ამ მიწისძვრებს შორის გავლილი.

ამრიგად, გარეჯის წამებულის უღაბნოს „ხარიტონის ქუაბის“ წარწერამ დაადასტურა „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა და დამატებითი მასალა მოგვცა 1089 წ. 31 მაისის სტიქიური უბედურების საშინელი სურათის განმეორების შესახებ, რაც თავს დაატყდა ქართველ ხალხს.

Г. ГАПРИНДАШВИЛИ

НАДПИСЬ 1089 ГОДА О ЗЕМЛЕТРЯСЕНИИ ИЗ ПЕЩЕРЫ «ХАРИТОНА» ГАРЕДЖИЙСКОГО МОНАСТЫРЯ ЦАМЕБУЛИ

Резюме

Спелеистическая экспедиция Музея Грузии АН ГССР в 1969 году обследовала в пещерном монастыре Цамебули недоступный церковный пещерный комплекс «Харитона» VI—VIII веков и в нем обнаружила несколько надписей на известковой штукатурке, из которых в статье публикуются три надписи XI века.

В одной из зальных церквей монастыря Цамебули обнаружен фрагмент росписи X столетия — монументальная композиция Деисуса.

В этом же монастыре проведены архитектурно-аналитические обмеры пещерных комплексов, пещерных зальных, крестово-купольных и однонефных крестового плана церквей.

В первой надписи, на западной притолоке южной центральной двери зальной церкви комплекса «Харитона», указывается, что данный пещерный комплекс и церковь носят название в честь мученика Харитона.

В аванпомещении зальной церкви комплекса «Харитона» на восточной стороне имеются две модельные ниши с престолами. Во второй надписи на арке первой ниши от южного входа в аванпомещение, указано, что эта ниша с престолом есть алтарь, очевидно, такого же значения, что и алтарь в церкви — этим устанавливается взаимосвязь развития ниши и алтаря.

В третьей надписи 1089 года, расположенной на западной стороне южного узкого прохода к алтарю зальной церкви комплекса «Харитона», указано о разрушительном землетрясении, которое произошло в четверг 31 мая, в Восточной Грузии, надо полагать, в Гареджи. Это сведение подтверждает информацию летописи Грузии о землетрясении 1088 года, продолжавшемся в течение одного года.

Вышеисследованные надписи дают хронологию жизни монастыря Цамебули, датировку фресковых росписей X веком и представление о фазах развития пещерного строительства. Исследование этих надписей согласуется с тем значением, которое придавал акад. Ив. Джавахишвили письменным источникам в изучении памятников материальной культуры.

ოთარ სამიხიშილი

ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ აბუ უბაიდის თხზულებაში

არაბი მხედართმთავრის მუავია იბნ აბუ სუფიანის (41/661—60/680 წწ.), ომაელთა დინასტიის ფუძემდებლის (41/661—132/750 წწ.), ერთ-ერთი აქტიური მხარდამჭერისა და ერთგული თანამებრძოლის ჰაბიბ იბნ მასლამას (614—დაახლ. 42/662 წწ.) ე. წ. „დაცვის სიგელმა“, გაცემულმა თბილისის მცხოვრებთათვის ხალიფა უსმან იბნ აფანის დროს (23/644—35/656 წწ.), როგორც ცნობილია, კარგა ხანია მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება.

ევროპელ მეცნიერთაგან პირველმა, მართალია ძალზე მოკლედ, მაგრამ მაინც, მ. ბროსემ მოიწველია ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ ტექსტის შინაარსი საქართველოს ისტორიის საკითხების გაშუქებისას¹.

„დაცვის სიგელის“ პირველი თარგმანი რუსულად იაკუთის ტექსტის მიხედვით გამოაქვეყნა ო. ი. სენკოვსკიმ, თუმცა მას, როგორც ვიცით, ამ ტექსტის გამოქვეყნებისას ისეთი აზრები ამოძრავებდა, რომელთაც არ შეიძლება ჰქონდეს საერთო ჰქონოდა მეცნიერულ ობიექტურობასთან².

ჰაბიბ იბნ მასლამას იგივე „დაცვის სიგელის“ არაბული ტექსტი გერმანულ თარგმანთან ერთად ალ-ბალაზურისა და ატ-ტაბარის ისტორიული თხზულებების მიხედვით შეტანილი აქვს მ. ლაზარიანს თავის ნაშრომში³.

შედარებით დაწვრილებით ეხება ჩვენთვის საინტერესო ტექსტს აგრეთვე ვლ. მინორსკი თავის ცნობილ ვრცელ წერილში თბილისზე⁴.

არსებობს აგრეთვე ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ ბალაზურისეული ვარიანტის თარგმანები რუსულ და ინგლისურ ენებზე⁵. ბალაზურისეულივე ტექსტი მოთავსებული აქვს აკად. გ. წერეთელს მ. დე გუეს გამოცემის მიხედვით თავის არაბულ ქრესტომათიაში⁶.

¹ Histoire de la Georgie. Depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle. Traduite du Géorgien par M. Brosset, Ire Partie. Histoire ancienne, jusqu'en 1469 de j.-c.. St.-Petersbourg, 1849, გვ. 245.

² Собрание сочинений Сенковского (барона Брамбеуса), том шестой. Санктпетербург, 1859, გვ. 191—195.

³ Dr. Mkrtitsch Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagralidenreiches. Nach arabischen und armenischen Quellen, Marburg, 1903, გვ. 22—27.

⁴ V. Minorsky, Tiflis, Enzyklopaedie des Islam. B. IV, 1934, გვ. 815.

⁵ Из сочинения Баладзори „Книга завоевания стран“ — текст и перевод, Перевод проф. П. К. Жузе, Баку, 1927, გვ. 12; The Origins of the Islamic State. Being a Translation from the arabic accompanied with Annotations geographic and historic Notes of the Kitāb Futūh al-Buldān al-Imām Abu-l'Abbās Ahmad ibn Jābir al-Balādhuri. Vol. I, by Philip Khūri Hitti. Ph. D. Studies in History, Economics and Public Law Edited by the Faculty of Political Science of Columbia University, Vol. XLVIII (Whole Number 163), New York, Columbia University, 1916, გვ. 316—317.

⁶ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, გვ. 57—59.

ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელს“ პირველმა ყურადღება მიაქცია აკად. ი. ჯავახიშვილმა, რომელმაც იგივე ბალაზურისეული ვარიანტი მ. ლაზარაშვილის ნაშრომიდან გადმოაქართულა⁷. ამ მასალას შეეხო აგრეთვე აკად. ს. ჯანაშია თავის ნაშრომში „არაბობა საქართველოში“⁸.

ცხადია, შემდგომში ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ შესახებ აღინიშნა სხვა ხასიათის ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაშიც⁹.

მაგრამ ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელმა“ განსაკუთრებით ცხოველი ინტერესი გამოიწვია მიმდინარე საუკუნის 50-იანი წლების დასაწყისიდან. მ. ლორთქიფანიძემ გამოაქვეყნა ნაშრომი, რომელშიც მოთავსებულია ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ ბალაზურისეული ტექსტი, მას თან დაართული აქვს შენიშვნებიც¹⁰.

50-იანი წლების დასასრულს ე. სიხარულიძემ დაწვრილებით განიხილა ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ ორივე ვარიანტი — ბალაზურისეული და ტაბარისეული — ადრინდელ პერიოდში არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხის გარკვევის მიზნით¹¹.

დაბოლოს, მ. ლორთქიფანიძემ 1963 წ. კვლავ განიხილა დღემდე ცნობილი ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ ვარიანტები იმ მიზნით, რომ გაერკვია საკითხი არაბთა მფლობელობის ხასიათის შესახებ საქართველოში¹².

1964 წ. გამოქვეყნდა ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ იაკუთისეული არაბული ტექსტი და მისი ქართული თარგმანი¹³.

ამრიგად, როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ქართულ ისტორიოგრაფიაში სადღეისოდ ცნობილია ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ სამი ვარიანტი. პირველი მათგანი დროის მიხედვით ეკუთვნის ალ-ბალაზურის (გარდ. 279/892 წ.)¹⁴. „დაცვის სიგელის“ ტექსტის მეორე ავტორია ალ-ბალაზურის უმცრო-

7 ი. ე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 75—76.

8 ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 362—365.

9 იხ., მაგ., ნ. ბერძენიშვილი, ე. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი. საქართველოს ისტორია, I (უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე), დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., I, 1958, გვ. 115; შ. მესხია, ე. გუჩუა, საქართველოს ისტორია, VII—X კლასების სახელმძღვანელო, თბ., 1973, გვ. 47—48.

10 მ. ლორთქიფანიძე, ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 29, თბ., 1951, გვ. 61—65.

11 ე. სიხარულიძე, არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 73, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, 1959, გვ. 167—161.

12 ე. ლორთქიფანიძე, არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 35, თბ., 1963, გვ. 71—96.

13 აწყუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. I, არაბული ტექსტ-ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ე. სიხარულიძემ, თბ., 1964, თარგმ. გვ. 39—40, არაბული ტექსტი, გვ. 43—44. „დაცვის სიგელი“ დათარიღებასთან დაკავშირებით მასვე მოხსენიებული აქვს ნაშრომში „საქართველოში არაბთა პირველი ლაშქრობების ზოგიერთი საკითხისათვის“, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, I, 1961, გვ. 194; დათარიღების საკითხს ვრცლად შეეხო ბ. სილაგაძე, „ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელის დათარიღებისათვის“, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, I, 1971, გვ. 68—85.

14 Liber expugnationis regionum, auclore Imámo Ahmed ibn Yahja ibn Djabir al-Baládsori, quém e codice Leidensi et codic. „Musei Brillannici edidit M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866, გვ. 201—203.

სი თანამედროვე ატ-ტაბარი (224/838—310/923 წწ.)¹⁵, ხოლო მესამე ვარიანტი შემოგვინახა იაკუთ ალ-ჰამავიმ (დაახლ. 575/1179—626/1229 წწ.)¹⁶.

ამ სამი ავტორის ტექსტების ვარიანტებიდან ძირითადი ყურადღება ექცევა, სავსებით სამართლიანად, პირველი ორი ავტორის — ალ-ბალაზურისა და ატ-ტაბარის „დაცვის სიგელის“ ტექსტებს, როგორც პირველწყაროებს¹⁷. იაკუთ ალ-ჰამავი, როგორც დავინახეთ, გაცილებით გვიანდელი ხანის ავტორია. იგი, ბუნებრივია, დამოკიდებულია თავის წინამორბედ ისტორიკოსებზე და, შესაძლებელია, ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც კი ალ-ბალაზურიზე და, ამდენად, ამ არაბი სწავლული-ენციკლოპედისტის ცნობას პირველწყაროს მნიშვნელობა ვერ მიეცემა.

ახლა საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებს ვთავაზობთ ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ კიდევ ერთ ტექსტს, რომლის ავტორი, როგორც ჭკვემით დავინახავთ, წინ უსწრებს ქრონოლოგიურად ჩვენთვის დღემდე ცნობილ ყველა არაბ ავტორს. ამასთანავე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ჭკვემით მოტანილი ტექსტი ზოგიერთ ადგილებში აზუსტებს და ავსებს კიდევ ბალაზურისეულ და ტაბარისეულ ტექსტებს.

აბუ უბაიდ ალ-კასიმ იბნ სალლამ (იბნ მისქინ იბნ ზაიდ ი)¹⁸, სხვადასხვა წინაბით ალ-ბაღდადი, ალ-ხურასანი, ალ-ანსარი და ალ-ჰარავი, ცნობილი არაბულენოვანი ფილოლოგი, ყურანისმცოდნე და იურისტი, დაიბადა ჰერათში დაახლოებით 154/770 წ. წარმოშობით ბერძენი მონის ზღდის ტომის მავლას ოჯახში. პირველდაწყებითი განათლება აბუ უბაიდმა მიიღო მშობლიურ ჰერათში. შემდეგ იგი სწავლის გასაგრძელებლად მიემართება ჯერ ბასრაში, სადაც მისი მასწავლებლები იყვნენ ცნობილი არაბი ფილოლოგები აბუ საიდ აბდ ალ-მალაქ იბნ კურაიბ ალ-ასმაი ალ-ბაჰილი (122/740—213/828 წწ.), აბუ უბაიდა მაამარ იბნ ალ-მუსანა ათ-თაიმი (110/728—210/825 წწ.) და აბუ ზაიდ საიდ იბნ ავს იბნ სანბით ალ-ანსარი (გარდ. 214 თუ 215/830 წ.).

ბასრიდან აბუ უბაიდი ქუფაში გადასახლდა სწავლის გასაგრძელებლად. აქ მისი მასწავლებლები იყვნენ აგრეთვე ცნობილი ფილოლოგები ალი იბნ ჰამზა იბნ ალი იბნ ბაჰმან იბნ ფაირუზ ალ-ქისაი (გარდ. 189/805 წ.) და აბუ ალი მუჰამად იბნ ზიად იბნ ალ-არაბი (150/767—231/844 წწ.).

როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, აბუ უბაიდის ფილოლოგიური მოღვაწეობის ერთ-ერთი ნიშანდობლივი მხარე ის არის, რომ მან შეძლო გამოენახა რაღაც საშუალო ადგილი ბასრელ და ქუფელ ფილოლოგ სწავლულთა მოძღვრებებს შორის, თუმცა მას, როგორც დავინახეთ, განათლება ჰქონდა მიღებული როგორც ბასრაში, ასევე ქუფაში.

¹⁵ Annales quos scripsit Abu Dja'far Mohammed ibn Djarir at-Tabari. Ed. M. J. de Goeje, I, 1879, გვ. 2674—2675.

¹⁶ Yaculi's geographisches Wörterbuch, aus den Handschriften zu Berlin, St.-Petersburg und Paris..., hrsg. von Ferdinand Wüstenfeld. Erster Band, Leipzig, 1866, გვ. 857—858.

¹⁷ იხ., მაგ., საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II. საქართველო IV—X საუკუნეებში, თბ., 1973, გვ. 286.

¹⁸ იხ. Kitab al-Fihrist. Mit Anmerkungen herausgegeben von Gustav Flügel, Erster Band: den Text Enthaltend, Leipzig, 1871, გვ. 71.

გარდა ამისა, აბუ უბაიდი სწავლობდა მართლმორწმუნე მუსლიმთა შორის საყოველთაოდ აღიარებული ოთხი იურიდიული სისტემის ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული იურიდიული სკოლის შაფიიელთა თეორიას. ამ იურიდიული სკოლის დამაარსებელი მუჰამად იბნ იდრის აშ-შაფიი იყო აბუ უბაიდის თითქმის თანატოლი (150/767—204/820 წწ.).

თვით ის ფაქტი, რომ აბუ უბაიდი დაეწაფა შაფიიელთა იურიდიული სისტემის თეორიას, მრავლისმეტყველი უნდა იყოს. ისევე როგორც სხვა არაბ სწავლულებს, ჩანს, მას აღარ აკმაყოფილებს საღმრთო ტემულებების იმ მცოდნეთა დოგმები, რომელნიც ანგარიშს უწევდნენ მხოლოდ კანონის ასოს.

როგორც ცნობილია, აბასელთა ხანაში ტრადიციულ თეოლოგიასა და კანონიკურ სამართალთან ერთად (ილმი) საფუძველი ეყრება ფიკჰს. მისი წარმომადგენლები ცდილობენ ჩაწვდნენ ილმის დებულებების არსს და თავიანთი ნააზრევნი დაუყავშირონ არსებულ სინამდვილეს, აღამიანთა შორის იმ დროისათვის ჩამოყალიბებულ ურთიერთობებს. მათი ასხნა-განმარტება არსებითად შეუძლებელი აღმოჩნდა არსებული კანონიკური სამართლის მიხედვით.

წარმოშობილ მრავალრიცხოვან იურიდიულ სისტემებს შორის ცხოველმყოფელი აღმოჩნდა მხოლოდ ოთხი იურიდიული სკოლა — ჰანიფელთა, რომლის სახელი დაკავშირებულია ცნობილი არაბი კანონმცოდნის, წარმოშობით ირანელის, აბუ ჰანიფა იბნ საბითთან (80/699—150/767 წწ.), მალიქელთა, ამ იურიდიული სკოლის მამამთავრის მალიქ იბნ ანასის სახელის მიხედვით (გარდ. 179/795 წ.), შაფიიელთა იურიდიული სისტემა და ჰანბალელთა იურიდიული სკოლა, რომლის ფუძემდებელია აჰმად იბნ ჰანბალი (164/780—241/855 წწ.), აშ-შაფიის მოწაფე. დანარჩენმა იურიდიულმა სკოლებმა, მათ შორის ალ-ჯარირის ატ-ტაბარის მიერ შექმნილმა იურიდიულმა სკოლამ, რომელმაც თავისი სახელი მიიღო ატ-ტაბარის მამის ჯარირის გამო, ვერ პოვეს ფართო გავრცელება და საკმაოდ მალე შეწყვიტეს არსებობა.

მიუხედავად აბუ უბაიდის, როგორც ჩანს, მყარი და საფუძვლიანი იურიდიული მომზადებისა, დამყარებული კანონმცოდნეობის ერთ-ერთი გავლენიანი იურიდიული სისტემის შაფიიელთა თეორიის შესწავლაზე, არაბი სწავლული, პირველ რიგში, მაინც ფილოლოგი იყო და არა კანონმცოდნე, თუმცა 192/807 წ. ქ. ტარსუს გამგებელმა კილიკიაში საბით იბნ ნასრ იბნ მალიქმა აბუ უბაიდი დანიშნა ქალაქის ყადაღ და მან ამ თანამდებობაზე დაჰყო თვრამეტი წელი.

210/825 წ. შემდეგ ათი წლით აბუ უბაიდი დასახლდა ბაღდადში, სადაც აბდ ალაჰ იბნ ტაჰირის, ტაჰირელთა ერთ-ერთი წარმომადგენლის (213/828—230/844 წწ.), მფარველობით სარგებლობდა. 219/834 წ. ანუ უბაიდმა ჰაჯი შეასრულა, მექაშივე დარჩა და 224/838 წ. იქვე გარდაიცვალა კიდეც.¹⁹

¹⁹ აბუ უბაიდის ბიოგრაფიაზე იხ.: ზემოთ მითითებული „ალ. ფიჰრისთი“ გ. ფლიუგელის გამოცემით, გვ. 71—72; Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, translated from the arabic by Mac Guckin de Slane. Vol. I. Paris, 18:2, გვ. 418—419, Vol. II, 1843, გვ. 486—489; ალ-ხატიბ ალ-ბაღდადი, თარგმ. ბაღდად, XII, კაირო, 1931, გვ. 403—406; The Irshād al-arīb ilā ma'rifa al-adīb or Dictionary of Learned Men of Yāqūt. Ed. D. S. Margoliouth, VI, Leyden-London, 1913 (Gibb Memorial Series VI, 1—7), გვ. 162—166; И. Ю. Крачковский, Избр. сочинения, т. IV, М.-Л., 1957, гв. 120; Beschreibung einer alten Handschrift von Abū 'Obaid's Garīb al-hadīf. Von

როგორც ვხედავთ, აბუ უბაიდი გარდაცვლილა ზუსტად იმ წელს, როცა დაიბადა აბ-ტაბარი (224/838 წ.). ხოლო ალ-ბალაზური თავის ნაშრომში „ქითაბ ჭეუთუჰ ალ-ბულდან“ („წიგნი დაპყრობათა შესახებ“) აბუ უბაიდს იმოწმებს, ხშირად როგორც პირველწყაროს, ანუ პირს, რომელმაც პირადად მოუთხრო ესა თუ ის ისტორიული ამბავი, სულ ცოტა 55-ჯერ. ცხადია, აბუ უბაიდი იყო ალ-ბალაზურის (გარდ. 279/892 წ.) როგორც უფროსი თანამედროვე, ასევე, უნდა ვიფიქროთ, მისთვის ერთ-ერთი ავტორიტეტული პიროვნება.

აბუ ალ-ფარაჯ მუჰამად იბნ ისჰაკ ან-ნადიმ ალ-ვაჰაჰ ალ-ბაღდადის, X ს.-ის არაბ ავტორს, „ალ-ფიჰრისთის“ შემდგენელს (377/987—988 წ.), რომელზედაც ჩვენ უკვე გვქონდა შემთხვევა მიგვეთითებინა, თავის თხზულებაში მოტანილ მოკლე ბიოგრაფიულ ცნობებთან ერთად ჩამოთვლილი აქვს აგრეთვე აბუ უბაიდის ცხრამეტი ნაწარმოები.

„ალ-ფიჰრისთში“ ჩამოთვლილი სათაურების მიხედვით ნაშრომები წარმოდგენილია მეცნიერების სამ დარგში: ფილოლოგიაში, ყურანისმცოდნეობასა და ფიქში, კანონმცოდნეობაში, თუ მათ სხვა დარგებსაც არ დავუმატებთ.

ჩამოთვლილ ნაშრომთაგან, სპეციალისტების აზრით, მთავარია სამი ნაშრომი — „ქითაბ ღარბ ალ-მუსანნაჰ“ („წიგნი სისტემატიზირებულ იშვიათობათა შესახებ“), „ქითაბ ღარბ ალ-კურან“ („წიგნი ყურანის იშვიათობათა შესახებ“) და „ქითაბ ღარბ ალ-ჰადის“ („წიგნი ჰადისის იშვიათობათა შესახებ“).

თუ როგორი იყო არაბულ წყაროში ჩამოთვლილი თითოეული ნაშრომის ხვედრითი წონა აბუ უბაიდის მოღვაწეობაში, ახლა მნიშვნელობა არა აქვს. ჩანს, თავის დროზე ყოველი მათგანი გარკვეულ მიზანს ემსახურებოდა და, რა თქმა უნდა, გარკვეულ მოთხოვნილებებსაც აკმაყოფილებდა.

ამ მხრივ აბუ უბაიდის არც „ქითაბ ალ-ამეჰალ“ („წიგნი ქონების შესახებ“) შეადგენდა, ალბათ, გამონაკლისს, ნაშრომი, რომელიც იწვევს ამჟამად ჩვენს განსაკუთრებულ და საგანგებო ინტერესს.

ეს ნაშრომი პირველად გამოიცა 1353/1934—1935 წ. კაიროში და, რამდენადაც ვიცით, ჭერჭეროვით, ერთადერთი გამოცემაა. ყოველ შემთხვევაში, 1353 წ. ზჰ ალ-კადას თვის 25 რიცხვით (1934 წ. 2 მარტი) არის დათარიღებული ის შესავალი, რომელიც ნაშრომისათვის წარუძღვარებია მის გამომცემელს მუჰამად ჰამიდ ალ-ფაჰის. ნაშრომი შემდგენიარად არის დასათაურებული.

كتاب الاموال، للإمام العظيم الحافظ الحجة أبي عبيد القاسم بن سلام، المتوفى ٢٢٤ هـ، ومولده سنة ١٥٤، صححه وعلق هوامشه محمد حامد الفقى

აბუ უბაიდის აღნიშნული ნაშრომი მოცულობით დიდი არ არის. მაგრამ არა გვეგონია გადაჭარბებული იყოს, თუ ვიტყვი, რომ იგი ჭერ კიდევ მოელის პირს, რომელიც მას საფუძვლიანად შეისწავლის მეცნიერული თვალსაზრისით.

Dr. M. J. de Goeje. ZDMG. B. XVIII, Leipzig, 1864, გვ. 781—807, განსაკუთრებით გვ. 782—785; C. Brockelmann, El. I, 1913, გვ. 118—119; მისივე, Geschichte der arabischen Litteratur, Leiden, 1913, B. I, გვ. 105—106, SB, I, გვ. 166; Abū 'Ubaid al-Qāsim b. Sallām. Studie zur Geschichte der arabischen Biographie. Von Hans Golttschalk. Der Islam, B. 23, Heft 4, 1936, გვ. 245—289; მისივე, El. NE, I, 1960, გვ. 157.

რისით. თუმცა „ქითაზ ალ-ამეშლ“, იურიდიულ ტრაქტატს, შეიძლება ითქვას. წამძღვარებული აქვს, როგორც აღინიშნა, გამოცემლის საკმაო მოცულობის შესავალი და საკუთრივ ტექსტს კი დართული აქვს სათანადო შენიშვნები.

როგორიც არ უნდა იყოს სადღეისოდ ამ იურიდიული ძეგლის შესწავლის მდგომარეობა, ერთი ცხადია, რომ მას თავის დროზე გარკვეული დადებითი შეფასება მისცა ცნობილმა თანამედროვე ამერიკელმა მეცნიერმა ფ. როზენტალმა. კუნძულ კეიპროსის მცხოვრებთა მიერ ხაზის გადახდის თაობაზე სახალიფოსა და ბიზანტიის იმპერიისათვის ერთდროულად კონკრეტული მაგალითის განხილვისას აბუ უბაიდის დადებით მხარედ ფ. როზენტალი თვლის იმას, რომ არაბულენოვან ავტორს გამოყენებული აქვს სათანადო საარქივო მასალა, რომელსაც იმდროინდელი ისტორიკოსები, როგორც წესი, იშვიათად იყენებდნენ²⁰.

სწორედ ამგვარი ხასიათის იურიდიულ ტრაქტატში მოუთავსებია აბუ უბაიდს ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ ტექსტი თბილისელთათვის არაბი მხედართმთავრის მიერ გაგზავნილ ბარათთან ერთად.

აბუ უბაიდი, ქითაზ ალ-ამეშლ, კაირო, 1853 წ. მიქ.

23. 208

و هذا كتاب حبيب بن مسلمة لاهل تفلّيس من بلاد ارمينية
قال ابو عبيد حدثني احمد بن الازرق من اهل ارمينية قال قرأت كتاب حبيب
بن مسلمة او قرى وانا انظر اليه في مصالحة اهل تفلّيس
بسم الله الرحمن الرحيم

هذا كتاب من حبيب بن مسلمة لاهل تفلّيس من ارض الهمرن

23. 209

بالامان لكم ولاولادكم ولاهاليكم و اموالكم و طومعكم وبيعكم و دينكم
و صلواتكم على اقرار بصغار بالجزية على اهل كل بيت دينار وافي ليس لكم ان
تجمعوا بين متفرق من الاهلات استصغارا منكم للجزية ولا لنا ان نفرق بين مجتمع
استكثارا منا للجزية ولنا نصيحتكم و ضلعكم على عدوّ الله ورسوله والذين آمنوا
فيما استطعتم واقراء المسلم المجتاز قال ابو عبيد هكذا هو في الحديث واقراء المسلم
بالالف ولا ادري لعله من قبل الهجاء وانما هو قرى المسلم ليلة بالمعروف من حلال
طعام اهل الكتاب وحلال شرايهم وارشاد الطريق على غير ما يضر بكم فيه وان
قطع باحد من المؤمنين عندكم فعليكم اداؤه الى ادنى فئة من المؤمنين والمسلمين والا
ان يحال دونهم فان تبتم واقمتم الصلاة وآتيتم الزكاة فاخواننا في الدين و من تولى
عن الايمان والاسلام والجزية فعدوّ لله ورسوله والذين آمنوا والله المستعان عليه فان
عرض للمؤمنين شغل عنكم وقهركم عدوّكم فغير ماخوذين بذلك ولا ناقضى ذلك
عهدكم بعد ان تقيثوا الى المؤمنين والمسلمين هذا عليكم وهذا لكم شهد الله
و ملائكته ورسوله والذين آمنوا و كفى بالله شهيدا

23. 210

قال ابو عبيد صلوات بيوت تبني في البرارى يصلون فيها في اسفارهم تسمى
صلوتا فعربت صلوات و منه قول الله تعالى لهذمت صوامع وبيع و صلوات ومساجد

²⁰ A History of Muslim Historiography, by Franz Rosenthal, Leiden, 1952, 23. 108.

يذكر فيها وانما اراد هذه البيوت على ما يروى في التفسير
قال ابو عبيد العرب كل شيء تكلمته الفرس بالثاء تجعله بالطاء مثل حديث
تفليس حين جعله حبيب طفليس

وهذا كتاب الى أهل تفليس

من حبيب بن مسلمة الى أهل طفليس سلم انتم فاني احمد اليكم الله الذي لا اله الا هو اما بعد فان رسولكم تقي قدم على و على الذين آمنوا معي فذكر عنكم نا كنا امة ابتعثنا الله وكرمنا وكذلك فعل الله بنا بعد ذلة وقتة وجاهلية جهلاء فالحمد لله رب العالمين الرحمن الرحيم والسلام على رسوله وصلواته كما به هدينا وذكر عنكم تقي ان الله قذف في قلوب عدونا منا الرعب فلا حول بنا ولا قوة الا بالله وذكر انكم احببتكم سلمنا فما كرهت ولا الذين آمنوا معي ذلك من امركم وقدم على تقي بهديتكم فقومتها والذين آمنوا معي عرضها و نقدها مائة دينار غير راتبة عليكم ولكن على أهل كل بيت دينار واف جزية ولا فدية وكتبت لكم عند ملا من المؤمنين كتاب شرطكم وامانكم وبعث به اليكم مع عبد الرحمن بن جزء السلمى قال ابو عبيد هذا جزء كما ترى مهموز وجز مشدد اسم رجل ايضا

211. 23.

غير هذا وهو علمنا من أهل الرأي و العلم بأمر الله كتابه فان اقررت بما فيه دفعه اليكم وان توليتكم اذنكم بحرب من الله ورسوله والذين آمنوا على سواء ان الله لا يجب الخائنين والسلام على من اتبع الهدى
قال ابو عبيد والعرب كل شيء تكلمه الفرس بالثاء تجعله بالطاء مثل حديث عمر مطرس و مثل تفليس جعله حبيب طفليس قال والصلوات بيوت تبنى في البرارى للنصارى يصلون فيها في أسفارهم تسمى صلواتا فعربت صلوات ومنه قول الله تعالى لهتمت صوامع وبيع و صلوات انما اراد هذه البيوت على ما يروى في التفسير

ქართული თარგმანი

208. 23.

ესაა ჰაბიბ იბნ მასლამას სიგელი არმინიის ქვეყნის ტაძლისის მცხოვრებთათვის¹.

ამბობს აბუ უბაიდი: აჰმად იბნ ალ-აზრაქი² — არმინიის მცხოვრებთაგან მომიყვა: მან თქვა: წავიკითხე ჰაბიბ იბნ მასლამას სიგელი, ანდა წავიკითხულ იქნა და მე ვუყუარებდი მას, ტაძლისის მცხოვრებთა დაზავების შესახებ.

სახელითა ალაჰისა, მოწყალისა, მწყალობლისა.

ესაა ჰაბიბ იბნ მასლამას სიგელი ალ-ჰარმინის³ ქვეყნის ტაძლისის მცხოვრებთათვის: (გეწყალობათ)

209. 23.

თქვენ, თქვენ შვილებს, ოჯახებს. ქონებას, სენაკებს, ეკლესიებს. სარწმუნოებას, სალათს შეუვალობა (და) დამცირება ჯიზიას აღიარებით⁴. ყოველ კომლზეა სრული დინარი. თქვენ არ გაქვთ უფლება, რომ გააერთიანოთ სხვადასხვა ოჯახები ჯიზიას შესამცირებლად. არც ჩვენ გვაქვს უფლება, რომ დავყოთ კომლი ჯიზიას გასადიდებლად. ჩვენ გვექნება თქვენი გულწრფელობა და შეწვენა ალაჰის, მისი მოციქულისა და მორწმუნეთა მტრის წინააღმდეგ, რამდენადაც თქვენ შეძლებთ.

13. „მეცნიერება“, ისტორიის სერია, № 2, 1976.

გაჭირებული მუსლიმის გამასპინძლება (ءاقرا — იკრა').

ამბობს აბუ უბაიდი: ასეა იგი ჰადისში — მუსლიმის გამასპინძლება (ءاقرا): ალეფითაა. არ ვიცი, შესაძლებელია, იგი სწორი წაკითხვაა. ეს არის მუსლიმის გამასპინძლება (قري — კირან)⁵. ლამით კეთილად წიგნის ხალხთათვის ნებადართული საჭმლითა და მათთვისე ნებადართული სასმლით; მითითება გზისა თქვენთვის ზიანის მიუყენებლად. თუკი ვინმე ჩამორჩება თქვენთან მორწმუნეებს, თქვენზეა მისი მიყვანა მართლმორწმუნეთა და მუსლიმთა უახლოეს რაზმამდე. თუ ეს მათთვის შეუძლებელი არ არის და თუ თქვენ მოინანიებთ, შეასრულებთ ღოცვას და გადაიხდით ზაქათს, მაშინ ჩვენი ძმები ხართ სარწმუნოებით. ვინც კი ზურგს შეაქცევს ფიცს, ისლამსა და ჯიზიას, ალაჰის, მისი მოციქულისა და მორწმუნეთა მტერია. ალაჰია ის, ვისაც შესთხოვენ შემწყობას. და თუ მორწმუნეებს არ ეცლებათ თქვენთვის და თქვენ დაგიმორჩილებთ მტერი, ამის გამო არ დაისჯებით და ეს არ იქნება თქვენი პირობის დარღვევა მას შემდეგ, რაც თქვენ დაუბრუნდებით მორწმუნეებსა და მუსლიმებს. ესაა თქვენი მოვალეობანი და ესაა თქვენი უფლებანი. მოწყეა ალაჰი, მისი ანგელოზები, მოციქული და მორწმუნენი. სანკჰარისია ალაჰის მოწმობა.

გვ. 210.

ამბობს აბუ უბაიდი: „სალავეთუნ“ არის უდაბნოებში აშენებული სახლები, რომლებშიც მოგზაურობისას ღოცულობენ. ეწოდებოდა „სალუთ“, გაარაბულდა „სალავეთუნ“-ად. მის შესახებაა სიტყვა ალაჰისა, მაღალიმც არს: დაინგროდა სენაკები, ეკლესიები, „სალავეთუნ“ და მეჩეთები, რომლებშიც იხსენიება ალაჰის სახელი. იგი მხოლოდ ამ სახლებს გულისხმობს, როგორც მოთსრობილია „ათ-თაქსირ“-ში⁶.

ამბობს აბუ უბაიდი: არაბები ყველაფერს, რასაც სპარსელები „თა“-თი წარმოსთქვამენ, გარდაქმნიან „ტა“-დ. როგორც „თაქლნ“-ის შემთხვევაში, როცა ჰაბიბმა იგი გარდაქმნა „ტაქლნ“-ად⁷.

ეს არის ბარათი „თაქლნ“-ის მცხოვრებლებისადმი.

ჰაბიბ იბნ მასლამასაგან „ტაქლნ“-ის მცხოვრებლებს: მშვიდობა თქვენ! მე ვადიდებ თქვენთან ალაჰს. თვინიერ რომლისა არა არს ღვთაება. შემდეგ კი, აი რა: თქვენი წარმოგზავნილი თუქნილ⁸ მოვიდა ჩემთან და ჩემს თანამორწმუნეებთან და თქვენი სახელით თქვა; ჩვენ ვართ ხალხი, რომელსაც ალაჰმა მიანიჭა სიცოცხლე და განადიდდა. ამგვარად მოგვეყურო ჩვენ ალაჰი სიბეჩავის, სიმცირისა და უმეცრების შემდეგ. დიდება ალაჰს. უფალს სამყაროთა. მოწყალისა. მწყალობლისა. მშვიდობა მის მოციქულს. კურთხევა მისი, რამეთუ წარგვიძლვა სწორი გზით. თქვენი სახელით თუქილამ თქვა: ალაჰმა დასცა ჩვენს მტერს შიშის ზარი ჩვენგან და ჩვენ არ გვაქვს არც ძალი და არც ღონე, თუ არ ალაჰით. მან თქვა, რომ თქვენ მოისურვეთ ჩვენი მშვიდობა და მე და მორწმუნეებმა. რომელნიც ჩემთან არიან, მოვიწონეთ ეს თქვენი საქმე. თუქილა მოვიდა ჩემთან თქვენი საჩუქრით. მე და ჩემთან მყოფმა მორწმუნეებმა შევაფასეთ იგი. მისი საქონელი და ნაღდი ფულია ასი დინარი, გარდა თქვენზე დადგენილისა. მაგრამ ყოველ კომლზეა სრული დინარი, ჯიზია და არა გამოსასყიდი⁹. და მე დაგიწერეთ მართლმორწმუნეთა დიდებულების თანდასწრებით თქვენი ვალდებულებისა და შეუვალობის სიგელი, რომელიც თქვენ გამოგეზავნათ აბდ არ-რაჰმან იბნ ჯაზ' ას-სულამისთან ერთად.

ამბობს აბუ უბაიდი: ეს „ჯაზ“, როგორც საფიქრებელია, ჰამზიანია და თეშდიდიანი „ჯაზი“ აგრეთვე მამაკაცის სახელია, გარდა ამისა¹⁰.

გვ. 211.

ეს არის ჩვენი ცნობა ავტორიტეტულ პირთაგან და ალაჰის საქმის შესახებ ცნობა არის მისი სიგელი. თუ თქვენ სცნობთ, რაც მასშია, მაშინ იგი თქვენ გადმოგცემთ მას და თუ უარყოფთ, იგი გამოგიცხადებთ ომს ალაჰის, მისი მოციქულისა და მორწმუნეთა სახელით განურჩევლად. მართლაცდა ალაჰს არ უყვარს მოღალატენი. სალამი მას, ვინც სწორ გზას წიყვება.

ამბობს აბუ უბაიდი: არაბები ყველაფერს, რასაც სპარსელები „თა“-თი წარმოსთქვამენ, მას გარდაქმნიან „ტა“-დ, როგორც „უმარ მატრასის შემთხვევაში და მსგავსად „თაჰლან“-ისა, რომელიც ჰაბიბმა „ტაჰლან“-ად გარდაქმნა. იგი ამბობს: „ას-სალავათუნ“ ქრისტიანებისათვის უდაბნოებში აშენებული სახლებია, რომლებშიც ისინი თავიანთი მოგზაურობისას ღოცულობენ. ეწოდებოდა „სალუთ“. გაარაბულდა „სალავათ“-ად. ამის შესახებაა სიტყვა ალაჰისა, მაღალიმც არს: დაინგროდა სენაკები. ეკლესიები და „სალავათუნ“. მას მხოლოდ ეს სახლები ჰქონდა მხედველობაში, როგორც გადმოცემულია „ათ-თაჰსირ“-ში¹¹.

შენიშვნები

1. წინადადება „ესაა ჰაბიბ იბნ მასლამას სიგელი არმინის ქვეყნის თაჰლისის მცხოვრებთათვის“ აბუ უბაიდს ეკუთვნის და არა სხვა ვინმეს.

მაშასადამე, როგორც ქვემოთ საკუთრივ „დაცვის სიგელის“ ტექსტიდანაც ჩანს, იგი გაცემული ყოფილა ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ საკუთრივ თბილისის მცხოვრებთათვის და არა მთლიანად ან ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობისათვის. ამ გარემოებას იმიტომ აღვნიშნავთ, რომ ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში, როგორც ცნობილია, საკითხი ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის“ მოქმედების გეოგრაფიული სივრცის შესახებ სპეციალური მსჯელობის საგანი იყო. ერთი კი არის, რომ „დაცვის სიგელი“, ირკვევა, თანაბრად შესაძლებელი იყო გაცემულიყო როგორც ცალკე გეოგრაფიული პუნქტის მოსახლეობისათვის, ასევე მთლიანად მთელი ოლქისათვის. საამისო მასალა მ. ლორთქიფანიძესაც მოაქვს თავის ნაშრომში („არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში“, გვ. 80). თვალსაჩინოებისათვის მოვიტანდით კიდევ ერთ მაგალითს, რომელიც ეხება ზემოთ უკვე გაცვრით აღნიშნულ „დაცვის სიგელს“, გაცემულს კუნძულ კვიპროსის მოსახლეობისათვის მთლიანად და არა რომელიმე მისი გეოგრაფიული პუნქტის მცხოვრებლებისათვის.

პირველი ლაშქრობა კვიპროსზე მოაწყო მუავია იბნ აბუ სუფიანმა ზალიფა უსმან იბნ აფანის (23/644—35/656 წწ.) მოთხოვნით მეუღლესთან ერთად 28/648—649 წ. კვიპროსელებმა არაბებს ზავი თხოვეს და ისინიც დათანხმებულან. შეთანხმების მიხედვით კვიპროსელებს უნდა გადაეხადათ ყოველწლიურად 7200 დინარი. ამდენსავე თანხას უხდიდა კუნძულის მოსახლეობა ბიზანტიას ერთდროულად. შემდგომში არაბებს არაერთხელ მოუხდათ კვიპროსის დალაშქრა მის მიერ ზავის პირობების დარღვევის გამო. მუავიამ, უკვე არაბთა იმპერიის ხალიფამ (41/661—60/680 წწ.) და ომაელთა დინასტიის ფუჰემდებელმა, კიდევ ერთხელ მოაწყო ლაშქრობა კვიპროსელთა წი-

ნააღმდეგ და მათ კვლავ დააკისრა 7000 ღინარის გადახდა წელიწადში. ხალიფა აბდ ალ-მალიქმა (65/685—86/705 წწ.) გაუდიდა კუნძულის მცხოვრებლებს გადასახადი 1000 ღინარით. ხალიფა უმარ II იბნ აბდ ალ-აზიზს (99/717—101/720 წწ.) ეს დამატება მოუხსნია. ხალიფა ჰიშამ იბნ აბდ ალ-მალიქს (105/724—125/743 წწ.) კვლავ აღუდგენია აბდ ალ-მალიქის მიერ დამატებული 1000 ღინარი, ხოლო აბასელთა ახალი დინასტიის ფაქტიურ დამაარსებელს ხალიფა ალ-მანსურს (136/754—158/775 წწ.) კვლავ აღუდგენია მუჰაიას დროს კუნძულ კვიპროსზე დაკისრებული 7000 ღინარი (იხ. ალ-ბალაზური, გვ. 152—158).

ეს დამახასიათებელი ფაქტები სახალიფო-კვიპროსის ურთიერთდამოკიდებულებაზე იმიტომ მოვიტანეთ, რომ გვეჩვენებინა, თუ რამდენად მერყევი იყო არაბებსა და კვიპროსელებს შორის არსებული ურთიერთობანი. რომელიც ხალიფა ალ-ვალიდ იბნ იაზიდის დროს (86/705—96/715 წწ.) იმიტად კი დამთავრებულა, რომ კვიპროსელთა, ალბათ, ნაწილი და არა მთლიანი მოსახლეობა სირიაში გადაუსახლებიათ. მართალია, გადასახლებულები იაზიდ იბნ ალ-ვალიდ იბნ აბდ ალ-მალიქს (101/720—105/724 წწ.) მალე უკანვე დაუბრუნებია (აბუ უბაიდ, გვ. 174; ალ-ბალაზური, გვ. 156).

ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის (170/785—193/809 წწ.) თუ ხალიფა ალ-ამინის დროს (193/809—198/813 წწ.) ურთიერთობა კვიპროსელთა და არაბებს შორის, ჩანს, იმდენად გამწვავებულა, რომ კვიპროსზე დისლოცირებული არაბთა ლაშქრის მხედართმთავარი აბდ ალ-მალიქ იბნ სალიბი იძულებული ყოფილა მიემართა რიგი თანამედროვე კანონმდებლებისათვის განსამარტავად, თუ როგორ მოქცეულიყო კვიპროსელთა მიმართ მათ მიერ ნაკისრი ვალდებულებების დარღვევის გამო, რაც, კერძოდ, იმაში გამოიხატებოდა, რომ კუნძულის მცხოვრებნი თანაბრად უხდიდნენ ხარაჯს როგორც არაბებს, ასევე ბიზანტიას.

კანონმდონეთა უმრავლესობა რჩევას აძლევდა აბდ ალ-მალიქ იბნ სალიბს საკითხი კვიპროსელებთან ურთიერთობის მოწესრიგების შესახებ მშვიდობიანი გზით გადაეწყვიტა. ასეთ მრჩეველთა რიგში აღმოჩნდა აგრეთვე ისმაილ იბნ აიაში, რა თქმა უნდა, არაბი მხედართმთავრის დროინდელი კანონმდონე, რომლის პასუხი მეტად საინტერესო უნდა იყოს ჩვენთვის. თუ რატომ, ამას ახლავე დავინახეთ, როცა ისმაილ იბნ აიაშის პასუხის ტექსტს მოვიტანთ არაბულად მის ქართულ თარგმანთან ერთად აბუ უბაიდის „ქითაბ ალ-ამვალისა“ და ალ-ბალაზურის თხზულების „ქითაბ ქუთუბ ალ-ბულდანის“ მიხედვით.

აბუ უბაიდ

გვ. 173

وكان فيما كتب اليه اسماعيل بن عياش ان اهل قبرس اذلاء مقهرون تغلبهم الروم على انفسهم و نساءهم فقد يحق علينا ان نمنعهم و نحميمهم وقد كتب حبيب ابن مسلمة في عهده وامانه لاهل ارمينية انه ان عرض للمسلمين شغل عنكم وقهركم عدوكم فانكم غير مأخوذين ولا ناقض ذلك

გვ. 174

عهدكم بعد ان تفوا للمسلمين واني ارى ان يقرؤا على عهدهم وذمتهم فان الوليد بن يزيد قد كان اجلاهم الى الشام فاستفطع ذلك و استعظمه فقهاء المسلمين فلما ولي يزيد بن الوليد ردهم الى قبرس فاستحسن المسلمون ذلك ورأوه عدلا

ქართული თარგმანი

გვ. 173

ისმაილ იბნ აიაშმა მიწერა (აბდ ალ-მალიქ იბნ სალიჰს — ო. ც.). კვიპროსის მცხოვრებნი დაპყრობილი დამცირებულები არიან. მათ და მათ ქალებს დაეუფლნენ ბიზანტიელები და ჩვენ უფლება გვაქვს ხელი შევეშალოთ და მფარველობა გავუწიოთ მათ. ჰაბიბ იბნ მასლამამ თავის ხელშეკრულებაში და შეუვალობის სიგელში არმინიის მცხოვრებლებს დაუწერა, რომ თუ მუსლიმებს არ ეცლებათ თქვენთვის და დაგიმორჩილებთ მტერი, არ დაისჯებით და ეს არ იქნება

გვ. 174

თქვენი პირობის დარღვევა მას შემდეგ, რაც თქვენ დაუბრუნდებით მუსლიმებს. და მე ვფიქრობ, რომ მათ (კვიპროსელებმა. — ო. ც.) დაამტკიცეს თავიანთი პირობა და ვალდებულება. ალ-ვალიდ იბნ იაზიდმა გადაასახლა ისინი აშ-შამს. ეს საშინელებად და აუტანლად ჩათვალეს მუსლიმთა ფაქიკებმა. როცა მართავდა იაზიდ იბნ ალ-ვალიდი, მან დააბრუნა ისინი კვიპროსზე. ეს მოიწონეს მუსლიმებმა და ჩათვალეს იგი სამართლიანად.

ალ-გალაჟური

გვ. 156.

وكتب اسماعيل بن عياش اهل قبرس اذلاء مقهرون يغلبهم الروم على انفسهم ونساءهم فقد يحق ان نمنعهم ونحميهم وقد كتب حبيب بن مسلمة لاهل تقليس في عهده انه ان عرس للمسلمين شغل عنكم وقهركم عدوكم فان ذلك غير ناقض لعهدكم بعد ان تفوا للمسلمين وانا ارى ان يقرأوا على عهدهم وذمتهم فان الوليد بن يزيد قد كان اجلاهم الى الشام فاستفطع ذلك المسلمون واستعظمه الفقهاء فلما ولي يزيد بن الوليد بن عبد الملك ردهم الى قبرس فاستحسن المسلمون ذلك من فعله وراوه عدلا

ქართული თარგმანი

გვ. 156

ისმაილ იბნ აიაშმა მიწერა: კვიპროსის მცხოვრებლები დაპყრობილი დამცირებულები არიან. მათ და მათ ქალებს დაეუფლნენ ბიზანტიელები და ჩვენ უფლება გვაქვს ხელი შევეშალოთ და მფარველობა გავუწიოთ მათ. ჰაბიბ იბნ მასლამამ თბილისის მცხოვრებლებს თავის ხელშეკრულებაში დაუწერა, რომ თუ მუსლიმებს არ ეცლებათ თქვენთვის და დაგიმორჩილებთ მტერი, ეს არ იქნება თქვენი პირობის დარღვევა მას შემდეგ, რაც თქვენ დაუბრუნდებით მუსლიმებს. და მე ვფიქრობ, რომ მათ (კვიპროსელებმა, — ო. ც.) დაამტკიცეს თავიანთი პირობა და ვალდებულება. ალ-ვალიდ იბნ იაზიდმა გადაასახლა ისინი აშ-შამს. და ეს საშინელებად მიიჩნიეს მუსლიმებმა და აუტანლად ჩათვალეს ფაქიკებმა. როცა მართავდა იაზიდ იბნ ალ-ვალიდ იბნ აბდ ალ-მალიქი, მან დააბრუნა ისინი კვიპროსზე. ეს მისი მოქმედება მოიწონეს მუსლიმებმა და ჩათვალეს იგი სამართლიანად.

ორივე ტექსტი, შეიძლება ითქვას, აბსოლუტურად იდენტურია, თუ არ ჩავთვლით ზოგ ენობრივ და ლექსიკურ ცვლილებებს. მათ ამ შემთხვევაში არა აქვთ არსებითი მნიშვნელობა. სამაგიეროდ სხვაობაა მთავარ საკითხში.

როგორც ტექსტებიდან ჩანს, ისმაილ იბნ აიაშს მიუმართავს ისტორიული ანალოგიისათვის კვიპროსელთა გამართლებისა და მათთან არაბების ურთიერთობის მშვიდობიანად გადაწყვეტის მიზნით. ასეთ მაგალითად მას აურჩევია სწორედ ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ თავის დროზე გაცემული „დაცვის სიგელი“ და ამავე დროს აღნიშნული აქვს ის უმართებულო ღონისძიება ხალიფა ალ-ვალიდ იბნ იაზიდის მხრივ, რომელსაც მუსლიმებსა და მუსლიმ ფაქიებში გამოუწვევია უკმაყოფილება.

მაგრამ ვისზე იყო გაცემული ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“? ერთ შემთხვევაში აბუ უბაიდთან მოხსენიებული არიან არმინიის მცხოვრებლები, მეორე შემთხვევაში კი ალ-ბალაზურისთან — თბილისის მცხოვრებლები. ასეთი სხვაობა, ვფიქრობთ, არ შეიძლება უბრალოდ გადამწერის შეცდომას მივაწეროთ ერთნაირი შინაარსის ტექსტებში.

ფაქტია, რომ აბუ უბაიდს, როგორც ჩანს, სრულიად დასაშვებად მიაჩნდა „დაცვის სიგელის“ შსგავსი საბუთი გაცემული ყოფილიყო მთლიანად არმინიის მოსახლეობისათვის. საკითხთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ მოვიგონოთ აგრეთვე ფ. როზენტალის ზემოთ აღნიშნული გარემოება.

2. ეს არის პირველი და ჭერჭერობით ერთადერთი შემთხვევა, როცა არაბულ წყაროში დასახელებულია პიროვნება, რომელსაც პირადად უხილავს და, შესაძლებელია, თვითონ წაუკითხავს კიდევ ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“, გაცემული თბილისის მოსახლეობისათვის. როგორც დავინახეთ, ასეთად გვევლინება არმინიის მცხოვრები ვინმე აჰმად იბნ ალ-აზრაკი.

3. ამ შემთხვევაში განსხვავებული სიტყვა გვაქვს ალ-ბალაზურისა და ატ-ტაბარის ტექსტებთან შედარებით. ალ-ბალაზურისთან სიტყვა „ალ-კირმიზ“ არის მოხსენიებული ჯურჯანთან დაკავშირებით, ატ-ტაბარისთან კი — „ალ-ჰარმაზის ქვეყანა“. კირმიზ-არმაზის საკითხის გამოც არის გამოთქმული თვალსაზრისი ქართულ სპეციალურ ლიტერატურაში. აბუ უბაიდის ტექსტში აღნიშნული „არდ ალ-ჰარმან“ („ალ-ჰარმანის ქვეყანა“) კი, შესაძლებელია, გადამწერის შეცდომა იყოს.

4. ალ-ბალაზურისთან და ატ-ტაბარისთან ეს ადგილი განსხვავებულად იკითხება. ალ-ბალაზურისთანაა — „ალ-იკრარინ ბი-ს-სილარი ვა-ლ-ჯიზიათი“. ატ-ტაბარისთან კი წერია: „ალ-ლ-იკრარი ბი სილარი-ლ-ჯიზიათი“. წყაროებში სხვადასხვაგვარაა დამწერლობამ გამოიწვია გაცხოველებული მსჯელობა ქართულ სპეციალურ ლიტერატურაში ჯიზიას საკითხის გამო. თუ რას ნიშნავს ჯიზია, როგორი სახის გადასახადი იყო იგი სახალიფოში მისი არსებობის ხანაში საერთოდ და, კერძოდ, სახალიფოს წარმოქმნის დაწყებით პერიოდში, ამჟამად კარგად არის ცნობილი სპეციალურ აღმოსავლურ ლიტერატურაში.

„ჯიზია“ ტერმინთან „ბი“ წინსართის ხმარებამ აბუ უბაიდთან, ვფიქრობთ, სრული სიცხადე შეიტანა ტექსტის ამ ადგილის გაგებაში და იგი მხოლოდ ისე შეიძლება ითარგმნოს, როგორც წინამდებარე თარგმანშია მოცემული.

5. ზემოთ აღინიშნა, რომ აბუ უბაიდი პირველ რიგში ფილოლოგი იყო. ეს ნათლად ჩანს როგორც მისი ნაშრომების უმეტესი ნაწილის დასათაურებიდან, ასევე იმ პირთა მიხედვითაც, რომელნიც აბუ უბაიდის მასწავლებლები იყვნენ. ამ შემთხვევაშიც აბუ უბაიდს არ დაუყოვნებია თავისი ფილოლოგიური ცოდნა გამოემჟღავნებინა, თუმცა საკმაო სიფრთხილესაც იჩინეს სიტყვების „იკრ“ — კირან“ განმარტებისას.

6. აქ კი აბუ უბაიდი გვევლინება როგორც ფილოლოგი და ყურანის-მცოდნე. სამწუხაროდ, ახლა ჩვენ გვიძნელდება აღვნიშნოთ, თუ რომელი „თაქსირი“ („კომენტარი“, ივულისშება ყურანის) აქვს მხედველობაში აბუ უბაიდს. ციტატა „დაინგროდა სენაკები...“ და ა. შ. მოტანილია ყურანის 22-ე სურის 41 (40) აიადან (იხ. Коран, Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского, М., 1963, გვ. 266).

7. ამ „თა“-„ტა“ ბგერების მონაცვლეობასთან ლოგიკურად აქვს დაკავშირებული აბუ უბაიდს თბილისის მოსახლეობისათვის ჰაბიბ იბნ მასლამას ბარათის შინაარსის გადმოცემა. აბუ უბაიდს მიაჩნია, რომ სახელწოდებაში „თბილისი“ „თანის“ „ტარი“ შეცვლა არაბული ენის ნორმების მიხედვითაა გაკეთებული. არ ვიცი, ამ ბგერების მონაცვლეობა სპარსულ და არაბულ ენებში, შესაძლებელია, მართლაცაა გარკვეულ კანონზომიერებასთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ კონკრეტულ შემთხვევაში კი რა იცოდა აბუ უბაიდმა, რომ ქართულად „თბილისი“ „ტიფლისი“ იყო და არა „თა[ი]ფლსი“.

8. ეს საკუთარი სახელი ალ-ბალაზურისთან და ატ-ტაბარისთან სხვადასხვანაირად არის წარმოდგენილი. ალ-ბალაზურისთანაა „قلى“, ატ-ტაბარისთან — „قلى“. როგორც ვხედავთ, ტაბარისეულ დამწერლობას იძლევა აბუ უბაიდიც და, ამდენად, გვგონია, რომ ეს უკანასკნელი ვარიანტი უფრო მისაღები ჩანს — „თუფილ“ — „თეოფილე“.

9. პირველად არაბულ წყაროში განსაზღვრულია იმ საჩუქრის ოდენობა, რომელიც თბილისელებს მიუერთმევიათ თეოფილეს ხელით ჰაბიბ იბნ მასლამასათვის. ამასთან ხაზგასმულია, რომ მიღებული საჩუქრის თანხა 100 დინარი არ შედის თბილისელებზე დადგენილ თანხაში ჭიზიას და არა გამოსასყიდის სახით.

10. კვლავ ფილოლოგიური კომენტარია მოცემული ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ თბილისელებთან გაგზავნილი პირის საკუთარ სახელთან დაკავშირებით.

11. განმეორებულია იგივე აზრი, რაც ზემოთ აღინიშნა (იხ. შენიშვნა 6).

О. В. ЦКИТИШВИЛИ

«ОХРАННАЯ ГРАМОТА» ХАБИБА ИБН МАСЛАМЫ В СОЧИНЕНИИ АБУ УБАЙДА

Резюме

Вниманию специалистов предлагается арабский текст совместно с грузинским переводом и примечаниями так называемой «охранной грамоты», выданной населению города Тбилиси арабским военачальником Хабибом ибн Масламой (614 — приближ. 42/662 гг.) во времена халифа Усмана ибн Аффана (23/644—35/656 гг.).

Текст этот сохранился в опубликованном Мухаммадом Хамидом ал-Факи в Каире в 1353/1934—1935 г. юридическом сочинении «Кит āб ал-амвāl» («Книга о собственности») арабского автора с разносторонним образованием и широкими научными интересами Абу Убайда ал-Касима ибн Саллама (приблиз. 154/770—224/838 гг.).

Вариант предлагаемого текста заслуживает большого внимания, так как Абу Убайд является непосредственным предшественником известного ат-Табари (224/838 — 310/923 гг.) и старшим современником не менее известного ал-Балазури (сконч. в 279/892 г.). Как известно, в их исторических трудах также даны варианты арабского текста «охранной грамоты» Хабиба ибн Масламы, бывшие в разное время предметом специального изучения исследователей.

8. ლოგოტიძე, ბრინჯაოს საბავრები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამარხებში, თბილისი. 1974

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა „მეცნიერებაში“ გამოსცა ცნობილი ქართველი არქეოლოგის, აწ განსვენებული გიორგი ლომთათიძის ნაშრომი „ბრინჯაოს სატევრები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამარხებში“.

ერთგვარად უჩვეულოდ გამოიყურება ის ფაქტი, რომ 1944 წელს შესრულებული ეს გამოკვლევა (ბრწყინვალედ დაცული დისერტაცია) მხოლოდ 30 წლის შემდეგ გამოქვეყნდა.

როგორც აღნიშნავს ბიბლიოტიკვაში წიგნის რედაქტორი ალ. კალანდაძე, „ეს ლიტერატურული ფაქტი არა მარტო ღირსეული დაფასება მეცნიერისა... არამედ იგი ჩვენში არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებათა განვითარების გარკვეული ეტაპის ფიქსაციასაც წარმოადგენს“. ამ უდავოდ სწორ შეფასებას ჩვენის მხრივ დაეძენილი. რომ ეს ოცდაათწლიანი ინტერვალი კარგად გამოხატავს ავტორის მოკრძალებას და მის მკაცრ მეცნიერულ მომთხოვნელობას საკუთარი თავისადმი.

ამ ნაშრომს სამეცნიერო საზოგადოება გავცნო არც თუ დიდი ხნის შემდეგ, რაც მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელსაც იმ ხანად ხელმძღვანელობდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, დაასრულა თავისი მოღვაწეობის დიდმნიშვნელოვანი პირველი ეტაპი (1938—41 წწ.) და დაძაბული საველე მუშაობის შედეგად მეცნიერებას შესძინა შეთოდურად გათხრილი ბრწყინვალე ძეგლები და კომპლექსებად მოპოვებული უმდიდრესი მასალები. მათ ერთ-ერთ უმთავრეს ნაწილს შეადგენს სამთავროს უძველესი (გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანის) სამაროვნის ინვენტარი. სწორედ ამ მასალის შესწავლას მიეძღვნა გ. ლომთათიძის შრომა, რომელმაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა, როგორც პირველმა მონოგრაფიამ მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური კვლევა-ძიების დარგში.

სამთავრული ბრინჯაოს სატევრები და მახვილები პირველი რიგის საკვლევ მასალას წარმოადგენდა. მაგრამ ავტორი სიფრთხილით ეკიდებოდა წამოწყებულ საქმეს, გრძნობდა დიდ პასუხისმგებლობას დასახული ამოცანის გადაწყვეტაში. თავის ნაშრომს იგი უმთავრე-

სად ისე უყურებდა. როგორც ტიპოლოგიურ გამოკვლევას და ვიწროდ შეზღუდულ თემას; არის მომენტები, როდესაც ავტორი ცდილობს „თავისი კონკრეტული მცირე მასალის გააზრებისას ზოგიერთ დიდ პრობლემასაც მიეახლოს“ — ამბობდა იგი (სარეცენზიო ნაშრ., გვ. 4). მაგრამ სამთავრული ბრინჯაოს იარაღისათვის და, მაშასადამე, სათანადო კომპლექსებისათვის მტკიცე ქრონოლოგიის დადგენა, მათი ტიპოლოგიური შესწავლა და განზოგადება მთელი ამიერკავკასიის, წინააზიისა თუ სხვა ქვეყნების პარალელურ შესაღწეველ მასალათა ფონზე, როგორც ამას ავტორი აცხადებს, თავისთავად დიდ პრობლემურ გადაწყვეტას ნიშნავდა, განმსაზღვრელ მნიშვნელობას იძენდა საქართველოსა და კავკასიის სხვა მრავალრიცხოვანი ძეგლების მიმართ.

წიგნის პირველი თავი ეძღვნება სპეციალური ლიტერატურის მიმოხილვას როგორც სამთავროს ორმოსამარხთა (§ 1), ისე კავკასიური ბრინჯაოს სატევარ-მახვილთა შესახებ (§ 2). ავტორი ახასიათებს წინამორბედ მკვლევართა ღვაწლს, იძლევა მეცნიერულ შეთოდებას და თვალსაზრისთა კრიტიკულ შეფასებას, აღნიშნავს მათ მიღწევებს თუ ნაკლს. ნაშრომის ეს ნაწილი პირველი სპეციალური მეცნიერულ-კრიტიკული შეფასება იყო კავკასიის სათანადო ხანის ძეგლთა და მასალათა ყველა ძირითადი პუბლიკაციისა, მათი წყაროთმცოდნეობითი მნიშვნელობისა.

ნაშრომის მეორე თავი ეძღვნება სამთავროს სამაროვნისა და მისი უძველესი სამარხების შესწავლას. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის აქტიური მონაწილისათვის ამ საქმეში, გარდა საკუთარი პრაქტიკული დაკვირვებებისა. „პირველსა და ნამდვილად ღირებულ დასაყრდენ მასალას“ წარმოადგენდნენ ამ ექსპედიციის წინასწარი ანგარიშები. საველე წიგნები და დღიურები. და თუ რამდენად ვრცელ მასალებთან და მონაცემებთან ჰქონდა ავტორს საქმე სამთავროს „მრავალსართულიანი“ სამაროვნის კვლევისას, მოწმობს წიგნში მოყვანილი ციფრები: მარტო 1938—41 წლებში (რომ არაფერი ითქვას ფრ. ბაიერნის მიერ

ადრე გათხრილი 600 სამარხზე) გაითხარა 8000-მდე კვ მ ფართობი და 1500-ზე მეტი სამარხი, რომლებშიც მოპოვებულ იქნა 7000-მდე ნომრით გატარებული სხვადასხვა ნივთი. საველე მუშაობის ასეთი ინტენსიურობის მიუხედავად, უკვე გათხრების პროცესში, ავტორს და მის კოლეგებს ზოგადად გარკვეული ჰქონდათ სამაროვნის სტრატეგრაფიული სურათი, სამარხთა ტიპები და მათი ქრონოლოგიური რიგი. იმხანად სამთავროს სამაროვანზე გამოყოფდნენ ოთხ ძირითად „სართულს“: ძველი ორმოსამარხები (ბრინჯაოს ხანისა და რკინა-ბრინჯაოს ხანისა), ქვევრსამარხები (ძვ. წ. II საუკუნიდან წელთაღრიცხვათა მიჯნამდე), რომაული ხანის ქვისამარხები, ავუსრამარხები, კრამიტსამარხები და ორმოსამარხები, IV-VIII საუკუნეთა ქვის სამარხები. გ. ლომთათიძის მიერ წარმოდგენილი კვლევა-ძიება კიდევ უფრო აზუსტებს ქრონოლოგიურ შვალას. იარაღ-საჭურავლის შემცველი უძველესი ორმოსამარხების რიცხვი ექსპედიციის მიერ გათხრილ სამარხთა 1/4-ს შეადგენდა. მაგრამ ყოველი ცალკეული ქრონოლოგიური განსაზღვრა ემყარებოდა ფართო მოცულობის ნივთიერ მასალათა შესწავლას, მათ შედარება-დაპირისპირებას არა მარტო საკვლევე ქრონოლოგიურ მონაკვეთში, არამედ მთლიანი ქრონოლოგიის ფარგლებში, სხვა მონაცემების ასევე ფართოდ გამოყენებას. ესოდენ ფართო გზით იყო საჭირო მიდგომა სხვა კონკრეტული პრობლემების გადაჭრისადმი.

განსაკუთრებით აღსანიშნავი მაინც ის არის, რომ ავტორს, როგორც ნიჟიერსა და საინტერესოდ მოაზროვნე მკვლევარს, საბოლოო მიზნად კონკრეტული არქეოლოგიური ფაქტების ისტორიული განზოგადება და გააზრება ჰქონდა დასახული. ამ მხრივ საინტერესოა თუნდაც სარეცენზიო ნაშრომის ხსენებულ თავში მოცემული დასკვნები. რომელთა დასაყრდენს ხელმძღვანელ სპეციალისტთა (აკად. ივ. ჭავჭავაძე და ს. ჭანაშვი) და კოლეგათა წინასწარული მოსაზრებებიც წარმოადგენს. სახელდობრ, სოციალურ-ეკონომიურ, პოლიტიკურ და იდეოლოგიურ გარდატეხათა ნივთიერ ახსნილია ის ფაქტი, „რომ სამთავროვლებს“ თუ „მცხეთელებს“ მხოლოდ ორმოსამარხთა ეპოქის ჰქონდათ ჩვეულებად მიცემულბულისათვის იარაღ-საჭურავლის ჩატანება. „ამ ეპოქის შემდგომ უკვე ისობა ის სოციალურ-პოლიტიკური გარემო, საზოგადოებრივი განვითარების ის სტადია, რომელშიც ყოველი მამაკაცი იმავე დროს მეომარიც არის. ჩნდება „მშვიდობიან მოქალაქეებად“ წოდებული მოსახლეობა ელინისტურ-რომაული დროის, უკვე საქართველოს (იბერიის) მეფეთა

სატახტო ქალაქად გამხდარი მცხეთისა. ამასთანავე ამ დროიდან სამთავრო წარმოადგენს სასიფლაოს მცხეთის მოსახლეობის მხოლოდ-საშუალო და დაბალი ფენებისათვის“ (გვ. 22). მაგრამ „ეს მხოლოდ ადგილობრივი ქალაქური მოვლენაა და არა საერთოდ იმ დროის კავკასიისათვის დამახასიათებელი რამ ფაქტი“. ამ უკანასკნელ დებულებას ავტორი ამაგრებს სხვა არქეოლოგიური მონაცემებით (კლდე-თის, ლების, ჩხოროწყუს, ანანურის სამაროვნების მასალები) და ა. შ. (გვ. 23).

წიგნის მე-13-ე თავში („ბრინჯაოს სატევარ-მახვილების ადგილი სამარხთა ინვენტარში“) მოყვანილი სტატისტიკური მონაცემების თანახმად: გათხრილ სამარხთა საერთო რიცხვიდან (1547) ძველ ორმოსამარხებს განეკუთვნება 439. უნვენტარია — 6, უკერამიკო — 9, ლითონის ინვენტარიანი — 343, ბრინჯაოიანი — 175, რკინა-ბრინჯაოიანი — 152. მხოლოდ რკინიანი — 16, იარაღ-საჭურავლიანი — 162, ბრინჯაოს იარაღ-საჭურავლიანი — 152, რკინა — ბრინჯაოს იარაღ-საჭურავლიანი — 58; შემდეგ მოდის იარაღის ცალკეულ ტიპთა განაწილება სამარხთა მიხედვით და ა. შ.

მოცემულია ბრინჯაოს სატევარ-მახვილთა თანხმლები ინვენტარის დახასიათება, რაც იძლევა ერთგვარ სტრატეგრაფიულ სურათს.

აქაც ავტორი არ ემაყოფილებს მშრალი სტატისტიკური თუ ტიპოლოგიური მიმოხილვით. მათგან გამომდინარე ერთ-ერთი განმაზოგადებელი დასკვნა ასეთია: „უკველა „მახვილოსანი“ სამარხი გამოირჩევა ინვენტარის სიუხვითა და მრავალფეროვნებით. არის რიგი... უძველესი ქონებრივი და უფლებრივი გამორჩეულობის მომასწავებელი ნივთები, რომელთაც სამთავროში მხოლოდ და მხოლოდ მახვილებთან ერთად ვხედავთ“ (გვ. 35) „სახვებით ბუნებრივი იქნება თუ ამგვარ გამორჩეულ ადამიანებად მხედართმთავრებს ეიგულისხმებთ“ (გვ. 38).

ნაშრომის მე-14-ე თავში („ბრინჯაოს სატევარ-მახვილთა აღწერა“) ჩამოყალიბებულია ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის სქემა, დეტალურად და დახასიათებული იარაღთა ჯგუფები, ტიპები, ქვეტიპები, ვარიანტები და ცალკეული ეგზემპლარები. საინტერესოაა წარმოდგენილი მთელი ეს მასალა ტიპოლოგიური განვითარების მხრივაც. საბრძოლო იარაღის ორი ძირითადი ტიპი, — სატევრები და მახვილები, — ავტორის მიაჩნია „როგორც არსებითად ერთი საწყისიდან. მოკლე სატევრებიდან მომდინარენი, თანდათან განვითარებულნი და გამრავალფეროვნებულნი“ (გვ. 39). ამგვარი გენეტიკური ხაზის დაქვრია და დადასტურება, რასაკვირველია, ახალი აღმოჩენა იყო. იგი

გულისხმობდა განვითარების პროცესს, რომლის გამოსავლენად და დასადასტურებლად ავტორს მრავალ ასპექტში უნდა განეხილა მის ხელთ არსებული ნივთიერი მასალა. ამასთანავე, საქმე ეხებოდა კრიტიკიუმების დადგენას ამა თუ იმ ტიპისადმი მიკუთვნებისას (მაგ., გრძელი სატევარი თუ მოკლე მახვილი და სხვ.), იარაღის დანიშნულების გარკვევას, პრინციპთა ხასიათს კლასიფიკაციის შემუშავებისას, სატევარ-მახვილთა და მათი ნაწილების თუ სმარხ-სამარცხების შესახებ ტერმინოლოგიას.

ავტორი ეხება სატევარ-მახვილთა ზოგადი ისტორიული განვითარების გზას. ეს უაღრესად საინტერესო მიმოხილვა წინ უძღვის იარაღთა თითოეული წგუფის ტიპოლოგიურ ანალიზსა და აღწერა-დახასიათებას (§ 2, § 3) როგორც საორიენტაციო შესავალი, ტექნიკური და ფუნქციონალური თვალსაზრისით ისტორიული ფონი და ა. შ.

აღნიშნული მიმოხილვა საუკეთესო ნიმუშია ღრმა მეცნიერული გააზრებისა და მრავალმხრივი ისტორიული თვალთახედვისა. იგი აგებულია როგორც ძველი მსოფლიოს სათანადო მასალების, ისე არსებული სპეციალური ლიტერატურის ცოდნაზე. შემდეგ მოცემულია სამთავროლო იარაღის თანშნულზე კომპლექსთა ტიპოლოგიური ანალიზი, მათი შედარებითი და აბსოლუტური ქრონოლოგია. ავტორი უყურადღებოდ არ ტოვებს ნაკეთობათა მხატვრულ მხარეებს, ორნამენტულ და ფორმალურ-ესთეტიკურ თავისებურებებს, ფუნქციურ მხარეებს.

წიგნის მეხუთე თავი ეძღვნება პარალელურ მასალების მიმოხილვას. აქ ავტორი ყოველთვის აღნიშნავს, თუ რამდენად ზუსტი და შესატყვისია მსგავსება, რა დეტალები განასხვავებს პარალელურ ნივთებს და ა. შ. ამავე დროს ავტორი ცდილობს პარალელუბის საფუძველზე აღადგინოს, ესა თუ ის დიკარგული დეტალი, მაგ., მოახდინოს „ჩვენი სატევრების ტარტა რაგვარობის“ წარმოსახვა და სხვა; წარმოვიდგინოს ამა თუ იმ ეგზემპლარის იშვიათი დეტალი და თავისებურება. ამავე საფუძველზე ავტორი ადგენს, რომ „ჩვენს სატევრისპირთა შორის წარმოდგენილია ყობანისათვის დამახასიათებელი ფორმებიც“; დეტალების მსგავსების მიხედვით ადგენს არადოკუმენტირებული ეგზემპლარების წარმომავლობის ადგილს და ა. შ. ტექნიკურ და მორფოლოგიურ თავისებურებათა განხილვის საფუძველზე არკვევს იარაღის წარმომავლობას, მაგ., აღმოსავლურ-ქართული ბრინჯაოს მთლიანადსმული სატევრების ადგილობრივი შედგენილტარიანისაგან წარმომავლობას და

სხვ. ამავე დროს დეტალურადაა გარჩეული განსხვავებანი აღმოსავლეთ-ქართული და სომხურ-აზერბაიჯანული ბრინჯაოსტარიანი სატევრების დამზადების წესში. ამ საფუძველზედაც გარკვეულია საწარმოო რაიონები, გავრცელების ტერიტორია „ბუდეები“ (ცენტრები—ი.გ.), მაგ., აღმ.-ქართული ტიპის ბრინჯაოსტარიანი სატევრების ორივე ქვეტიპის (შედგენილტარიანისა და მთლიანადსმულის) ინტენსიური გავრცელების ტერიტორია „მტკვარ-ალაზნის სამკუთხედს“ შიგნით, ხოლო სპორადულადაა მის გარეთ: გარდამავალი ტიპის („დელიჯნური ტიპის“) სატევრების თუ სხვადასხვა (წვეტიანი თუ წვერკვეთილი) ქვეტიპის და ვარიანტის მახვილთა გავრცელების ტერიტორია. ავტორი ეხება მახვილს როგორც სპეციალიზებულ მძლეარსაჩეხ იარაღს, მისი დამზადების პრობლემას. მის „სოციალურ დაკვეთას“, როგორც ლაშქრის ახალი ტიპისაგან მომდინარეს (ცხენოსანი ლაშქარი).

ავტორი განიხილავს პარალელურ კომპლექსებსაც — როდესაც სამთავროლო იარაღის პარალელუბსა და ანალოგიებს კომპლექსები ახლავს, როგორცაა. მაგ., ბეშთაშენის სამაროვნის კომპლექსები (იხ. აგრეთვე მეექვსე თავი). კომპლექსთა შედარების გზით კი იკვლევს ტიპთა თანაარსებობის მომენტებს ამა თუ იმ ძეგლზე (მაგ., სამთავროლისა და კოლხურ-ყობანურისა). ამასთანავე ავტორს ყოველგვარი ფორმალური მსგავსება როდი იზიდავს. იგი შესანიშნავად იცნობს მცირეაზიული, წინააზიური, ეგეოსური და ევროპული იარაღის ძირითად ფორმალურ თავისებურებებს და გათვალისწინებულ აქვს ისინი, აღნიშნავს კიდეც ზოგადი მსგავსების შემთხვევებს შორეულ პარალელუბთან, მაგარად კარგად იცის, რომ, ბუნებრივია, მოხმარების რავარობის გამო „სხვადასხვა ადგილას მივიღოთ მსგავსი ფორმები“ (გვ. 110).

ყველაზე დიდ სიფრთხილეს ავტორი დართილებს საკითხში იჩენს (მექექსე თავი — „დათარიღების პრობლემა“). მართლაც, მიუხედავად დეტალური ტიპოლოგიური გამოკვლევისა და მყარი შედარებითი ქრონოლოგიისა, სამთავროს მასალის სპეციფიკა ნაკლებად იძლეოდა აბსოლუტური თარიღების დადგენის საშუალებას ზუსტად დათარიღებულ გარეშე ძეგლებთან სინქრონიზაციის გზით. ავტორი საფუძვლად იღებს კავკასიის ბრინჯაოს ინდუსტრიისათვის იმხანად არსებულ საერთო ქრონოლოგიურ სქემებს და პირველ რიგში ა. იესენის მიერ მოცემულ სქემას. რომლის მე-3 ეტაპს (ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნა და I ათასწლეულის პირველი სს.) მიეკუთვნებოდა ამიერკავკასიის მრავალრიცხოვანი

ყორდანები და ორმოსამარხები ბრინჯაოს მრავალრიცხოვანი ინვენტარიითა და რკინის პირველი ნივთებით. ექვი არ იყო, რომ ზოგადად ამავე საფეხურს და საერთო ქრონოლოგიურ პერიოდს ეკუთვნოდა სამთავროს სამაროვანიც. მაგრამ საკითხი ამით არ წყდება. სამთავროს ორმოსამარხების აბსოლუტური ქრონოლოგიური დანაწევრების ქვაკუთხედს მათი სტრატиграფიული დანაწევრება წარმოადგენდა. ეს ნიშნავდა იმ მრავალმხრივ ტიპოლოგიურ ძიებათა შედეგებზე დაყრდნობას, რაც სამთავროს მასალების გარშემო იყო წარმოებული. საჭირო იყო ცალკეულ ქრონოლოგიურ მიჯნათა განსაზღვრა ამა თუ იმ ქრონოლოგიურ საყრდენთა გამოძენის გზით, რაც შესაძლებელი იყო კავკასიის და წინააზიის ისტორიის მთელ რიგ მოვლენათა გაანალიზებით. ავტორი კრცელ მიმოხილვას აკეთებს როგორც დამატარებულ ნივთთა (ზოგჯერ კომპლექსთა) და მონაცემთა შესწავლა-შეფასების (სკეითური ისრისპირები, ადალ-ნიარის წარწერა „სუბმიკენური ფიბულა“, „ამაზონური ცული“ თუ მისი გამოსახულება ბოლასქეიში და სხვ.), ისე ქრონოლოგიურ საყრდენთა შესახებ სხვადასხვა ავტორთა დებულებების შემოწმების თვალსაზრისით. განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ქვედა ქრონოლოგიური საზღვრის საკითხს.

სამთავროს უძველეს, სრულიად ურკინო ორმოსამარხებს, რომელთა ინვენტარი განვითარებული ბრინჯაოს ინდუსტრიის მაუწყებელია, ავტორი ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით ფარგლავს. ორმოსამარხებს, „სადაც ბრინჯაოს ნაქვთობანი... უფრო მაღალ საფეხურზე ასულ ტექნიკას მოასწავებენ (ბრინჯაოსტარიანი სატყეურები და მახვილები) და თანდათანობით, თითქმის „შეპარვით“ რკინაც იჩენს თავს, II ათასწლეულის ნამდვილ მიწურულში მივყავართ, ხოლო რკინის ნივთების მომრავლება. ...II-I ათასწლეულთა მიჯნას და I ათასწლეულის დამდეგს უნდა გვანიშნებდეს. ის სამარხები კი, რომლებშიც რკინის იარაღ-საქურველი განუყოფლად ბატონდება, ...I ათასწლეულის შუა საუკუნეებამდე მოგვიყვანენ“. ავტორი დათარიღების მნიშვნელოვან ფაქტორად თვლის ამ სამარხებში „სკეითური“ ისრისპირების მრავლად აღმოჩენას (ძვ. წ. VII-VI სს.) ასე რომ, ბრინჯაოს მახვილების შემცველ სამარხთა ასაკის ზედა საზღვრად ძვ. წ. VII საუკუნე უნდა მივიჩნიოთ“, — დასკვნის ავტორი (გვ. 136—137).

მნიშვნელოვან მომენტს წარმოადგენს სამთავროს № 243-ე გორა-სამარხში აღმოჩენილი გრძელი მახვილის (ეგეოსური ტიპის რაპირის) თარიღის კვლევის, რომელიც შუა ბრინ-

ჯაოს ხანას ეკუთვნის. დაბოლოს, აღნიშნულ თავში გადმოცემული შეხედულებანი შეჯამებულია სამთავროს კულტურის ძეგლთა ქრონოლოგიური სქემის სახით.

წიგნის ბოლო, მეექვსე თავში თავმოყრილია ნაშრომის უმთავრესი დასკვნები და განმარტებული დებულებები. დასაწყისში ყურადღებას იქცევს ის მეცნიერულ-მეთოდოლოგიური კრედიტ, რომელიც დაახლოებით ავტორის სიტყვით რომ ვთქვათ, გადმოსცემს ნივთიერი კულტურის მარქსისტული ისტორიის ყველაზე უფრო სრულ და რაციონალურ სახელმძღვანელო იდეებს, რომლებიც ჩამოაყალიბა 30—40-იანი წლების საბჭოურმა არქეოლოგიამ. ეს კი მდგომარეობს „ნივთ-ცოდნობის“ ცალმხრივობასთან ბრძოლასა და მის უარყოფაში, იმის აღიარებაში, რომ ნივთებისა და ფაქტების მიხედვით, მასალის ფორმალური ანალიზისა და შედარება-შეპირისპირების გზით, „თეორიულად, აბსტრაქციის შემწეობით უნდა გამოვაციოცხოთ ნივთში „ჩაყინული“ შრომითი პროცესები, წარმოსახვით უნდა აღვადგინოთ ის ტექნიკური პირობები და საწარმოო ურთიერთობანი, რომელთა შედეგადაც შექმნა ეს ნივთები მშრომელმა ადამიანმა“ (გვ. 149). ასეთი შესავალი არ წარმოადგენს ავტორის ზერელე განცხადებას.

იგი ზუსტად გამოხატავს მისი ნაშრომის არსს. მას გამართლებულად მიაჩნია თავის „ნაშრომში ტიპოლოგიურ კვლევაზე ყურადღების გამახვილება“. მაგრამ ავტორი ხომ ყოველთვის ცდილობს „სამუშეოში ექსპონატებად ქცეული ნივთებისათვის ხორცის შესხმას, მათი როლის წარმოჩენასა და სოციალური ფუნქციის გარკვევას“ (გვ. 149). მხოლოდ ამგვარი მიმართულების მკვლევარს შეეძლო საზოგადოებრივ-ისტორიულ ფონზე ჩამოეყალიბებინა თავისი კონცეფცია. საკვლევი ეპოქის ხასიათს იგი წინარე და მომდევნო ისტორიული პერიოდების გათვალისწინებით წვდება. თრიალეთის ბრწყინვალე კულტურის შესახებ (რომლის თანდართული ძეგლი — გორა სამარხი გრძელი მახვილი — სამთავროშიც აღმოჩნდა) იმხანად თითქმის ყველაფერი ნათქვამი იყო, რისი თქმაც შეიძლებოდა. მაგრამ გ. ლომთაიძეს მაინც თავისებური ნიუანსი შეაქვს ამ ეპოქის წარმოდგენაში. იგი საოცარი ალღოთი გრძნობს ამ კულტურის განსაკუთრებულ სიახლოვეს მცირეზოურ-ეგეოსურ სამყაროსთან, მისი დამოუკიდებლობის უარყოფის გარეშე (ჩვენი აზრით სავსებით სწორად).

საკვლევი კონკრეტული მასალის უზოგადესად გააზრების შესანიშნავ მაგალითს წარმოადგენს ავტორის დებულება იმის შესახებ,

რომ მომდევნო პერიოდში, რომელიც სამთავროში უკვე მასობრივად არის სამარხებით წარმოდგენილი, ხოლო მასალის მხრივ — ფოთლისებური სატევრისპირებით, „უპირველეს ყოვლისა, არ შეიძლება ერთგვარი რეგრესი არ დაეინახოთ იარაღის წარმოებაში“. ამ რეგრესს ავტორი ამჩნევს ზოგჯერ თითქმის წმინდა სპილენძისაგან ჩამოსხმულ მოკლე სატევრებში. შემდეგ გაჩენილ გრძელ მახვილებს კი იგი მხოლოდ ადგილობრივ ბაზაზე განვითარებულ და ყოველგვარ შორეულ პარალელს მოკლებულ იარაღებად თვლის. ამგვარად, სამთავროში ავტორი ხედავს „დაგვიანებით და ხელახლა მიმდინარე ევოლუციას... ეს ევოლუცია ეგეოსურ სამყაროში ვაცილებით ადრე, შუა ბრინჯაოს ხანაში მოხდა“... ასეთ მძაფრ გარდატეხას ავტორი იმ მოვლენასთან დაკავშირებით გულისხმობს, რომელსაც კრეტა-მიკენური კულტურის „წალკეაჟი“ უწოდებს „და რომელმაც ალბათ უდავოდ დააქუცმაცა და ზოგან გაანადგურა, ხოლო ზოგან დააქვეითა მანამდე მეტ-ნაკლებად მთლიანი ეგეოსურ-წინააზიური სამყარო“. ამის შემდეგ, — როგორც ავტორი ფიქრობს, — წინა ზიის „აზიანიკური“ ანუ „ხეთა-სუბარული“ ტომებით დასახლებულ ტერიტორიაზე ბრინჯაოს კულტურა, ჩანს, უკვე თავისებური, დამოუკიდებელი გზებით ვითარდება და აქ რამდენიმე ვიწროდ შემოფარგლული კულტურული ქვეპროვინციის შესახებაც კი შეგვიძლია ლაპარაკი. ერთ-ერთ ასეთ ქვეპროვინციად უკვე ამთავითვე... გვესახება აღმოსავლეთ საქართველო“... და ა. შ. (გვ. 151—152).

აქ ავტორი გვევლინება მოვლენებში ღრმად ჩახედულ, ხიდი მეცნიერული აბსტრაგირების უნარის მქონე მკვლევარად, რომელსაც ტრაფარეტულად და მარტივად კი არ ესმის საზოგადოებრივ და კულტურულ მოვლენათა განვითარების ისტორიული პროცესი, არამედ ქვეშარიტი დიალექტიკური შინაარსით. მან კარგად იცის, რომ საზოგადოებრივ-კულტურულ აღმავლობას ზოგჯერ სდევს მოვლენათა რთული ურთიერთკავშირითა და ურთიერთგაქვეყნებით განპირობებული დროებითი რეგრესი.

სარეცენზიო ნაშრომის დასკვნითი თავის შემდგომ ვვერდებზე, საკვლევი მასალის ტიპოლოგიურ და ტექნიკურ დახასიათებათა დაჯამებასთან ერთად, მოცემულია ორგანულად მასთან დაკავშირებული განზოგადებულ-განყენებული საკითხების ამოხსნა. აქ გადაჭრილია მნიშვნელოვანი საკითხები, როგორცია „სამ-

თავროული“ იარაღ-საქურდის ვაერცლებების არეალი განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე და ამასთან დაკავშირებული ლოკალური კულტურის გამოყოფის საკითხი; კავშირ-ურთიერთობანი სხვა ლოკალურ რაიონებთან და კულტურებთან; ტექნიკურ-წარმოებითი ბაზის, საფეხურებისა და სოციალურ ურთიერთობათა განსაზღვრის მრავალი საკითხი და ა. შ.

სავსებით ბუნებრივი და გასაგები იქნება, რომ თავისი დროისათვის მეცნიერულად სრულყოფილ, მეტად კეთილსინდისიერად შესრულებულ გ. ლომათიძის ნაშრომს ზოგიერთი, მცირედი დაზუსტება თუ შეესება მაინც დასჭირვებოდა მრავალი წლის შემდეგ. ისე როგორც საერთოდ ყველა დროის და ხასიათის მეცნიერულ ნაშრომს, მხოლოდ ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენათა და კვლევა-ძიებათა საფუძველზე შეეძლოთ შენეგზონი თაობის მკვლევართ, მავალითად, გადაელახათ სამთავროს უძველეს ორმოსამარხთა და მათ პარალელურ ძეგლთა ადრე მიღებული ქვედა ქრონოლოგიური საზღვარი — ძვ. წ. XIII ს., მოეცათ სამთავროს ძეგლთა უფრო დეტალიზებული ქრონოლოგიური დაყოფა და ა. შ.; ასევე, უფრო სრულად განესაზღვრათ წინა ეპოქის (მუაბრინჯაოს ხანის) ე. წ. რთილეთური კულტურის ქრონოლოგია და არსი, ისე როგორც გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის დამოკიდებულება ამ კულტურასთან და სხვ. შეიძლება გადაგვესინჯა საკითხიც სამთავროლი ფოთლისებური სატევრების წარმომავლობის შესახებ, თუმცა ამჟამად სხვადასხვა ვარაუდის დაშვების საფუძველი არსებობს: დაბოლოს, დღეს რამდენადმე გაზვიადებულად გვეჩვენება ავტორის აზრი ყველა მახვილისნის მხედართმთავრობის შესახებ. მახვილები ხომ უკვე შედარებით „მასობრივად“ იჩენენ თავს სამაროვნებზე, განსაკუთრებით საკულტო ძეგლებზე.

გვინდა კვლავ აღვნიშნოთ, რომ მიუხედავად ამდაგვარი შენიშვნებისა, რაც თანამედროვე მკითხველს შეიძლება დაემალოს, გ. ლომათიძის განხილული ნაშრომი — ამჟამად უკვე ფართო საზოგადოებისათვის ხელმისაწვდომი წიგნი — არ კარგავს თავის პირვანდელ მნიშვნელობას. მასში შესწავლილი მასალებისა და ძეგლების მნიშვნელობის შესაბამისად იგი დღესაც ერთ-ერთი სახელმძღვანელო სპეციალურ მონოგრაფიას წარმოადგენს.

ელგუჯა გოგაძე

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამოცემლობა „მეცნიერებაში“ გამოსცემს კიკნაძის წიგნი „ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“. ნაშრომი მრავალმხრივ საინტერესო მეცნიერულ გამოკვლევას წარმოადგენს და ქართული წყაროთმცოდნეობითი ლიტერატურის ფასეული შენაძენია. საგრეცნობო წიგნის ავტორის სამართლიანი შენიშვნით ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე არსებულ ძველ სახელმწიფოთა ისტორიის მეცნიერული შესწავლა უდიდოდ აღებულია მტკიცე წყაროთმცოდნეობითი ბაზის უზრუნველყოფას. საქართველოს მეცნიერული ისტორიოგრაფიის შემდგომი განვითარება, პუნქტუალობა, მჭიდროდ არის დაკავშირებული ისტორიის წერილობითი წყაროების კვლევის, მათი მეცნიერული პუბლიკაციის საქმესთან.

მართალია, არც ამჟამად ვართ განვითარებული ისტორიული წყაროების სიუხვით, მაგრამ იყო დრო, როდესაც ივ. ჯავახიშვილი ხაზგასმით მიუთითებდა, რომ ქართველი ხალხის ისტორიის მეცნიერული კვლევა-ძიება განსაკუთრებით მოთხოვდა ახალი უცხოური წყაროების გამოკვლენას, მათ მეცნიერულ შესწავლას. განსვენებულ მეცნიერს უპირველეს ყოვლისა აღმოსავლური წყაროები ჰქონდა მხედველობაში. დღევანდის როგორი აღმოსავლური, ისე დასავლური წყაროების პუბლიკაციის საქმეში გარკვეული წარმატებებია მიღწეული; განსაკუთრებულ წარმატებებს მიაღწია ქართულმა საბჭოურმა აღმოსავლეთმცოდნეობამ — არაბისტკამ, ირანისტკამ, თურქოლოგიამ. ამასთან, სამწუხაროდ, რაც შემთხვევებში, გამოვლინდა მკვე ტენდენცია ქართულ ცნობებთან შედარებით უცხოური წყაროების ცნობებისათვის ხელაღებით უპირატესობის მინიჭებისა. ამა თუ იმ ისტორიული ფაქტის უმეტესობის დასადასტურებლად, უცნაური, მაგრამ ზოგიერთ მკვლევარს საქმარის, ზოგჯერ ძირითად არგუმენტად მხოლოდ ცნობის უცხოური, არაქართული წარმომავლობა მიაჩნია. ასეთ ვითარებაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს გამოკვლევის ავტორის სიტყვები „უცხოური წყაროების მონაცემების შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიის მრავალი საყურადღებო საკითხის დასამუშავებლად. მეტად რთული საგარეოპოლიტიკური ურთიერთობათა შესასწავლად. მაგრამ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ძირითადი და უმთავრესი წყარო შუა საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისა საქუთრის ქართული ძეგ-

ლებია. ქართული საისტორიო წყაროები (თხრობითი, დოკუმენტური, ეპიგრაფიკული) შეიცავენ შედარებით უფრო სრულ ინფორმაციას. მხოლოდ ქართულ ნარატიულ ძეგლებშია მოცემული მეტ-ნაკლებად გაბმული თხრობა ქვეყნის ისტორიული თავგადასავლისა¹.

სწორედ ამ თვალსაზრისით მიმდინარეობს მუშაობა უკვე გამოვლენილი არაერთხელ გამოცემული ქართული წყაროების ახლებური ტექსტოლოგიური შესწავლის, მათი შინაარსობრივი გააზრების სახით. განსაკუთრებულ ყურადღებას მოითხოვს ზოგიერთი ქართული ნარატიული ძეგლი, რომელიც დიდხანია აღარ გამოცემულა, ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს, და რამდენადმე მივიწყებულია.

საგრეცნობო ნაშრომში შესწავლილია XVII ს-ის გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძის მრავალმხრივ საინტერესო საისტორიო თხზულების ერთი ნაწილი — და თამარის ე. წ. პირველი ისტორიკოსის ნაშრომის „ისტორიათა და აზმათა“ ურთიერთობის საკითხი. საქმე ეხება „ისტორიათა და აზმათა“ კრიტიკული ტექსტის დადგენას ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების შესაბამისი ადგილის ისტორიულ-ტექსტოლოგიური შესწავლის საფუძველზე, ეინაიდან ცნობილია, რომ ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების გარკვეული ნაწილი „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი უძველესი ნუსხის მიხედვით არის დაწერილი. რაც შეეხება „ისტორიათა და აზმათა“ ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტს, გამოჩენილ ქართველ წყაროთმცოდნეთა საერთო აღიარებით, ჩვენამდე იგი მეტად დამახინჯებული სახით მოვიდა და გამართვას საჭიროებს.

გამოკვლევის ავტორს კარგად აქვს შეცნობილი გვიანდელი ხანის ძეგლების მიხედვით აღრეული ხანის მოვლენებზე მსჯელობასთან დაკავშირებული სირთულენი. წიგნში სპეციალურად არის მოცემული განზოგადებული, თეორიული მსჯელობა იმის შესახებ, თუ რა ფარგლებშია დასაშვები წყაროთმცოდნეობითი რეტროსპექტია. გააზრებულია საბჭოური წყაროთმცოდნეობის ცნობილი წარმომადგენლების ა. ა. ზიშინის, ი. ს. ლურის, ს. თ. შმიდტის, დ. ს. ლიხაჩოვის, ს. ნ. აზბელევის, ლ. ვ. ჩერეპნინის და სხვათა შეხედულებანი ისტორიულ-ტექსტოლოგიური კვლევის ზოგად და კონკრეტულ საკითხებზე. „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტისა და ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების ურთიერთმიმართების შესახებ რ. კიკ-

¹ რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე..., გვ. 4.

ნაძე წერს: „ჩვერ ერთი, გასათვალისწინებელია აღებული ხანის საქართველოს ისტორიის წყაროთა შედარებითი ნაკლებობა. მეორეც, გორგიჯანიძის თხზულება ამ შემთხვევაში „ისტორიათა და აზმათა“ ერთ-ერთი ვარიანტის როლს ასრულებს. დაბოლოს, რაც მთავარია, ყველა შემთხვევაში აუცილებელია ისტორიკოსის ფრთხილი, კრიტიკული დამოკიდებულება წყაროს მიმართ, რომელი ხანისაც არ უნდა იყოს იგი“².

ცალკე თავშია განხილული საკითხები, რაც უშუალოდ ფარსადან გორგიჯანიძის პიროვნებას, მის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას, ზოგადად მის საისტორიო თხზულებას შეეხება. ფარსადანი მოღვაწეობდა XVII ს-ის II ნახევარში, იმ დროს როდესაც XV-XVI სს. ეამთა სიავეს, ქართული ისტორიული აზრის დაქვეითებას, საისტორიო მწერლობის ახალი აღმავლობა მოჰყვა. როგორც არ უნდა იყოს მკვლევართა მიერ ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების ცალკეული ნაწერების ხარისხობრივად განსხვავებული შემადგენელი ნაწილების შეფასება, უდავოა, რომ საისტორიო აზროვნების გამოვლიძებისა და გაცხოველების საქმეს „ფარსადან გორგიჯანიძის ფრიად საგულისხმო და შინაარსიანი ნაწარმოებიც ემსახურებოდა“³.

პიროვნულად ფარსადან გორგიჯანიძე მეტად საინტერესო პოლიტიკური მოღვაწე იყო. მას საქმაოდ მაღალი რანგის ადმინისტრაციული თანამდებობანი ეპირა ირანში სეფიანთა კარზე. ბევრი ჭირ-ვარამიც მოსწიეს ძლიერთა ამა ქვეყნისათა.

ნაშრომში გამოვლენილია ფარსადანის მრავალფეროვანი, ნაყოფიერი მოღვაწეობა ქართული კულტურის განვითარების სარბიელზე; დაზუსტებულია ბიოგრაფიის დღემდე დაუდგენელი დეტალები. გამოკვლევის ავტორი სავსებით დამაჯერებლად ასახულებს, რომ ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების მართებელი სათაური უნდა იყოს „საქართველოს ცხოვრება“; რომ თხზულება დასრულდა არა 1696 წელს, როგორც ეს მიჩნეული იყო, არამედ 1694 წელს.

რ. კიკნაძის უდავო დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს, ასე ვთქვათ, მეცნიერული რეპილიტაცია ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების ე. წ. მეორე ნაწილისა, იმ ნაწილის, რომელიც „ისტორიათა და აზმათა“, აგრეთვე ეამთაღმწერლის თხზულების მიხედვით გადმოგვეცემს ისტორიას გიორგი III-ის მეფობიდან XIII

ს-ის მიწურულამდე. მეცნიერ-ქართველოლოგთა საერთო აღიარებით, ეს ნაწილი არ იმსახურებს ყურადღებას, როგორც არაორიგინალური და ამასთან უზუსტო ასლი „ქართლის ცხოვრების“ შესაბამისი ადგილებისა. მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგად რ. კიკნაძე აბათილებს ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულები-სადმი ასეთი ხელალებით ზეკრიტიკული დამოკიდებულების სისწორეს. ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების აღნიშნული ნაწილის ოგნორირება არ შეიძლება თუნდაც იმიტომ, რომ თავისთავად საინტერესოა ფარსადან გორგიჯანიძის, ქართულ-სპარსული საისტორიო მწერლობაში გათვითცნობიერებული XVII ს-ის ისტორიკოსის, მიერ ინტერპრეტაცია XII-XIII სს. ამბებისა. ამასთან ტექსტოლოგიური კვლევა-ძიების თვალსაზრისით უცილობლად ანგარიშვასაწევია ის ფაქტი, რომ ფარსადანი იმ დროს იმყოფებოდა როსტომ მეფის კარზე, როდესაც მარიამ დედოფლის განკარგულებით „ქართლის ცხოვრების“ გადანუსხვა ხდებოდა (შეიქმნა ე. წ. მარიამისეული „ქართლის ცხოვრება“). ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების ტექსტოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად რ. კიკნაძე აღნიშნავს — „როგორც ირკვევა „ქართლის ცხოვრების“ მის მიერ გამოუყენებელი ნუსხა ზოგადი შემთხვევაში უფრო სრული და უკეთესად შენახული ყოფილა, ვიდრე ამჟამად ცნობილი ნუსხებია და ის ნუსხებიც, ეახტანგის კომისიის რომ ჰქონდა ხელთ. ამის წყალობით გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრებაში“ გვეხვდება რიგი ადგილებისა, რომლებიც არ მოიპოვება თამარის პირველი ისტორიკოსისა და ეამთაღმწერლის თხზულებათა დღეს ცნობილ ტექსტებში. რა თქმა უნდა, გამორი-ცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ ფარსადან გორგიჯანიძეს რაიმე დამატებითი წყარო (ან წყაროები) გამოეყენებინა“⁴.

ასეთ ვითარებაში, ცხადია, ყოველად დაუშვებლად მოჩანს გორგიჯანიძის თხზულების მონაცემთა უგულებელყოფა ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის საკითხებშიც. ამასთან რ. კიკნაძის ნაშრომში გამოკვეთილად არის ნაჩვენები, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტმა არა მარტო ჩვენამდე მოაღწია აშკარად შერყენილ-დამახინჯებული სახით, არამედ უმეცარ გადამწერთა, თუ სხვა გარემოებათა გამო იგი უკვე დამახინჯებული იყო ეახტანგ VI დროსაც; „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის გასამართლად ყოველგვარ დამხმარე ცნობას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ნაშრომში ცალკე თავი აქვს მიძღვნილი თამარისდროინდელ საქართველოს ისტორიის

² რ. კიკნაძე, ფ. გორგიჯანიძე..., გვ. 5. შენიშვ. 7.

³ ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, V, თბ., 1953, გვ. 61.

⁴ რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე..., გვ. 26.

საკითხების შესწავლას ფარსადან გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრებაში“. აღნიშნულია, რომ ამ პერიოდის მოვლენები ნაცვლად „ისტორიათა და აზმათა“ ძნელადგასაგები, მაღალფარდოვანი ენისა, ფარსადან გორგიჯანიძისთან მოთხრობილია ბევრად უფრო მარტივად, გასაგებად, ანუ როგორც XIX ს-ის მწიგნობარ-გადამწერი სეიმონ ტაბიძე ამბობს, „ბევრი უფრო დიახ კარგად აღუწერია, და მაშინდელი ლაპარაკის კვალობაზე ადვილ გასაგონათ დაუთხზავს“.

რ. კიკნაძის გამოკვლევით, ფარსადან გორგიჯანიძე „ქართლის ცხოვრებიდან“ მარტოდენ ბრძალ, მექანიკურად ჩოდი იწერს თამარისდროინდელი საქართველოს ისტორიის მომენტებს. მას თავისი თვალსაზრისი, გარკვეული ისტორიული კონცეფციაც გააჩნია. შესაძლებელია სწორედ ლეგიტიმიზმის პოზიციებიდან ცდილობს იგი „გაასწოროს“ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი და ამიტომ აცხადებს დემეტრე I-ის უფლებამოსილებას ეკს დავითს, უმცროსი ეყავ. ფარსადანისეული ვერსიით, არც დემეტრე I-ის ეკს დავითს, არც მის შვილს, დემნა უფლისწულს, ტახტის დაკავების არავითარი დეგიტიმისტური საფუძველი არ გააჩნდათ.

„ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის გასამართლად ფარსადან გორგიჯანიძის თხულების მნიშვნელობის წინ წამოწევის გამოკვეთილი მეცნიერული ტენდენციის მიუხედავად, რ. კიკნაძე არ ღალატობს ობიექტურ სამართლიანობას და თვალსაზრისით მითითებს ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ დამწებულ ტექსტოლოგიურ ხარვეზებზე, არასწორ წყობებებსა თუ აზრობრივ ლაფსებებზე. ცალკეა მინიშნებული იგრეთვე ფარსადან გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრების“ საკვლევი ნაწილის დამახინჯებული, საერთოდ გაუგებარი ადგილები. ეს ადგილები შედარებულია „ისტორიათა და აზმათა“ შესაბამის ადგილებთან.

სპეციალური თავი აქვს მიძღვნილი ფარსადან გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრების“ მნიშვნელობის ისტორიულ-ტექსტოლოგიურ ანალიზს „ისტორიათა და აზმათა“ კრიტიკული ტექსტის დასადგენად, თხულების ადგილების დასაზუსტებლად და გასამართლად.

ფარსადან გორგიჯანიძის თხულების მიხედვით „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის გამართვისა თუ ახლებურად გაზრების მცდელობა რ. კიკნაძის ნაშრომში სასენიოდ ლოგიკურად და დამაჩერებლად მოჩანს. პირველ რიგში საქმე ეხება დამახინჯებული ონომასტიკონის გასწორებას, როგორც ტომონიმების, ასევე პირთა სახელების კორექტირების თვალ-

საზრისით. ეს საქმე მით უფრო მნიშვნელოვანია, რამდენადაც არასწორად გავებული, დამახინჯებული საკუთარი სახელები. ცხადია, ტექსტის გაზუნდოვანებას, აზრობრ-ვად მია არასწორ გავებას განაპირობებენ.

აზერბაიჯანის ათაბეგის აბუ ბაქრის დასაახლად წასულ ქართულ ლაშქარ. თამარ მეფე დენამდე გაჰყვა თუ დვირამდე. ამის გარკვევას, ცხადია, ის არსებითი მნიშვნელობა აქვს, რომ გეაერკიოთ — ქართველთა მხედრობა ორი მამართულებით მიდიოდ. თუ თამარმა ორი დღის საულზე, საქართველთა და არანის საზღვარზე მდებარე დვირამდე. ვაკილა დავით სოსლანის სარდლობით წასული ლაშქარი.

ფარსადან გორგიჯანიძის თხულების მომეველებით შესაძლებელი ხდება დაზუსტდეს, რომ შამქორის ომის შემდგომ აბუ ბაქრის სამეველად წამოსულ ქართველთა მიერ დამარცხებულ ლაშქარის სარდლობდა არა ბალმანი, არამედ იზ ალ-დინ ბალმანი. შემდგომში ხლათის სასულთნოს გამგებელი (1296—1297). ამავ ისტორიულ თავგადასავალში „ისტორიათა და აზმათა“ არნი, ფარსადან გორგიჯანიძის თხულების მიხედვით, არანის ქვეყანაა.

მისაღები მოჩანს რ. კიკნაძის მსჯელობა „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში კეროულ-კარულის, ან კარეულის ნაცვლად კეროლის დამკვიდრების, ისპიანის სიენითად შეცვლის თვალსაზრისით. როგორც გამოკვლევიდან ჩანს, რუსეთიდან თამარისათვის სასიძოს ჩამოსაყვანად გავზანგილი იყო არა ზანქან ზორაბაბელი, არამედ ზანქელ ზორაბაბელი, რაც ან დუბლსახელია ან ორ პირს აღნიშნავს.

მკვლევარი სწორად აფასებს ფარსადან გორგიჯანიძის რამდენადმე რბილ, ტოლერანტულ პოზიციას ქართველ-სომეხთა კონფესიური განხეთქილების საკითხში. ფარსადან გორგიჯანიძე, განსხვავებით „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტისაგან, არ აზვიადებს, ხაზს არ უსვამს ამ რელიგიური განხეთქილების დეტალებს. ქართულ ისტორიოგრაფიას „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივი დავის აქცენტირება ნეგატიურად აქვს შეფასებული და რომელიმე ფანატიკოს ბერის მიერ გაკეთებულ ჩანართად მოჩანა (კ. კეკელიძე, ივ. ლოლაშვილი და სხვ.).

რ. კიკნაძე საილუსტრაციო მასალით ადასტურებს, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე თავისი თხულების დაწერისას მარტოდენ „ქართლის ცხოვრებით“ ჩოდი სარგებლობდა. ამასთანავე საინტერესოა „თუ როგორი სიყვარულით და მოწიწებით იხსენიებს და ამკობს, როგორ გულწრფელად აქებს და აღიღებს თამარს XVII

⁵ რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე..., გვ. 39.

ს-ის მეორე ნახევარში ირანში მცხოვრები „გათარებული“ ქართველი ისტორიკოსი“⁶.

ქართული ისტორიული წყაროთმცოდნეობის მეცნიერული კვლევა-ძიება, ცხადია, შეუძლებელია ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული მემკვიდრეობის გათვალისწინების გარეშე. ამასთან, ეს მეცნიერული მემკვიდრეობა სათუთ დამოკიდებულებას მოითხოვს. რ. კიკნაძის ნაშრომის ღირსებად ისიც უნდა ჩაითვალოს, რომ გაკეთებულია საინტერესო შენიშვნები, რაც აუცილებლად უნდა იქნას გათვალისწინებული ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული მემკვიდრეობის აკადემიური გამოცემისას⁷.

„ქართლის ცხოვრების“ XV-XVIII სს. ხელნაწერების კეალდაკალ ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულება ადასტურებს, რომ რიგი კონიექტურებისა, რაც ვახტანგისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ სწავლულ კაცთა ნახელავად მიაჩნდათ, სინამდვილეში ადრეული ხელნაწერებიდან მოდის, ტექსტისეული. ესება ეს აზრები თამარის ქმარყოფილის გეგუთში მეფედ დასმის საკითხს, მისი ამბოხების დეტალების, ისტორიულ გეოგრაფიის ზოგიერთი მომენტის დაზუსტებას. ირკვევა, რომ კახა სამძივარი სამშობლოს მოღალატე არ ყოფილა, რომ შამქორის ბრძოლაში მონაწილეობა მიუღია მანდატურთუხუცეს ქიამბერსად და სხვ. ამგვარად, ვახტანგისეული რედაქციის „ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთი განსხვავებული დეტალი მეტ სანდოობას იძენს.

რ. კიკნაძეს თვალი გაუღვენებია იმ კონიექტურებისათვის, რომელნიც სხვადასხვა მეცნიერ-მკვლევართ (ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, ს. ყაუხჩიშვილი) შეუტანიათ „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში. ამ გასწორება-კონიექტურებს ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულება რიგ შემთხვევებში ადასტურებს და მეტ საბუთიანობას მატებს, ხოლო ზოგჯერ აბათილებს.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მრავალგზის იღნიშნულა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული ისტორიული თხზულებანი ქრონოლოგიური მასალით რამდენადმე ღარიბი არიან. ეს თხზულებანი ყოველთვის როდი იცვენ თხრობის ქრონოლოგიურ თანამიმდევრობას. ეპოთა ვითარებაში პირველწყაროთა გადაწყერისა და გადაკეთების პროცესში, რიგ შემთხვევაში, წყაროთა მონაცემების ქრონოლოგიური სიზუსტე დარღვეულია. პირველწყაროთა ისტორიულ-ტექსტოლოგიური ანალიზის, სხვადასხვა პერიოდის ფენების გამოკვეთის თვალსაზრისით, უნდა ვიფიქროთ, საინტერესო

სო შედეგს მოგვცემდა პირველწყაროებზე დაკვირვება მათში ქრონოლოგიური მასალის მექანიკური შეტანით.

სარეცენზიო ნაშრომში მეტად სასარგებლო სამუშაოა გაკეთებული ქართული ისტორიული ქრონოლოგიის ზოგიერთი მომენტის დასაზუსტებლად (შამქორის ომი, ქართველთა ლაშქრობა არდებელში და სხვ.). ერთხელ უკვე გვქონდა შესაძლებლობა აღგვენიშნა, რომ რ. კიკნაძემ ვახუშტი ბაგრატიონის ქრონოლოგიის შინაგანი კანონზომიერების გამოვლენა საუფქველზე დაადგინა, რომ ექსწლიანი კორექტივით ეს თარიღები ისტორიულ სინამდვილესთან სრულ შესაბამისობაში არიან. სხვა ისტორიული მონაცემების კეალდაკალ ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვითაც გამოდის, რომ ბასიანის ბრძოლა მოხდა 1202 წ., რომ 1205 წელს უნდა გარდაცელებიყო დავით სოსლანი, ხოლო თამარ მეფე — 1207 წელს.

დასასრულს, კვლავ უნდა გავიმეოროთ. რომ რ. კიკნაძემ დიდი და სასარგებლო შრომა გასწია ისტორიული წყაროთმცოდნეობის წინ წაწევის თვალსაზრისით. ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების მიხედვით „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის ყველა აღდგენის, კორექტივის დაბეჭდვითი კრიტიკული შესწავლა გულისხმობს ავტორის მიერ გაწეული დიდი სამუშაოს განმეორებით შესრულებას. სარეცენზიო ნაშრომი კიდევ ერთი წინგადადგმული ნაბიჯია ფარსადან გორგიჯანიძის მემკვიდრეობის მეცნიერული ათვისების გზაზე.

სარეცენზიო ნაშრომის უდავო ღირსებად უნდა ჩაითვალოს ის განმარტავადგელი, თეორიული ხასიათის მსჯელობა, რაც საერთოდ წყაროთა პუბლიკაციის საქმის უნიფიკაციის მოსაწესრიგებლად აისს გამიზნული. ეს მომენტი მით უფრო დასაფასებელია, რომ ეს საკითხები წინა პლანზე აქვს წამოწეული აღნიშნული საქმის ერთ-ერთ მესვეურს, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ძეგლი და საშუალო საუკუნეების ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილების ხელმძღვანელს.

ჯუშუბარ ოდიშელი

8 ამ თარიღის დადგენისადმი მიძღვნილ წერილში („იესკარი“, 1976 წ. № 1: გ. ოდიშელი, ქართული ისტორიული ქრონოლოგიის ერთი საკითხი), ლაშა გიორგისდროინდელი ცნობის შესახებ მსჯელობისას Grummel-ის ქრონოლოგიური ტაბულის გასინჯვისას მექანიკური შეცდომა გაგვეპარა: 1207 წ. 12 იანვარი პარასკევია და არა ხუთშაბათი.

⁶ რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე..., გვ. 78.

⁷ იქვე, გვ. 75, 76, 109.